

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

О. В. ТОКАРЧУК

**РОЗВИТОК ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ
УЧЕНЬ ПРЕДСТАВНИКАМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1920-1930-І РР.)**

Монографія

Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2019

УДК 342-054.72(=161.2)“1920/1939”

Т 51

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 4 від 27 грудня 2018 року)*

Рецензенти: *В. І. Акуленко*, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу міжнародного права і порівняльного правознавства Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України;

А. Є. Шевченко, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії, історії держави і права та конституційного права, заслужений юрист України;

С. Д. Сворак, доктор юридичних наук, доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового Юридичного інституту ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”, Тисменицький міський голова.

Токарчук О. В.

Т 51 Розвиток державно-правових учень представниками української еміграції (1920-1930-і рр.) : монографія / О. В. Токарчук. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. – 477 с.

ISBN

У монографії досліджено та здійснено узагальнення історико-правового доробку представників українського зарубіжжя у 20-30-ті рр. ХХ ст. Проаналізовано наукові підходи вчених-емігрантів до політичних і юридичних аспектів відновлення та моделей розвитку української державності, її місця в системі міжнародних відносин. Висвітлюються концепції народного суверенітету та федералізму мислителів в контексті ментальних особливостей українського народу й загальноєвропейських соціально-правових та ідейних трансформацій. Підкреслено значення релігії і церкви в державотворчих проектах української діаспори у зарубіжжі. Розкрито теоретичні підходи емігрантів-правників до розуміння інституту судової влади як механізму захисту й реалізації прав громадян. З'ясовано вплив звичаєвого права на еволюцію українського судочинства, розвиток національної правової культури в умовах зміни політико-правового устрою держави.

Для науковців, викладачів, студентів.

УДК 342-054.72(=161.2)“1920/1939”

© Токарчук О. В., 2019

© Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова, 2019

Зміст

<i>Вступ</i>	5
--------------------	---

Розділ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1920-1930-і РР.) ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Наукова розробка проблеми розвитку державно-правової думки української міжвоєнної еміграції	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	33
1.3. Методологія дослідження державно-правових учень українського зарубіжжя 1920-30-х рр.	69
1.4. Юридичні, політичні, історичні передумови та основні центри соціально-правового й культурного життя української діаспори в окреслений період.....	90
1.5. Викладання і вивчення окремих галузей права в наукових установах Європи, їх цінність для сучасної юридичної науки.....	119
<i>Висновки до Розділу 1</i>	156

Розділ 2

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПЦІЙ ПРОЦЕСУ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

2.1. Повалення царизму, історико-правові підстави відродження української державності у доктринах науковців українського зарубіжжя 20-30-х рр. ХХ ст.	165
2.2. Теоретичні аспекти політико-правових відносин у контексті природного права нації на свободу в українській міжвоєнній парадигмі.....	194
2.3. Специфіка політико-правового дискурсу українського консерватизму.....	232
2.4. Співвідношення держави і права у теоретичному доробку українських правознавців в еміграції.....	259
<i>Висновки до Розділу 2</i>	274

Розділ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОБУДОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОСТІ

3.1. Проблема федералізму в межах реалізації народного суверенітету в історико-правових дослідженнях міжвоєнної еміграції.....	281
3.2. Політико-правова аристократична традиція монархічної форми правління	302
3.3. Державно-церковні відносини в історико-правовому аналізі українських емігрантів	327
<i>Висновки до Розділу 3</i>	346

Розділ 4

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ

4.1. Роль і місце інституту судової влади в концепціях українських науковців-правників досліджуваного періоду.....	353
4.2. Історичний розвиток судоустрою і судочинства на території України у працях істориків права	371
4.3. Принцип незалежності судді і суду як гарантія реалізації прав громадян на справедливий суд.....	387
<i>Висновки до Розділу 4</i>	402
Висновки.....	407
Список використаних джерел	414

Вступ

Наприкінці ХХ ст. після проголошення незалежності Україна зіткнулася з проблемою пошуку побудови ефективної моделі державного політичного й громадського розвитку. Мова йде про форму суспільної організації України як незалежної держави в умовах глобальних політичних і соціально-економічних трансформацій з метою формування стратегії продуктивного поступу та забезпечення її гідного місця серед розвинених країн Європи та світу. Цивілізаційними основами життєдіяльності людства є праця, власність, соціальна справедливість, влада, загальнолюдська культура й індивідуальна духовна свобода особистості. Безцінним джерелом для вирішення назрілих цивілізаційних проблем є звернення і використання накопиченого попередніми поколіннями практичного й теоретичного досвіду.

Особливо актуальними є досвід і державно-політичні концепції, теоретичні напрацювання творців української державності 1917-1921 рр., значна частина яких опинилася у післяреволюційній еміграції. Велика увага у творчості вчених-емігрантів присвячена проблемі обґрунтування підстав відновлення української державності після падіння самодержавства в Росії. Серед мислителів поширеною була правнича гіпотеза, що із зреченням від престолу імператора з династії Романових, народ втратив монарха, якого визнавав за свого сюзерена з 1654 р. Будучи зв'язаним з монархом, а не з російською державою, український народ отримав правову підставу на відновлення своєї державності. З погляду інших праників самостійницький напрям української державності започаткував четвертий універсал Української Центральної Ради.

Сьогодні перед юридичною наукою постало завдання створити цілісну картину українського права. Цілком очевидно, що без вивчення і осмислення здобутків історико-правової науки у минулому виконати таке завдання практично неможливо. Означену заувагу ми цілком відносимо до наукового доробку вчених-правників української діаспори. У їхній науковій спадщині сучасні дослідники можуть почерпнути не лише використаний у них джерельний матеріал, оригінальні концепції державо- і правотворення, становлення української політичної нації, пошуки витоків української державності й захисту національної державної ідеї, але й методологію дослідження проблеми українського права, ґрунтуючись на європейському досвіді власне правових студій. Одним із завдань нашого дослідження є повернення до університетських програм та наукового обігу маловідомої широкому загалу неоціненої теоретичної спадщини блискучої плеяди українських юристів міжвоєнного періоду.

Значення вивчення історико-правового доробку полягає не в тому, щоб механічно використати державно-правові форми української попередньої державності, адже з часом кардинально змінилися не лише суспільно-економічні й культурні умови. Українські закони, кодекси, збірки права минулого відповідали вимогам і завданням епохи, в умовах якої вони здебільшого були створені, проте їх значення, на наше переконання, полягає перш за все в тому, що означені правові пам'ятки є свідченням для сучасного й прийдешнього покоління того великого шляху українського народу, його правотворчості, яка була суголосна відповідному етапу суспільного розвитку, а в окремих випадках і випереджала свій час.

Актуальність вивчення творчої спадщини українського зарубіжжя полягає в можливості застерегти перед існуючими загрозами “догматичного наслідування” втрачаючих практичне значення і доцільність ідейних і політико-правових доктрин.

У сучасний період, в межах історичної, політологічної, філософської наук, опублікована значна кількість різнопланових міждисциплінарних досліджень і монографій, які зосереджують наукові уявлення про сутність і специфіку українського державо- і правотворення.

Проте, незважаючи на різноплановість і цінність наукових робіт українських учених, слід визнати, що проблема історико-правового вивчення державницьких і правових доктрин представників української міжвоєнної еміграції досі не стала предметом комплексного дослідження. Концептуальні засади післяреволюційної історико-правової думки українського зарубіжжя мають важливе значення для модерної держави. У теоретичному аналізі спадщини українських учених-правників і громадсько-політичних діячів у еміграції убачається певне підґрунтя для подальшої розбудови української державності, розширення ціннісних основ українського науково-інформаційного середовища, прогресивного світогляду загалом, і правового зокрема.

Розділ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1920-1930-і РР.) ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Наукова розробка проблеми розвитку державно-правової думки української міжвоєнної еміграції

Після падіння УНР і поразки національно-визвольної боротьби 1917-1921 рр. десятки тисяч українців змушені були покинути батьківщину і опинилися в багатьох країнах Європи і світу. Вони склали основу другої хвилі еміграції за межі України, яка в літературі класифікується як міжвоєнна українська політична еміграція на відміну від першої еміграції кінця XIX ст. до початку Першої світової війни – економічної.

Серед емігрантів другої хвилі був дуже високий прошарок інтелектуалів, у тому числі правників. Уже на початок 1921 р. кількість українських емігрантів у країнах Західної Європи налічувала близько 100 тис. осіб [560, с. 244].

У нашому дослідженні ми послуговуємося терміном “українська еміграція” у розумінні самоназви представників другої хвилі, що підкреслювало, на їхнє переконання, факт нетривалості перебування за рубежем. Вважаючи тимчасовість і вимушеність

перебування у країнах поселення, вони не прагнули й не поспішали інтегруватися у місцеві суспільства, тому їхня діяльність у своїй переважній більшості спрямовувалася на творення теоретико-гуманітарних основ для відновлення української державності. Міжвоєнна еміграція послуговувалася терміном “українська діаспора”. Цим терміном у 20-30-ті рр. користувався український соціолог, державний і громадський діяч, доктор права В. Старосольський. Остаточно термін “українська діаспора” утвердився на початку 1980-х рр. “В основі поняття “українська діаспора”, зазначають В. Трощинський та А. Шевченко, лежить визнання сучасних кордонів України як історичної та політичної реальності, а також наявності проживання українців у багатьох інших країнах на території кількох континентів” [545, с. 19].

Українці зосереджувалися у таких країнах: Велика Британія, Німеччина, Австрія, Польща, Туреччина, Болгарія, Румунія. Товариства й об’єднання української еміграції функціонували в Данії, Фінляндії, Великому князівстві Люксембурзькому, Литві, Латвії, Естонії та ін. Частина емігрантів опинилася у Чехословаччині, адже саме тут президент республіки Т. Масарик і уряд Е. Бенеша створили сприятливі умови для розвитку політичного та громадсько-культурного життя, тому Прага стала осередком української політичної еміграції у міжвоєнний період.

Уряд у Празі сприяв утворенню в 1921 р. Українського громадського комітету. Того ж року був перенесений з Відня і розпочав діяльність у Празі Український вільний університет, в 1922-1923 рр. – організовані Українська господарська академія в Подебрадах, Високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова [173, с. 146]. Ефективним було функціонування Союзу українського студентства, яке очолював В. Орелецький, куди входили 24 студентські організації. Союз видавав “Студентський вісник”.

“Прага 1922-1939-х рр. була чи не найсильнішим видавничим еміграційним центром, де виходило 94 українські періодичні видання (з-поміж них 14 – політичних, 14 – фахових, 18 – студентських, 10 – газет та ін.)” [363, с. 10]. Діяв Український національний архівний музей, який “організовувався як орган, що

документував національну історичну пам'ять і доносив правду про події національної історії” [363, с. 6].

Державно-правова думка української еміграції міжвоєнного періоду була представлена різними ідейно-політичними напрямками, серед яких найбільш яскраво викристалізувалися – націоналізм (М. Сціборський, Ю. Липа, Ю. Вассиян), національна демократія, або національне державництво (у контексті світових політичних доктрин – лібералізм (С. Дністрянський, О. Ейхельман, О. Бочковський), консерватизм (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський), народництво (у контексті світових політичних доктрин – найближчий до соціал-демократії) (Р. Лащенко, С. Шелухін). Найважливішим у даному контексті є те, що представники всіх означених напрямів суспільного розвитку твердо стояли на ґрунті незалежності української держави. У їхніх працях можна знайти відповіді на багато питань, які хвилюють українське суспільство і сьогодні, низка ідей і думок є суголосними сучасному розумінню ролі і місця України у європейському і світовому співтоваристві.

Більшість учених-емігрантів – це активні діячі з практичним досвідом роботи, які прагнули до вирішення проблем у політичній і правовій сферах, бажали поділитися власним досвідом, ідеями. Тому, першу групу становлять різнопланові дослідження мислителів післявоєнної еміграції, де здійснюється аналіз державно-правових концепцій опонентів, проводиться дискусія та обговорення теоретичних ідей однодумців і противників. До другої групи відносимо праці дослідників наступних хвиль еміграції. Характерним для них є відсутність суб'єктивізму, оскільки практичний досвід і відмежованість від процесів дозволила уникнути вченим певної емоційності. До третьої групи зараховуємо роботи зарубіжних авторів, які є, можливо, дещо об'єктивніші й стриманіші в оцінках і узагальненні процесів. Однак, погоджуємося з М. Закіровим, що “об'єктивно обумовлена відстороненість іноземця інколи заважає адекватному сприйняттю глибинних мотивів дій і думок представників іншої культурно-етнічної спільноти, оскільки ці мотиви у своїй першооснові іноді мають навіть сакральний характер” [188, с. 41]. Четверта група

представлена дослідженнями вчених з початку незалежності України (1991 р.) до сучасного періоду. Демократичні тенденції у політико-правовому житті, плюралізм думок і принцип гуманізму, різноманітність підходів і методів в оцінці процесів, оригінальність і свобода міркувань роблять цінною і значимою дану групу праць.

Узагальнюючі праці, що розкривають означену проблему в загальних рисах, за рівнем висвітлення державних і правових концепцій представників української еміграції можна поділити на групи: перша – українська історико-правова думка зарубіжжя практично не береться до уваги; друга – проблему з'ясовують вибірково і фрагментарно; третя – досліджувана проблема розглядається адекватно в межах громадсько-політичного та історичного процесів.

Враховуючи значний обсяг матеріалу і межі основного напрямку дослідження, свідомо обмежимося аналізом лише робіт, які найбільш значимо та виразно розвивають зміст, суть і особливості кожної групи праць присвячених історико-правовій думці представників української еміграції.

Проблема українського державотворення і правотворення доби Української національно-демократичної революції і визвольних змагань 1917-1921 рр. у першу чергу хвилювала самих учасників цих подій, які після падіння УНР опинилися в еміграції. До цієї історіографічної групи історико-правових публікацій поч. 20-х рр. відносяться спогади істориків та юридичні дослідження, де знаходимо матеріал із проблем українського державотворення. Серед них і праці діячів Української Центральної Ради, Української держави, Директорії УНР, безпосередніх учасників тих подій, які опинилися поза межами України, а також дослідження зарубіжних науковців як українського, так і неукраїнського походження.

На розвиток історіографічної науки та державно-правової думки впливали такі політичні діячі як М. Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко, П. Скоропадський, А. Волошин, Є. Петрушевич, Є. Коновалець, А. Мельник, Н. Махно, М. Шаповал, С. Прокопович, О. Шульгин, С. Шелухін, Є. Онацький, М. Капустянський та ін.

Українська державно-правова думка міжвоєнного періоду в середовищі еміграції представлена багатьма визначними яскравими особистостями, тому проблема окреслення вибору виявилася непростою. Чимало гідних уваги мислителів, на жаль, через обмежений обсяг дослідження не потрапили до сфери нашого аналізу.

До цієї когорти правознавців слід віднести більшість діячів Державного Центру (ДЦ) УНР в екзилі, які паралельно займалися науковою, освітньою та викладацькою діяльністю, серед яких В. Садовський (1886-1947 рр.), правники Г. Шиянів (1874-1955 рр.), А. Фіголь (1908-1993 рр.), О. Юрченко (1904-1962 рр.), дослідник церковного права О. Лотоцький (1870-1939 рр.).

Виключно політичною діяльністю займалися правники А. Ливицький (1879-1954 рр.), К. Паньківський (1897-1973 рр.), М. Суховерський (1913 р.), які, очевидно, впливали на наукову творчість та освітньо-викладацьку роботу своїх колег [393, с. 497-502].

Українські вчені, “активні учасники національно-визвольних змагань, засновники українських закладів вищої освіти, громадських інституцій, правничого товариства в еміграції” здебільшого критикували й виступали проти радянської влади, тому відповідно, прирівнювалися до “буржуазних націоналістів”, “ворогів народу” та ін. Радянська історіографія розглядала проблематику української національно-демократичної революції під кутом зору “обґрунтування закономірності перемоги радянської влади, що обумовило крайній суб’єктивізм в оцінці державотворчих процесів 1917-1920 рр.” [730, с. 6]. “Із розпадом СРСР і утворенням незалежних держав, зокрема, української, перед національними історіографією та юриспруденцією постало актуальне питання формування української державності, – підкреслює О. Святоцький, – за часів існування СРСР це просто було не можливо, адже радянська історіографія заперечувала самобутнє існування українського народу і його державності, розглядаючи їх як невід’ємну частину Росії. І тільки з проголошенням незалежності України перед українцями постала проблема етнічно політичної самоідентифікації” [558, с. 1, 12-13].

Автори п'ятитомної “Правової доктрини України” у першому томі “Загальнотеоретична та історична юриспруденція” відносять істориків права Українського вільного університету в Празі Р. Лащенко, С. Дністрянського, М. Чубатого, С. Федоріва до представників вітчизняної нерадянської історіографії [433, с. 848].

Діяльності української еміграції присвячені дослідження учених у зарубіжжі – С. Наріжного, М. Галагана. Одним із перших науковий доробок істориків права, держави та церкви проаналізував український дослідник В. Заїкін у 1937 р. [730, с. 6]. З-поміж узагальнюючих праць науковців діаспори М. Капелюшна відзначає важливість ґрунтовної колективної монографії “Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1932” [221, с. 634; 205].

Проблеми української державності та політико-правової думки в післявоєнний період досліджували І. Лисяк-Рудницький, Б. Крупницький, Я. Пеленський.

Історики держави і права у своїх дослідженнях часто послуговувалися виданнями своїх колег істориків по археографічному цеху. Так, учені Інституту археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України спільно з Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В. Липинського беруть участь у проектах, присвячених повному виданню творчої спадщини засновника державницької школи української історіографії та визначного філософа-консерватора В. Липинського. Видання 25-томника В. Липинського розпочалося ще 1960-х рр., за керівництва Інститутом у Філадельфії І. Лисяка-Рудницького, згодом директора – Я. Пеленського [77].

Робота над виданням спадщини В. Липинського продовжилася вже у незалежній Україні в Інституті археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Під керівництвом П. Соханя здійснено українські видання серії повного зібрання творів В. Липинського – “Україна на переломі”, “Листи до братів-хліборобів”, перший том епістолярної спадщини в серії “Архів. В. Липинський” за участі джерелознавця І. Гирича під назвою [302].

Продовжується робота і над наступними томами видання, зокрема суспільно-політичної публіцистики дореволюційного

періоду (1908-1914 рр.), друкованої в газетах “Рада”, “Діло”, “Pvzegląd Krajowy”, “Літературно-науковий вісник”, “Украинская жизнь”. Побачив світ тритомник “Політичні та публіцистичні праці В. Липинського” (2011 р.) [208, с. 107].

Перші публікації про представників української еміграції в сучасній історіографії почали з’являтися з початком незалежності України. “До біографічних розвідок вдалися у своїх нарисах М. Комариця, Т. Осташко, В. Потульницький, Є. Смірнов” [730, с. 6]. Чималий інтерес становлять відомості про діяльність Музею визвольної боротьби України. З початком 90-х рр. у розвідках українських дослідників Г. Боряка, Є. Пшеничного, В. Ульяновського, С. Ульяновської, Л. Лозенка, А. Кентія, Л. Яковлевої, О. Федорука знаходимо інформацію про вищевказане товариство. Публікується монографічне дослідження М. Мушинки “Музей визвольної боротьби в Празі та доля його фондів” [664, с. 566; 358].

В. Потульницький ініціював підготовку монографії “Нариси з українського консерватизму”, О. Песчаний – “Адаптація українських емігрантів до нових умов життя в країнах Центральної Європи в міжвоєнний період (1918-1939)”.

Одним із перших політичні концепції української еміграції міжвоєнного періоду оцінив В. Потульницький. Він здійснив вичерпний аналіз настроїв і завдань післяреволюційної еміграції. Автор підкреслив інтелектуальну і культурну потужність політичних поглядів та доктрин української державності на основі теоретичної спадщини емігрантів. У книзі “Нариси з української політології (1819-1991)” [429] учений виокремлює три течії в межах державницької школи поч. ХХ ст., а саме: 1. народницький (новонародницький) напрям (М. Грушевський, Р. Лашенко, С. Шелухін); 2. консерватизм (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський); 3. національно-державницький (С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський, С. Рудницький, О. Ейхельман).

Слід відзначити, що, незважаючи на зростаючий інтерес громадян України до своєї історико-правової спадщини в умовах національного й духовного відродження, поза увагою сучасних

правознавців залишається чимало проблем відображених у науковій спадщині правників міжвоєнної української еміграції.

Однак є і вагомі здобутки на цьому важливому напрямі юридичної науки. Системну роботу по написанню праць історико-правового характеру, теоретичному осмисленню проблематики ведуть вчені Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Ними було здійснено “повернення до наукового обігу безпідставно забутих праць та відновлення справедливості щодо вчених, саме ім’я яких перебувало під ідеологічною забороною. Наслідками цих досліджень стали наукові видання: “Микола Прокопович Василенко (Бібліографія вчених Української РСР)” (К., 1990 р., автори і упорядники – Ю. Шемшученко, І. Усенко, В. Вороненко); “Микола Прокопович Василенко” (К., 1991 р., автори – В. Вороненко, Л. Кістерська, Л. Матвєєва, І. Усенко); “Юридична наука і освіта на Україні” (К., 1992 р., автори – Ю. Шемшученко, І. Усенко, Б. Бабій та інші); “Академік Станіслав Дністрянський 1870-1935: Бібліографія” (К., 1992 р., упорядник та автор вступу – М. Мушинка, відповідальний редактор – К. Вислобоков); “Правовий статус Академії наук України: історія та сучасність” (К., 1993 р., автори – Ю. Шемшученко, І. Усенко, В. Чехович та інші); “Основоположники київської історико-юридичної школи М. Ф. Владимирський-Буданов і Ф. І. Леонтович” (К., 1995 р., автор – Т. Бондарук, відповідальний редактор – І. Усенко); “Академічна юридична думка” (К., 1998 р., упорядники – І. Усенко, Т. Бондарук, відповідальний редактор – Ю. Шемшученко)” [586, с. 60].

Проблеми вітчизняної історії держави і права, визначних постатей української державно-правової і політичної думки висвітлюються, крім уже зазначених, у працях інших учених Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, зокрема, В. Горбатенка, К. Вислобокова, І. Кресіної, О. Кресіна, І. Музики, Є. Ромінського, А. Кіянова.

Щодо внеску вчених, які в силу багатьох обставин опинилися поза межами України у дослідження історії українського права загалом і проблем, що торкаються Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. та визвольних змагань,

Б. Андрусишин виокремлює праці наступних учених: С. Баран, В. Гришко, С. Дністрянський, О. Ейхельман, К. Костів, Р. Лашенко, К. Левицький, М. Лозинський, К. Лоський, Л. Окиншевич, Я. Падох, М. Стахів, М. Чубатий, С. Шелухін, А. Яковлів.

Сучасні дослідники історії права тільки нещодавно розпочали ґрунтовніше вивчати науковий доробок правників української діаспори. Стислі історіографічні огляди наукової спадщини істориків права щодо проблем національного й радянського державотворення, правотворення, державно-правової думки в Україні за революційної доби 1917-1921 рр. зробили сучасні українські історики та правники: М. Капелюшна, А. Красніцький, А. Пижик, Ю. Слюсаренко. Історико-правничій науці українських учених-емігрантів у міжвоєнний період присвятили свої історіографічні огляди Ю. Древніцький, О. Івасечко, В. Кавальчук, М. Кармазіна, Г. Луцька, Т. Маньгора, О. Мошак, О. Токарчук, Я. Турчин та ін. [15, с. 119-120].

За підрахунками історіографа Я. Калакури “вже нерадянська історіографія материкової України” нараховує “більше трьох тисяч публікацій, близько сотні монографій, двісті п’ятдесят дисертаційних робіт, присвячених різним аспектам історії Української революції і державотворчих процесів доби Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки”. “Особливість новітньої історіографії Української революції полягає в тому, – зауважує Я. Калакура, – що вона розглядається як цілісність. Дослідники простежують взаємозв’язок подій на Наддніпрянщині, Слобожанщині, Півдні й Заході України. У працях С. Макарчука, В. Кондратюка, М. Литвина, О. Добржанського та ін. велика увага приділена створенню Західно-Української Народної Республіки, Акту її злуки з УНР. Джерелознавчим та історіографічним проблемам української історії доби визвольних змагань і державотворення присвячені монографії П. Губа, В. Капелюшного, Г. Рудого, Б. Андрусишина, А. Буравченкова, Ю. Булгакова, П. Гай-Нижника, В. Горака, А. Дашинського, А. Морозова, Г. Папакіна, Р. Пирога, Д. Розовика, М. Стопчака та ін. “Аналітичний характер мають дослідження

Української революції, ґрунтовно опрацьовані В. Солдатенком, – пише Я. Калакура, – автор дослідив як реальні процеси революційних подій 1917-1921 рр. (“Українська революція. Історичний нарис: Монографія” (1999 р.) [484], так і генезу їх висвітлення в історіографії (“Українська революція: концепція та історіографія” (1997 р.)” [9, с. 12; 215; 216; 222, с. 594; 484, с. 441].

Щодо періоду 1917-1921 рр., як зазначає А. Красніцький, в умовах самостійної України “...в арсеналі науковців з’являються нові терміни: “Українська революція”, “Українські національно-визвольні змагання”, “Революційна доба в Україні”. Деякі сучасні науковці критично відносяться до терміну “Українська революція”. Так, О. Мироненко стверджує, що з теоретичної точки зору писати про “явище окремішньої української революції” підстав немає. Проте Ю. Шемшученко, О. Копиленко, В. Рум’янцев, П. Захарченко, О. Шевченко, В. Кульчицький, О. Вівчаренко, Б. Тищик та ін. “цей скептицизм відкидають, а іноді навіть застосовують до 1917-1921 рр. термін національна революція в Україні” [267, с. 645]. А Б. Андрусин у своїх працях вдається до “тандемного”, за твердженням В. Капелюшного, словосполучення “Українська національно-демократична революція та визвольні змагання 1917-1921 рр.”.

На думку Ю. Шемшученка, Україна в 1917-1921 рр. прагнула розбудувати державу в межах правового поля. Теоретичні засади були сформовані ще до початку революції у конституційних проектах М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Міхновського, С. Дністрянського та деяких інших. В цьому полягала особливість Української революції 1917-1921 рр. [221, с. 633; 689, с. 49].

Слабкі сторони національного державотворення України у 1917-1921 рр., підкреслює В. Рум’янцев, полягали в ігноруванні кожною наступною політичною владою досягнень і помилок попередньої, самовпевненість політичних лідерів, а “часто й повна відсутність спадкоємності різних форм української національної державності” [221, с. 632].

Лютнева революція повалила царизм, створивши “умови для широких демократичних перетворень у Російській імперії. Перед українським національно-визвольним рухом стояли дещо інші

завдання ніж перед російською демократією”, – вказує Ю. Терещенко, – хоча й завдання українських лідерів соціалістичного табору були суголосними “програмам загальноросійських перетворень на федералістських засадах”. “Самостійницька течія у національно-визвольному русі бачила шлях розвитку України через проголошення незалежної держави, але представники цієї течії виявилися у меншості. Ю. Терещенко як прибічник консервативного напрямку української історіографії фактично заперечує наявність Української революції, а наполягає на терміні “консервативна революція” кореспондуючись з точкою зору німецької історіографії, яка виникла на противагу лібералізму і соціалізму у європейських наукових колах. У запропонованому контексті прибічник гетьманської державницької традиції Ю. Терещенко обстоює думку про соборницьку ідею гетьмана П. Скоропадського і його спробу досягти класової співпраці у добу Гетьманату, а російський імперіалізм називає найголовнішим ворогом української самостійності” [9, с. 14].

Особливий інтерес викликає науковий доробок Б. Андрусишина, в якому досліджуються різні аспекти українського національного державотворення 1917-1921 рр., у тому числі й соціальна політика в Українській Державі П. Скоропадського. Висвітливши та вперше ґрунтовно проаналізувавши соціально-економічну політику Української Держави П. Скоропадського, Б. Андрусишин визначає головну тенденцію в уряді П. Скоропадського – прагнення реалізувати консервативну доктрину, проводити центристську політику, спрямовану на досягнення соціального компромісу в суспільстві, але, з висновку вченого, спроба змусити співпрацювати полярні суспільні сили не вдалася, оскільки підготовлені акти не знаходили підтримки у тих, для кого вони були призначені, а виконувати ж послідовно роль гаранта і верховного арбітра для всіх класів і суспільних груп Українська Держава ще не мала змоги, бо не була на той час достатньо сильною, щоб схилити до соціального компромісу конфліктуючі сторони [223].

Серед книг, що становлять значний інтерес для нашого наукового пошуку, слід відзначити наукові збірники за редакцією

Ю. Терещенка “В’ячеслав Липинський та його доба” (упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко). До збірників, у тому числі книги першої увійшли найвизначніші праці, які “є вершиною української консервативної думки та державницької школи історіографії”. Вміщено його окремі публіцистичні твори. Праці дають змогу ознайомитися з низкою робіт однодумців В. Липинського та сучасних авторів, у яких аналізується творча спадщина українського мислителя [72; 73; 74; 75; 76]. У книзі другій вміщено листування В. Липинського з відомими українськими вченими, громадсько-політичними та церковними діячами, а також аналітичні дослідження сучасних науковців епістолярної спадщини мислителя. У додатку опубліковані фотографії з фондів Національного музею історії України, Архіву Української вільної академії наук у Нью-Йорку, Волинського краєзнавчого музею [73]. Книга третя є цікавою для дослідників з точки зору опублікованого тексту монографії В. Липинського “Україна на переломі”, а також продовження трактату “Листи до братів-хліборобів”. Опубліковано листування науковця з відомим українським громадсько-політичним діячем Є. Чикаленком [74]. При ознайомленні з книгою четвертою ми знаходимо програмові політичні твори, на основі яких набув організаційного оформлення український консервативний рух. Крім того завершується публікація праці “Листи до братів-хліборобів”. Тут також вміщено листи В. Липинського до українських громадсько-політичних діячів та інституцій за алфавітом від “З” до “М”, які зберігаються в колекціях Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії та Українського національного музею в Чикаго, Львівській науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника [75].

Активний інтерес та велика праця Ю. Терещенка обумовили цікаві уявлення і привели його до висновку, що “...українським соціалістам не було жодної потреби руйнувати Українську Державу. Прагнення класового миру, примирення інтересів селян і великих землевласників, підприємців і робітників, здебільшого за рахунок заможних верств, яке демонстрував Гетьман П. Скоропадський і його уряд, утверджували реальне соціальне

партнерство, сприяли національній консолідації усіх верств українського народу і могли забезпечити стабільність української державності. Поєднання національно-консервативних і ліберально-реформаторських засад державотворення Гетьманату П. Скоропадського цілком відповідало тогочасним тенденціям суспільного розвитку цивілізованих європейських країн” [520].

Цікавою видається монографія І. Передерій “В’ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець” [399]. У монографії проаналізовано біографію, громадсько-політичну працю, дослідження В. Липинського в умовах еміграції. Автор підготувала новий доповнений бібліографічний перелік праць В. Липинського. Доктрина легітимної монархії із спадкоємною гетьманською владою В. Липинського “постала внаслідок аналізу демократії з республікою, охлократії з диктатурою, класократії з правовою монархією” [399].

Автори підручника “Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія” В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко розкривають філософсько-політичну доктрину В. Липинського [29] і підкреслюють, що він здійснив філософське обґрунтування принципів українського державотворення, сформував ряд соціологічних концепцій, співзвучних з ідеями Ж. Сореля, В. Парето, Р. Міхельса, був провідником ідей консерватизму та елітаризму в соціальній організації суспільства, що використовувалися для осмислення проблем українського державотворення, його занепаду та перспектив відродження. В. Липинський уважав, що здобуття Україною державної незалежності можливе через плекання монархічної традиції, закладеної ще у часи правління Україною Б. Хмельницького, яка, з погляду мислителя суттєво відрізняється від московсько-візантійського типу монархії, що спиралася на насильство й необмежену владу царя. За переконанням В. Липинського, ключовим принципом, на якому має базуватися спільність інтересів між людьми різних етносів, релігій і культур української державності, є принцип територіального патріотизму. Як показують сучасні українські дослідники спадщини В. Липинського, – зазначають автори підручника, – останній не ділив суспільство на

класи як Маркс. Клас, за Липинським, – це всі верстви суспільства, які виробляють певний продукт, в його соціальних концепціях помітний вплив популярних тоді ідей Т. Карлейля, Ж. Сореля, і Х. Ортеги-і-Гассета, які протиставляли еліту масам” [29, с. 304-306].

Відзначимо наявність окремих наукових напрацювань сучасних правознавців, які дозволяють частково ознайомитися з політико-правовою спадщиною (мова йде про державотворчі процеси періоду Української революції 1917-1921 рр.) українських інтелектуалів у еміграції. Так, наприклад, вступні частини до монографій О. Копиленка, О. Мироненка, В. Румянцева та ін., розділи про стан наукового вивчення проблеми у докторських і кандидатських дисертаціях з історико-правових проблем означеного періоду [267, с. 642].

Вирізняються своєю оригінальністю праці О. Копиленка [257; 258; 360]. У своїх розвідках науковець проаналізував політико-правові ідеї М. Грушевського. Перше ґрунтовне дослідження М. Копиленка щодо історико-правничого доробку М. Грушевського дало змогу розширити погляд на концепцію українського державотворення, зокрема погляди на період правління Б. Хмельницького, можливих шляхів відродження і подальшої розбудови української держави, значенні постаті М. Грушевського у державотворчих процесах доби Центральної Ради [221, с. 635].

За останні роки вийшла друком низка видань з історії становлення та розвитку політико-правової думки. Заслуговує на увагу одне з перших в Україні видань, в якому аналізується внесок представників української еміграції у розвиток політичного знання – “Політична наука в Україні. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка” (редакційна колегія О. Рафальський, М. Кармазіна, О. Майборода). Головна увага авторів спрямована на особливості розвитку, проблеми, теоретико-методологічні підходи до досліджень політичної думки в західних країнах [420, с. 278-298].

З кінця 1990-х – початку 2000-х рр. з’явилися наукові дослідження вчених, які характеризують діяльність окремих емігрантів – Т. Бевз, Я. Гонський, Г. Груць, О. Джус, О. Федорук,

О. Чумаченко, О. Яцишина; установ – Т. Бевз, Т. Беднаржова, О. Даниленко, О. Дуднік; окремих сфер суспільних відносин – О. Мартиненко, Г. Саган. З другої половини 2000-х рр. світ побачили праці про світоглядні концепції української еміграції – Т. Бевз, В. Піскун, М. Мандрик, Т. Боровченко, О. Гаранін, Д. Колісник. Актуальними є дослідження життя і діяльності окремих діячів-емігрантів – Ю. Бойко, Т. Грачевської, О. Дудко, І. Каневської, Т. Лахманюк, В. Логвіної, О. Джус, З. Нагачевської, О. Сухобокової [63, с. 79].

Сучасна українська історіографія представлена працями правознавців, політологів, істориків, присвяченими окремим діячам української еміграції міжвоєнного періоду, зокрема О. Панок “Сутність та основні проблеми політичної концепції Володимира Старосольського” (1998 р.); Р. Метельський “Конституціоналізм Михайла Драгоманова” (1998 р.); В. Возьний “Державно-правові погляди академіка С. С. Дністрянського” (1999 р.); Н. Халак “Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського” (1999 р.); С. Гелей “Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку)” (1999 р.); М. Кармазіна “Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття)” (1999 р.); С. Осадчук “Правові погляди Михайла Лозинського” (2001 р.); О. Мошак “Альтернативні концепції державності в політичній думці української міжвоєнної еміграції в Європі” (2002 р.); Н. Стецюк “Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина ХІХ ст. – кінець 80-х років ХХ ст.)” (2003 р.); А. Хитра “Державно-правові погляди Павла Скоропадського” (2003 р.); О. Яцишина “Громадсько-політична та наукова діяльність С. П. Шелухіна” (2004 р.); А. Коваль “Погляди Станіслава Дністрянського на право та державу (загальнотеоретичні аспекти)” (2005 р.); М. Гетьманчук “Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали” (2006 р.); Р. Демчишак “Національне питання в діяльності легальних українських політичних партій Західної України у 1935 – 1939 рр. (історико-політологічний аналіз)” (2006 р.); І. Каневська

“Громадсько-політична та наукова діяльність О. Бочковського в еміграції (1905-1939 рр.)” (2009 р.); А. Савчак “Конституційно-правові погляди Станіслава Дністрянського” (2009 р.); Я. Турчин “Суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали С. Шелухіна” (2005 р.), “Отто Ейхельман: постать на зламі століть: політологічний дискурс” (монографія, 2010 р.), “Державотворчі ідеї О. Ейхельмана: еволюція інституційних вимірів політики” (2011 р.); К. Лісова “Історія державності України в дослідженнях української наукової еміграції (1920-1945 рр.)” (2010 р.); О. Токарчук “Державно-правові погляди С. П. Шелухіна” (2011 р.); Ю. Древніцький “Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878-1942)” (монографія, 2012 р.); О. Івасечко “Державотворчі ідеали Ростислава Лашенка: політико-правовий аспект” (2012 р.); Г. Луцька “Формування української правової думки в Науковому товаристві імені Шевченка наприкінці ХІХ – початку ХХ століття” (2015 р.); Т. Сабадош “Державно-правові погляди А. І. Волошина” (2015 р.); Т. Маньгора “Політико-правові погляди А. І. Яковліва” (2015 р.) та ін.

Отже, за останні двадцять років підготовлено й захищено ряд дисертацій присвячених життєвому шляху, громадській, політичній, науковій діяльності вчених, політиків, діячів у зарубіжжі, де розкрито загальнотеоретичні аспекти наукового доробку представників української еміграції, охарактеризовано окремі політичні та правові ідеї. Означені праці дали змогу з’ясувати роль державно-правових доктрин визначних мислителів у розвитку не лише української, а й західноєвропейської історико-правової, політичної, філософської думки.

Перебуваючи під впливом окремих ідейно-політичних чинників, застосовуючи різні науково-методологічні підходи, кожен сучасний науковець здійснив свій вклад у вивчення розвитку державно-правової думки української міжвоєнної еміграції. Виразним видається зміщення акцентів на осмислення національної культурної, історичної, політичної ролі української діаспори, в особі окремих визначних її представників, як втілення складного шляху кристалізації української незалежної державницької ідеї. У сучасній історіографічній традиції зосереджується увага на

проблемах, які піднімали у своїй творчості вчені-правники та громадсько-політичні діячі – це визначення напрямів розвитку української незалежної держави на основі історико-правових підстав незалежності України, ідея народоправства та демократичних традицій, визначення і закріплення їх на рівні конституції, юридичні засади справедливих міжнародних відносин і місце України в цій системі, реалізація прав і свобод людини й громадянина, проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства, соціальної справедливості, консервативні (монархічні), традиції українського народу та особливості державної побудови на цих засадах.

У монографії Ю. Древницького “досліджено діяльність В. Старосольського – відомого громадсько-політичного діяча, адвоката та науковця першої половини ХХ ст.”. Автор простежує перші його політичні кроки у студентському русі та Українській соціал-демократичній партії, аналізує політичну діяльність у роки Першої світової війни, державотворчу працю в уряді Директорії УНР, адвокатську діяльність у політичних судових процесах польської влади над українцями [160].

Висвітлюючи концептуальні проблеми теорії муніципальної влади в Україні О. Батанов, аналізуючи “генезис становлення наукових знань про муніципальну владу у вітчизняній чи зарубіжній політико-правовій думці” [39, с. 2] пише, що “у 20-30-х рр. минулого століття деякі праці, присвячені проблемам місцевого самоврядування, ще з’явилися на тій території сучасної України, яка не входила до складу СРСР, хоча і слід констатувати, що західноукраїнська історіографія міжвоєнного періоду характеризується недостатньою увагою до проблеми” [39, с. 121]. Поряд з працями С. Барана, М. Стахіва, В. Целевича, які дотично відносилися до самоврядної проблематики, О. Батанов виділяє працю С. Томашівського, який вперше подивився на проблему самоврядування через налагодження українсько-польської співпраці [39, с. 121].

Чималий інтерес становить перше в Україні видання фундаментального дослідження “Держава і політичне право” (у двох частинах) В. Старосольського (Академія політичних наук,

2017 р. (І. Кресіна, В. Згурська, О. Кресін), що стало відтворенням авторського машинописного тексту із збереженням авторського стилю і правопису. У книзі з-поміж іншого заслуговує на увагу оригінальна концепція правосуддя В. Старосольського [504, с. 250-277].

Про життя, діяльність, наукові інтереси А. Яковліва розмірковують В. Горак, М. Петрів, Т. Маньгора. Дослідники виокремлюють монографії здебільшого історико-правового напрямку, статті, що торкаються окремих проблем державотворення та курси лекцій, які правник підготовував у еміграційний період, працюючи в різних наукових інституціях, закладах вищої освіти. Щодо тематичної спрямованості, то М. Маньгора класифікує дослідження А. Яковліва згідно: 1. уявлень вченого про українське звичаєве право; 2. поглядів на події, пов'язанні з суспільно-політичними тенденціями в Україні в XVII – XVIII ст.; 3. ідей щодо впливу “чужого” права на українське; 4. концепцій розвитку держави і права України в XX столітті; 5. можливих шляхів, закономірностей, форм і методів комплексного пізнання історичного розвитку рідного краю [328, с. 142, 143].

Т. Гошко, звертаючись до історіографії німецького права в Україні, відзначає значимість праць А. Яковліва та Р. Лашенка, які проаналізували вплив магдебурзького права на українські міста.

Ростислав Митрофанович Лашенко: 1 (13).09. 1878 р., Єлисаветград – 30.10.1929 р., Прага [699, с. 462-463].

Р. Лашенко узагальнив і дав оцінку міжнародних відносин України з Балканами, Московською державою, пізніше більшовицькою Росією, Польщею, українсько-німецьких стосунків у 1917-1921 рр. “...Даючи оцінку українсько-балканським міжнародним відносинам, – звернула увагу О. Івасечко, – науковець виділив ментальну, історичну, політичну, релігійну спорідненість цих народів, що проявлялась у бажанні відновити власну державність” [200, с. 25].

Аналізуючи наукові праці українських правників у еміграції, впадається цікавим той факт, що предметом їхньої уваги щодо правотворчості доби Української національно-демократичної революції і визвольних змагань 1917-1921 рр. ставала публічно-

правова сфера. Це видається цілком закономірним, адже саме означений напрям був пріоритетним на першому революційному етапі новітнього державотворення, поки цілі галузі приватного права вимушено залишалися поза увагою, або до них, скоріш за все, “не доходили руки”.

У перші місяці після повалення самодержавства, підкреслює Б. Андрусішин, Українська Центральна Рада самостійної соціально-економічної політики не вела. Цими питаннями займалися місцеві органи Тимчасового уряду. Така позиція української влади пояснюється тим, що Центральна Рада була зв’язана угодами з Тимчасовим урядом про утримання органів влади в Україні від вирішення нагальних питань соціально-економічного устрою аж до Установчих Зборів. Тому національні політичні сили на перше місце ставили найболючіші для пригнобленого народу вимоги: визнання національної території, децентралізації системи управління з передачею місцевої влади до рук національних сил, національна школа, суд тощо. Практично аж до прийняття третього універсалу боротьба Центральної Ради з російським урядом відбувалася в площині закріплення конституційно-правового становища й не поширювалася на соціально-економічні відносини, залишаючи поза увагою і робітництво. Віддавши на відкуп Тимчасовому уряду розв’язання важливих соціально-економічних проблем, Центральна Рада на першому етапі революції втратила вагомий важелі впливу на робітництво, де значний вплив мали російські більшовики, а також ради робітничих депутатів та профспілки [21, с. 29].

Відповідно до задекларованих політичних принципів не розроблялося і законодавство у галузі приватного права. На важливість соціально-правового фактора серед інших у державному відродженні України ще у період початку Першої Світової війни наголошував митрополит А. Шептицький. 15 серпня 1914 р. він передав до Відня написаний власноручно документ, в якому окреслив основні умови побудови Української держави: “...Як тільки побідоносна австрійська армія вступить на територію російської України, потрібно буде розв’язати три проблеми: 1. під оглядом мілітарним; 2. під оглядом соціально-правним;

3. церковним”. Щодо розв’язання повсякденних проблем громадянства Митрополит писав: “...В часі воєнних дій треба мати на увазі також організування України під оглядом соціально-правним, щоб населенню виразно вказати, наскільки російське законодавство було кривдяче для українського народу. Попри проголошення основних законів конституції про свободу, толерантність і т.п., належало б покликати правну комісію, зложену з правників, яка піднялася б приготуванням сумаричної кодифікації. У першій мірі мали б взяти до уваги законодавство у ділянці приватно-правного та громадського життя, в яких-то ділянках досі українці – як народ – почували себе як найбільш погноблені” [471, с. 9].

Важливе місце в історіографії досліджуваного питання посідає проблема теоретико-правових моделей національно-державної організації, які вибудовували українські правники та громадсько-політичні діячі у еміграції. Їх структура характеризується рядом особливостей, зумовлених специфікою як відображення суспільних реалій, так і дослідницького процесу, в якому поряд з істориками права важливу роль відіграли і спеціалісти в сфері конституційного права.

Основоположними вихідними проблемами історіографії державного будівництва України стало з’ясування законодавчо-правового підґрунтя та функціонування владно-управлінських структур. Перша з них відзначається універсальністю, вона уявляється як основа та фон усіх державотворчих проектів і трансформацій, більшість з яких так і залишилися нереалізованими чи незавершеними [82, с. 158].

До витоків українського революційного конституціоналізму 1917-1920 рр. звертається О. Мироненко [339]. Вагомими є праці вченого з історії української і світової конституційної юстиції, серед яких у рамках нашого дослідження увагу привертають монографії “Конституційний суд України: історія і сучасність, доктрина і практика” (2011 р.); “Історія вітчизняної конституційної юстиції”, “Історія світової конституційної юстиції” (2009 р.).

Правові основи державної побудови, підкреслює О. Мироненко, були сформовані у писаних юридичних

конституціях, проектах конституцій чи встановлювалися іншими способами у фактичних конституціях багатьох державних утворень, що виникали в процесі боротьби, проте ці принципові засади корегувалися відповідно до потреб практики державотворення, вимог революції [339, с. 9].

Ще один напрям державотворчих досліджень представників еміграції міжвоєнного періоду стосується спроби відродження національної Церкви. Цей процес увінчався успіхом лише в кінці 2018 р. – на початку 2019 р., тобто через сто років боротьби і надій. Найвагомий внесок в дослідження проблеми державно-церковних стосунків в Україні у 1917-1921 рр. внесли автори тритомника “Церква в Українській Державі 1917-1920 рр.”, перші дві книги якого, присвячені добі Української Центральної Ради та Гетьманату, написав В. Ульяновський, а третю – про добу Директорії УНР – Б. Андрусишин [223].

В. Капелюшний наголошує на оригінальній схемі, яку застосували науковці при висвітленні державно-церковних відносин в Україні періоду визвольних змагань. Суть її полягає в тому, що автори у хронологічній послідовності досліджують державну політику щодо церкви на кожному з етапів визвольних змагань. Для кожного з цих етапів написані і відповідні розділи, присвячені внутрішньо-церковному життю. Самі ж розділи написані вже не в хронологічному, а в проблемному плані. Все це, а також залучення до наукового аналізу величезного масиву нових документальних матеріалів дало змогу створити фундаментальне дослідження, яке дозволяє з нових позицій, більш глибоко і об’єктивно розглянути проблему державно-церковних відносин [223]. Щодо цих взаємин, то можливості обох структур не є однаковими. Означений аспект проблеми аналізується в книзі Б. Андрусишина та В. Бондаренка “Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку” [11]. Порівнюючи умови розвитку Церкви в період Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, дослідники констатують: “На жаль, Уряд Директорії, який намагався утвердити в Церкві українську національну ідею й зовсім мало цікавився економічним становищем Церкви, тобто проблемами її виживання в період революції, проблемами

поступового повернення до себе ієрархів, без яких важко налагоджувати церковне життя за традиційними канонічними нормами, проводив щодо Церкви ще більш жорстку політику, ніж Уряд Української Центральної Ради – цим доба Директорії відрізняється від періоду Гетьманату, який намагався шукати з Церквою компроміси” [223].

“У подальшій перспективі головним напрямком розвитку взаємин між державою та церквою в Україні залишається партнерство двох суспільних інститутів”, зауважують Б. Андрусишин та В. Бондаренко. Держава повинна надавати всебічну підтримку церкві, яка будучи важливим інститутом громадянського суспільства, повинна “активно сприяти вирішенню наявних проблем в українському суспільстві засобами, передбаченими чинним законодавством” [12, с. 372].

У державотворчих проектах української еміграції міжвоєнного періоду стосункам між державою і церквою відводилося важливе значення. Ідеї українських мислителів у еміграції щодо моделі державно-церковних відносин різнилися, але вони базувались на власних спостереженнях ситуації у світі в конкретних історичних обставинах, на своєму досвіді, пошуки їх спрямовувалися не лише на знаходження оптимальної форми держави та її взаємин з церквою, але й до досягнення суті людини, оскільки вона є вирішальним чинником світового розвитку, основою будь-якої держави.

В умовах еміграції українські вчені правники отримали можливість вивчення православного церковного права, яке у попередні часи було предметом вивчення російських учених, що за твердженням Л. Окіншевича, “брали пам’ятки і джерела українського церковного права (зокрема княжої доби) за частину джерел церковного права”. У 1920-ті рр. у еміграції О. Лотоцький здійснив спробу “окремого вивчення українського церковного права”. Праці з церковного права підготували М. Чубатий та В. Заїкин.

Дещо більш сприятливі умови для розробки позитивного права мала Українська греко-католицька церква. Побачили світ синтетичні праці В. Масцюха, Ю. Никоровича, О. Барвінського,

А. Іщака та ін., надрукованих у 20-30 рр. у журналі “Богословія”, “Записках чину св. Василя Великого” тощо [375, с. 631].

Цікавим для сьогодення є викладацький досвід емігрантів-правників у вищих школах Європи. Корисними для вивчення є витворені в той період світоглядні та методологічні підходи у підготовці українських правників. Як вказує Г. Луцька, викладацька праця інтелектуалів поєднувалась з науково-адміністративною та науково-організаційною діяльністю. Крім викладання навчальних дисциплін, вони також виконували функції завідувачів кафедр, деканів факультетів, проректорів та ректорів закладів вищої освіти [23, с. 170-185; 320, с. 12].

Доктрина українського “університетотворення” розкривається у роботі О. Завальнюка. Існує об’єктивна потреба залучення більшої кількості українських інтелігентів до обслуговування і якісного служіння національній справі; подальшого становлення та розвитку української державності як вирішальної умови реалізації політики належного функціонування українських університетів, підтримка на законодавчому рівні університетів у матеріально-технічній, фінансовій, кадровій, навчальній, науковій і методичній сферах діяльності; залучення потенціалу професорсько-викладацького складу до державно-політичного життя, активної публіцистично-редакційної, просвітницької роботи серед населення; національно-патріотичного виховання студентської молоді, формування у неї активної життєвої позиції; соціальному захисті учасників навчального процесу, усього трудового колективу та ін. [183, с. 14].

Для наукових центрів як автономних структур характерною є тісна взаємодія з державними органами та громадськими, неурядовими структурами [691, с. 3].

Одним із завдань нашого дослідження є повернення до університетських програм та наукового обігу маловідомої широкому загалу неоціненної теоретичної спадщини блискучої плеяди українських юристів міжвоєнного періоду.

Засвоєння досвіду політико-правового забезпечення функціонування суспільства, здобутого в процесі становлення, розвитку різних народів і цивілізацій, з погляду О. Мироненка та

В. Горбатенка, є важливою складовою фахової підготовки правника [341]. Можливості для цього відкривають навчальні посібники, які структурно відповідають навчальній програмі курсу “Історія вчень про державу та право” у закладах вищої освіти [64; 134; 193; 211; 286; 341; 523]. У посібниках у короткій та доступній для сприйняття формах подаються основні концепції держави і права Стародавнього світу, Середніх віків, Нового і Новітнього часу. В окремих посібниках у контексті загальноцивілізаційних надбань подано та осмислено державно-правові концепції представників української еміграції міжвоєнного періоду. О. Мироненко та В. Горбатенко виокремлюють ліберально-демократичний, соціалістичний, монархічно-консервативний, націоналістичний напрями політичної думки української еміграції поч. ХХ ст. Учені акцентують увагу на ідеї “національно-незалежного державотворення” у вченнях української еміграції, які збагатили сучасну політико-правову думку [339, с. 411]. Слід зазначити, що, наприклад, О. Ладиченко та В. Орленко в межах ознайомлення з формуванням і розвитком концепцій держави і права у слов’янських народів не розглядають державницькі вчення С. Дністрянського, В. Старосольського, О. Ейхельмана, О. Бочковського, С. Шелухіна, А. Яковліва, Р. Лашенка, С. Томашівського, В. Кучабського [286].

Особливість державно-правової думки представників української еміграції міжвоєнного періоду полягає в тому, що вона не пішла в небуття, а повернулася в сучасну Україну не тільки як об’єкт науково-теоретичного вивчення, але і як реальність суспільно-політичного життя. Скажемо, у 2001-2017 рр. в Україні активно працювала громадська організація “Союз гетьманців-державників” (СГД), яка своєю метою ставила – продовжувати в Україні консервативні традиції як суспільно-політичного духовного явища та утверджувати їх духовні засади. Очолював СГД професор Ю. Терещенко.

Вивченням гетьманських традицій серед сучасної молоді займався Б. Андрусишин. Метою соціологічних досліджень 2002 р., проведених серед студентів (397 анкет) із різних регіонів України (Київ, Запоріжжя, Коломия, Черкаси) ставилося не лише виявити

оцінки гетьманської традиції, але й “з’ясувати готовність молодого покоління нашої держави до практичної участі у конкретній роботі даного суспільно-політичного спрямування” [18, с. 76].

В узагальненому вигляді більшість респондентів оцінили гетьманську традицію як принципи побудови влади в Україні позитивно (76 %). Водночас, слід зазначити, що респонденти не асоціюють консервативну традицію з Гетьманатом П. Скоропадського, що авторами опитування пояснюється недостатнім рівнем історичних знань з історії України. Консервативна традиція в українському державотворенні сприймається позитивно саме через Гетьманат П. Скоропадського. 48 % опитаних висловилися за побудову гетьманської структури державної влади в Україні, що свідчить про те, що “консервативна традиція сприймається, скоріше як теоретичний аспект політичних відносин, певна традиція українського державотворення” [18, с. 184]. У той же час лише 32 % респондентів виявили бажання брати практичну участь у проведенні гетьманської традиції у політичну практику України.

Цілком очевидно, і в цьому варто погодитися з авторами дослідження, що “суспільство, яке загалом приймає консервативну систему цінностей все ж таки відносить гетьманську структуру цінностей до історико-культурологічної традиції” [18, с. 184].

Можемо також зробити припущення, що живучість консервативної традиції, монархічної ідеї у частини українського народу, проявляється у підсиленій увазі до президентських виборів і у висуненні завідомо завищених очікувань до чергового кандидата у президенти і відповідне наступне розчарування через нездійснені власні патерналістські очікування.

Відзначимо, відчуваючи такі очікування суспільства, окремі владні структури через сумнівний політичний компроміс намагаються змінити державний закон у частині перетворення України з парламентсько-президентської у президентсько-парламентську державу, а то й просто президентську, що найхарактерніше проявилось у 2004-2005 рр., а згодом під час правління В. Януковича.

З'ясування сутності світоглядних концепцій видатних мислителів-емігрантів поза вузько політичними інтересами дає змогу констатувати відсутність комплексних теоретичних досліджень історико-правової думки української діаспори з точки зору як історичного, так і сучасного дискурсів.

1.2. Джерельна база дослідження

Відповідно до Указу Президента України № 17/2016 від 22 січня 2016 р. “Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років” з метою “вшанування традицій боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги захисників рідної землі, творців національної державності, тисячолітньої історії державотворення нашого народу, визнання історичного значення подій, пов'язаних із визвольною боротьбою початку ХХ століття та утвердженням української державності” означено план заходів на 2017-2021 рр. щодо 100-річчя Української революції, зокрема з-поміж іншого: “передбачити підготовку та публікацію наукових праць, збірок документів і матеріалів енциклопедичних та інших видань, присвячених 100-річчю подій Української революції 1917-1921 рр., її ролі в історії України та Європи, а також життю і діяльності учасників визвольного руху початку ХХ століття; сприяти реалізації ініціатив громадськості, спрямованих на забезпечення і відновлення національної пам'яті, популяризацію української історії та культури, консолідацію на цій основі суспільства; забезпечити підготовку інформаційних матеріалів про Українську революцію 1917-1921 рр. та її роль у європейській і світовій історії, організацію роботи із розповсюдження згаданих матеріалів в іноземних державах; Міністерству закордонних справ України забезпечити проведення закордонними дипломатичними установами України за участю представників української громадськості за кордоном заходів із відзначення 100-річчя подій

Української революції 1917-1921 рр., зокрема, у місцях на території іноземних держав, пов'язаних із життям і діяльністю видатних діячів українського визвольного руху на початку ХХ століття та діяльністю державних установ і формувань Української революції 1917-1921 рр.”.

Вищезначені заходи є свідченням того, що українська держава на сучасному етапі продовжує процес активного переосмислення минулого державотворення, зокрема тих його етапів, коли відбувся “розпад метрополії” до складу якої входила Україна та пошук реальних шляхів незалежного розвитку.

Правова спадщина українських інтелектуалів у еміграції (С. Дністрянського, В. Старосольського, О. Ейхельмана, О. Бочковського, С. Шелухіна, А. Яковліва, Р. Лащенко, В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського) в частині аналізу подій Української революції 1917-1921 рр., створена здебільшого поза межами України. Повернення до наукового доробку українських емігрантів міжвоєнного періоду, серед яких були правники, що сформувалися у період входження українських земель як до Російської, так і до Австро-Угорської імперій, дає можливість використовувати їхні роботи не лише у контексті поєднання теоретичних студій з опрацьованим емпіричним матеріалом, але й звертатися до них з точки зору історіографії та джерелознавства.

Понад п'ятдесят років проблеми, підняті з різних галузей права, висвітлені у численних працях українських учених-емігрантів міжвоєнного періоду, знаходилися практично поза науковим обігом, величезний масив їхніх праць не досліджувався правознавцями.

Із здобуттям Україною незалежності активізувалася науково-дослідницька діяльність із проблем українського державотворення – повалення царизму, революційних і правових підстав відновлення української державності, правового стану української державності та політичних відносин, головних засад функціонування правової держави, взаємодії держави і права, моделі державно-церковних відносин, належного функціонування судової влади.

З 1992 р. в Інституті археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України відділом вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України, серед інших, ведеться робота за напрямками: “Англійські архіви про Україну та українців”, “Українська еміграція в Чехії у ХХ ст.”, “Рукописні матеріали з історії України в бібліотеках і музеях Польщі” [208, с. 106].

У 1996-1999 рр. Інститут здійснював роботу над темою “Історія українського народу в зарубіжних джерелах”, одним із напрямків якої стало дослідження теми “Українська еміграція в країнах Центральної та Східної Європи” (О. Песчаний) [208, с. 107, 109].

Значне місце у працях українських інтелектуалів кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. займали дослідження визначних пам’яток політико-правової культури України.

Першим відомим в історії Кодексом українського права, як твердить Ю. Шемшученко, є кодифікована збірка “Права, за якими судиться малоросійський народ” (Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. – К.: 1997. – 548 с.).

У різні часи ця визначна пам’ятка українського права вивчалася багатьма українськими вченими, серед яких І. Тимченко, М. Слабченко, М. Василенко, М. Чубатий, В. Месяц, А. Ткач та ін. “Права” привертали увагу і А. Яковліва (Яковлів А. Український Кодекс 1743 року “Права, за якими судиться малоросійський народ”. Його історія, джерела та систематичний виклад змісту. – Мюнхен, 1949 р.).

Принагідно підкреслимо, що це є другим з 1879 р. виданням “цієї однієї з найбільш досконалих пам’яток українського права”, яка стала черговим археографічним здобутком України”, започаткованої Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Під джерелом права розуміють те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основу чого-небудь; вихідне начало [80, с. 218].

Правниче джерелознавство своїм формуванням зобов’язане певному зустрічному руху, зазначає І. Усенко, зі сторони як правничої, так історичної науки. Наші попередники витворили науковий підхід до оцінки матеріальних джерел правового

характеру, зокрема видатних правових пам'яток. Проте, з погляду вченого, якихось взірців правових джерелознавчих досліджень не було сформовано. Сучасний рівень розвитку наукового знання дає змогу розв'язати означене завдання та творити якісно нові історико-правові дослідження [580, с. 106-107].

На думку Т. Андрусяка, проблему джерел історії української правової думки слід досліджувати в загальноєвропейському та загальнолюдському контексті інтелектуального правового розвитку, запобігаючи таким чином виникненню ситуації, коли ми будемо захоплюватися здобутками інших народів, не знаючи аналогічних здобутків нашого минулого [25, с. 128].

Побудова ефективної моделі державного, політико-правового, суспільного розвитку вимагає всебічного наукового обґрунтування, джерелом та основою якого є накопичений попередніми поколіннями практичний і теоретичний досвід [188, с. 5].

Будучи особисто учасниками й творцями досліджуваних процесів, вони знали ці події безпосередньо тому, часто й перебували в полоні власних уявлень і розуміння описуваних подій. У цьому вбачаємо як сильну сторону подібних джерел, так і слабку, бо іноді автори вдавалися до апологетики як своїх, так і політико-правових поглядів однопартійців, виправдовування та згладжування помилок минулого.

У 1923 р. С. Петлюра (1879-1926 рр.) під псевдонімом О. Ряст видав брошуру “Сучасна українська еміграція і її завдання”, у якій головний отаман визначив політику, ідеологію, стратегію і тактику української еміграції, органічно пов'язаних “загальною програмою тієї праці, що її проводить уряд” і “місцевими можливостями даної країни” [402, с. 200-201] для досягнення кінцевої мети – “звільнення нашої Батьківщини”, “коли впадуть кайдани московсько-більшовицької неволі, що ними скуто волю українського народу” [402, с. 227-228].

С. Петлюра покладав на еміграцію ту “відповідальну частину загальнонаціональної і загальнодержавної програми української нації”, яку “народ наш під окупаційною владою доконати не може” в “справі будівництва Української держави” [402, с. 188].

На період встановлення більшовицького російського режиму в Україні, до 1924 р. М. Грушевський перебував у Празі та Відні, де продовжував займатися науковою роботою, створював Український соціологічний інститут, виступав з доповідями на різноманітних науково-популярних та академічних курсах. У 1920 р. він опублікував працю “Ілюстрована історія України” (перевидана 1990 р.) [127], на сторінках якої було викладено концепцію, оприлюднену у статтях 1917-1918 рр., згодом об’єднану у книзі “Хто такі українці і чого вони хочуть?” (1921 р.) (Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? (К., 1991 р.) [129]. Скорочена історія України М. Грушевського надрукована у Болгарії [363, с. 121]. Висунув концепцію української національної держави з безкласовим соціальним ладом. Водночас мріяв про повернення в Україну, що в підсумку і здійснив, керуючись внутрішніми переконаннями та ностальгією за рідною землею [215, с. 263].

Наприкінці 1925 р. в УСРР готувалися до перевиборів ВУАН. Керівництво ЦК КП(б)У дедалі більше схилялося до кандидатури М. Грушевського, який після свого повернення у березні 1924 р. в Україну користувався великим авторитетом у влади і він, на думку Р. Пирога, виправдовував надії партійно-державного керівництва [367, с. 43; 442, с. 56].

Після повернення до УСРР М. Грушевський докладав чимало зусиль для налагодження контактів із закордонними українськими науковцями. Зокрема, з 1924 р. позжвавилися контакти між НТШ та ВУАН. Серед інших у 1926 р. членом Всеукраїнської Академії наук було обрано С. Дністрянського [459, с. 43]

Автор десятитомної “Історії України-Руси” М. Грушевський обстоював ідею національного самовизначення українців. Незалежність він розглядав як тенденцію розвитку національного історичного процесу. Логіка обґрунтувань означеної тенденції розгортається у М. Грушевського за такою схемою: 1. прагнення до незалежності є об’єктивною логікою історичного життя, необхідністю саморозвитку будь-якого національного утворення; 2. українська окремішність впливає не лише з логіки історичного розвитку території, а й з ментальних характеристик народної психіки; 3. нинішній стан бездержавності українського народу є

річчю аномальною, і нація має природне право домагатися усіх форм незалежного існування від імперій, у межах яких перебуває; 4. визволення України спричинить до визволення всіх народів Російської імперії, в тому числі російського народу; 5. у боротьбі за окремність основний тягар падав на провід – інтелігенцію, яку треба підготувати до необхідності сприйняття постулатів національного визволення; 6. нова Україна має являти собою вільну спілку земель, в кожній з яких управляє самоврядна громада [29, с. 300].

Ідеї українських емігрантів-правників щодо побудови національної держави недостатньо вивчені та представлені, при чому недооцінюється їх національно-державницьке значення. Як свідчить зміст наукових праць мислителів, діяльність їх спрямовувалася на: 1. відновлення державності, збереження та розвиток української нації, примноження національних надбань; 2. розбудова й утвердження, подальший розвиток української правничої науки, окремих її галузей [321, с. 435].

Значна увага у творчості вчених-емігрантів, зокрема С. Шелухіна (“Права України на свою державність”, “Історично-правні підстави Української державності” (1929 р.), присвячена проблемі “обґрунтування підстав відновлення української державності після падіння самодержавства в Росії” [685]. Окремі вчені-юристи, зокрема, С. Шелухін та ін., дотримувалися правничої гіпотези, що із зреченням від престолу імператора з династії Романових, народ втратив монарха, якого визнавав за свого сюзерена з 1654 р. Будучи зв’язаним з монархом, а не з російською державою, український народ отримав правову підставу на відновлення своєї державності.

З цією концепцією, однак, не погоджується історик права Л. Окиншевич, наголошуючи на тому, що “державну організацію український народ зберіг і по 1654 р. Спиратися на правну основу акту 1654 р. навряд чи доцільно, бо цей акт постійно порушувала російська сторона. Повстання гетьмана Івана Мазепи провело лінію глибокого розриву між носіями ідеї української державності і російською державою, яка державну природу України намагалася ліквідувати”. Він пише: “До 1917 р. Україна дійшла після більш ніж

столітнього повного підкорення. Ця обставина, а також те, що згадана концепція давала би правну підставу для відновлення держави тільки землям, які входили до складу гетьманської держави, отже, для решти української території такої правової бази не давали б, – примушує цю концепцію відкинути це тим більше, що визволення України і будівництво держави мали б початися і в тому разі, коли б український народ ніколи раніше своєї держави не мав. Важили в основному, це ми ясно розуміємо, – його бажання мати державу, його воля до змагання за державу, його здібність до організації й зосередження своїх сил у цім змаганні. А якщо так, то правна підстава, коли була, то була інша. І ми цілком можемо пристати до висловленого в одній статей професора, доктора М. Стахова погляду, що правовою підставою була норма натурального права, яка визнає за кожним народом рівне право на державну творчість. В епоху революції український народ мав усі підстави скерувати свої зусилля на досягнення цієї, для нього святої й ідеальної, мети” [373, с. 308].

До аналізу змісту Переяславської угоди зверталися також Р. Лащенко, А. Яковлів, О. Ейхельман, С. Дністрянський, В. Липинський та ін. Учені наголошували на різному сприйнятті сторонами змісту договору “та поступової зміни його сутності”. Концепції науковців різнять у оцінці угоди: “...як необхідного, взаємовигідного для обох народів федеративного акту, внутрішній зміст якого був зруйнований сутністю та метою московської монархічної влади” (Р. Лащенко), “...як міліарного союзу з царем Московським про військову акцію і особистий протекторат царя” (С. Шелухін) [347, с. 336], міжнародно-правового договору “союзу і гарантії” України, як суверенної держави, з московським царем для оборони від зовнішніх ворогів (О. Ейхельман) [525, с. 50], “взаємовідносини між Україною й Москвою мали характерні ознаки протегованої держави до її протектора (А. Яковлів)” [525, с. 51]. В. Липинський розрізняв поняття “Переяславська Умова” та “Переяславська Легенда”, остання, з погляду науковця, виникла під ідеологічним московським впливом та ґрунтувалася на ідеї злуки Москвою, стала основою теорії “возсоединенія Руси”. Мислитель відносить підписання Переяславського договору до періоду, коли

Україна вже перейняла й закріпила у своїх державних формах уклад західного, хліборобського, осілого життя, витвореного у попередні століттях під впливом західної європейської цивілізації. Він оцінює договір як такий, що захищаючи Україну перед натиском Польщі, одночасно відривав її від Заходу і ставив у залежність від Сходу. Основним завданням в означений період за В. Липинським стало забезпечення тогочасної європейської української цивілізації від знищення, яке загрожувало їй з боку азіатської московської цивілізації, а разом з тим була мета скріпити союзом з Москвою спротив України проти ополячення, яке вела за собою європеїзація України [73; 525, с. 52].

В сучасній юридичній літературі, на думку Н. М'яловицької, і з цим можна цілком погодитися, “немає одностайних поглядів щодо договірних умов про політико-правовий статус України у складі Росії після Переяславської ради 1654 р.”. Водночас автор наголошує на тому, “що Україна була історично першою державно-етнічною територією, що увійшла до складу Російської держави не як безправна завойована держава, а на певних умовах із забезпеченням прав і привілеїв” [359, с. 377].

У монографії підкреслюється, що “автономні права, одержані Україною за Переяславською угодою, стосувалися у повному обсязі лише Гетьманщини”, на іншій частині української території – Слобожанщині “правові норми і судочинство майже не відрізнялися від російських”, Запорізька Січ “з часом набула подвійної автономії: від царя і від гетьмана” [359, с. 377].

Історики права в еміграції, аналізуючи умови Переяславського договору, не прийшли до одностайності щодо юридичних підвалин угоди, проте залишалися на позиціях не підтримки підходів, згідно з якими, українсько-російський договір 1654 р. оцінювався як воз'єднання або інкорпорація двох країн. Вони наголошували, що українська держава продовжувала існувати як самостійна одиниця.

С. Шелухін та О. Ейхельман вказували на некоректність з юридичної точки зору проголошення ІV Універсалом “самостійності України “отнині”, писали про недоліки усіх чотирьох Універсалів, адже Україна на правових підставах лиш відновила власну державність [347, с. 337].

Вчені-емігранти сформували свій оригінальний погляд на один із найменш досліджених періодів в історії української державності – т. зв. литовсько-руська доба – період входження українських земель до Великого князівства Литовського.

Радянська історична та юридична наука висвітлювала правове життя Великого князівства Литовського поверхнево і фрагментарно, роблячи акцент на тому, що українські землі стали об'єктом поневолення чужими литовськими феодалами, а український народ зазнавав важкого соціально-економічного та національно-культурного гноблення. Але, звертаючись як до передреволюційних досліджень, так і до наукової спадщини вчених діаспори, зустрічаємо зовсім іншу картину означеного історичного феномена.

З приєднанням до Литви у 50-х рр. XIV ст. Волині і Подніпров'я, пише Н. А. М'яловицька, утворилася “найбільша в Європі держава – Велике князівство Литовське, 90 % населення якого складала українська та білоруська народності” [359, с. 273].

“За формою державного устрою це була по суті феодална федерація, яка успадкувала від Київської Русі та Галицько-Волинської держави правову систему, державні інститути, мову, судоустрій і судочинство, військову та адміністративну організацію. Українські князівства, що входили до складу Литви, користувалися широкою автономією”, – пише Н. А. М'яловицька [359, с. 373].

Взаємодія політики і права знайшла своє висвітлення у науковій спадщині вчених української еміграції, серед яких слід відзначити праці С. Дністрянського, О. Ейхельмана, О. Бочковського, Р. Лаценка, С. Шелухіна, В. Липинського, В. Кучабського, С. Томашівського та ін.

Багато їхніх думок тотожні сучасному розумінню місця політики і права як регуляторів, що впливають майже на всі сфери суспільного життя.

Станіслав Северинович Дністрянський: 13.11.1870 р., м. Тернопіль – 5.05.1935 р., м. Ужгород (автори І. Усенко, В. Возьний) [697, с. 215-220].

Сучасні науковці відзначають безцінний вклад С. Дністрянського у науку цивільного права. Тритомне видання “Австрійське право облігаційне” (1901 р., 1909 р.); “Заручини в австрійському праві” (1899 р.); “Полагода шкоди з огляду економічного і соціального” (1897 р.) має значний теоретичний і прикладний потенціал і потребує детального вивчення. У 1928 р. автор опублікував монографію чеською мовою під назвою “Основи сучасного приватного права”, а у 1929 р. – монографію німецькою мовою “Zur Geshichte und theorie des internationalen Privatrechts” [434, с. 127-128].

Відомі його ґрунтовні праці з теорії права, теорії конституціоналізму та конституційного права, учений справив визначальний вплив на розвиток цивільного законодавства Австрії. Важливою є його роль у організації української юридичної науки і освіти за кордоном.

Поставивши правду в основу держави – народ мусить стати сильним, стверджував С. Дністрянський, держава мусить мати перш за все внутрішню силу, зовнішня сила стане певним наслідком внутрішньої. Правовий порядок та правова організація стануть основою таких форм, переконував учений.

Представник західноукраїнської школи приватного права С. Дністрянський посідає помітне місце серед представників західноукраїнської правничої думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. Закінчивши у 1893 р. юридичний факультет Віденського університету, він навчався також в університетах Берліна, Лейпцига. Заслуживши повагу з-поміж однодумців, перш за все як “вчений-конституціоналіст”, підготував проект Конституції Західно-Української Народної Республіки, переклав для потреб ЗУНР Цивільний кодекс Австрії і видав його власним коштом.

“У цивілістичних працях С. Дністрянського обґрунтовувалася ідея реформи австрійського права, приведення його у відповідність до нових суспільних відносин, узгодження інтересів держави, народу, суспільства, окремих соціальних груп тощо. Особливо значними є заслуги вченого в обґрунтуванні концепції зобов’язального (облігаційного) права як окремої підгалузі

австрійського права” [581, с. 382]. Означене питання може стати предметом окремого дослідження.

Наводимо найвідоміші праці С. Дністрянського, опубліковані у Празі в 1923 р. – “Загальна наука права і політики” Том 1.; “Загальна наука права і політики. Генеза та основи права”; “Річеве право”; “Провідні думки в історії і теорії міждержавного приватного права”; “Нова держава”, у 1925 р. – “Погляд на теорії права та держави”; у 1928 р. – “Соціальні форми права”.

Володимир Йохимович Старосольський: 8.01.1878 р., м. Ярослав (тепер Польща) – 25.02.1942 р., м. Маріїнськ (тепер Кемеровська обл.) [698, с. 621].

Особливе місце серед праць українського емігранта-правника В. Старосольського займають твори, які можна розділити відповідно до наукового спрямування: 1. в галузі теорії держави і права – “Реформа похатньої торгівлі в австрійським законодавстві” (1901 р.), “Das Majoritätsprinzip (Принцип більшості)” (1916 р.), “Партія в Конституції Чехословацької республіки” (1923 р.), “Держава і політичне право” (1925 р.), “До питання про форми держави” (1925 р.), “Методологічна проблема в науці про державу” (1925 р.), “Криза” конституційної держави” (1933 р.), “Держава і право: причини до проблеми правости держави” (1934 р.), “Політичне право” (1950 р.); 2. у галузі соціології – “Причини до теорії соціології” 1904 р.), “Теорія нації” (1922 р.), “Внутрішня форма в соціологічній термінології: (Методологічні зауваги)” (1926 р.), “Bohdan Kistiakowskyi und das russische soziologische Denken” (1929 р.); 3. у галузі історії – “Суспільно-політичні рухи та їх носії”, “Національний і соціальний момент в українській історії” (1915 р.).

Ольгерд-Іполит Бочковський: 1.03.1885 р., станція Долинська Херсонської губернії (тепер Кіровоградська обл.) – 9.11.1939 р., м. Прага (автор І. Каневська) [378, с. 11, 98].

Значну цінність має видання вибраних праць під назвою “Ольгерд Іполит Бочковський. Вибрані праці та документи” у двох томах [378; 379].

Перший том вміщує три праці О. Бочковського: “Фінляндія і національне питання” (1916 р.), “Поневолені народи царської

імперії, їх національне відродження та автономічні прямування (до національної справи в Росії)” (1916 р.), “Національна справа (Статті про національне питання в зв’язку з сучасною війною)” (1918 р., 1920 р.). В означених праця викладена доктрина науковця щодо національного відродження поневолених народів, перетворення їх у модерні нації, боротьба за здобуття, відновлення державності [378]. У другому томі подаються дослідження О. Бочковського “Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання” (1930 р.), “Боротьба народів за національне визволення. Націологічні нариси” (1932 р.), “Вступ до націології” [379].

Теорію виникнення і розвитку націй створив О. Бочковський. Його авторству належить праця “Вступ до націології” (1947 р.). Мислитель залишався переконаним, що “...громадські взаємини людей дуже різноманітні. Чим вищий культурний щабель, тим складніші вони і тим більше виявляють нахил до розмежовування в міру суспільного поступу. Ці взаємини бувають морального, правного, господарського, політичного, релігійного характеру. Кожний рід цих взаємин мусить стати об’єктом окремого досліджування и вивчення...” [66, с. 8]. У праці “Фінляндія і національне питання” (1916 р.) визначив етапи, які мають пройти “неісторичні народи” для здобуття держави: “етап національного пробудження, визначним моментом якого є повернення до рідної мови та її літературного творення; період економічної еманципації пробудженого народу у напрямі визволення від іноземного економічного поневолення; політичний шлях народу в напрямі національної автономії в межах “матірної” держави чи державної незалежності” [378, с. 5].

Детально бібліографію праць О. Бочковського подає І. Каневська [64].

Отто Оттович Ейхельман: 27.04.1854 р., м. Санкт-Петербург – 12.02.1943 р., м. Прага (автор В. Головченко) [109].

Слід відзначити ґрунтовний аналіз Я. Турчин політико-правової концепції О. Ейхельмана. Науковець виокремлює розвідки вченого, які безпосередньо стосуються проблем державотворчого процесу: 1. праці, що розкривають принципи і зміст міжнародних відносин; 2. дослідження організації державного управління;

3. реформування органів місцевого самоврядування; 4. розвиток правових і соціальних відносин у суспільстві; 5. обґрунтування федеративних ідей державного устрою [552, с. 40].

З-поміж ранніх досліджень, які формували світогляд О. Ейхельмана, відзначимо наступні: “Історія іноземних законодавств” (1885 р.); “Очерки із лекції по міжнародному праву” (1886-1890 рр.); “Замітки про міжнародні трактати і міжнародне приватне право. Історичний нарис учень про право і державу” (1892 р.); “Обзор всіх форм місцевого (земського, міського, станового) оподаткування та натуральних повинностей” (1895 р.) [552, с. 40].

Вже у період еміграції були опубліковані праці, окремі з яких зникли внаслідок історичних перепетій, стверджує Я. Турчин: “Історія державних конституцій”, “Система публічно-правової влади в сучасній державності”, “Система виконавчої влади в державі”, “Суть демократичного принципу й зміст конституційної державності”, “Проект для конституцій окремих земель в складі майбутньої союзної держави УНР”, “Плани і програми для складання повного свода законів по всьому публічному та приватному праву для звільненої у майбутньому часі великої України”, “Промислове право”, “Основи права”, “Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права” (Ч. 1), “Вступ до курсу адміністративного права” та ін.” [552, с. 38].

У видавництві “Союз української державності” у 1921 р. побачила світ праця професора О. Ейхельмана “Проект конституції основних державних законів УНР” [363, с. 90].

Сергій Павлович Шелухін: 7 (9).10.1864 р., с. Деньги Золотоніського повіту Полтавської губернії – 25.11.1938 р., м. Прага (автори І. Усенко, І. Музика) [700, с. 434].

С. Шелухін науково-дослідницькою працею почав займатися у студентські роки. Свої пошуки молодий науковець почав із вивчення давнього збірника законів “Руська Правда”, що стало основою для подальших наукових розвідок у еміграції.

Своєю, в першу чергу, фаховою і творчою науковою працею С. Шелухін доводив, що правові та моральні засади у прагненнях

української нації до свободи, соборності й державності є природним, проте, нажаль, юридичні аргументи в тогочасній політиці не були універсальними і вирішальними, а окремі дипломати керувалися принципом “переваги грубої сили”.

Він очолював кафедру історії української державності в Українському науковому інституті. У 1920-1930-ті рр. У еміграції сформувався ряд історико-правових центрів, серед яких Український науковий інститут у Берліні (за підтримки П. Скоропадського), Музей визвольної боротьби України.

У Вінніпегу в 1929 р. опублікована відома праця С. Шелухіна “Історико-правні підстави Української Державности”, а в 1930 р. вийшли друком уривки з нарисів “До вивчення Руської Правди”. Ці праці дають змогу доповнити вчення С. Шелухіна: “право українського народу є справжнім старим руським правом, а російське право, включене в історію руського права, ніколи руським не було. Учений доводив, що “Судебники 1497 та 1550 рр.” та “Уложення 1649 р.” мали назву московські, а не руські” (з лекцій С. Шелухіна по історії українського права). Він був спеціалістом не лише в галузі історії держави і права, адже читав лекції з “Енциклопедії (теорії) права”, “Карного права”, з курсу “Злочини проти прав людської особи” та ін. [527].

З-поміж відомих праць і публікацій вченого наводимо лише ті, що мають історико-політичний зміст: “Петлюрівці в світлі права” (1922 р.); “Варшавський Договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року” (1926 р.); “Звідкіля походить Русь: Теорія Кельтського походження Київської Руси з Франції. З географічною картою” (1929 р.); “До вивчення “Руської Правди” (уривки з нарисів) (1930 р.); “До вивчення “Руської Правди”. Зшиток 2 (уривки з нарисів з додатком до 1-го зшитку)” (1934 р.); “Україна – назва нашої землі від найдавніших часів” (1936 р.); “Лист до С. Петлюри про Ризький договір” (1948 р.); “Лекції проф. Сергія Шелухіна до курсу “Історія України”.

Серед праць А. Яковліва на окрему увагу заслуговують наступні: “Околиці (округи) копних судів XVI – XVIII вв. на Україні” (1928 р.); “Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI ст.” (1929 р.); “Про копні суди

на Україні” (1930 р.); “Українське звичаєве процесуальне право” (1931 р.); “Український Кодекс 1743 року “Права по которым судился малороссийский народ” (1949 р.). У означених роботах, поряд з висвітленням функціонування українських судів, здійснення ними судочинства у процесі історичного розвитку України, учений досить докладно знайомить нас з іноземними впливами на українське право, в тому числі і мовними (в частині юридичної термінології), неодноразово підкреслюючи, що еволюція громадянського суспільства відбувається природним шляхом і те, що було життєздатним у окремий історичний період не мало вже належних основ для подальшого розвитку. З його погляду, функціонування українських судів залежало від конкретного державного устрою та політики щодо України. Заслуговують на увагу та подальші дослідження проблеми досліджувані А. Яковлівим щодо українського звичаєвого процесуального права та його кодифікації, впливу на сучасне право.

Відомі праці А. Яковліва “Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р.” (1954 р.); “Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках” (1934 р.); “Паризька Трагедія 25 травня 1926 р. (до процесу Шварцбарта)” (1958 р.); “Основи конституції УНР” (1964 р.) розкривають і доповнюють його державницьку доктрину. Більш детально класифікацію його праць за різними критеріями подає Т. Маньгора [328].

Потугами Українського техніко-господарського інституту були опубліковані курси лекцій А. Яковліва з “Цивільного права” (1932-1933 рр.), “Цивільного процесу” (1934 р.), “Торговельного права” (1934-1935 рр.). Він підготував ряд ґрунтовних публікацій з означених проблем, які могли би також стати предметом окремого дослідження.

Р. Лашенко – знаний дослідник історії українського права, цивільного та кримінального права, зокрема: “Литовський статут, яко пам’ятка українського права” (1923 р.); “Лекції по історії українського права. Частина перша: Княжа доба. I. Література. II. Пам’ятники права. III. Історія державного права” (1923 р.), частина друга лекцій присвячена литовсько-польській добі вийшла

у 1924 р.; “Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським” (1923 р); “Український карний процес (по карній справі)”, “Цивільне право. Частина перша. Вступ. Загальна частина. Річеве право. Виняткове право” (1925 р.); “Копні суди на Україні: їх походження, компетенція і устрій” (1926-27 рр.) та ін.

В’ячеслав (Вацлав-Вікентій) Казимирович Липинський: 5(17).04.1882 р., с. Затурці Волинської обл. – 14.06.1931 р., Відень (автор І. Кресіна) [699, с. 476].

У Відні за редакцією В. Липинського видавався збірник “Хліборобська Україна”, на сторінках якого побачила світ праця “Листи до братів-хліборобів”. Відома його праця “Україна на переломі. 1657-1659”, у якій вперше було проаналізовано проблему створення української державності. У 1926-1927 рр. В. Липинський зробив вагомий внесок у теоретичні підвалини світової суспільно-політичної думки, ставши класиком теорії циркуляції еліт поряд з італійським філософом В. Парето і Моска. Ключовими поняттями доктрини В. Липинського стали: “традиція”, “аристократія”, “нація”, “демократія”, “охлократія”, “класократія”. Спираючись на них вчений обґрунтовує ідею значення свідомої волі, спрямованої на державотворення, готує проект побудови української трудової монархії. Висунув ідею класу як формуючої націю сили, згуртований не тільки економічними інтересами, а й віковими традиціями, культурою – клас хліборобів, що мав стати творцем нової еліти. Концепція державотворення вченого – активна меншість править, тоді як пасивна більшість залишається об’єктом керування. Еліта – це “войовники, продуценти, інтелігенти”. “Він наголошував на думці, що для виконання державотворчих функцій найбільш придатна хліборобська аристократія – перехідний тип між войовниками і продуцентами” [29, с. 304-306].

В. Липинський уважав, що здобуття Україною державної незалежності можливе через плекання монархічної традиції, закладеної ще у часи правління Україною Б. Хмельницького, яка, з погляду мислителя суттєво відрізняється від московсько-візантійського типу монархії, що спиралася на насильство й необмежену владу царя. За переконанням В. Липинського, ключовим принципом, на якому має базуватися спільність інтересів

між людьми різних етносів, релігій і культур української державності, є принцип територіального патріотизму. Як показують сучасні українські дослідники спадщини В. Липинського, останній не ділив суспільство. Клас – це всі верстви суспільства, які виробляють певний продукт. В його соціальних концепціях помітний вплив популярних тоді ідей Т. Карлейля, Ж. Сореля, і Х. Ортеги-і-Гассета, які протиставляли еліту масам” [29, с. 304-306].

Погляди В. Липинського про націю і державу справили значний вплив на С. Томашівського та В. Кучабського. Вони також відстоювали ідеї, що для ефективного існування “соціальної системи” повинна існувати вища, привілейована верства суспільства.

Степан Теодорович Томашівський: 9.01.1875 р., Купновичі – 21.12.1930 р., м. Краків. На підставі аналізу творчості С. Томашівського, а саме: “Ватиканські матеріали до історії України. Донесення римських нунціїв про Україну. 1648-1657” (1919 р.), “Церковний бік української справи” (1916 р.), “Під колесами історії” (1922 р.), “Бісмарк і Україна” (1924 р.), “До історії перелому Хмельниччини” (1927 р.), “Історія церкви на Україні” (1932 р.), “Історія України, Старинні і Середні віки” (1948 р.) вдалося розкрити принципові погляди вченого про те, що завдяки близькості до Заходу та опорі на церкву й державу тільки в межах західної України зуміли зберегти українську самобутність.

Василь-Дмитро Васильович Кучабський: 4.11.1895 р., с. Волиця (тепер м. Пустомити, Львівська область) – 28.06.1971 р., Бланкенбург, НДР (автор В. Головченко) [109]. Представлені праці В. Кучабського дозволяють проаналізувати його бачення майбутньої української державності: “Українська дипломатія та держави Антанти в 1919 р.” (1931 р.), “Польська дипломатія і східно-галицьке питання на Паризькій мирній конференції в 1919 р.” (1931 р.), “Україна і Польща” (1933 р.), “Значення ідей В’ячеслава Липинського” (1935 р.), “Симон Петлюра в світлі історії” (1936 р.), “Січові Стрільці. Воєнно-історичний нарис” (1937 р.). Монархія, на переконання В. Кучабського, мала стати найбільш придатною, ефективною та доцільною формою

державного правління для України, де головну роль повинна відіграти провідна верства (еліта), що сформувалась би з людей військового духу та організації.

Сьогоднішні реалії України та виклики, що постали перед нашою державою, українські інтелектуали у еміграції спрогнозували та вели жваве обговорення на сторінках багатьох закордонних видань, аналізували у публічних доповідях, рефератах, друкованих працях ще в першій половині минулого століття. Тому важливим джерелом дослідження української історико-правової думки української діаспори є тогочасна преса, яка не лише висвітлювала наявні проблеми, але й стала полем для наукових дискусій і надавала змогу знайомити в тому числі й широкі закордонні кола з концепціями українського державотворення.

Безперечно історіографічну цінність має періодична преса, залучена до наукового обігу і аналізу. Періодична преса виступала важливим джерелом у поширенні знань про українську справу у діаспорі, популяризації знань про Україну в країнах Центральної та Західної Європи. “Потрібні статті і замітки в чужоземних газетах та журналах, свої журнали, газети, бюлетені, нарешті брошури і книжки чужинців про Україну і наші власні публікації” – говорилося у Виданні Головної української еміграційної ради в 1930 р. у Парижі в програмному документі “Завдання української еміграції”. “Треба нагадувати про себе, вбиваючи в голови європейців думку, що Україна існує і буде існувати. Треба поборювати противні Україні течії, бо наша акція викликає контракцію наших ворогів і особливо росіян, які мають величезні зв’язки особисті і літературні майже у всіх європейських країнах”, – наголошувалося у Виданні [363, с. 142,143].

Уряд УНР в екзилі ставив своїм головним завданням – “підготовка загальна до повороту на Україну, вироблення конституційно-адміністративних, економічних і соціальних планів, рахуючись з сучасним станом речей на Україні і з вимогою теперішньої державної і соціальної культури на заході Європи” [363, с. 137].

Біля Державного Центру УНР в Парижі гуртувалися найактивніші, найсвідоміші сили української еміграції. У 20-х рр. у

Парижі виходило вісім українських періодичних видань, головним із яких був створений у 1925 р. С. Петлюрою тижневик політики, культури, мистецтва і громадського життя “Тризуб”, що відіграв значну роль у мобілізації культурних і політичних сил української еміграції у всіх країнах її поселення. “С. Петлюра посередництвом “Тризуба” ніс до української еміграції віру в Україну: “В урочистих актах законодавчих, у війні за волю і повстаннях міцно виявив наш народ свою волю непохитну жити незалежним державним життям. Боротьба за це нашого народу не припиняється і не припиниться. Нехай вона буде довга і уперта, нехай вона бере нові і нові жертви, але Україна незалежна хоче чи не хоче того Європа – таки буде” [338, с. 622].

Головний редактор “Тризуба” В. Прокопович [157, с. 546] залучив до співпраці практично всю еміграційну українську еліту, в тому числі науковців і публіцистів, політичних та військових провідників, серед яких Ю. Горліс-Горський, Д. Дорошенко, В. Заїкін, М. Ковальський, М. Ливицький, О. Лотоцький, С. Наріжний, В. Сальський, С. Сірополко, М. Славинський, А. Яковлів та ін.

У “Тризубі” С. Петлюра відкидав “союзницькі” чи федеративні тенденції, що підживлювалися ілюзією “державності України” в союзницькому співжитті з Москвою.

С. Петлюра залишався переконаним, що “...ідеал державності української не може бути втиснутий у вузькі межі федерації, конфедерації, тим більше автономії, ні з Росією, ні з ким би то не було. Всі ці форми “братнього співжиття” ми на протязі нашої історії добре на собі зазнали і відчули, переконалися в деструктивно-деморалізуючому впливові їх на наш народ” [338, с. 623].

На думку Я. Калакури значну роль відіграв для популяризації знань з історії України “український щомісячник у Празі “Нова Україна”, який у 1925-1926 рр. редагував Н. Григорієв. Журнал і редактор обстоювали ідею національно-державної незалежності України, про що свідчили праці Н. Григорієва “Підстави української національно-державної політики” (1923 р.), “Українська боротьба за державу в роках 1917-1920. Чому українці

не вдержали своєї держави” (1934 р.) та ін.” [215, с. 275]. Журнал виходив у 1922-1928 рр. у Празі. Водночас О. Песчаний наголошує, що часопис відстоював погляди українського соціал-демократичного руху, друкував хроніку подій українського життя в УСРР, Галичині та за кордоном. Редакція знаходилася в опозиції до рішень ДЦ УНР в еміграції [171, с. 440].

Джерелами дослідження є періодичні видання у Празі (1918-1938 рр.), які перебували під впливом різноманітних політичних течій: “Вісті з політбюро Української партії соціалістів-революціонерів та Української радикальної партії за кордоном” (1924 р.), “Національна думка” (1924-1927 рр.), “Державна нація” (1927 р.), “Розбудова нації” (1928-1934 рр.), “Вісник Української партії соціалістів-революціонерів” (1931 р.), “Збірник хліборобської України” (1931-1933 рр.), “Бюлетень закордонного бюро Української радикально-демократичної партії” (1930 р., 1932-1935 рр.), “Трудова Україна” (1932-1938 рр.).

С. Блавацький подає інформацію про українські пресу чеською мовою у Чехословаччині: “Ukrajinská tisková služba” (Прага, 1920 р.), “Hlas utlačovaného slovaná” (Гораждьовіце; Сущіце, 1922 р.), “Hlas Ukrajínú” (Сущіце; Пісек, 1923-1924 рр.), “Ukrajinský Union” (Прага, 1924-1925 рр.), “Ukrajinské národní právo” (Брно, 1927 р.) [49, с. 259].

Документальним джерелом, що має певну дослідницьку цінність, є також бібліографічні видання, що забезпечують емігрантознавчі дослідження довідниками і каталогами книжкових, журнальних і газетних публікацій емігрантів. Зокрема, значний матеріал міститься у “Бібліографічному покажчику наукових праць української еміграції 1920-1931” П. Зленка. Сюди увійшли праці, видані за межами України; метою видання стала “організація книжної виставки при Українському Науковому З’їзді в Празі та видання бібліографічного покажчика наукових праць української еміграції” [194, с. 5].

Представлені наукові видання презентують один із основних наукових центрів емігрантської літератури у Празі. Особливістю вказаного покажчика є те, що до нього увійшли бібліографічні описи друківаних праць українською та іноземними мовами із

зазначенням бібліографічних відомостей про місце видання, видавництво, спосіб видання твору, друкарню, кількість сторінок, ілюстрацій, тиражу, анотації, ціни.

З лютого 1939 р. в Берліні почав виходити двотижневик “Нація в поході” – як орган української державницької думки [245].

У Празі протягом 1940-1945 рр. друкувався часопис “Українська дійсність”, як “орган політичний і культурно-громадський” (редактор А. Корнійчук) [386, с. 132].

Після завершення Другої світової війни зацікавлення гетьманськими часописами дедалі більше зростало. Їх читачами стали українці у таборах для переміщених осіб. Виходили щомісячник “Український літопис” (Аугсбург, 1946-1954 рр.), газети “Луна” (Гайденау, 1946 р.), “Світанок” (Гайденау, 1948 р.), “Ранок” (Гайденау, 1948-1951 рр.), “Голос державника” (1947 р.) та ін. [473].

У Великій Британії виходили газети “Ранок”, “Українська консервативна думка” (Дербі), журнал “За єдність нації”.

У 1951-1952 рр. у Філадельфії видавався журнал “Державницька думка”, гол. редактор С. Ледянський, який у 1941-1942 рр. у Києві співпрацював з О. Телігою у журналі “Литаври”. У “Державницькій думці” друкувалися статті, які привертають увагу таких істориків держави і права: І. Борщака – “Пилип Орлик і Іван Скоропадський”, О. Оглоблина – “Праця Юрія Нарбута над утворенням українського державного герба і державної печатки”, “Династична ідея в державницько-політичній думці України-Гетьманщини 17-18 ст.”, О. Андрієвського – “Наука минулого” та ін. [386, с. 137].

Чимало праць присвячено В. Липинському. На сторінках часопису було вміщено полеміку представника соціалістичного табору І. Мазепи з політичними опонентами з консервативного табору, закидаючи останнім нерозуміння потреби розв’язання соціальних питань (Мазепа І. Підстава нашого відродження. – Ч. 1. – Б.м.: Видавництво “Прометей”, 1946. – С. 159-160.) [322].

Аналізові політичних концепцій Д. Донцова і В. Липинського присвятив свою працю В. Рудко, псевдонім Р. Лісовий (1949 р.). Побачили світ мемуари про В. Липинського С. Драгоманова,

Б. Лепкого, Н. Полонської-Василенко, Д. Оляничча та М. Базілевського [386, с. 143-146].

Фактично, на думку Т. Осташко, підсумовує дослідження про засновника українського гетьманського руху В. Липинського праця В. Гошика “З життя і творчості Вячеслава Липинського” (Нью-Йорк, 1961 р.).

Як твердить Т. Осташко, “справжній системний науковий процес вивчення життя і творчості В. Липинського розпочався із заснування у 1963 р. у Філадельфії (штат Пенсільванія, США), – Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії”, а “амбітний проект видання 25-томного зібрання творів В. Липинського... набув свого остаточного завершення влітку 1967 р.” [386, с. 149].

На американському континенті свої праці творчості В. Липинського присвятили Л. Білас, Є. Зиблікевич, Я. Пеленський, Є. Пизюра, Лисяк-Рудницький, П. Коваль, М. Базілевський та ін.

І. Лисяк-Рудницький писав про В. Липинського як про засновника державницької школи в українській історіографії. Чимало уваги присвятили формуванню політичної концепції В. Липинського такі представники української діаспори як Л. Білас, Я. Пеленський, Є. Пизюра та ін. [386, с. 153].

Слід звернути увагу, що важливу роль у популяризації державницької історіографії у повоєнний період відіграла видавнича корпорація “Булава”, створена на початку 1950 р. Її неформальним лідером був Є. Зиблікевич. Протягом 1950-х рр. були перевидані головні праці В. Липинського “Україна на переломі” та “Листи до братів-хліборобів”, “Покликання “варягів” чи організація хліборобів?”, 2-х томне видання “Історії України” Д. Дорошенка. Водночас побачили світ нові видання: “Нація в поході: Програмові питання в гетьманській літературі” (Нью-Йорк, 1960 р.), вищезгадані книга Л. Цегельського “Від легенд до правди” (Нью-Йорк, 1960 р.) та збірка В. Гришка, М. Базілевського, П. Коваліва “Вячеслав Липинський і його творчість” (Нью-Йорк, 1961 р.), а також перевидання збірки статей С. Томашівського “Під колесами історії” (Нью-Йорк), 1962 р. книги Н. Короля “Як Павло

Скоропадський став гетьманом України” (Нью-Йорк, 1967 р.), “Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923” (Нью-Йорк, 1968 р.) та ін.

Певним підсумком вивчення українського консервативного руху новітньої доби стало видання “Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923” – збірник статей під редакцією Б. Ковалю [386, с. 161, 162].

Таким чином, українська державницька думка 1937-1960-х рр. на противагу працям представників українських соціалістичних партій, в яких превалював партійний підхід, продовжувала аналізувати причини поразки Українських національно-визвольних змагань у 1917-1921 рр., детально досліджувала розвиток державотворення в добу Гетьманату П. Скоропадського. У дослідженнях вчених, які були прихильниками гетьманського руху, робилися спроби пошуків точок для досягнення національного компромісу як з діячами з УНРівського табору, так і окремими представниками Організації українських націоналістів [386, с. 164].

За період незалежності історики, археографи та правознавці доклали чимало зусиль для опублікування документальних матеріалів, у яких можна почерпнути матеріал: 1) про самих українських мислителів, які є об’єктом нашого вивчення; 2) документи, які стали результатом їхньої правотворчості революційної доби 1917-1921 рр. як в Україні, так і поза її межами, особливо у перші роки еміграції; 3) збірники документів та джерел дореволюційного періоду, до вивчення яких долучалися українські правознавці тощо.

Серед першої групи збірників документів необхідно назвати, перш за все, фундаментальні видання документів “Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року (К., 2003)” у якому знаходимо матеріали про участь А. Яковліва і Р. Лащенка у З’їзді українських правників 13-14 червня 1917 р. у Педагогічному музеї в Києві. На з’їзді було підтримано І Універсал Центральної Ради, а також заслухано доповідь Р. Лащенка на тему: “Історичний огляд української правової творчості” на основі якої з’їзд ухвалив рішення “негайно приступити до відновлення і витворення права українського народу, на підставі даних науки,

життя і правового почуття людности (емоція права) відповідно умовам нового ладу” [574, с. 424, 426].

Вміщено матеріали про початок активної громадсько-політичної і державницької діяльності С. Шелухіна, який уже 7 квітня 1917 р. на з’їзді селян-хліборобів в Одесі виступив з доповіддю “Чим був народ український і чим він став”, 22 червня 1917 р. як голова Одеського Українського Керівничого Корпусу Української військової ради Одеси до Тимчасового уряду проти спроби сепаратистів утвердити на українських землях “окрему Одеську область” [574, с. 480]. С. Шелухін проводив значну роботу по відновленню історичної пам’яті українського народу, формування політичної і правової свідомості, про що свідчать його виступи на історико-правові теми на Херсонському губернському Українському з’їзді 28-30 червня 1917 р. [574, с. 515] в Ананьївському повіті 17 серпня 1917 р. тощо. Поміщено матеріали про діяльність С. Шелухіна як члена Партії соціалістів-федералістів, яка відстоювала з ліберально-демократичних позицій права людини та права націй. У національному питанні федералісти виступали за автономію України у складі федеративної Росії [574, с. 959].

Чимало матеріалів можна віднайти про В. Липинського, починаючи з його участі у загальних зборах Полтавської української військової громади 2 червня 1917 р., де його як прапорщика обрано головою, про його виступ на цих же зборах 12 серпня 1917 р. “Про поточний момент” за результатом якого збори підтримали Українську Центральну Раду і її Генеральний Секретаріат [574 с. 642, 643].

Про майбутніх політичних емігрантів-правників Р. Лащенко, С. Шелухіна, А. Яковліва значну інформацію поміщено у двохтомному збірнику документів “Українська Центральна Рада” (Т. 1, К., 1996; Т. 2, К., 1997). У збірнику наведена коротка біографічна довідка про Р. Лащенко, як громадського діяча, вченого правознавця, члена УПСФ, з 15 вересня 1917 р. – дільничного мирового суддю м. Києва. Він був товаришем голови Українського правничого товариства, доцентом Українського університету в Києві, у 1918-1920 рр. – суддею Київського апеляційного суду [564,

с. 378]; С. Шелухіна, як громадського, політичного і державного діяча, правознавця, історика, поета, члена УПСФ, який керував парламентською фракцією самостійників, з 15 січня 1918 р. – генерального суддю УНР, у лютому-квітні 1918 р. – міністра судових справ в уряді В. Голубовича. За Гетьманату він очолював делегацію на переговорах з РСФРР, був членом Сенату, виконував обов'язки міністра юстиції УНР, члена української делегації на Паризькій конференції [564, с. 415].

Довідуємося з документів УНР про А. Яковліва – громадського та державного діяча, вченого-правознавця, історика права, члена УПСФ, члена Центральної Ради, викладача права у 1910-1918 рр. у середніх школах Києва. Як юрисконсульт Київської міської управи він від української адвокатури виступив організатором Товариства українських адвокатів, одним з фундаторів Українського правничого товариства. Член Малої Ради, директор канцелярії УНР, голова дипломатичної місії УНР в Австро-Угорщині. За часів Української держави – директор департаменту міністерства закордонних справ, з 1919 р. – представник УНР в Бельгії і Голландії [564, с. 417].

Про прибічників державно-політичних ідей і практиків консерватизму і монархізму, які вважали, що силою авторитету, дисципліною, правопорядком, політичною культурою мислення можна приборкати революцію, свавілля і анархію, знаходимо відомості у збірнику документів і матеріалів “Українська Держава (квітень – грудень 1918 року)” у двох томах (К., 2015 р.) [556]. Видання побачило світ завдяки співпраці вчених Інституту історії НАН України та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. У збірнику подано великий комплекс документів вищих органів влади Української держави – Гетьманату Павла Скоропадського, уряду, міністерств, окремих державних і політичних діячів. До таких представників консервативно-ліберальної ідеології означеного періоду відносилися П. Скоропадський, В. Липинський, Д. Дорошенко та ін. Значним масивом документів представлена діяльність сенатора С. Шелухіна. Опубліковані документи сприяють відтворенню реальної картини спроби зреалізувати консервативну доктрину розвитку української

державності і подальший вплив набутого досвіду на розвиток державно-правової думки означеного напрямку у середовищі міжвоєнної еміграції.

Складовою частиною фундаментального археологічного проекту “Джерела до вивчення історії Української революції” є збірник документів про діяльність Директорії Української Народної Республіки (грудень 1918 – листопад 1920 рр.), опублікований у 2006 р. Інститутом історії НАН України, Центральним державним архівом вищих органів влади і управління України та Дослідним інститутом сучасної української історії (Філадельфія) (відповідальний редактор В. Верстюк) [145].

Документи про добу Директорії УНР дають можливість вивчити генезу вже згаданих представників соціал-демократичного (народницького) спрямування серед яких правники Р. Лащенко і С. Шелухін.

Вченими Інституту стратегічних досліджень при Президентові України спільно з Дослідним інститутом модерної української історії в США (Філадельфія) видано збірник “Український парламентаризм на еміграції” [575]. Видання містить документи українських еміграційних представницьких органів – Ради республіки (1921 р.) та Української Національної Ради (1948-1992 рр.). Значна частина документів свідчить про діяльність Державного центру УНР.

У збірнику наявні матеріали про О. Ейхельмана, С. Петлюру, В. Липинського, П. Скоропадського, А. Яковліва, В. Старосольського та інших визначних державних і політичних діячів.

Відомості про ставлення країн світу до відродженої Української держави у 1917-1921 рр. через призму байдужого ставлення їх до підтримки українського національно-визвольного руху з тієї причини, що частина самих українців не до кінця усвідомлювала необхідність боротьби за волю України, знаходимо у науковому виданні документів: Сергійчук В. “Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917-1921 роки з аналізом сьогодення” [472].

Через призму діяльності у країнах Центральної і Західної Європи О. Ейхельмана, В. Липинського, С. Петлюри, А. Яковліва

та інших українських державних і політичних діячів, правників, науковців можна простежити прагнення змінити ставлення світового співтовариства до українського національно-державного будівництва.

Другу групу джерел складають опубліковані в той час як в Україні так і за її межами документи “вітчизняної конституційної юрисдикції періоду революційного конституціоналізму 1917-1921 рр.” (Мироненко О. М.). Протягом тривалого часу радянського періоду вони знаходилися у “спецфондах”, були засекречені і недоступні широкому загалу дослідників.

З проголошенням незалежності України побачили світ конституційні документи української державності 1917-1920 рр. Передусім йдеться про книгу “Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України” [252].

У книзі першоджерел вміщено універсали Української Центральної Ради, “Конституцію Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР)”, який називають Конституцією М. С. Грушевського, закони Української держави – Гетьманату Павла Скоропадського в т. ч. “Закони про тимчасовий державний устрій України”, засадничі документи Західно-Української Народної Республіки, нормативно-правові акти Доби Директорії УНР і незреалізовані проекти, серед яких “Основний Державний Закон Української Народної Республіки”, “Проект Правительственной Комісії по виробленню Конституції Української держави” (комісію очолював міністр закордонних справ А. Ніковський), “Проект Конституції (основних державних законів) Української Народної Республіки”, підготовлений деканом юридичного факультету університету св. Володимира О. Ейхельманом.

У дещо скороченому варіанті документи Української революції 1917-1921 рр. увійшли у розділ книги “Історія української Конституції”, підготовленої до друку Українською правничою фундацією (К., 1997) (Упорядники А. Слюсаренко, М. Томенко). У виданні зібрано та проаналізовано конституційно-державні акти України з найдавніших часів до тепер. Упорядники книги переконливо доводять тяглість демократичних традицій

українського державотворення, справедливо вбачають генетичний зв'язок між Конституцією Пилипа Орлика (1710 р.), “Начерками Конституції Республіки” Георгія Андрузького (1850 р.), Основним законом “Самостійна Україна” (1905 р.), “Конституцією УНР” (1918 р.), Конституцією Отто Ейхельмана (1920-1921 рр.), Конституцією України 1996 р.

До 15-річчя Конституції України і 20-ї річниці незалежності України вченими Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України опубліковано 3-тє видання збірника “Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність” (Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність [3-є вид.] (До 15-річчя Конституції України і 20-ї річниці незалежності України) [254] (К., 2011) відповідальним редактором якого є академік НАН України Ю. С. Шемшученко. У передмові до наукового видання Ю. С. Шемшученко наголошує на давні традиції конституціоналізму в Україні і підкреслює, що особливо “щедрим на конституції (акти конституційного характеру) для України” виявилось “бурхливе ХХ століття” [254, с. 6]. У збірнику вміщені у хронологічному порядку тексти чинної Конституції і найважливіших актів конституційного характеру, зокрема, чотири Універсали Української Центральної Ради, Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки (Конституція УНР 1918 р.), Закони про тимчасовий державний устрій України, Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 листопада 1918 (Конституція ЗУНР), конституції УСРР 1919 і 1929 рр.; конституції УРСР 1937 і 1978 рр.; Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) й Акт проголошення незалежності України 1991 р. тощо.

Питанням історії українського конституціоналізму від найдавніших часів до сьогодення присвячена книга М. Томенка “Україна: історія Конституції” [542].

За результатом плідних закордонних досліджень О. Песчаного, ним разом із Р. Махатковою, підготовлено до друку довідник “Український музей у Празі. 1925-1948. Опис фонду (К.; Прага,

1996) [55]. Тут представлені документи і матеріали української еміграції, що перебували в різних країнах Європи, Америки, Азії у міжвоєнний період. Фонд вміщує інформацію про різні аспекти життя українців за кордоном, охоплюючи “8 офіційних книг, 6 довідкових книг, 5 реєстраційних пам’яток, 108 картонів літературного та документального матеріалу загальним обсягом 13,5 погонних метрів” [572, с. 4, 18].

Автор передмови до книги Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали зібрані С. Наріжним до частини другої) О. Федорук наголошував на високій ефективності роботи Музею визвольної боротьби України, яка стала можливою завдяки залученню до його діяльності таких визначних на той час особистостей як професори С. Смаль-Стоцький, А. Яковлів, В. Біднов, С. Шелухін, О. Лотоцький, С. Сірополко, О. Колесса, В. Старосольський, генерал М. Омелянович-Павленко та багато інших [363, с. 10].

Так, на початку 20-х років у Чехословаччині заснували Український музей, до якого планувалося передати військові предмети та архів. Силами українського професорсько-викладацького складу розробили статут товариства “Музей визвольної боротьби України”, схвалений рішенням земського уряду в Празі (№ 2а – 4552/24 від 12 січня 1925 р.). Метою товариства стало – “зібрати й зберегти доступні матеріали та письмові пам’ятки, що стосувались українського руху та утворення незалежної України” [572, с. 13].

У липні 1925 р. вийшов друком перший номер журналу “Вісті Музею визвольної боротьби України”, в якому містилася інформація функціонування музею, перші надходження [572, с. 14].

Збірки музею були розділені на окремі відділи: “політико-дипломатичний – зберігав архіви дипломатичних представництв та місій українських контрреволюційних урядів періоду громадянської війни на Україні та документи короткого існування в еміграції; військовий – вміщував архіви і музейні предмети з таборів для інтернованих та військовополонених українців у Чехословаччині, Австрії, Німеччині, Польщі, Італії, архіви Української галицької армії та січових стрільців, документи і

мемуари про бої контрреволюційних українських з'єднань проти Червоної армії та про українсько-польську війну 1917-1921 рр.; емігрантський – представляв архіви українських емігрантських інституцій, товариств, політичних партій, академічних та студентських організацій, шкіл, а також приватні архіви визначних представників української еміграції, перш за все професорів українських високих шкіл і наукових інститутів у Празі, Берліні, Варшаві та інших містах; загальний відділ – зберігав збірки українських періодичних і неперіодичних видань з різних країн, плакати, листівки, фотографії, негативи і діапозитиви, різні мистецькі предмети; шевченків відділ забезпечував залучення видань віршів Т. Шевченка, публікацій про поета та ін.; карпатсько-український – зосереджував історичні джерела з історії Підкарпатської Русі; відділ бібліотеки – фонди поповнювалися за рахунок власних бібліотек емігрантів та подарунків інших бібліотек” [572, с. 14-15].

Фонд вміщує рукописний та документальний матеріали об'єднань, “політичних партій, різного профілю шкіл, ряду військово-інтернаційних таборів, видавництв, окремих діячів української еміграції тощо” [572, с. 17]. Якщо порівнювати з “фондом “Російські та українські емігрантські товариства та інституції в ЧСР”, то рукописний та документальний матеріал “Українського музею у Празі” знайомить нас з діяльністю української еміграції не тільки в Чехословаччині, а й інших країнах – Польщі, Німеччині, Австрії, Румунії, США, Канаді”. У фонді є праці двох наукових інституцій, що діяли в Чехословаччині – Української академії наук у Празі й Варшаві та Українського вільного університету у Празі. Унікальною є також “спадщина науковців, письменників, військових істориків, праці нелегальних військових організацій у західноукраїнських землях, приєднаних до Польщі, збірки фотографій” [572, с. 17-18].

Архівні фонди Празького музею визвольної боротьби у 1945 р. були перевезені до СРСР, проте частина фонду цього музею залишилася у Празі [34].

Доля архівної спадщини української еміграції не є предметом нашого дослідження, зауважимо лише, що долю празьких

українських колекцій після 1945 р. описала історик-архівіст Л. Лозенко. Було здійснено три передачі документів до Києва (у 1945, 1958, 1983 рр.). Документи, які залишилися у Празі, склали самостійний фонд під назвою “Український музей у Празі”.

Де зараз архівні документів, що передані до Москви досі невідомо [363, с. 14-15].

У контексті нашого дослідження увагу привертають матеріали ЦДАВО України, де зберігається особовий фонд С. Наріжного (№ 4432, оп. 1 за 1918-1945 рр.) у кількості 13 справ; у справі № 3 є рукопис матеріалів “Культурна праця української еміграції в рр. 1919-1939” (Частина друга), де серед Українських наукових інститутів названо й Українське правниче товариство у Варшаві [363, с. 17].

Товариство у Варшаві бере свій початок від Українського правничого товариства, заснованого в Києві 1917 р. У 1925 р. воно об’єднало 45 українських правників-емігрантів під головуванням А. Ливицького. Товариство надавало професійну допомогу своїм членам, сприяло працевлаштуванню, проводило засідання на яких обговорювалася правнича проблематика, але, найголовніше, його члени працювали над проектами законодавчих положень для майбутньої української адміністрації, судоустрою тощо. Для цього у складі товариства функціонувала адміністративно-судова комісія (голова з 1932 р. Г. Лазаревський). У структурі Українського наукового інституту у Варшаві діяв правничий семінар [363, с. 27].

У Празі 1925 р. виник Український інститут громадознавства, згодом перейменований в Український соціологічний інститут, відділ правознавства у якому очолював С. Шелухін. У відділі діяла також комісія для вироблення законодавства Трудової Республіки. На третьому році існування інституту, писав С. Наріжний, “відділ економіки та техніки й відділ правознавства були тимчасово прилучені до відділу соціології й політики як секції цього відділу” [363, с. 23-24]. Соціологічний інститут видав працю М. Шаповала “Про суспільну будову” та Н. Григорієва “Державознавство” [363, с. 26].

Сенатор С. Шелухін очолив управу Ліги української культури у Відні. зазначимо, що багатьох українців, особливо галичан і

буковинців, міжвоєнний Відень “ще тривалий час після розпаду монархії випромінював свою притягальну силу й був чимось на кшталт ретроспективної утопії “золотої доби”, “віденським міфом”, який є частиною значно ширшого, описаного Клаудіо Маґрісом “габсбурзького міфу” [457, с. 216].

Українські архівні центри у країнах Європи в міжвоєнний період створювалися в Чехословаччині, Польщі, Австрії, Франції, де діяли представники української політичної, військової, наукової еміграції [210, с. 133].

Найбільшу колекцію україніки у міжвоєнний період було сконцентровано в українських архівних установах у Празі – “Празькому українському архіві” (згадуваний Музей визвольної боротьби України, Український національний музей-архів, Український історичний кабінет при МЗС ЧСР). У повоєнний період найбільші колекції архівної україніки зібрано українською діаспорою в США та Канаді – Музей-архів Української вільної академії наук у Нью-Йорку [210, с. 134].

Чимало документів зберігаються в державних архівах Польщі – Головному архіві давніх актів у Варшаві, Архіві нових актів, Центральному військовому архіві у Варшаві. Цінність становлять історичні джерела, що містяться в Османському у Стамбулі, Національному архіві Швеції у Стокгольмі [210, с. 132].

Важливими є джерела з української історії, що містяться в архівах Австрії – Австрійському державному архіві та його відділах [210, с. 131].

Отже, під назвою Празький український архів в українській історіографії розуміють сукупність матеріалів, зосереджених у міжвоєнний період у Чехословаччині в музейних осередках, які створили українські емігранти [392, с. 113].

Структуру Празького архіву подає І. Матяш: документи українських урядів та дипломатичних представництв періоду 1917-1921 рр., рукописи праць українських учених, документи особового походження українських діячів, рукописи, що потрапили за кордон у складі колекцій та бібліотек українських емігрантів; матеріали створені та вивезені самими емігрантами – документи українських

об'єднань, українських наукових і навчальних установ, архіви українських інституцій культурницького напрямку [63, с. 38-39].

М. Палієнко виокремлює у Празькому зібранні, представленому в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України): документи український владних режимів періоду 1917-1921 рр.; архіви дипломатичних місій УНР, УД, ЗУНР, що функціонували в Австрії, Чехословаччині, Німеччині, Швейцарії, Великобританії та ін.; матеріали й документи з історії таборів українських військовополонених та інтернованих у період Першої світової війни та післявоєнний період у країнах Європи; документи політичних партій, громадсько-політичних, наукових, культурницьких товариств у еміграції; матеріали з історії становлення студентських осередків у еміграції; інформацію, відображену у пресі означеного періоду; матеріали з історії церкви та релігії; особові фонди українських діячів у еміграції – С. Петлюри, В. Липинського, С. Шелухіна, О. Ейхельмана, А. Яковліва Д. Дорошенка, М. Шаповала та ін. [392, с. 115-116].

Опрацьовані нами матеріали “Празького зібрання”, зберігаються у особовому фонді С. Шелухіна – Шелухін Сергій Павлович (1864-1939) – правознавець, історик, державний і політичний діяч, письменник, член Української Центральної Ради, Генеральний суддя УНР, міністр судових справ, професор, декан і проректор Українського вільного університету в Празі (Ф. 3695), який вміщує 269 справ, хронологічні межі 1893-1938 рр. (Тут знаходимо детальну інформацію про юридичну, громадсько-політичну діяльність правника, матеріали мирних перемовин Української держави і РСФСР, засідань української мирної делегації, листування з різноманітними громадсько-політичними та науковими емігрантськими товариствами, видавництвами. Крім того фонд вміщує друковані та рукописні статті і праці вченого, рукописи лекцій з історії українського права, кримінального права та ін.); у Ф. 3831 Управа Українського правничого товариства в Чехословаччині, м. Прага зібрано 70 справ, хронологічні межі 1922-1938 рр. (Окрім установчих документів правничого товариства та матеріалів, що дають уявлення про функціонування, реалізацію

поставленої мети, у фонді знаходимо рукописи лекцій з історії українського права Р. Лашенка, доповідь С. Дністрянського про основні напрями діяльності товариства, дані про підготовку до Другого Українського наукового з'їзду); Ф. 3859 Український вільний університет в Празі (Чехословаччина), 1920 р. – місто Відень, з травня 1921 р. – місто Прага зосереджує 591 справу, хронологічні межі 1921-1945 рр. (Матеріали фонду дозволили відтворити історію утворення та діяльності означеного закладу, наявні відомості про одержання фінансової допомоги, наукові дослідження, реферати, доповіді, програми навчальних курсів викладачів університету та ін.); в особовому фонді О. Ейхельмана – Ейхельман Отто Оттович (1854-1943) – державний діяч, правознавець, товариш міністра закордонних справ УНР, професор Київського університету, Українського вільного університету та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Прага, Української господарської академії в м. Подєбрадах (Ф. 3882) зосереджується 16 справ, хронологічні межі 1919-1933 рр. (Можливість ознайомитися з листуванням правника про співпрацю з різними установами, закладами освіти, інформацією про публікацію праць у часописах української еміграції дозволила доповнити знання про еміграційний період діяльності О. Ейхельмана); в особовому фонді А. Яковліва – Яковлів Андрій Іванович [(1872-1955)] – український емігрант, директор канцелярії Центральної ради, голова надзвичайної дипломатичної місії УНР в Бельгії та Голандії, професор Українського університету в Празі (Ф. 4438) вміщується 8 справ, хронологічні межі 1923-1927 рр. (тут знаходимо праці, нариси, статті вченого: “Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст..”, “Форми державної інтервенції в різних галузях народного господарства”, “Конспіративне листування в Україні в II пол. XVIII ст.”, “До історії кодифікації українського права XVIII ст.”, “До питання про статті Богдана Хмельницького” та ін.).

У Державному архіві Тернопільської області зберігаються матеріали особового походження правника С. Дністрянського – Дністрянський Станіслав (1870-1935) – засновник нової української правової науки (Ф. 3430). Фонд вміщує 139 справ, хронологічні

межі 1879-1989 рр., 2007 р. Тут зібрано оригінальні рукописи праць вченого, біографічні документи, родинні фотографії. Цінними видаються матеріали і рукописи праць С. Дністрянського, зокрема “Австрійське приватне право” (1906 р.) і “Право родинне” (1903 р.), опубліковані праці: “Заручники в австрійським праві” (Львів, 1899 р.), “Про витоки права звичайного” (Львів, 1904 р.), “Цивільне право” т. 1 (Відень, 1919 р.), “Погляд на теорії права та держави” (Львів, 1925 р.), “Історія і теорія міжнародного приватного права” (Відень, 1929 р.), “Кілька слів про позиттєве володіння дружини” (місце і дата видання не вказані).

У Центральному державному архіві громадських об’єднань України, зокрема Ф. 269 Український музей у Празі опис 3, хронологічні межі 1919-1945 рр., міститься 172 справи, що дозволили ознайомитися з часописами, газетами, бюлетенями та іншими друкованими виданнями, які виходили у багатьох країнах локалізації української діаспори. Серед них, першими є тижневик “Український прапор” (Відень, Берлін, 1923-1928 рр.), “Український революціонер” (Берлін, 1926-1928 рр.), щоденник “Діло” (Львів, 1923-1938 рр.), “Українська щоденна газета” (Прага, 1932 р., 1938 р.), український щоденник “Свобода” (США, 1925 р., 1934 р., 1936 р., 1937 р.) та ін.

Завершуючи аналіз джерельної бази дослідження державно-правових поглядів української еміграції міжвоєнного періоду, відзначимо, що практично за століття накопичено чималий обсяг різного матеріалу. Однак, попри дослідження історичного, політологічного, філософського напрямів, існує брак власне історико-правових узагальнень наукового доробку українських правників, мислителів у еміграції.

Цілісне бачення історичного розвитку Української держави і права міститься у понад 1200 статтях з історії держави і права, політичних і правових учень, юридичної освіти і науки, поміщених в унікальному 6-томному виданні “Юридична енциклопедія”, “аналогів якому й досі немає не лише на пострадянському просторі, а й у далекому зарубіжжі” [586, с. 62].

“Праця над енциклопедією, за справедливим твердження І. Усенка, до якої, крім співробітників відділу історико-правових

досліджень, були залучені провідні вітчизняні історики права, сприяла зародженню в Україні таких нових наукових напрямів, як юридична історіографія, юридичне джерелознавство, юридична біографістика тощо. Завдяки історикам права – авторам енциклопедичних статей вдалося рішуче спростувати безпідставні твердження про відсутність у українського народу власних державницьких і правових традицій, подолати ряд інших застарілих стереотипів. Важливо і те, що було відновлено історичну справедливість стосовно десятків репресованих, ідеологічно зацькованих або безпідставно забутих правознавців, повернено до наукового обігу творчі здобутки наших великих попередників. Відбувся своєрідний “суд історії”, завдяки якому було відновлено наступність між сучасною і дореволюційною наукою, знято штучні перепони, які відділяли українських вчених-юристів від їхніх колег з діаспори”.

Традиційними у відділі є юридичні біографічні дослідження. І. Усенко першим серед українських правознавців почав досліджувати творчість А. Яковліва. Він опублікував науково-біографічні статті в енциклопедіях і довідниках: “Мала енциклопедія етнодержавознавства” (1996 р.); “Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (в персоналіях)” (1997 р.); “Антологія української юридичної думки” (Т. 3, 2003 р.); “Юридична енциклопедія” (Т. 6, 2004 р.).

Певний дослідницький матеріал містить електронна бібліотека української діаспори “Diasporiana” [16], яка вміщує різнопланові твори широкого спектру гуманітарного знання. Поряд із виданнями українських емігрантів правничого, політичного, історичного спрямування, тут знаходимо різноманітні словники та довідники. На сайті бібліотеки розміщені повнотекстові електронні версії окремих ґрунтовних праць визначних українських мислителів: С. Шелухіна, Р. Лашенка, А. Яковліва, С. Дністрянського, В. Старосольського, О. Ейхельмана, О. Бочковського, В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського та багатьох інших представників історико-правової та політичної думки українського зарубіжжя. Значна частина електронних матеріалів

містить відомості про вихідні дані та розділення сторінок в оригіналах першоджерел.

Електронна бібліотека української діаспори “Diasporiana” є проектом із збереження інтелектуальної спадщини української еміграції. Її фонди налічують рідкісні та цінні еміграційні видання та документи різних років, доступ дослідників до яких був би обмежений, власне, через відсутність праць у більшості бібліотек та архівів України. Таким чином, цифрові копії рідкісних видань та вільний доступ до них дає можливість науковцям не лише зберегти, але й популяризувати, актуалізувати дослідження в різних галузях.

Поряд із виданнями українських емігрантів суто політико-правового спрямування, у цій бібліотеці представлені й інші матеріали в сфері історії, ідеології, літературознавства, мистецтва, мовознавства, поезії, прози, релігії, фольклору, мемуарної спадщини. Співорганізатором бібліотеки є Інститут журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету міста Запоріжжя. На наш погляд, цей проект є значним досягненням та є корисним не лише для українського дослідника, але й свідомого громадянства, адже вільний доступ до ще не так давно недоступної інформації уможлиблює знайомство з національною та культурною ідентичністю, якщо говорити про весь пласт надбань української еміграції, розміщених тут.

1.3. Методологія дослідження державно-правових учень українського зарубіжжя 1920-30-х рр.

Методологічні принципи дослідження сучасного правознавства свідчать про наявність широкого спектру думок і концепцій, філософсько-правових підходів до аналізу змісту державно-правових інститутів і процесів, регулюванню соціальних відносин, коли центральними стають потреби та природні права людини. Сучасна наука відходить від радянської методології.

Важливим завданням історико-правової науки є “адаптація світового досвіду правових технологій до вітчизняного середовища” – писав В. Бабкін. Власне тому, з огляду на сучасні тенденції, значимою є роль історико-правових досліджень в контексті “реалізації усього надбання людської думки стосовно загальних і конкретних сюжетів історії держави і права України” [31, с. 175].

Методологічним проблемам історико-правових досліджень присвятили свої праці В. Бабкін, І. Бойко, О. Головка, В. Гончаренко, А. Іванова, В. Коваленко, І. Кресіна, В. Литвин, І. Музика, О. Петришин, І. Усенко, О. Ярмаш.

Вдосконаленню теоретико-методологічного рівня історико-правових досліджень присвячена діяльність Секції історії держави і права Наукової ради НАН України з координації фундаментальних правових досліджень (голова секції – І. Усенко) та Міжнародної асоціації істориків права (Президент асоціації – О. Ярмаш) [586, с. 72].

У рамках дослідження теми “Теоретико-методологічні проблеми розвитку правової системи України” опубліковано монографію В. Тимошенко “Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України: (кінець XIX – початок XX ст. (2004)” [586, с. 52].

Аналізуючи основи української конституційно-правової думки 1917-1921 рр., О. Мироненко пише про неузгодженість історичних і правничих досліджень в означеній сфері. З його погляду, не зовсім “є виправданим з методологічних позицій переплітати загальні історичні і спеціальні історико-правові розробки”. Учений наполягає на тому, що правникам здебільшого складно належним чином проаналізувати історичний процес і відповідні закономірності, в той же час професійні історики недосконало досліджують виключно правничу проблематику [82, с. 158]. Такі теоретико-методологічні твердження, на наш погляд, є дискусійними, хоча, можливо, в окремих випадках і мають місце.

Історико-правові дослідження дають можливість розвінчати прагнення країни-агресора приписати собі заслуги державотворення України. Зазначимо, що питання

правонаступності між етапами нашого державотворення, яке дає можливість побачити ідентичність і тяглість переходу державних форм та етапів є важливим чинником національної безпеки України. Згідно Закону України від 29 червня 2018 р. № 2469-VIII “Про національну безпеку України” фундаментальними національними інтересами України є: “1. державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України; 2. сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення; 3. інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами” тощо (Голос України. – 2018. – 7 липня. – № 122 (6877) [112]).

“Тисячолітня традиція державотворення” як зазначено в Акті проголошення незалежності України, тяглість українських державотворчих і визвольних змагань є невід’ємною складовою глобальних суспільних перетворень.

Однією з найголовніших методологічних проблем історико-правових розвідок є історична періодизація розбудови сучасної держави Україна, яка дає можливість виділити спільні риси, властиві різним етапам її розвитку, а також простежити традиції національного державотворення, виявити перспективи формування демократичної, правової і соціальної держави.

Періодизація, з погляду А. Іванової, має подвійну природу, будучи як предметом, так і методом дослідження [197, с. 99].

З огляду на сутнісну різносторонність держави і права, як базових інститутів організованого людського суспільства, їх зв'язок з іншими соціальними інститутами виникає потреба у означенні наукового підходу до структури історичної періодизації. С. Бостан розрізняє смислову (концептуальну) та хронологічну періодизацію. Перша дозволяє визначити історичні періоди за змістовими характеристиками явищ, що проходять розвиток протягом певного соціального процесу. Друга передбачає “ієрархію” проміжків часу,

а саме “підперіодів, етапів, стадій, відокремлення яких здійснюється в межах визначених концептуальною періодизацією періодів на основі видових ознак, що відображають не сутнісні, а формальні властивості явища”. Для науки мають важливе значення результати хронологічної періодизації, що являються емпіричною базою для висновків про етапи історичного процесу, проте концептуальна займає домінуюче становище [65, с. 79].

Сучасні підходи до періодизації держави і права: 1. формаційний – ґрунтується на ідеях і положеннях однолінійних теорій, відповідно до яких людство у своєму розвитку проходить кілька стадій, які послідовно змінюють одна одну; 2. цивілізаційний підхід в основу ставить часовий період пов’язаний з існуванням цивілізації; 3. теорія багатолінійної еволюції знаходиться між формаційним і цивілізаційним розумінням історичного процесу, розглядаючи світову історію у вертикально-горизонтальних площинах; 4. світ-системний підхід – розвиток історії уявляється як взаємодія центрів у відокремлених одна від одної системах [65, с. 80].

Відтворити цілісну картину державно-правового процесу та побудувати відповідну періодизацію на основі одного лише підходу, як зазначає С. Бостан, не уявляється можливим.

“Попри різні підходи до розуміння історичних етапів у розвитку державності України, – підкреслює Р. Стефанчук, – незаперечними залишаються чотири найбільш вагомні. Першим вважається слов’янський період Київської Русі, який характеризується зародженням і утвердженням у свідомості людей уявлень про необхідність формування владних інститутів, покликаних захищати їхні інтереси у випадку зазіхань з боку держави. Другий період державотворення охоплює XVI–XVII століття і характеризується зростанням національної свідомості, формуванням української політичної нації, посиленням ролі еліти у формуванні громадянського суспільства та держави, розширення її функцій і завдань. Третій період державотворення в Україні припадає на XIX і початок XX століття. Його головним моментом стали події 1917-1919 років, коли вперше в історії на українських землях було офіційно проголошено незалежну

державу. Однак, як свідчить історія, подальші події, вплив низки несприятливих внутрішніх і зовнішніх факторів звели нанівець державотворчі спроби українського суспільства. Водночас ці події сприяли подальшому вираженню державотворчих прагнень останнього. Четвертий період державотворення в Україні розпочався з проголошення в 1991 році незалежності України та триває дотепер” [506, с. 15].

І. Терлюк на основі проблемно-хронологічного підходу відповідно до принципів організації державної влади, соціальної структури суспільства, права в основу періодизації історії держави і права України включає вісім періодів: 1. Держава і право на території України дослов'янського часу (VII ст. до н. е. – кінець IV ст. н. е.); 2. Руська держава і право (III–IV ст.); 3. Козацька держава і право (кінець XVI – 80-ті рр. XVIII ст.); 4. Державно-правовий устрій на етнічних українських землях в імперську добу (остання чверть XVIII ст. до 1917-1918 рр.); 5. Новітня українська національна державність і право (1917-1921 рр.); 6. Держава і право на західних українських землях у міжвоєнний період та в роки воєнного протистояння між СРСР і Німеччиною (1919-1939 рр. – функціонування державних і правових інститутів на західноукраїнських землях; 1941-1944 рр. – організаційно-правові основи діяльності українського повстанського руху в умовах окупаційних режимів); 7. Радянська держава і право в Україні (1917-1991 рр.); 8. Держава і право незалежної України (1991-2000-ні рр.) [521, с. 94-97]. Такий підхід засвідчує безперервність української державницької традиції.

Щодо періодизації історії української держави і права представниками української еміграції міжвоєнного періоду, то інформацію черпаємо з лекцій по історії українського права професорів українських вишів у Чехословаччині 20-40-х рр. XX ст. Зокрема, професор Р. Лашенко, відзначаючи тісний зв'язок історії українського права (науки, з його погляду, яка вивчає поступовий розвиток українських правових норм, еволюцію українського народу – історію національного українського правового розвитку) з історією українського народу, головним завданням українського

історика права визначив з'ясування і окреслення правових ідей, що існували в певну епоху.

Р. Лащенко запропонував таку схему періодизації: “1. Земський або князівський період – від пол. IX (коли розпочався процес створення Київської української держави) – до другої пол. XIV ст. (до примусового приєднання західноукраїнських земель до Польщі з одного боку, і владою над центральними українськими територіями Великих князів Литовських); 2. Литовсько-польський період – з другої пол. XIV ст. до пол. XVII ст. (до повстання Б. Хмельницького); в означеному періоді: для центральних українських територій – період власне литовський до 1569 р, до унії Литви з Польщею; 3. Гетьманський період – пол. XVII ст. – 1648 р. до другої пол. XVIII ст. – 1674 р. – скасування гетьманщини, 1775 р. – зруйнування Січі, 1782 р. – введення в гетьманщині загальноросійських губерніальних інституцій (“Положення про губернії”); 4. Московський період – з другої пол. XVIII ст. до 1917 р. (Велика революція в Росії. Відновлення української державності). Для Галичини і Буковини період австрійського панування з 70-х рр. XVIII ст. (1772 р. і 1775 р.) до 1918 р.”. Автор відзначав деяку умовність такого поділу, оскільки “правна еволюція народу занадто складна, щоб її ділити на якісь періоди” [289, с. 26-27].

Періодизація еволюції української держави вчених-юристів у еміграції виглядає достатньо модерно і очевидно, використовується у наукових дослідженнях і державотворчих процесах сучасної України. Так, новітня концепція українського державотворення, оформленню якої передувала плідна наукова дискусія на сторінках журналу “Право України” (№ 11, 2017 р.) та парламентської газети “Голос України” (15 травня 2018 р.) у концентрованому вигляді викладена у зверненні до нації, до парламенту трьох президентів України Л. Кравчука, Л. Кучми і В. Ющенка під назвою “День Української державності” (Голос України. – 2018. – 6 лютого) і обґрунтовують дату існування України-Руси вже 1180 років. Етапами у її становленні названо, перш за все, підтвердження визнання міжнародною спільнотою Київської Русі через підписання

нею Торговельної угоди з Візантійською імперією 838 року, про що свідчить Бертинські аннали.

“Наступним етапом, – зазначено у Зверненні, – який доповнив і розвинув державність Київської Русі, було Галицько-Волинське князівство”. Найбільшого розвитку воно досягло за часів князя Данила Романовича (1238-1264 рр.) і за рівнем економіки та культури увійшло до найпередовіших країн Європи”.

“Наступним етапом розвитку Української державності є перемога української Національної революції середини XVII століття. Її результатом стало відродження Української держави, яку ми називаємо Гетьманщиною”.

“Важливою ознакою відродження Української держави було право, що розвинеться у першу європейську конституцію, схвалену за гетьманування Пилипа Орлика”.

Президенти особливу увагу звернули на відродження Української державності на початку XX ст., коли внаслідок значної політичної, військової та дипломатичної діяльності українських національних сил на українських етнічних землях у 1917-1921 роках було проголошено національну державність у формі Української Народної Республіки за часів Української Центральної Ради, Української держави за Павла Скоропадського, Західноукраїнську Народну Республіку, яка внаслідок Акту Злуки 22 січня 1919 р. об'єдналося з УНР доби Директорії у єдину державу.

Президенти підкреслюють, що “у часи Української революції вдалося зібрати у межах Української держави майже всю українську етнічну територію”. Але вирішення територіальних питань післявоєнної Європи призвело до того, що “українцям довелося жити на територіях чотирьох держав – РРФСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини, але ідея соборності України, безумовно, і надалі існувала”.

Нова сторінка в історії України почалася наприкінці XX ст., яка закінчилася проголошенням її незалежності 24 серпня 1991 року.

“Сучасна європейська держава Україна, – резюмують Президенти, – є єдиною спадкоємницею Київської княжої держави України-Руси уже впродовж 1180 років. Цей величний пласт

планетарної історії, який називається Українська держава, потребує фундаментального осмислення і глибокого наукового дослідження” (Голос України. – 2018. – 16 лютого).

С. Шелухін у своїх лекціях з історії українського права неодноразово відзначав, що право українського народу є справжнім старим руським правом, а російське право, як вважає дослідник, включене в історію руського права, ніколи таким не було. Він звертає свою вагу на документ, знайдений у Полтавського губернатора, датований 4 лютого 1914 р.; у частині 201 наказувалося підібрати в Україні службовий, особливо педагогічний, персонал виключно з росіян, нищити пам’ять про все українське, зокрема про право, прищеплювати погляди, що український і російський народи тотожні, український народ не має власної мови, історії, права; такого народу не існувало, а назва Україна, писав учений, означає окраїна Росії. Означеним у документі завданням мали допомагати часописи, які підкуповувалися [527].

Удосконалення теоретико-методологічних засад історико-правових досліджень І. Усенко, відносить до пріоритетних у роботі науковців. До фундаментальних проблем історико-правової науки він відносить предмет, методологію та періодизацію історії держави і права України. Науковець звертає увагу на необхідність “удосконалення інструментарію історико-правових досліджень під кутом зору новітніх досягнень загальної теорії, філософії і соціології права, а також сучасних здобутків у галузі історіографії, джерелознавства та історичної науки загалом” [586, с. 71]. Автор є солідарним з думкою вчених Інституту держави і права щодо видання фундаментальної “Історії українського права”, а також “Біографічного словника видатних юристів України” [586, с. 75].

Повернення до наукового доробку, всього теоретичного надбання та накопиченого й опрацьованого емпіричного матеріалу, створеного в другій половині XIX століття – на початку XX століття є цінним, з точки зору В. Бабкіна [31, с. 178]. Окрім досліджень цієї доби, проведених російськими правознавцями, відзначимо актуальність ідей українських діячів, праці яких мають як історіографічне, так і джерелознавче значення.

Сучасні правознавці відзначають важливу роль історичного методу. “Принцип історизму є одним із загальних методологічних принципів наукового пізнання явищ природи, суспільства та мислення. Історизм є безперечним достоїнством матеріалістичного розуміння історії суспільства. Стосовно правознавства, принцип історизму не може бути обмежений лише вимогою розгляду мінливості станів того чи іншого правового явища і виявлення закономірностей цього процесу. З позиції цього принципу правове явище розглядається не тільки як таке, що змінюється, але й як частина людської історії, культури, результат свідомої, цілеспрямованої діяльності людини” [354, с. 239].

Історичний метод дослідження характеризується багаторівневою формою. Перший рівень передбачає, що предмет дослідження історично визначений. Історія права являється не лише історією законодавства, а й навчальною дисципліною, яка розглядає об’єкт в широкому соціально-історичному контексті, тобто як релігія, тісно пов’язана з різноманітними залежностями з оточуючими її суспільними феноменами в рамках соціальної реальності. Предмет розглядається в контексті реалій даної епохи, історик права повинен дослідити не тільки правові пам’ятки й правозастосовні акти досліджуваної епохи, але й враховувати ті чинники (соціальні, ідеологічні, економічні, географічні), які привели до їх створення та здійснили вплив на зміст цих пам’яток [337, с. 105].

Другий рівень історичного методу передбачає в епоху якої історико-правової реальності праці попередників були створені, адже кожна епоха бачить минуле і трактує його по різному. Учені не рідко перебувають під впливом сучасної їм політики, пануючої ідеології, соціальних відносин та ін. Так, радянська наука акцентувала увагу на литовському характері права, замовчуючи питання українського вкладу в право Великого князівства Литовського [337, с. 106].

Третій рівень історичного методу ставить перед дослідником завдання щодо визначення місця та ролі досліджуваного факту, явища, інституту в загальному історико-правовому процесі [337, с. 107].

Дослідження литовсько-руських правових пам'яток XV–XVI ст. українськими ученими-емігрантами, дає підстави стверджувати, що в їх основу лягли положення українського права, а норми польського, німецького, римського права здійснили певний вплив на них. Принципові положення копного судочинства в давні часи були звичаєвим правом, яке згодом увійшло в систему чинного законодавства, писали історики права в еміграції.

У Литовсько-Руській державі поняття карного злочину та цивільної шкоди не розрізнялися: "...з карного вчинку ще не виділено було елементу публічного, на злочин дивилися не з точки зору порушення загально-громадської небезпеки та державного правопорядку, – писав А. Яковлів, – а з точки зору степені матеріальної шкоди, зв'язаної з карним вчинком". Державні органи не надавали допомоги потерпілому; з власної ініціативи держава не переслідувала злочинця, не виступала в суді з публічним обвинуваченням, а "залишала цю акцію на волю скривдженого" (А. Яковлів, "Про копні суди на Україні", Прага, 1930 р.) [717; 718].

Складно з впевненістю відповісти на питання, у якому з періодів державно-правового розвитку України законодавство використовувало достатній обсяг понять. Правова система певного державного утворення на українській території в конкретний історичний період визначала потрібну кількість законодавчих положень для вияву державної волі за допомогою владних приписів [433, с. 796].

С. Дністрянський був переконаним, що право, встановлене державою, не може вичерпувати усіх правових питань. Визначаючи право як суспільний порядок соціального зв'язку, учений наголошував на тому, що воно є соціально-етичним мінімумом [352, с. 38].

А. Яковлів проводив певну аналогію між литовсько-руським та старочеським судочинством, а саме "...так як і у чеського народу, так і в Київській Русі, пізніше в Литовсько-Руській державі судові функції належали спочатку громаді, далі вічу, пізніше князеві та його урядовцям, потім суддям за участі представників народу, і, нарешті – суддям за участі окремих привілейованих суспільних

верств (А. Яковлів, “Впливи старочеського права на право українське Литовської доби XV–XVI в.”, 1929 р.) [706].

Право Литовсько-Руської держави А. Яковлів характеризував з позицій впливу німецького права, яке перейшло в Україну не в формі колоніального, що надавалося лише німецьким колоністам як окремий привілей, а в формі партикулярного права, що “надавалося великими князями литовськими шляхом привілейованих грамот вільним містам безпосередньо й приватним власникам міст як дозвіл на переведення їх міст або на осадження нових на магдебурзькому праві” (А. Яковлів, “Історія джерел українського права” (Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949 р.) [711].

Щодо впливу польського права на Галичину, то С. Шелухін розглядав проблему в контексті скасування чинності українського права, натомість запровадження чужого народній психології німецького права: “...Се право було таке відстале, що Германія покинула його основи і утворила нові, а Австрія душила правове життя галичан своїм правом аж до останніх днів”. На думку С. Шелухіна, народ (галичани) жили “чужим розумом”, “бо чуже право є чужий розум, що відвикли думати по національному, тепер Австрія ... своє право як застаріле радикально й успішно замінює новим, а Польща сама давно вже втратила своє національне право, бо в ній чинні сім чужих кодексів (2 германські, 2 російські, 2 австрійські і 1 частково французький), а свого ні єдиного” [527].

У лекціях С. Шелухіна з історії українського права знаходимо про впливи римського права, яке легко приймалося, вливалось і засвоювалося в українське право. Це один із яскравих показників політичної і культурної окремішності росіян від українців, підкреслював учений. В українців, на його думку, панує правове мислення з вимогами підпорядкування матеріальному праву, моралі, правді та справедливості. Це мислення правовими і моральними категоріями.

Історичний метод дозволив розкрити еволюційний розвиток державно-правової думки представників української еміграції як комплексне явище у діалектичній єдності, генезисі та розвитку в конкретних історичних умовах і зв'язках, проникнути у внутрішню

детермінантність окремих рішень, дій, нормативних актів, дослідити зумовленість тих чи інших дій.

Окремі дослідники виділяють історико-правовий метод, який ґрунтується на синтезованому та інтегрованому дослідженні правових явищ та історичних процесів. Однак, на наш погляд, історичний метод є більш ширшим поняттям, оскільки його застосування передбачає не тільки необхідність історика права вдаватися до вивчення правових пам'яток і правозастосовної практики конкретно-історичної епохи, але і брати до уваги чинники, що привели до їх створення.

Значення історичної традиції важко переоцінити. В сучасній українській правничій науці зростає інтерес до минулого України, “історико-правові дослідження стали одним із пріоритетних напрямків” [437, с. 10-11].

Осмислення сутності та ролі державницьких і правових традицій набуває сучасного узагальнення. Ю. Лобода під правовою традицією розуміє: “1. звичаєве право; 2. тенденцію розвитку правової системи чи інституту права, властиву певній історичній чи етносоціальній організації народу упродовж всієї її історії чи якогось періоду; 3. конкретно-історичні особливості правової системи чи якогось з її елементів; закономірності формування та розвитку певного правового інституту; 5. сутність, основні засади, ідеї, загальну спрямованість правової системи” [437, с. 11]. Означена категорія розглядається дослідниками з точки зору логічного, історичного, глобалізаційного, історіософського підходів.

Щоб дослідити українську правову традицію, зазначає І. Усенко, варто уявити її формування й розвиток в контексті історичного процесу державотворення. “...Незалежна Україна, яка постала перед світом у 1991 р, є спадкоємицею значного державницького досвіду, що упродовж віків створювався на українській землі, – пише вчений, – ... із суто юридичних позицій історія української державності не зводиться лише до державотворчих пошуків і звершень українського етносу, який дав назву нашій державі. Український народ, як підкреслюється в конституції, – це громадяни України всіх національностей”. Таким

чином, українські державницькі та правові традиції пов'язують український і світовий, у тому числі європейський досвід [437, с. 11, 12].

“...Праву як гаранту соціальної злагоди і компромісу, втіленню...добра і справедливості”, як стверджує І. Усенко, належить звичаєво-правова культура [437, с. 5].

Звичаєве право в Україні, згідно концепцій емігрантів-правників, зародилося ще до періоду Київської Русі. Правова культура українських прапредків-трипільців, зокрема правова термінологія пов'язана з “Руською Правдою” і звичаєвим правом українців – це доводить у своїй статті “Геттінський кодекс і українська правна культура” А. Андрієвський. Погляд про те, що національне звичаєве право сягало своїм корінням до “кодексу Геттів” – “...народу арійського, дивовижно схожого у своєму правовому побуті з українським народом як матеріальними умовами життя, так і світоглядом, правосвідомістю, побутом, психологією... Побут Геттів надзвичайно схожий з українським, а їхній кодекс має багато спільного з “Руською Правдою” [527] підтримували С. Шелухін та А. Яковлів.

Науковці в еміграції встановили вісь української правової культури впродовж близько трьох тисяч років. Джерелами “Руської Правди” є не московське право, а українське, елементи якого увійшли в “Грамоту Казимира 1457 р.”, в “Судебник Казимира 1468 р.”, у “Грамоту Олександра 1494 р.”, у “Литовський Статут 1529 р.” та інші пам'ятки українського права, які свідомо ігнорувалися і продовжують ігноруватися російськими вченими під час дослідження “Руської Правди” (С. Шелухін) [527].

Княжа доба об'єднала князівсько-дружинний порядок з народоправством доісторичних часів (С. Дністрянський). Державність княжої доби відрізнялася від державності інших народів, зокрема, Західної Європи. Після великого переселення народів всі держави Західної Європи сформувалися шляхом завоювань і мали військово-феодальний устрій, а в нашій державі не було основи для утворення західноєвропейських сеньйоріально-васальних феодальних відносин, оскільки українське населення постійно проживало на своїх власних землях і не шукало нових

територій (С. Дністрянський, “Загальна наука права і політики”). В той же час Київська Русь та провідні західноєвропейські держави тієї доби – Франція, Англія, Німеччина, з погляду С. Дністрянського, мали спільні риси – існування місцевого самоврядування та суверенність самої держави, а не королівської чи князівської влади [122].

Проблемі становлення і розвитку автономій у складі європейських держав присвятила свою монографію Н. М’яловицька.

Нашу увагу привернуло дослідження питань унітаризму та федералізму в процесі українського державотворення в контексті існування аналогічної проблематики в країнах Західної та Південно-Східної Європи.

Автор виділяє етапи формування української державності:

VI-VII ст., коли “східнослов’янські племена започаткували ранньофеодальну державу на території теперішньої України” у формі племінних союзів, які об’єдналися згодом у “союз племен під назвою Русь”, на основі якого у IX ст. “утворюється ще потужніше державне об’єднання – Руська земля з центром у Києві”. До цього періоду авторка відносить “формування політичних інститутів феодальної держави, зародження елементів феодального права” [359, с. 371].

Наступний етап Н. М’яловицька пов’язує з “утворенням у Середньому Подніпров’ї Київського князівства, яке згодом стало політичним осередком величезної імперії – Руської держави (Київської Русі), що була на той час однією з найсильніших і цивілізованих країн світу”. Зі вступом у стадію феодалізму, для якого є характерним посилення відцентрових тенденцій, на думку дослідниці, Київська Русь, як могутня імперія, перетворюється на “державу держав” з певними відносинами васальної залежності від Києва” [359, с. 372].

“Державно-правові традиції Київської Русі продовжила Галицько-Волинська держава, яка сформувалась у 1199 р. унаслідок об’єднання могутніх князівств – Галицького та Володимир-Волинського” до складу якого у 1239 р. “відійшло Подніпров’я з містом Києвом”. Продовжуючи боротьбу з монголо-

татарськими завойовниками, Галицько-Волинська держава ще упродовж майже сто років зберігала ознаки державності [359, с. 372].

Визначальним методом дослідження став системний метод, який дав можливість розглянути певну непорушність елементів, що формують дану закономірність, враховуючи історичні обставини, спрямовував пошук на розкриття цілісності феномену правової думки української еміграції і виявлення зв'язків між різними політико-правовими теоріями, внаслідок чого вимальовується єдине теоретичне тло. Даний метод дозволив дійти висновків, що представники консервативної школи спільно визнавали й відстоювали Україну з монархічною формою правління, християнські цінності, український історичний героїчний приклад, “патріотизм, любов до Землі” (В. Липинський), “одна спільна національна ідея – необхідна передумова, щоб бути справжньою нацією” (С. Томашівський), “власні внутрішні зусилля думки і чину” (В. Кучабський); представники національно-демократичного напрямку обґрунтовували: ідею одночасного народження нації і виникнення прагнення до політичного самовизначення (В. Старосольський), основою нації має стати власна держава (О. Бочковський), нація стане суб'єктом міжнародного права за умови проживання на території із публічно-правовою владою, що служить і підпорядковується інтересам нації (О. Ейхельман), звичаєве право, яке формувалося відповідно до історичного й політичного розвитку держави (С. Дністрянський), творцем звичаєвого права був український народ, а витворення звичаю – це спосіб реагування на визначені події з боку найбільш сильних, найбільш енергійних осіб (Р. Лащенко), звичаєве право було національним правом, норми якого, пов'язані з побутом народу (С. Шелухін), що містять у собі життєву справедливість – “правду” (А. Яковлів, С. Шелухін) та ін. Системний підхід уможливив побудову цілісної системи поглядів українських емігрантів на державу, владу, право, що полягає у аналізі причини відсутності державності в українців і пошуків можливих шляхів подальшого розвитку, та об'єднуюча, спільна для обох шкіл ідея, а точніше

мрія, спрямована на майбутнє покоління – здобути успішну українську державу.

Історичний зв'язок свободи нації і свободи індивіда спирається не на випадковість, а на безперечну тотожність ідеї [356, с. 231].

У межах історичного методу для реконструкції реальних процесів минулого нами брався до уваги такий тип історико-юридичних досліджень як історична біографістика. Місце особистісного фактора, тобто вивчення ролі визначних державних діячів та науковців у вітчизняній історії держави та права. Цей підхід також дав змогу дослідити стан наукової розробки досліджуваного питання, проблематику джерелознавства на складання біографій.

Герменевтичний підхід як мистецтво тлумачення – одна з доктрин природного права – став важливим для розуміння і тлумачення правових дискурсів або явищ, представлених у вигляді текстів нормативно-правових актів, що складають основу джерельної бази дослідження державно-правової думки міжвоєнного періоду. Так, означений підхід дозволив оцінити професійний вияв правової думки щодо різних гілок влади, які втілилися у проектах конституції УНР О. Ейхельмана та конституції ЗУНР С. Дністрянського. Даний метод сприяв також усвідомленню ролі проаналізованих у еміграції правових пам'яток, які окреслюють принципові погляди учених на історію українського права й держави, зокрема: “Руську Правду”, “Литовські статuti” в різних редакціях, Договір Б. Хмельницького з Москвою 1654 р., Український кодекс 1743 року “Права по которым судился малороссийский народ” та ін.

Діяльнісний метод (біхевіористичний) – дає можливість врахувати мотиви поведінки людей, через їхню діяльність з'являється нагода визначити розташування сил у суспільстві, показати як правові приписи повинні впроваджуватися у повсякденне життя. Означений підхід дозволив виявити спрямованість теоретичних концепцій правників у еміграції, зокрема щодо судової гілки влади, яка має стати незалежною і рівноправною по відношенню до законодавчої і виконавчої гілок влади, тоді в повній мірі буде реалізований і забезпечений принцип

поділу влад. Застосувавши ідею діяльнісного підходу пов'язану з діяльністю, як засобом становлення і розвитку суб'єктності, ми з'ясували ключові погляди учених на розуміння принципу незалежності суддів: суспільні відносини стрімко розвиваються і змінюються, а законодавча влада не встигає реагувати відповідно до нових умов, тому держава має надати судді “право законотворця”, щоб суддя міг розглядати справу не на підставі старого закону, а так як це вирішив би законотворець, приймаючи законодавчий акт під час розгляду справи (С. Дністрянський); у випадках непередбачених законом, не розумно чекати, коли законодавчий орган створить новий закон, тому суд має вирішувати справу як того вимагає власна совість і відповідно до загальної мети законодавства чи по аналогії (С. Шелухін). В той же час мислителі наголошували на морально-психологічних якостях, які в поєднанні з професійною майстерністю, повагою до закону повинні передувати самостійності й незалежності суддів.

Методологія здатна виконувати свої завдання, коли “нероздільною є її сутність як єдність пізнання та діяльності – наукової чи практичної”. Методологія – це повсякчас настанова і у теоретичних міркуваннях, і у практичній діяльності, яка дозволяє забезпечити їх єдність як головну мету наукового дослідження чи показника ефективності діяльності суб'єкта соціальної дії [433, с. 786].

У межах історичного методу, застосовуючи прийоми синергетики нами бралася до уваги роль випадку. У рамках означеного системного підходу, який передбачає певну непорушність елементів (В. Бабкін), формуючи дану закономірність із врахуванням історичних обставин, враховувався як невід'ємний компонент історичної закономірності – історична випадковість.

Застосовано антропологічний підхід, в контексті якого виявлено, що сучасна дійсність висуває у центр філософське питання української духовності з віковичними релігійними основами, яка відроджується стихійно, наголошуючи на цінності свободи кожної людської особи, першорядному значенні, а головне забезпеченні природних прав людини. При допомозі

антропологічного методу схарактеризовані вчення українських мислителів у еміграції, які спрямовувалися не лише на знаходження оптимальної форми держави та її взаємин з церквою, але й до осягнення суті людини, оскільки вона є вирішальним чинником світового розвитку, основою будь-якої держави.

За допомогою аксіологічного підходу проведено ціннісний аналіз державницьких концепцій українських учених-правників, які витворили власну систему цінностей, значною мірою орієнтовану на правове виховання населення (зокрема державних службовців), метою якого є повага до права як життєво необхідної цінності, надбання загальнолюдської культури і цивілізації.

Так, західноєвропейська інтелектуальна правова традиція користувалася терміном “соціальні відносини”, де економіка, політика, ідеологія, культура є рівнозначними, що однаково впливають на функціонування суспільства, підпорядковуючись загальносвітовій гуманістичній тенденції – розвитку людини й задоволенню її потреб. Теоретико-методологічний інструментарій західноєвропейської правової думки повинен сприяти наближенню сучасної науки й практики до регулювання “соціальних”, а не “суспільних” (де визначальною є економічна сфера) відносин, та визначенню предмета пріоритетних наукових досліджень [433, с. 784].

Структурний метод уможливив розкриття суб’єктів у державно-правовій сфері як складних, відособлених феноменів із власною структурою і притаманними їм функціями. Застосувавши метод структурного аналізу, ми виокремили види публічно-правового судочинства у доктрині В. Старосольського, шляхом виділення елементів різного рівня та визначення відносин і зв’язків між ними, а саме: карне, адміністративне, політичне (конституційне, у справах відповідальності міністрів та верховної влади, виборче, інші види політичного судочинства), судочинство в “компетенційних” спорах. Означений підхід дозволив виявити в системі поглядів ученого положення щодо розмежування функцій судової гілки влади та адміністрації: органи виконавчої влади керуються “доцільністю”, а органи судової влади повинні

вирішувати справу відповідно до положень закону, не зважаючи на інтереси будь-якої зі сторін.

Статистичний метод як один з конкретно-наукових методів покликаний виявити найбільш значущі цифрові показники стосовно місць розселення української еміграції, динаміки та чисельності українського студентства у країнах перебування, кількісний та якісний склад науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти в еміграції міжвоєнного періоду.

Соціологічний метод дав можливість простежити як суспільні реалії епохи знайшли відображення у нормах права та наскільки запропоновані положення були сучасні із запитам й потребами соціальних реалій конкретної історичної доби. Крім того, вказаний підхід дозволив прослідкувати розвиток поглядів представників різних напрямів історико-правової думки на соціальні відносини в контексті права, швидкий розвиток яких зумовлював необхідність, пристосовувати право до життєвих потреб людей.

У західноєвропейській правовій традиції поняття “демократія” і “народовладдя” є подібними за змістом, політико-правовим призначенням і формами реалізації. Базовими засадами демократичної побудови держави повинно стати верховенство права та законність [433, с. 784].

Українська консервативна традиція, розчарована практикою демократичного будівництва та народницькою елітою, її нездатністю впоратися з державницькими завданнями, велику надію покладала на провідну верству (еліту) та хліборобський клас, а правосвідомість, законність, правопорядок розглядали як поняття взаємопов’язані, обумовлені відповідним світоглядом.

Для визначення стратегії модернізації українського суспільства В. Горбатенко пропонує використовувати синтетично-плюралістичний підхід, який передбачає залучення наукових здобутків таких наук як правознавство, політологія, історія, економічна теорія, філософія, соціологія. Ґрунтуючись на методологічному підході М. Дюверже, відповідно до якого для дослідження держави й суспільства треба поєднувати юридичний і політичний аналіз, науковець визначає, які інститути, закріплені в

законодавстві, є ефективними, якою мірою вони функціонують відповідно до права [122, с. 784].

Елементи юридичної психології та юридичної педагогіки використовувалися нами під час дослідження проблем правової освіти й науки в окремих галузях права в основних осередках громадсько-політичної та культурницької діяльності української еміграції.

Порівняльно-правовий метод застосовувався при зіставленні, узагальненні й класифікації державницьких концепцій української еміграції шляхом виявлення взаємозв'язків і закономірностей поміж різними течіями державно-правової думки між двома світовими війнами.

Діалектичний метод – дав можливість встановити особливості теоретико-методологічної бази, визначити закономірності механізмів державно-правових процесів у історичному вимірі, розкрити конституційно-правовий ґрунт, на якому зростала і повинна вдосконалюватися й сьогодні сучасна українська конституційна юрисдикція, модернізуватися вся правова система України.

Базовими засадами діалектики є рух, зміна, суть, зв'язок, взаємодія, відношення. Рух і зміна як процеси відбуваються у просторі та часі, кожна частинка світу має власні просторово-часові характеристики, зазначає І. Музика, великого значення набуває еволюція поглядів людини на простір і час, тому що кожне покоління має власний, відмінний від попереднього світогляд. З погляду діалектики процеси руху та зміни у праві повинні розглядатися з позицій його історичної еволюції та світогляду, створеного у певний час [357, с. 5].

Для нашого дослідження застосовувалася методологія французької школи “Анналів” (Л. Берр, М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель та ін.), представники якої відходили від позитивізму, вивчили суспільство у всій його повноті та взаємозв'язку, були дослідниками “ментальностей”, “культурно-історичного синтезу” і у центрі історичного процесу бачили людину, шукали не лише причинно-наслідкові зв'язки, але й особисті, ментальні, етнічні, політичні мотиви їхньої діяльності.

Означений підхід дав можливість краще зрозуміти дослідження ментальності нової верстви державних службовців відродженої Української державності доби Української Центральної Ради, Директорії УНР, ЗУНР, робітництва, селян, козацтва тощо.

Невід'ємним елементом структури методології дослідження є система універсальних загальнонаукових методів, таких як аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, абстрагування, конкретизація, логічний метод дослідження – “стосуються з'ясування співвідношення сутності понять, термінів і категорій як основних засобів осягнення сутності проблеми, визначення об'єкта та предмета, мети, завдань дослідження” [433, с. 788]. Означені методи мають інструментальний характер, оскільки пов'язані із способом, в який здійснюється дослідження розвитку державно-правової думки представниками української еміграції у 1920-1930-і рр., без прив'язки до змісту досліджуваного явища чи його окремих аспектів.

Отже, методологічну основу дисертації складає сукупність філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-правових методів і наукових підходів до пізнання державно-правової думки, її проявів у конкретних історичних обставинах. Дослідження побудоване на принципах науковості, об'єктивності, історизму, плюралізму, системності, всебічності.

Не практикуючи пошук “єдино правильної методології” ми не вдавалися до застосування цілого комплексу методів, опираючись на принцип їхньої взаємодоповнюваності та поліметодологізму, а обмежилися на порівняно незначній кількості ефективних для історико-правових досліджень методах, що дало можливість всебічно й ефективно дослідити державницькі концепції української еміграції національно-демократичного та консервативного напрямів, теоретико-правові моделі національно-державної організації, концептуальні проблеми судової влади в українській правовій науковій спадщині української діаспори міжвоєнного періоду.

1.4. Юридичні, політичні, історичні передумови та основні центри соціально-правового й культурного життя української діаспори в окреслений період

Дослідження державно-правових реалій українського народу міжвоєнного періоду не вбачається можливим без аналізу процесів, які проходили в окреслений час у зарубіжжі.

На думку І. Дробота, “українське питання в міжвоєнний період виявилось тим подразником, від якого значною мірою залежала стабільність чи не стабільність Європи. Воно постало в контексті врегулювання територіальних проблем після Першої світової війни, коли було продемонстровано приклад несправедливого підходу до встановлення нових кордонів. В найгіршому становищі опинився український народ, розчленований між Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Радянським Союзом” [163, с. 300, 301].

Перше десятиліття радянської влади сприяло стабілізації національної самосвідомості українців на рівні її змісту кінця ХІХ – початку ХХ ст. Цьому сприяла й активна позиція українських державних діячів, правників поза межами радянської України, котрі послідовно обстоювали концепцію незалежної державності [663, с. 53].

В. Піскун стверджує, що державні діячі, які поширювали ідею самостійності України, закладали основи держави “змушені були покинути територію України. Поступово викреслювалися не лише їхні імена, пізніше й сама українська національна ідея в межах радянської України була відкинута на маргінес суспільної свідомості. Водночас ідея незалежної соборної Української держави, імена її творців, події, наукові дослідження національно-визвольної боротьби продовжували жити разом з тими українцями, які опинилися в еміграції” [414, с. 1].

Чимало українських емігрантів не бажали вірити, що така доля спіткала їх назавжди. Навіть у душах найбільших песимістів, які “розуміли, що від них уже практично нічого не залежить, жевріла надія, що колись можна буде знову ступити на рідну землю”. А

найдіяльніші, найактивніші відразу ж включилися у активну громадсько-політичну діяльність аби наблизити очікуваний час повернення [485, с. 530].

Серед української еміграції панували різноманітні погляди, але об'єднувала спільна ворожість до більшовизму, який, на їх глибоке переконання, “був виключно російським продуктом нав'язаним Україні. Своє перебування за межами рідної держави еміграція тієї доби вважала тимчасовим явищем і прагнула якнайшвидше повернутися на батьківщину. За словами С. Петлюри, головною метою української діаспори було збереження “традицій української державності” й пропаганда “української ідеї серед політичних і суспільних кіл Європи і Америки та ознайомлення їх з життєвою і політичною доцільністю ідеї Української держави” [562, с. 5].

Цікавою видається організація української еміграції, що була “далеко триваліша від російських еміграційних об'єднань, а стоїть під оглядом державним вище від росіян” [298, с. 215-216]. Це була федерація територіальних груп, пов'язаних з центром своїми виборними повноваженнями, які затверджував лише центр. Така форма виявилася найбільш органічною.

Українські державні діячі, правники запропонували “концептуальну альтернативу розвитку України як незалежної держави, втілювали в життя завдання розбудови науки, обґрунтовували свій політичний вибір і тим самим виявляли свою громадянську позицію”, наголошує В. Піскун. В даний період вийшли аналітичні праці самих емігрантів. Це правові, історичні, політологічні дослідження В. Винниченка, М. Галагана, С. Дністрянського, Д. Донцова, Д. Дорошенка, В. Липинського, С. Томашівського, Л. Шрамченка, С. Шелухіна, О. Шульгина, А. Яковліва та б. ін. “У працях з націології В. Старосольського та О. Бочковського охарактеризовано внесок українців у розробку теоретичних напрацювань у вивченні нації та українського національного питання, порівняння його з подібними рухами в інших країнах” [414].

Т. Плазова відзначає, що “на рубежі 20-30 років ХХ ст. визначилися основні центри зосередження української еміграції в країнах Європи. Саме вони стали осередками розвитку української

правової думки за межами України, і саме їхня діяльність нагадувала про існування українського народу. Т. Плазова відзначає, що в більшості європейських держав загалом мало знали про Україну, не сприймали її як геополітичну одиницю і не переймалися українським питанням. Погляди на українство як на явище малозначуще цілком відповідало проімперській концепції Заходу щодо розвитку колоніальних територій як таких, що не здатні до самостійної державності” [415, с. 144].

Зважаючи на міжнародну ситуацію, під впливом російських та польських теорій, західний світ уважав, що для утримання так званої рівноваги сил повинна існувати могутня, сильна Росія та життєздатна Польща, які можуть бути такими лише тоді, коли володітимуть частинами українських територій. До перегляду такої позиції західного світу, зауважував П. Мірчук, могла привести лише наявність визвольної боротьби самого українського народу як чинника, який змушував би переконувати, що приналежність українських територій до російської чи польської держави, не зміцнює їх, а, навпаки, робить їх боєздатність проблематичною, становлячи постійну загрозу внутрішнього вибуху [346, с. 38].

За твердженням М. Федунь, український громадсько-політичний діяч О. Назарук у своїх спогадах вдало проаналізував прорахунки в українському державотворенні. “При всіх тяжких обставинах нашої невеличкої землі вона грала колись велику роль аж по Київ і Жмудь, по Відень і море Адрійське, і по гирла Дунаю, грала поки психічно не піддалася. І вона ще може відіграти велику роль, коли усвідомить собі велику вартість своєї стоптаної душі й політичної думки” [585, с. 41-42].

“Ні український народ, ні його провідники не виявили себе достатньо підготовленими до вирішення надзвичайно складних завдань, які поставив перед ними історичний момент, – зауважував Д. Дорошенко, – не було підготовки ні практичної, ні ідейної. Проте здобутий у складній боротьбі досвід і важкі жертви, понесені Україною в переломних 1917-1921 рр., а також важке становище в еміграції не минули даремно. Вільна й незалежна Україна була реалізована в ті роки хоч і на короткий термін, та сама ідея уже не

здавалася “поза межами можливого”, коли вперше за довгі роки було піднято прапор самостійної України” [156, с. 98].

Так, І. Франко писав, що “тисячні стежки ведуть до осущення ідеалу, лежать просто таки під нашими ногами, і тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати чи підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки...Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати його собі, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати” [156, с. 99; 588].

Актуальними як сто років тому, так і сьогодні видаються наступні рядки І. Франка: “Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, це для нас показується зовсім можливим і навіть згідно легким до виконання. В світі передових борців нашого часу можна навпаки завважити деколи певне перецінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливості загалом нема ніяких, що все безмежне поле незвісного, невислідженого, неясного і загадкового досі для нас, це не є ніяка скляна гора, ніяка неможливість, а тільки величезний невіїжджений досі степ, який жде тільки смілих душ і бистрих очей, щоб покритися новими битими шляхами і дати людській запопадливості нові, невимовне багаті здобутки” [588].

О. Ситник констатує, що “протягом тривалого часу в Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях поступово формувалися засади ідеологічної концепції, домінуючим чинником якої були ідеї соборності, самостійності, просвіти народу та духовності. Розвиток національної ідеології, як і національної свідомості, тісно пов'язаний з відтворенням духовної пам'яті народу, котра сприяє самоусвідомлюваному й упорядкованому вивільненню з під влади догм і виходу на шлях самопізнання й вільної творчості” [476, с. 22].

Одним з найбільш важливих чинників духовного рівня, який впливає на всі аспекти державотворчого процесу, є правова та політична свідомість. Кожний історичний етап, а також специфіка соціально-економічного й політичного розвитку різних країн

знаходили відповідне відображення в правовій та політичній свідомості суспільства. Політична свідомість є усвідомленням соціальними суб'єктами (індивідами, соціальними групами, класами, націями, суспільством) своїх політичних інтересів, а також інших аспектів політики; вона є досить складним, суперечливим і багаторівневим явищем, підкреслює О. Докаш, що відображає таку ж складність і суперечливість суспільного буття, економічної та соціальної структури суспільства, динаміку державотворчих процесів [151, с. 297].

Людина, громадські товариства, політичні партії і рухи, правознавці є виразниками правосвідомості. Правова свідомість відображає ставлення суб'єкта до права, діяльності інших суб'єктів правовідносин, їх оцінка. Правова свідомість являє собою сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання, а саме "ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових установок, за посередництвом яких відображається правова дійсність, формується ставлення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямків розвитку правової системи з точки зору забезпечення гідного існування людини", справедливості у стосунках між людьми, ефективної організації життєдіяльності держави й суспільства" [184].

Не кожна держава має однакові умови проживання. Для того аби держава могла забезпечити своїм громадянам належне людській гідності життя, повинна існувати розвинена промисловість, вестись широка торгівля, повинна бути врожайна земля. Для добробуту в державі має відповідне значення і доступ до моря, і добрі сусідські взаємини з іншими державами. Коли відсутні вищезазначені умови, дуже складно, практично не можливо, щоб громадяни мали достойний рівень життя.

Превеликі багатства України, її вигідне територіальне положення, миролюбність народу, але в той же час готовність в будь-який момент стати на захист батьківщини, відома на весь світ працьовитість людей забезпечать незалежній Україні добробут.

Попри все вищезазначене важко переоцінити роль інтелігенції у суспільстві. І. Лисяк-Рудницький зазначав, що подвійна

відповідальність лежить на інтелігенції за події 1917-1921 рр., “оскільки вона пішла шляхом монополізації влади, політичного проводу в своїх руках, переоцінила свої природні можливості. Інтелігенція не змогла витворити всенаціональної, відповідно до вимог часу, ідеології” [315, с. 363].

Початок еміграції української інтелігенції В. Потульницький датує з середини 1919 р. “Частина вчених-емігрантів, таких як В. Липинський, С. Томашівський, С. Шелухін були учасниками дипломатичних і спеціальних місій УНР та ЗУНР до країн Західної Європи, вони першими склали групу української політичної еміграції. Значно більша група українських науковців, як стверджує учений, залишила Україну в складі урядів УНР і ЗУНР” [429, с. 41]. Так, “ у листопаді 1920 р. уряд УНР на чолі з С. Петлюрою зосередився в Польщі в містах Тарнові й Ченстохові, а уряд ЗУНР очолюваний С. Петрушевичем у листопаді 1919 виїхав з міста Камянець-Подільський через Румунію до Відня. Наприкінці 1918 р. разом з німецькими військами емігрували прихильники гетьмана П. Скоропадського – українські монархісти” [429, с. 41].

В. Піскун стверджує – станом на “21 листопада 1920 року Державний Центр уособлював: Уряд, Директорію (С. Петлюра), армію та державні установи зі службовцями. Головне завдання, що постало перед ним – збереження й забезпечення армії УНР та узаконення права перебування в Польщі. На кінець квітня 1921 р. український урядовий апарат складав 1694 особи, військо (за різними даними від 40 до 50 тис.); на лютий 1922 р. на державному фінансуванні перебувало 150 осіб (не рахуючи посольств) і 12 тис. військових, на кінець 1923 р. – 50 урядовців, а військові табори були розформовані” [413, с. 133, 558; 414].

Організаційна консолідація еміграції відбулася на Першому з’їзді українських емігрантів 1923 р. у Варшаві, пише А. Портнов, коли утворився Український Центральний Комітет – “єдиний репрезентативний орган еміграції в її взаєминах з польським урядом. Протидіючи спробам польського уряду використати наддніпрянців як політичну протизвагу до антипольського налаштування західноукраїнського населення й радянської пропаганді, провід еміграції включився також до українських

дискусій щодо геополітичної орієнтації та найкращої для України форми державного устрою” [427].

Згідно з результатами реєстрації емігрантів, яку проводив у Чехословаччині Український Громадський Комітет, за національно-територіальним походженням переважали наддніпрянці, а саме втікачі з таборів для інтернованих у Польщі й Румунії, науковці й студенти, окремі цивільні особи [454, с. 10].

Центром української еміграції на початку 20-х рр. ХХ ст. була Австрія (м. Відень). “Попри матеріальні труднощі, незнання мови, проблеми із працевлаштуванням та житлом значна частина емігрантів не відчувала жодних обмежень щодо політичної та партійної діяльності, – зауважує Т. Плазова, – тоді у Відні друкувалось багато різноманітних видань української еміграції, а саме тижневики “Нова доба”, “Вперед”, “Воля”, збірники “Хліборобська Україна”, “На переломі” [415, с. 146].

В. Піскун стверджує, що “в Австрії до початку 1922 р. функціонувало посольство УНР. В країні поширювалася практика різних підходів до тих, хто прибув на її територію. Урядовці різних рангів, дипломатичні представники, що мали паспорти УНР, вільно пересувалися країною. Певні обмеження на в’їзд мали лише звичайні громадяни. Більшість інтелектуалів на початку 20-х років продовжували державницьку діяльність” [414].

Інтерес з точки зору правознавства викликає діяльність Союзу українських журналістів і письменників у Відні, заснованого 12 вересня 1919 р. Серед завдань Союзу, поряд із ознайомленням культурного світу з українським питанням було і “підкування правовим законодавством і авторським правом” (С. Наріжний).

На науко-популярних курсах вже з осені 1919 р., організованих для українських робітників, а згодом і на академічних курсах (з 1920 р.) виступав правник С. Дністрянський, а також Д. Антонович, О. Колесса, С. Рудницький. До організації заходів долучалися лектори з Українського соціологічного інституту – М. Грушевський (тема виступу – “Примітивні форми суспільного життя та їх сліди в українській традиції”), С. Дністрянський (“Самоозначення українського народу”, “Теорія конституції”), В. Старосольський (“характеристика радянської конституції”) та ін. [363, с. 65, 66].

Реферати на суспільно-політичні теми на засіданнях Союзу читали М. Лозинський, С. Шелухін, С. Гольдельман, А. Жук, В. Кедровський та ін.

“Представники українських політичних об’єднань, які перебували за кордоном, намагалися створити організацію, до якої увійшли б більшість українських партій. Таким об’єднанням стала Всеукраїнська Національна Рада у Відні. 27 грудня 1920 р. представники партій, що увійшли до складу Ради підписали платформу, статут і розподіл місць між окремими партіями. 4 січня відбулися установчі збори, де обрано президію і виконавчий комітет. Президія складалася з голови, трьох заступників, секретаря” [92, с. 2]. Очолив раду С. Шелухін, який у період Центральної Ради був міністром судівництва; за гетьманату П. Скоропадського – сенатор і голова мирної делегації для перемовин з радянською Росією; у добу Директорії – учасник делегації мирної конференції у Парижі. “Першим заступником голови став доктор Р. Перфецький, член галицької трудової партії, був товаришем державного секретаря внутрішніх справ в українському уряді Галичини, член колегії уповноважених Є. Петрушевича. Другого заступника голови представляли кубанці, що мали увійти до складу Ради. Третім заступником став генерал Греків, котрий в Галичині відігравав у різні моменти важливу роль як військовий. Виконавчий комітет складався з 15 членів, сюди входив відомий правник С. Дністрянський” [92, с. 2]. “Представники більшості українських політичних груп, які перебували в еміграції, знайшли платформу для спільних політичних виступів. Поза Всеукраїнською Національною Радою залишились лише українські хлібороби-державники (монархісти)” [92, с. 2].

У телеграмі до представників Англії, Франції та Італії на конференції у Парижі від 18 лютого 1921 р. представники ради, створеної дванадцятьма основними політичними партіями та організаціями всіх територій України, ставлячи основним завданням “оборону національної єдності українського народу й об’єднання українських земель в єдину національну державу” для мирної культурної співпраці зі всіма цивілізованими державами й

націями, вважає за необхідне “повідомити президента, як представника нації, що стоїть на сторожі інтересів справедливості й культури наступне: Рада іменем українського народу протестує проти насильної окупації українських земель. Український народ три роки з напруженням веде безупинну боротьбу проти московського большевизму і московської окупації та посягань інших сусідів на українські землі і ніколи та при ніяких умовах не признає чужої влади над собою, а з цілою енергією буде продовжувати свою боротьбу до повної перемоги, бажаючи рівночасно жити із своїми сусідами в найкращих зносинах. Українці Східної Галичини при ніяких умовах не можуть помирися в насильним поневоленням їх Поляками і польською окупацією. Всеукраїнська Національна Рада апелює до морального і державно-правового почуття Вашої нації і твердо вірить, що найде у неї дружне і прихильне відношення та оборону справедливих інтересів українського народу, маючи на меті досягнення миру, порядку і нормального господарського життя в Європі” [92, с. 1].

Договір між Україною, Росією та Австрією був підписаний 7 грудня 1921 р. Починаючи з 14 січня 1922 р., з моменту ратифікації договору, “між Австрійською республікою та УРСР почала діяти торгово-економічна угода та налагоджуватися торговельні зв’язки” [414]. За твердженням В. Піскун, з “1922 р. важливим чинником емігрантського життя у Відні стало українське радянське представництво. Повноважним представником Радянської України в Австрії 27 грудня 1921 р. було призначено Ю. Коцюбинського. Одним із завдань, яке стояло перед ним, було повернення в Україну найвизначніших українських політичних діячів та визнання ними радянської влади. Організація пропаганди здійснювалася шляхом збільшення видатків на українські прорадянські видання у Відні” [414].

В еміграції у Австрії та інколи у Берліні в 1926-1927 рр. жив і працював В. Липинський. Він заснував політичну об’єднання “Український союз хліборобів-державників”. “Як провідний ідеолог консервативно-монархічного руху, був головним редактором неперіодичного збірника “Хліборобська Україна” (1920-1925 рр.), де друкувався його політичних трактат “Листи до

братів-хліборобів” (окремим виданням вийшов у 1926 р.). У цей період побачили світ також праці “Релігія і церква в історії України” (1925 р.), “Покликання варягів чи організація хліборобів” (1926 р.) та ін. Досі не знайденим залишається, написаний у Берліні в Українському науковому інституті твір “Теорія правління” [93, с. 12].

У 1930 р. В. Липинський з групою прихильників створив організацію “Братство українських класократів-монархістів, гетьманців”, органом якої став “Збірник хліборобської України”.

Одним з найважливіших центрів військової еміграції Української Держави в міжвоєнні роки став Берлін [189]. У Німеччині зосередилася група представників гетьманського крила української еміграції, серед яких за словами О. Фуртеса, були “П. Скоропадський, В. Липинський, В. Кучабський, С. Шемет, М. Кочубей, Д. Дорошенко, І. Мірчук, З. Кузеля та ін. Наприкінці 1918 р. українські монархічні організації зарубіжжя гетьманського спрямування під проводом Українського союзу хліборобів-державників заснували в Німеччині, Польщі, Румунії свої осередки” [589, с. 129]. 1920 р. у Відні зусиллями В. Липинського, С. Шемета, Д. Дорошенка, М. Кочубея і О. Скорописа-Йолтуховського постав керівний центр Союзу. “До вищого органу – Ради присяжних – крім зазначених осіб, увійшов гетьман П. Скоропадський. У червні 1922 р. в австрійському містечку Райхенау з’їзд гетьманських організацій обрав Центральну управу Об’єднаних хліборобських організацій на чолі з І. Леонтовичем”. До об’єднання увійшли групи з багатьох країн Європи й Америки [589, с. 129].

Низку оригінальних ідей запропонував представник державницького напрямку С. Томашівський, який у 1921-1925 рр. жив у Берліні, а в 1925 р. повернувся до Львова і очолив редакцію часопису “Політика”. З 1928 р. – доцент історії України Краківського університету. Зосереджував увагу на історії Української церкви; був переконаним, що церква підтримувала й живила не лише християнські цінності українського народу, а й їх національну і державницьку свідомість. Вчений видав працю “Вступ до історії церкви на Україні”, де виклав власну концепцію

українського церковного життя на межі між Польщею та Москвою, їх політичного та воєнного протистояння, склав церковну карту Східної Європи IX-XIII ст. [215, с. 271].

О. Ясь відзначає, що державницькі концепції В. Липинського та С. Томашівського остаточно сформувалися вже у повоєнну добу, яку обидва характеризували як період значної духовної кризи та цілковитої деградації, позначений руйнацією монархічної організації та релігійних ідеалів. Так, за словами С. Томашівського на часі тривав великий історичний бій між гуманністю і варварством, між християнством і безбожністю, між здобутками духа й матеріалізмом, між змаганнями до розвитку особистої та національної індивідуальності та запереченням їх, бій між Європою та Азією, що не знає компромісу [725, с. 303].

Правове становище українських політичних емігрантів у Німеччині визначалося тим, що провідною силою, навколо якої вони структурувалися, був гетьман П. Скоропадський. Його відносини з державними діячами Німеччини окреслювали фінансові потуги щодо культурницької діяльності та здійснювали вплив на політичну розбудову [414].

О. Фуртес зауважує, що угруповання гетьманців існували “також у США, куди в 1920-х роках переселилося до 40 тис. українців. Ця хвиля стала першою національно свідомою українською масовою еміграцією в Америці. Тому значно посилювався інтелектуальний рівень політизації “існуючих і новостворених об’єднань, серед яких і Союз гетьманців-державників з центром у Чикаго” [589, с. 131].

Український соціологічний інститут у Відні було засновано наприкінці 1919 р. М. Грушевським. “Він став першим науковим закладом в еміграції. За словами В. Потульницького уявлявся інститут як автономний, незалежний заклад, орієнтований на розвиток науки, котрий водночас не повинен бути ні опозиційним центром, спрямованим проти радянської України, ні осередком більшовицького уряду за кордоном. На пропозиції щодо створення такої установи відгукнулися відомі вчені-емігранти, серед яких державний діяч, ідеолог українського монархізму В. Липинський,

доктор філософії, правник В. Старосольський, адвокат і публіцист М. Лозинський та ін.” [429, с. 43-44].

В 1924 р. виник Український інститут громадознавства, який очолив М. Шаповал. “Головним об’єктом дослідження Інституту стало українське суспільство, – відзначає Л. Черній, – він постав як приватно-наукова установа, метою якого було накопичувати наявні українські соціологічні сили, і спрямувати їх на вирішення культурно-історичного завдання, яке полягає у вивченні життєдіяльності України. Інститут ставив перед собою конкретну мету: “вивчення і формулювання практичних проблем, що витікають з конкретних потреб українського народу в дану добу його існування” [658, с. 9].

Інститут за структурою поділявся на різні відділи, зокрема відділ правознавства очолював професор С. Шелухін. На третьому році існування установи, відділи економіки та техніки й правознавства були тимчасово приєднані до відділу соціології і політики як секції даного відділу [363, с. 23-24].

Ідею державності М. Шаповала підтримував В. Старосольський; будучи правником, громадським і політичним діячем, зосереджував свою увагу саме на проблемі нації, держави, аналізував соціологічні аспекти права. Він уважав націю окремою цілісністю, суб’єктом, “особовістю” з власним життям, волею та власною долею. На думку В. Старосольського джерело націотворення полягає у прагненні суспільної спільноти до політичної самостійності, самоврядування [658, с. 10].

Ліга української культури у Відні функціонувала з 9 січня 1923 р.; очолював організацію С. Шелухін. Ліга мала свій, заявлений австрійським урядом, статут, відповідно до якого ціллю товариства стало “...всіма способами служити культурному розвитку і культурним інтересам Української Нації на всіх землях, де живуть українці”, а тому постали такі завдання: “опрацьовувати звіти та виступати з рефератами щодо питань української культури; збирати, аналізувати, перераховувати різноманітні матеріали, що стосуються українського життя, такі як листи, дописи, статистичні відомості, карти, фотографії, які висвітлюють картину українства відносно його духовної,

матеріальної культури; видавати відповідну літературу; засновувати наукові секції для опрацювання окремих питань української культури та історії” [363, с. 28].

Як самостійне товариство заснувалася Празька ліга. У місцях, де збиралося найбільше студентства у Празі, виступали з лекціями правники С. Шелухін, В. Старосольський, професори українських університетів П. Андрієвський, В. Біднов, Л. Білецький, Л. Бич, С. Гольдельман, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, Б. Матюшенко, М. Славінський, О. Шульгин, Ф. Щербина, Я. Ярема, Ю. Тищенко, Л. Чикаленко та ін. [363, с. 29]. Діяла філія Празької ліги у Подєбрадах.

Великі надії українська еміграція поклала на засновану згідно постанови Ради Народних Міністрів УНР 9-11 травня 1938 р. Українську моголянсько-мазепинську академію наук. Новоутворена академія мала продовжити працю розгромленої комуністичним режимом ВУАН у Києві. У складі відділу українознавства, одному з трьох передбачених, у структурі академії серед 24 кафедр створювалися кафедри історії українського права, яку мав очолити дійсний член академії професор А. Яковлів [363, с. 32]. Та до початку Другої світової війни організація Академії не була завершена.

Завдяки значній матеріальній допомозі чехословацького уряду, моральній підтримці наукових та культурницьких кіл Чехословаччини, “починаючи з 1921 р. у Празі та інших містах було засновано ряд українських, російських та білоруських інституцій, установ і організацій, що мали задовольняти духовні та матеріальні потреби емігрантів. Їм надавалася фінансова, юридична, лікарська допомога, студентам виділялися гарантовані стипендії. Засновувалися кооперативи, майстерні, їдальні. Відкрилася ціла мережа шкіл, вузів, академічних інституцій” [578].

Таке людяне ставлення чехословацької влади до емігрантів особисто заохочував президент цієї країни Т. Масарик, котрий, крім державної допомоги, кожного місяця додавав українцям ще 10 тис. зі своїх власних фондів [545, с. 210-212].

Прага стала одним із центрів українського культурного, наукового й громадсько-політичного життя, залишаючись до

1945 р. найактивнішим центром української еміграції в Європі. Допомога Чехословаччини та особисто її президента у створенні й матеріальній підтримці десятків українських наукових, навчальних, культурних закладів і організацій дала можливість зберегти вагомий науковий потенціал, збагатити скарбницю духовних цінностей українського народу та вписати яскраву сторінку в історію чехословацько-українських взаємин [331, с. 543-544].

Українці не були об'єднаними політично й морально. Велася активна робота, щоб українські емігранти не згуртовувалися. В таких умовах Український громадський комітет у Празі поставив за мету ідею допомоги соратникам, тим демократичним елементам, котрі ще не деморалізувалися. В нелегких умовах еміграції різним провокаторам легко вдавалося досягати поставлених цілей.

УГК заснований у Празі 7 липня 1921 р. з ініціативи М. Шаповала й Н. Григорієва та проіснував до 1925 р. [363, с. 76].

Організаційну діяльність здійснювало управління у складі: голови – М. Шаповала, членів – “Н. Григорієва і О. Мицюка, секретаря – Г. Грицяя, бухгалтера – М. Балаша; керуючих такими відділами: реєстраційним – М. Косюри, трудовим – М. Кондрашенка, культурно-просвітнім – Р. Лащенко, кооперативним – Б. Мартоса, медико-санітарним – лік. Літов і асистентка лікаря – М. Сисак” [412, с. 343; 571, с. 34].

Комітет був приватним благодійним товариством, проводив діяльність на основі статуту за сприянням Міністерства закордонних справ Чехословаччини. Статут, затверджений Міністерством внутрішніх справ Чехословаччини 1 липня 1921 р., пізніше, дещо “в змінній формі – 19 лютого 1924 р., вказував на те, що Український громадський комітет є приватним добродійним товариством”, який має на меті всебічну допомогу українській еміграції. УГК ставив завдання “не тільки рятувати фізичне існування українців-емігрантів, які великим числом своїм красномовно свідчать про розмір катастрофи, але... дати можливість численним жертвам національної катастрофи приєднатись до культурного життя Чехословаччини, здобути освіту й знання, необхідні для майбутньої їх роботи на користь українського народу” [133, с. 283; 543, с. 6].

Правове становище української діаспори в Чехословаччині обумовлювалося і залежало від ряду чинників. Так, чехословацька влада плідно вела перемовини з Лігою Націй щодо надання допомоги українським емігрантам. Саме Український громадський комітет займався організацією допомоги українському студентству. Зокрема, чеський уряд за клопотанням УГК виділяв для українського студентства певні суми коштів [559, с. 2]. “За сприянням УГК здійснювалося виділення субсидій та велася реєстрація і працевлаштування емігрантів” [414].

Через окремі непорозуміння в середовищі українських емігрантів УГК погодився на створення Чесько-Українського комітету допомоги молоді, яка навчається, куди увійшли представники УГК, українського та чеського студентства та професури.

Одним з основних завдань Комітету постало надання матеріальної та правової допомоги українській еміграції в Чехословаччині. Протягом перших трьох років там було зареєстровано 5209 українських емігрантів, значна частина з них – представники інтелігенції. Практично половина із зареєстрованих мали середню та вищу освіту [363, с. 76].

Відповідно до статуту товариства визначалися наступні завдання:

- створювати різного роду установи, зокрема організувати надання правової допомоги, бюро праці, трудові спілки, ремісничі майстерні, виконання різних робіт, організувати хліборобські спілки і продуктові кооперативи;

- влаштовувати театральні вистави, концерти, лекції, відкривати відповідно до законів республіки школи, їдальні, бібліотеки, читальні, клуби, сади, притулки;

- надавати помешкання, різноманітні допоміжні установи для емігрантів;

- організувати інформаційне бюро допомоги для виїзду в Україну;

- надавати юридичну й медичну допомогу;

- надавати зворотні позички й допомоги;

– вести реєстр українських громадян і рахунків тих, хто перебуває в Чехословацькій республіці, аналізувати умови їх існування та знаходити засоби для їх покращення, брати на себе забезпечення їх правових інтересів;

– видавати українською та іншими мовами інформаційні довідники, брошури, книги і періодичні видання для задоволення культурно-просвітніх потреб українських громадян і інформувати про свою діяльність [640, арк. 4-7 зв.].

До Українського громадського комітету поступали звернення емігрантів з проханням надання правової допомоги. О. Даниленко відзначає, що часто звертання пояснювалось відсутністю грошей, хоча й “частіше емігранти посилались на більшу довіру до УГК, ніж до офіційних органів”. Науковець стверджує – кожного дня мали місце “звернення з проханням про видачу різних посвідчень, довідок, засвідчення копій, підписів”. З цією метою утворено спеціальну юридичну комісію, котра уповноважувалася надавати фахову допомогу [133, с. 286].

О. Даниленко пише, що “Підвідділ Правно-матеріальної допомоги подав до Міністерства закордонних справ 2859 прохань про надання документів на право проживання. Для виготовлення необхідних документів було зроблено більше 20 тис. фотокарток на суму 25 953 крон. За перші три роки свого існування Український Громадський Комітет витратив на одяг, білизну та взуття для емігрантів 259 636 крон. Було видано позик на суму 34 628 крон” [133, с. 286].

Культурно-просвітній відділ УГК почав функціонувати з вересня 1921 р. З початку його створення керівником став Р. Лащенко. С. Наріжний вказує, праця зазначеного відділу полягала “в творенню та розвиткові українських науко-шкільних установ УГК в Чехословаччині, в організації шкільно-академічної допомоги, в загальноосвітній, позашкільній діяльності, в підмозі культурно-освітнім організаціям та в догляді за бібліотекою-читальнею УГК”. Відділ дбав про допомогу емігрантам, котрі бажали здобувати освіту [363, с. 76-77].

Організаційний відділ, створений в квітні 1922 р., за словами О. Даниленка, “мав у своєму підпорядкуванні Комісію допомоги

селянству, Бюро праці і кілька переходових станиць. Комісія допомоги селянству дуже скоро перетворилась на цілий відділ, а згодом – в окреме статутне товариство “Українську селянську спілку в еміграції в ЧСР”, яка станом на 1 липня 1924 р. мала відділення у різних частинах країни і нараховувала 1500 членів [133, с. 286].

За ініціативою УТК створювалися і розвивалися такі українські освітні установи як Український Вільний Університет, Українська Господарська Академія в Подебрадах, УВПІ ім. Драгоманова, матуральні курси та гімназія. Культурно-просвітні заклади Комітет закладав через Культурно-просвітній відділ [363, с. 76].

Група української національної молоді високих шкіл в ЧСР об'єднала всіх студентів вищих навчальних закладів Чехословаччини для здійснення громадсько-політичної діяльності. Метою товариства стало:

- об'єднання української національної молоді для пізнання народної традиції та її плекання;

- засвоєння всіх здобутків інших народів, зокрема тих, де переважає селянсько-хліборобське населення;

- з'ясувати політику і методи боротьби народів та їх політичних класів, щоб в такий же спосіб виховати свідомих і активних фахівців при побудові власної національної держави, щоб висунути українську націю на найвищий рівень [641, арк. 7].

Засобами досягнення поставленої мети стали організація та виступи з доповідями, рефератами, дискусіями на різноманітну тематику, зокрема на тему національних ідеалів, національного виховання, етичного відродження, права й економіки.

Український військовий союз в Чехословаччині згуртував українських військових, котрі зі зброєю в руках боролися за створення незалежної України. Головним завданням Союзу стало збереження еміграції від фізичного винищення та розпорошення [643, арк. 1-3].

У Празі існувала велика кількість наукових товариств, науково-дослідних установ, різноманітних громадських організацій, а саме: Українське історико-філологічне товариство в Празі, Українське правниче товариство в Празі, Спілка українських лікарів у Чехії,

Союз організації інженерів України на еміграції, Українська наукова асоціація в Празі, Українське товариство прихильників книги в Празі, Українське педагогічне товариство в Празі, Українська наукова асоціація в Празі, Український академічний комітет, Культурно-наукове співробітництво з чужинцями, Союз жінок України, спортивні організації різного роду такі як “Соколи”, “Пласт”, “Січові організації” [664, с. 567].

Силами Українського Вільного Університету в Празі створилося товариство “Музей визвольної боротьби України”, статут якого затверджений міністерством внутрішніх справ Чехословацької республіки [363, с. 7]. Товариство поставило наступні цілі: заснувати й утримувати музей і архів для зібрання та збереження матеріальних пам’яток, документів, матеріалів, всіх предметів, що безпосередньо пов’язані з визвольною боротьбою українського народу, особливо з подіями світової війни, революції, національної війни за незалежність України; облаштувати виставки зібраних пам’яток; утримувати при музеї студію для наукового опрацювання та використання музейних збірок, влаштувати наукові та популярні доповіді, видавати каталоги, часописи тощо. Об’єднання прагнуло зібрати в першу чергу весь матеріал, що знаходився поза межами України й міг мати значення, як історичний документ, як джерело для правдивого пізнання подій. До таких речей належали: а) документи, грамоти, акти справ, протоколи засідань, списки, викази, доповіді, урядові обіжники, накази, записки, листування, мемуари, легітимації, паспорти, інвентарі, оповістки, плакати, книги, брошури, летючки, статті у часописах, плани програм і концертів; б) плани боїв, доповіді про битви, сутички та інші військові події, повідомлення, рапорти, доповіді про постачання, про стан та організацію частин, зброю, армію та ін. [349, с. 2].

Таке культурне піднесення, особливо помітне з моменту відродження Української державності 1917-1921 рр., стало світлим заповітом і запорукою розвитку української культури в майбутньому, зазначав один з провідних молодих науковців тієї доби В. Січинський [584, с. 7].

28 травня 1925 р. відбулися перші загальні збори Музею, на яких обрано управління у такому складі: голова – академік професор І. Горбачевський, заступник голови – професор О. Лотоцький; члени: ген. М. Омелянович-Павленко, професор доктор О. Колесса, професор В. Біднов, професор доктор В. Старосольський, доктор М. Коновалець. Згідно з статутом товариства Сенат університету делегував до управління 2-х членів: професора Д. Дорошенка і доцента А. Яковліва [403]. До ревізійної комісії обрано: професора С. Шелухіна, професора доктора М. Лозинського, професора К. Лоського. Директором Музею став професор Д. Антонович [349, с. 2].

Кількість членів на перших зборах, крім зазначених, становила – 36. За перших два місяці праці надійшло пожертв різних матеріалів і пам'яток 9 240 номерів. Ґрунтовну допомогу музею надавали: Український Вільний Університет, Центральний союз українського студентства, Представництво ЗУНР у Празі, Д. Антонович, Н. Геркен, М. Коновалень, В. Сімович, В. Біднов, О. Лотоцький, Д. Дорошенко, Т. Олесюк.

1 липня 1925 р. міністерство закордонних справ Чехословаччини надало приміщення для Музею у палаці Волькенштейн (Лазенська, 11, Прага III); через кілька місяців об'єднання переїхало у трикімнатний будинок на Малій Страні (вул. Кармелітська, 12) [358, с. 74; 664, с. 571].

Весною 1926 р. міністерством закордонних справ Чехословаччини Музею було відмовлено в оплаті орендованих приміщень. Приблизно на три роки зупинилася дослідницька й видавнича діяльність. Через брак матеріальних коштів для покриття оренди музейні експонати були тимчасово перевезені на збереження до приміщення УВУ в Празі [396, с. 41].

У випадку припинення діяльності товариства, останні загальні збори повинні були вирішити долю зібраного майна, при неможливості скликання таких зборів майно товариства, в тому числі все зібране в музеї, мало перейти у власність Всеукраїнської Академії Наук у Києві або Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові [349, с. 2].

Професори філософського факультету Українського Вільного Університету заснували Українське історично-філологічне товариство. На установчому зібранні члени-фундатори обрали тимчасову президію у складі – Д. Антонович (голова) та В. Біднов (секретар) [659, с. 91].

“Повідомлення про заснування Українського історично-філологічного товариства в Празі із запрошенням на перше засідання, призначене на 7 червня 1923 р., були надіслані професорам історичного факультету Карлового університету, – зауважує О. Чечина, – всім членам філософського факультету УВУ професорам О. Бочковському, Л. Білецькому, О. Лотоцькому, К. Лоському, Р. Лащенку, М. Славинському. Крім того запрошення були адресовані й співробітникам УГА в Подєбрадах та УВПІ ім. М. Драгоманова. Про цю подію поінформували й українську громаду через оголошення в газетах “Студентський дім” та “Українська хата” [443, с. 192; 659, с. 91].

Учасники визначили цілі утвореного товариства, а саме об’єднання вчених всіх галузей історико-правової та філологічної наук, зокрема спеціалістів з історії права. Наукова інституція, до складу якої увійшли всі найактивніші культурні сили еміграції з різних регіонів України одразу набула всеукраїнського характеру. Функціонування товариства зводилося до виключно наукових завдань, котрі полягали в проведенні систематичних засідань, виступів з науковими доповідями, організації дискусій, обґрунтуванні наукових концепцій [659, с. 91].

Метою творчої праці мислителів і діячів у еміграції стало створення незалежної України. Розвиток вітчизняної державно-правової думки за кордоном в окреслений період тісно зв’язаний із діяльністю різноманітних товариств. “У своїй державотворчій, культурницькій діяльності, вони, крім внутрішньополітичного вирішення українського питання, під яким розумівся цілий ряд проблем, пов’язаних з багатовіковою боротьбою народу за власну державу, – як зазначає І. Дробот, – мали зважати на зовнішньополітичні чинники [163, с. 300].

Чехословацький уряд захищав інтереси емігрантів і в міжнародних організаціях. Президент “Т. Масарик неодноразово

намагався вплинути на європейські уряди і змінити їх погляди на емігрантське питання, а у своїй заяві до громадськості США 9 квітня 1923 р. він закликав допомогти емігрантській молоді, яка вчилася у вузах, сприяти збереженню здорової соціальної бази для розвитку національних культур майбутніх демократичних держав Східної Європи” [578].

Якщо цивільна українська еміграція розташувалася на території Чехословаччини й Польщі, то “військова частина української еміграції, що опинилась на чужині внаслідок участі в подіях першої світової війни у складі російської та австрійської армій”, базувалася в основному на території Німеччини й Італії. У Німеччині для полонених українців було створено окремі табори, а саме у Вецлярі, Раштадті та Зальцведелі перебували “рядові бійці, а в Ганновер-Міндені – старшина. Після закриття таборів частина емігрантів осіла у Берліні, решта – у містах Вінсдорф, Гамбург, Геттінген, Дрезден, Кенігсберг, Кіль, Ляйпціг, Мюнхен та ін.” [297, с. 9]. В Італії українські полонені перебували в таборах поблизу Верони, Касерти та інших міст [189, с. 170].

За підрахунками В. Піскун в еміграції перебували 8 з 11 осіб, які в різний час були на чолі українських урядів, а також 117 осіб із 158, що перебували на посадах міністрів чи їх заступників. Станом “на кінець квітня 1921 р. український урядовий апарат в Польщі становив 1694 особи” [413, с. 133, 558].

Протягом 1921-1923 рр. на міжнародній політичній арені відбувалися такі події, що практично позбавили українську політичну еміграцію надії на зміну правового статусу. В березні 1921 р. Польща підписала мирний договір з РСФРР і УСРР в Ризі, а в 1922 р. відбулося укладення німецько-радянської угоди в Рапалло. Це стало несподіванкою для української еміграції, оскільки Антанта, а головно Велика Британія, висловила небажання здійснювати втручання в греко-турецьку війну 1921-1922 рр., в котрій здобула перемогу Туреччина, що одержувала підтримку від більшовиків [562, с. 7].

Важливим центром державно-політичного життя міжвоєнної української еміграції стало польське місто Тарнів. Звернено увагу на видавничу діяльність товариств, серед яких видавництво

“Українська автокефальна церква”, яке під керівництвом колишнього міністра О. Огієнка, розуміючи значення церкви для українського державотворення, випустило кілька десятків брошур на церковно-історичні та культурні теми [363, с. 90].

В Тарнові (Польща) утворилася “Рада Республіки”, що мала стати тимчасовим законодавчим і контрольним органом. Всіх урядовців уряду С. Петлюри в Тарнові та інших містах Польщі налічувалося близько трьох тисяч, писав М. Лозинський. Військ, інтернованих в різних таборах близько тридцять тисяч. І урядовці, і військові перебували у важкому становищі.

Відношення Польщі до уряду Петлюри означив тодішній міністр внутрішніх справ Польщі в розмові зі співробітником польського денника “Ржечь посполіта”: “На основі договору про вступний мир (з більшовиками), який польський уряд виконує якнайточніше й надалі планує виконувати, українські війська, які перейшли кордони польської держави негайно роззброєно, а колишніх членів українського уряду польська влада трактує як приватних осіб, які шукають захисту на території польської держави. Будь-який урядовий зв'язок з колишнім українським урядом перестав існувати” [425, с. 2].

Німеччина уклала з більшовицькою Росією договір у Рапалло, який викликав велике збентеження в певних колах Антанти під час конференції в Генуї. Особливо зазначеним актом були стривожені Франція та Польща. Франція, оскільки існували застереження, що мир Німеччини з Росією може перетворитися в союз двох держав, а в разі вступу в такий союз Англії та Америки, мріям Франції про панування над континентом прийшов би кінець. З погляду Польщі договір був спрямований проти неї.

Угоду планували поширити також на радянську Україну. З цією метою відбулися перемовини радянських делегатів з представниками Німеччини в Берліні. Радянська Україна поставила умови, яких Німеччина прийняти не могла. Домагалися повернення 400 мільйонів німецьких марок, зібраних ще гетьманом П. Скоропадським в Берліні, як фонд на потреби українських закордонних місій. Цей фонд, після падіння режиму гетьмана, був у розпорядженні німців, котрі його не видавали ані уряду Петлюри,

ані українському “Червоному Хрестові”. Крім того, радянський уряд вимагав від Німеччини 4 мільярди німецьких марок відшкодування за перебування німецьких військ на території України [660, с. 2].

Поширення угоди в Рапалло на радянську Україну затягувалося, оскільки така угода між Німеччиною та Україною, свідчила би про визнання самостійної України. Тодішні панівні впливи в Німеччині базувалися на поглядах, що повинна бути одна, неділима Росія.

Правове становище українських емігрантів на чужині залежало від політичних уподобань, відношення до владного режиму в Україні того періоду, намаганням продовжувати боротьбу за власну державність, яка “розкривалася в громадсько-політичній, науковій та освітній, культурницькій діяльності. Соціальна адаптація у країнах де проживали й працювали вчені-емігранти відбувалася в залежності від рівня освіченості, попередніх усталених зв'язків з політичними діячами країни, економічно-матеріальних можливостей для самореалізації, наявності організаційних здібностей, фондів, через які здійснювалося фінансування різних проектів” [414].

У 1921 р. відкрився Український Народний Університет в Ланцуті (Польща). Ректором став В. Біднов; університет складався з історично-філологічного, математично-природничого, економічного і військового факультетів. Хоча заклад проіснував менше року, сам факт його створення засвідчив величезний інтелектуальний потенціал еміграції. Найвагомим досягненням в науковій роботі в Польщі став розвиток воєнно-історичних досліджень, засвідчений архівною, видавничою та популяризаторською діяльністю Українського воєнно-історичного товариства, відновленого 1925 р. в Українській Станиці в Каліші [427].

Політичні структури підтримувалися ефективними громадськими організаціями. На належному громадському рівні демонструвалися організаційні можливості української діаспори.

Так, В. Піскун зазначає, що у Польщі з січня 1921 р. “діяло Центральне Бюро біженців, яке займалося їхнім облаштуванням та налагодженням міжнародної допомоги. 9 серпня 1921 р. було

zareєстроване з головним центром у Варшаві та філіями в різних містах Українське товариство допомоги емігрантам з України та їх родинам у Польщі. У 1922 р. воно було перейменоване на “Українське товариство допомоги емігрантам з Великої України і їх родинам у Львові”, діяло до 1939 р. Існувало Товариство за рахунок пожертв і членських внесків. У 1925 р. воно налічувало 223 члени, місячний оборот коштів становив у середньому 771.36, за рік прибуток сягав 12.792.07 польських марок” [414].

Найчисельнішою організацією української діаспори у Польщі став Український Центральний Комітет (1923-1939 рр.), який сприяв забезпеченню юридичного права перебування українських політичних емігрантів у країні, в тому числі право на пересування, право на працю. Головною метою організації стало забезпечення матеріальних, духовних потреб української діаспори в Польщі. Українському Центральному Комітету відповідно до статуту належало організувати, створити інтернати, верстати, видавництва, кооперативи, їдальні, книгозбірні, читальні, амбулаторії, дитячі садки, спортивні товариства, бюро юридичних послуг, школи, релігійні співтовариства [363, с. 91].

Утворився Комітет 21 квітня 1921 р., статут zareєстровано Міністерством внутрішніх справ Польщі 9 серпня 1921 р. за підписом трьох осіб: А. Лукашевича, П. Пилипчука, А. Ніковського. Офіційним представником перед урядом Речі Посполитої Польської було Варшавське відділення Комітету, хоча саме варшавське відділення унормувалося лише в 1931 р. Фінансово УЦК існував за рахунок різних надходжень: від Міністерства Праці і Державної Опіки Польщі, окремих громадян країни, від окремих українських політичних емігрантів [412, с. 340].

На Першому делегатському з'їзді української еміграції, що відбувся у Варшаві 15-18 серпня 1923 р. заслухали й обговорили доповіді представників Українського Центрального Комітету, Українського правничого товариства та військових таборів. Було ухвалено низку постанов і правил, згідно з якими планувалося на суспільних засадах організувати всю політичну еміграцію, створити на основі обрання і громадського контролю еміграційний центр,

пов'язати з ним периферії і закласти матеріальний фундамент захисту та підтримки емігрантів [642, арк. 1-1 зв.].

Український Центральний Комітет у Польщі у 20-30-х роках згуртував навколо себе найбільш активних українських політичних емігрантів, сама організація мала розгалужені зв'язки в країні і тим самим відстоювала права українців у Польщі.

У Варшаві діяло Українське правниче товариство, яке в 1925 р. налічувало 45 українських правників. Головою товариства був обраний А. Лівицький. Метою стало надання юридичної підтримки своїм членам, допомога у працевлаштуванні, проведення засідань і дискусій з приводу актуальних правничих питань [363, с. 27].

Центри української еміграції розмістилися у Франції. В Парижі з 1925 р. почав виходити “Тризуб”. Еміграційні організації громади, в тому числі й студентські організовували лекції, на яких виступали приїжджі лектори, особливо з Чехословаччини, зокрема А. Яковлів, О. Лотоцький, Л. Чикаленко, О. Шульгин та ін. [363, с. 107].

Рада Ліги Націй 23 лютого 1921 р. на своїй сесії в Парижі розглянула питання польського режиму в Галичині. Проаналізувавши проблему на основі матеріалів уряду ЗУНР, Рада Ліги Націй прийняла наступне рішення, писав професор М. Лозинський: 1. “Постанови мирового договору про права меншостей у Польщі не можуть бути примінені супроти Галичини, бо Галичина лежить поза границями Польщі”. 2. “Постанови про виконання мандатів і Контролю Союзу Народів над мандатором не можуть бути примінені супроти Галичини, бо Польща не дістала мандату завести адміністрацію в сім краю”. 3. “Не можна також прикладати до сього випадку приписів гагської конвенції, бо в часі, коли ся конвенція була заключена, Польща не існувала як держава”. 4. “Польща є тільки фактичним воєнним Окупантом Галичини, якої сувереном є держави Антанти (артикул 91 договору в сен Жермен)” [452, с. 2].

Таким чином, адвокат М. Лозинський в умовах еміграції розцінював міжнародно-правове положення української Галичини як таке, що держави Антанти мали над нею суверенні права, а Польща утримувала її в воєнній окупації; цей фактор впливав на правове становище української еміграції у Польщі.

Для захисту прав колишніх військових було організовано Товариство бувших військових Армії УНР, яке стало членом міжнародних організацій [414]. Згідно статуту організація являла собою правове товариство, яке перебувало на теренах Польщі на підставі існуючих для таких інституцій законів. Як правова одиниця мало право володіти рухомим і нерухомим майном, приймати зобов'язання, складати умови й захищати свої інтереси в суді. Товариство визначило наступні завдання:

- забезпечувати правове становище своїх членів на території Польщі і бути посередником в потрібних випадках перед владою Польщі;

- надавати допомогу членам товариства в працевлаштуванні, в міру здобутих засобів допомагати членам матеріально, розміщувати хворих для лікування в санітарні установи;

- створювати кооперативи, видавництва; здобувати права на концесії з метою забезпечення товариства матеріальними засобами;

- з метою допомоги культурним потребам членів, видавати свій часопис або журнал і створювати книгарні [639, арк. 8-11].

В 1924 р. польські урядовці досить негативно відносилися до українських емігрантів, припинивши надавати будь-яку допомогу українським установам і організаціям. Важко було відстоювати права працевлаштованих емігрантів, для невлаштованих практично не можливо було знайти роботу. Кожен працюючий українець щоденно ризикував бути видаленим з того чи іншого повіту, а то й поза межі Польщі [639, арк. 77]. Тому з середини 20-х років до Франції переїхала значна частина колишніх інтернованих з українських таборів на території Польщі, насамперед через складну економічну ситуацію в цій країні [544, с. 43-44]. Про те, що між українською політичною еміграцією у Польщі та у Франції існував постійний зв'язок, засвідчує одне з розпоряджень Українського Центрального Комітету в Польщі від 23 жовтня 1925 р. “Український Центральний Комітет постановив зобов'язати всі відділи УЦК і всі групи еміграції передплатити до кінця року “Тризуб”, що виходить в Парижі з 15 жовтня”.

З лютого 1924 р. значна кількість українських військових переселялася з Польщі до Франції з метою працевлаштування.

Вони створювали на місцях українські організації й започатковували відносини з паризькими емігрантськими осередками задля створення Союзу української емігрантської організації у Франції [163]. Підготовчий з'їзд для створення Союзу відбувся 21 вересня 1924 р. в Кнютанжі. У травні 1925 р. було утворено виконавчий орган – Генеральну раду Союзу емігрантських організацій у Франції, яка представляла інтереси українських політичних емігрантів перед урядом Франції та міжнародними установами, вела широку пропагандистську й культурно-просвітню діяльність. Союз у Франції організував Бюро опікування українською еміграцією; здобув для себе самостійне представництво в Дорадчій Раді при Високому Комісарі Ліги Націй в справах біженців [363, с. 106].

Починаючи з 1926 р. у Парижі діяла книгарня “Тризуб”, що постачала бібліотекам громад книги. Українська еміграція тут опікувалася школами для дітей – найперші були засновані в Шалеті й Кнютанжі. Дбали також про задоволення власних релігійних потреб. Студентська громада існувала з 1924 р, проте до 1929 р. кількість студентів зменшилася [363, с. 106].

З Польщі до Чехословаччини виїхала значна кількість емігрантів, зокрема для здобуття освіти у створених там українських вищих навчальних закладах.

Влада Чехословаччини детально й цілеспрямовано контролювала потік емігрантів. Головна ціль – “зосередження в країні провідних діячів задля підготовки інтелігенції для сприяння українському національно-демократичному руху. Дуже швидко основним пріоритетом чехословацької політики щодо емігрантів з колишньої Російської імперії став розвиток науки, освіти і культури. У 1923 р. Т. Масарик проголосив, що Чехословаччина вважає своїм обов’язком “збирати, зберегти й підтримати залишки культурних сил в емігрантському середовищі”, що сприятиме перетворенню Чехословаччини на провідний слов’янський центр Європи” [133, с. 282; 481, с. 32].

У Женеві з листопада 1919 р. діяв Український клуб, головою якого став Є. Бачинський. Головне завдання клубу, згідно параграфу першого статуту було “боронити справи української

політичної незалежності”, “обороняти загальнонаціональні постуляти”. Рада Клубу схилилася до думки про заснування українського Музею-архіву на території Швейцарії у місті Женева, проте остерігалися суперництва у цьому питанні українців у Празі [363, с. 117-118].

Незважаючи на те, що Болгарія як член Четверного союзу підписала Брестський мир з Україною, там панували сильні русофільські настрої, які були пов’язані ще з дореволюційними часами. Тому українським організаціям у Болгарії доводилося нелегко. Хоч вдалося видати книгу Л. Цегельського під назвою “Не освободителька, а гнобителька слов’янських народів”, яка нанесла відчутного удару по москвофільській тезі, що Україна є німецькою інтригою (“Чи Ураїна є німецькою інтригою?” (Брошура Л. Цегельського). У Болгарії вийшла скорочена історія України М. Грушевського, праці Стебницького та Шульгина про Україну і про українсько-московські взаємовідносини [363, с. 121].

Українська еміграція в Італії турбувалася військовополоненими українцями, які перебували в таборах. Така ж діяльність переважала серед української військової еміграції в Румунії і Туреччині. Українськими правами опікувалася еміграція у Бельгії, а нечисленна українська еміграція в Англії в особі Українського бюро в Лондоні, заснованого 1931 р. ставило своїм завданням поширювати серед українського загалу “відомості про Україну, про український народ, про його культурні, економічні, релігійні та політичні стремління” [363, с. 128].

У 1935 р. в Лондоні був створений Англо-Український комітет, який слідкував за розвитком українського руху, опікувався відкриттям університетської української кафедри, видав у 1935 р. книгу “Українське питання та його значення для Великої Британії”. також 1936 р. в Англо-Українському комітеті виступав І. Бочковський.

Українські політичні сили за кордоном виявилися роз’єднаними, не здатними до консолідації, налаштованими на компрометацію та дискредитацію одна одної, як в емігрантському середовищі, так і серед іноземців. Громадсько-політичний діяч, учений С. Смаль-Стоцький у листі від 9 квітня 1927 р. до

Ф. Шевченка писав наступне: “не зовнішні, виразно неприхильні нам обставини турбують мене. Внутрішнє наше життя, чи то на еміграції, чи в краю дуже не відрадне. Великі злидні нічому нас не навчили. Куди не глянеш розтіч думок, брак організації, консолідації. Ми сильні в поборюванні самих себе, своїх братів. Як скажені собаки жеремося за костюмами, кинені до того між нашими ворогами. І перед світом ми зовсім не виглядаємо як нація, яка добре знає чого хоче, чого їй треба” [562, с. 8-9; 644, арк. 40-41].

“Орієнтація на власні сили, яку український народ поставив в основу своїх визвольних змагань не означала, що він відштовхував допомогу й не використовував вигідної міжнародної ситуації. Політичні діячі так чи інакше оцінювали значення відповідних моментів, проте вони розглядали їх як допоміжні чинники, а власне в основу визвольних змагань намагалися поставити моральну силу й активну боротьбу самого українського народу, – писав П. Мірчук, – така постановка питання впливала насамперед з глибокого розуміння самої української проблеми, розуміння її специфічності, в тому числі, й у міжнародному аспекті. Втрачену державну суверенність можна здобути не лише збройною боротьбою, а й дипломатично-політичними акціями” [346, с. 37-38].

Проаналізувавши діяльність української еміграції, прослідкувавши за еволюцією думок і змагань українських політичних об'єднань, товариств, гуртків, поодиноких діячів приходимо до висновку, що означені роки дали можливість ученим зрозуміти в чому власне були прорахунки при побудові держави, а це дає змогу не повторити їх, коли сьогодні наступив відповідальний історичний момент у державотворенні. Спільним розумом, спільними силами твердо й ясно інтелектуали в еміграції з'ясовували, які наслідки чекають Україну після подій 1917-1921 рр., якої тактики й політики повинні дотримуватися при тогочасній міжнародній політиці.

Попри ті завдання, котрі ставили собі на той час кожна з політичних партій, організацій не завжди вдавалося досягти спільного порозуміння; не вдалося мобілізувати всі здорові державотворчі українські сили для створення міцного тривалого

єдиного фронту проти ворогів української державності, котрі шляхом підкупу і провокацій сприяли такій ситуації.

З початку емігрантського перебування в чужому середовищі були певні спроби прийти до якогось порозуміння й консолідації політичних сил. Всі вони закінчилися розпорошенням утворених організацій. Прихильників ж об'єднання та консолідації вважали, що це тимчасове явище, а тривалий час важкого еміграційного життя змусить усіх силою обставин, піднятися над партійними, організаційними, гуртковими інтересами та послужити ідеї української держави.

Попри все вищезазначене, українська еміграція – це цвіт свідомого українства, про що свідчить її творча спадщина. Вона повинна відіграти першорядну роль в сучасній історії української держави. Для нашого покоління інтелектуали залишили не лише ображені амбіції, свої партійні й особисті розрахунки, змагання, а мрію – здобути українську державу. Ми повинні збагнути, що єдиний на сьогодні вихід – це об'єднання українських національних сил без різниці політичних напрямків в єдиний, міцний фронт проти ворогів нашої державності.

1.5. Викладання і вивчення окремих галузей права в наукових установах Європи, їх цінність для сучасної юридичної науки

Правнича наука є однією з найстаріших суспільних наук. Її зародження пов'язане з еволюцією права. Початок системної інформації про державу та право поклали роботи філософів Платона й Аристотеля.

Згідно з вченням Платона, там де справедливий закон володарює над правителями, а вони його раби – спасіння держави і всі ті блага, що їх можуть дарувати державам боги. Аристотель створив вишукану теорію держави як живого організму, що проходить три стадії росту: виникнення сім'ї (чоловік, жінка, діти) і

приватної власності; виникнення села, селища та їх боротьба за свої інтереси (усвідомлення цих інтересів в системі всього суспільства); поява ідеї загального блага та безпеки [692].

Значний внесок у розвиток вітчизняної юридичної науки зробили українські правники, перебуваючи в еміграції, які визначили правовий ґрунт явищ правової сутності. Юридична наука має надважливе значення в житті суспільства, вона спрямовує свій вплив на соціальні явища, на формування і розвиток особи, особливо важливою вона є сьогодні, коли авторитет права та держави у свідомості людей перебуває на вкрай низькому рівні.

Процес політичної та інтелектуальної еміграції з України почався відразу після подій 1917-1918 рр., зазначають С. Ульяновська та В. Ульяновський. Емігранти приїздили до Відня, Парижа, Берліна, Белграда, Софії та інших європейських центрів. Найкращі умови для них були створені у Чехословаччині. Президентом республіки, вченим професором Т. Масариком у 1921 р. на урядовому рівні був розроблений цілий план розбудови еміграції з колишньої Російської імперії, що отримав назву “російської допоміжної акції”. Він був розрахований на демократичні течії всередині еміграції, вирізнявся першочерговою увагою до наукових і культурницьких кіл [578].

Українські емігранти цінували таке відношення чехословацької влади до них. Так, у газеті “Свобода”, заснованої у 1893 р. в США, у 1924 р. були опубліковані наступні слова: “Внаслідок несприятливих умов значна частина української інтелігенції і шкільної молоді, що прийняли участь в визвольній українській боротьбі були примушені на деякий час залишити свою батьківщину. То в тяжкі часи на допомогу українській еміграції прийшла влада Чехословацької Республіки і дала можливість молоді студіювати на чеських високих школах. Той приятельський глибоко гуманний вчинок зберіг нас не лише фізично, а і морально. Влада Чехословацької Республіки пішла далі, дозволила нам заснувати українські школи тут на своїй землі. Для нашого народу має особливу вагу будова своєї власної культури і науки, а тому можливість студіювати в українській високій школі, читати українську наукову книжку має значіння неоціниме” [84, с. 2].

Проте в 1925 р. в тій же “Свободі” написані слова, що підтверджують і складне матеріальне й моральне становище нашої еміграції: “Не одне гірке слово кинено в Америці в сторону нашої європейської еміграції. Особливо тоді, коли збирано фонди на допомогу тій же еміграції. А в послідних часах то таки цілком на ню забуто. Ще дехто згадає часами наших стрільців-скитальців, але тільки згадає, а поза тим про нічо інше навіть не згадується. Не цікава для нас наша еміграція!” [180, с. 2].

Особливістю юридичного мислення науковців діаспори було поєднання теоретичних роздумів про майбутнє української нації з роздумами про причини невдач, що спіткали українців на шляху державного будівництва. Вони створили низку юридичних концепцій, різних теорій української державності, досліджували історичні етапи її становлення в контексті зовнішньополітичних відносин України з іншими країнами й народами, можливі федеративні форми для України з метою втілення в життя української державницько-соборницької ідеї. У їхніх працях державно-правові концепції постають як філософія та програма творення національної держави [268, с. 14].

Українське право, вважає М. Петрів, будучи частиною української історії, має багатовікові традиції. Через складні історичні аспекти в нашій державі, право не розвивалося системно на державницькому рівні до встановлення незалежності України. На його думку, тоді й постала необхідність зведення цілісного бібліографічного покажчика праць українських правників, які працювали в період еміграції, хоча перебували у різний час на різних територіях України та закордоном. Власне, він і підготував бібліографічні покажчики, де вміщено частково праці українських правників, які творили науку в еміграції [265].

Основи концепції правової освіти України періоду 1920-1991 рр. успадковані й сучасною системою цієї галузі знань, що виражається в пануванні позитивістських стереотипів правомислення, підготовці юристів здебільшого для правоохоронних органів та органів влади й управління тощо, констатує С. Немченко. З його погляду, необхідність модернізації системи правової освіти в Україні очевидна, чому сприяє

проголошений курс на інтеграцію в Європу нашої держави. Удосконалення цієї системи він вбачає в науковому поясненні основ Болонського процесу в цій сфері освіти, наданні можливості вільного вибору професійної спеціалізації юристам у вищих навчальних закладах (ВНЗ) шляхом вільного формування власної програми курсів та ін. [368, с. 21].

Так, після відновлення незалежності Української держави систему юридичної освіти не було змістовно реформовано відповідно до зміни політичних, правових і соціально-економічних пріоритетів. Навпаки, системі бракує чітких критеріїв, вимог і стандартів щодо професії юриста, соціального попиту на фах і неналежного державного регулювання освіти загалом і юридичної освіти зокрема [486, с. 25].

Підготовка фахівців з права ведеться кожною країною, як правило, на своєму власному національному ґрунті, на базі вже існуючого правового поля.

В емігрантських центрах ми спостерігаємо унікальний у світовій історії випадок, систему підготовки правників для неіснуючої на той час держави, а для держави майбутнього, держави, яка народжувалася в головах українських інтелектуалів і якої вони ніколи так і не побачили. Така виняткова ситуація спричинила до того, що українські центри вищої освіти на еміграції, здійснювали підготовку українських правників не на державоцентристській, а на студентоцентристській парадигмі.

Перед ними стояло цілком реальне завдання, хто є “замовником” підготовки правника, під який тип майбутньої держави його готувати (демократичну, тоталітарну, зорієнтовану на національні чи загальнолюдські цінності), які професійні стандарти мають лягти в основу.

Оскільки головною метою підготовки правників у Чехословаччині, за задумом вчених-юристів була майбутня їхня діяльність спрямована на відновлення української державності ті захисту її законних інтересів, то в їх освітніх програмах і курсах панував дух традиційного позитивізму, хоч повсюдно відчувалися світоглядні впливи викладачів, які не могли не зважати на європейську модель конституційної юрисдикції, яку підхопили з

перших же місяців після закінчення Першої світової війни Австрія і Чехословаччина [340, с. 286], в той же час гуманізм, сповідування основоположного принципу верховенства права, повага до прав людини були пріоритетними у їхній науково-педагогічній діяльності.

Українські правники за межами України продемонстрували повсякчасне підвищення якості правничої науки та її широке впровадження у навчальний процес, як атрибутивну складову якісної юридичної освіти.

Зважаючи на відсутність безпосереднього “замовника” на конкретних фахівців, правничі школи української еміграції, на нашу думку, вдалися до єдино можливої моделі підготовки правника – “змішаної”, у якій перепліталася підготовка правника академічного типу з підготовкою правника практичного типу. Вибір моделі підготовки правника є чи не основною проблемою реформування сучасної правничої освіти, закладеною у Проекті Закону України “Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії” (реєстраційний № 7147 від 28 вересня 2017 р.).

Студенти-правники в першу чергу отримували широку філософсько-правову, методологічну підготовку, яка слугувала для вирішення конкретно-галузевих правових завдань.

Корисним для сучасної української освітньої практики може стати досвід, висловлюючись сучасною мовою “академічної мобільності” та опанування програми “двох дипломів”. Адже студенти досить легко могли змінити один з трьох українських вишів, не відчуваючи великої різниці у змісті навчання, адже одні і ті ж професори часто були лекторами у різних університетах. Значна частина навчальних курсів гармонізувала з потребами практики, адже лектори самі часто виступали як представники правничих професій із значним практичним досвідом. Значна частина навчального часу відводилася практичним заняттям в тому числі загальнотеоретичним (“Енциклопедія права”, “Методологічна проблема в науці про державу”, “Філософія права нової доби”, “Теорія правничого думання” та ін.), що вело до посилення

практичної спрямованості правничої підготовки в емігрантських освітніх центрах.

В даному контексті варто звернутися до історії функціонування українських наукових установ в Європі міжвоєнного періоду, де відбувалося викладання і вивчення окремих галузей права. З впевненістю відзначимо, що ініціативність українських професорів в організаційній роботі на чужих землях при складному фінансовому становищі, цінність їх наукових досліджень для сучасної юридичної науки не в достатній мірі з'ясовано.

В період після визвольних змагань вагому роль для української еміграції почав відігравати Відень. Н. Полонська-Василенко згадує, що місто мало потерпіло від війни і в ньому зосередилося багато української еміграції, в основному інтелігенції з Галичини та Буковини. У 1920 р. інтелігенція, з-поміж якої було чимало вчених-правників, організовувала лекції, академічні доповіді з різних дисциплін, в тому числі і юридичних. Слухачів збиралося багато, але випадковими були й теми, й континент слухачів. Так, присутні були з університетською освітою, і зовсім без неї, було багато жінок, що прагнули поповнити гімназійну освіту. Доповіді отримували великий успіх, що стало одним з поштовхів організувати систематичні курси [424, с. 17].

За фінансової допомоги “Союзу українських журналістів і письменників”, куди входили такі визначні правники як С. Дністрянський, С. Шелухін, М. Лозинський та ін. [363, с. 65, 66], зорганізовані наукові доповіді та систематичні курси стали приводом для заснування в січні 1921 р. у Відні Українського Вільного Університету (УВУ) [569, с. 3]. Навчання тут було доступним без оплати для чоловіків і жінок, яким виповнилося 16 років.

Н. Полонська-Василенко, описуючи віденську добу Українського Вільного Університету, констатувала, що на правничому факультеті (викладання розпочалося в травні 1921 р.) налічувалося 25 студентів і працювали професори С. Дністрянський – відомий знавець державного та міжнародного права; Р. Лащенко – історик українського права, М. Лозинський – правник, О. Одарченко – економіст, професор Варшавського університету,

В. Старосольський – спеціаліст в теорії права, С. Шелухін – дослідник українського права [424, с. 18]. Першим ректором УВУ став професор О. Колесса.

Більш детально це питання розкривають вітчизняні науковці М. Петрів та С. Віднянський, зокрема, вони вказують, що протягом першого курсу викладання у Відні на факультеті права й суспільних наук 6 професорів і 1 доцент (за інформацією В. Петріва) читали лекції та проводили семінарські заняття з наступних дисциплін: С. Дністрянський – Конституційне право (6 годин), Загальна теорія права (12 годин), Історія і теорія міжнародного права (12 годин); В. Старосольський – Генеза права (3 години), Теорія державного права (12 годин); С. Шелухін – Право, справедливість, етика, релігія (3 години) [86; 406, с. 13], Історичний огляд українського права (6 годин); Д. Коропатницький – Теорія карного права (12 годин); Л. Єх – Адміністративне право (12 годин); М. Лозинський – Монархія і республіка (1 година), Зложені держави (6 годин), Парламентарна і радянська форма влади (3 години); доц. П. Лисяк – Огляд економічних теорій (24 години) [406; 570, с. 2; 7, с. 15]. Запрошували на правниче відділення кількох викладачів, від яких станом на 11 січня 1921 р. ще не було відповіді. Зокрема, І. Ганицький, на думку М. Петріва, читав курс – Український кооперативний рух та його економічні підстави, припускаємо таке твердження може бути вірним.

С. Віднянський пише, що у Відні розпочали читати лекції 12 професорів і 3 доценти (В. Липинський та Л. Єх з певних причин не приступили до роботи [86, с. 15].

Деканом факультету права й суспільних наук був професор С. Дністрянський [2; 86, с. 28; 295; 334; 406; 570], продеканом – професор В. Старосольський [86, с. 8; 406; 570].

Найбільше число української академічної молоді перебувало у Чехословаччині, тому восени 1921 р. університет перенесено до Праги [363, с. 65]; там зустріли прихильність і одержали значну фінансову допомогу чеського громадянства та влади, зокрема президента. Функціонування університету в Празі почалося з зимового семестру 1921-22 рр. Устрій УВУ побудовано за зразками інших західноєвропейських університетів, а головню старовинного

Карлового Університету. Повних 24 роки працював Університет у Празі – аж до 1945 року, коли був змушений перенести свій заклад в Мюнхен, куди переїхало більшість професури на чолі з ректором – А. Яковлівим, проректором – Д. Дорошенком, деканами – В. Щербаківським та Л. Шрамченком [179, с. 3].

С. Віднянський підкреслює, що УВУ у Празі використовував демократичні традиції чеського університету, робота УВУ сприяла розв'язанню складних проблем становлення й розвитку закладу, налагодженню його співробітництва з Карловим університетом і чеськими урядовими установами. Особливості діяльності українського університету як недержавної вищої школи, так як заклад утримувався не на державні кошти, за словами С. Віднянського, викликали окремі проблеми роботи вищої школи, зокрема матеріального забезпечення, у взаємовідносинах з іншими українськими організаціями і установами, між професорсько-викладацьким складом і студентськими об'єднаннями [86, с. 27]. Дослідник наводить “Тези щодо становища і потреб Українського університету в Празі, висловлені доповідачами і промовцями на приватних інформаційних зборах професорів та студентів Українського університету 7 і 14 квітня 1923 року”, де стрижневою думкою є – “УВУ заклад загальнонаціонального значення, в жодному разі не може ким-будь трактуватися, як політичний чинник та як установа локального характеру [86, с. 27].

В. Ульяновський та С. Ульяновська зазначають, що посадові місця керівництва університету кожного року зобов'язувалося передавати новій владі, історія УВУ знає вісім ректорів, котрі обиралися по кілька разів, а саме О. Колесса в 1921-1922 рр., 1925-1928 рр., 1935-1937 рр.; Г. Горбачевський у 1923-1924 рр., 1931-1935 рр.; Д. Антонович у 1928-1930 рр., 1937-1938 рр.; визначні правники С. Дністрянський у 1922-1923 рр. та А. Яковлів у 1930-1931 рр.; Ф. Щербина в 1924-1925 рр.; О. Мицюк та І. Борковський у 1938-1945 рр. Проректорами університету тривалий період були авторитетні правознавці С. Шелухін у 1926-1928 рр., 1935-1938 рр. та К. Лоський [63].

У різний час очолювали правничий відділ декани Ф. Щербина, О. Ейхельман, Р. Лашенко, В. Старосольський, К. Лоський, С. Шелухін, О. Андрієвський [86, с. 63].

“У 1920-30 рр. на території України, виснаженої війною, розділеної між більшовицькою Росією та Польщею, було фактично встановлено окупаційний режим, що неухильно викорінював усе українське” [517, с. 3], зокрема, знані сучасні науковці відзначають, що на кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. юридична освіта й наука на теренах радянської України знаходилася в повному занепаді. В умовах застою та деградації надавалася середня освіта спеціалістам юристам. Вчені підкреслюють, що не існувало ні одного вищого юридичного навчального закладу, котрий готував правників [368, с. 18; 688, с. 15].

Водночас, Прага стала світовим центром українського національного політико-правового, культурного та наукового життя. Сюди приїхали провідні українські юристи, державні діячі. Українці репрезентували свою націю, готували ґрунт у свідомості європейців для прийняття в майбутньому України до міжнародної спільноти як самостійної держави [517, с. 3].

Мовою викладання в УВУ у Празі була українська, проте сенат УВУ мав змогу встановлювати виключення. Заплановані були лекції з чеської французької і англійської мов.

В початкову основу професорських колегій на правничому відділенні ввійшли давні й знані українські професори. Вони, у свою чергу, залучали інших членів професорських колегій, тих українців, що були відомі відповідними науковими працями та належними фаховими знаннями в галузі юриспруденції. Ширше залучення наукових сил залежало в значній мірі від матеріальних засобів, які були в наявності УВУ. Українським Вільним Університетом управляв сенат, до складу якого в 1921-22 рр. входили: професор, доктор О. Колесса – ректор; професор; доктор С. Дністрянський – проректор і декан правничого факультету; професор, доктор С. Рудницький – декан філософського факультету; професор, доктор В. Старосольський – продекан правничого факультету й секретар Сенату [569, с. 3].

Слухачами (студентами) УВУ правничого відділу могли бути:

а) як звичайні слухачі особи різних статей, що подадуть необхідні документи про закінчення середньої школи;

б) надзвичайними слухачами могли стати особи різних статей, котрі закінчили нижню середню школу чи учительський ліцей;

в) госпітантами могли стати особи різних статей, яких зарахував би декан факультету.

Слухачі УВУ одночасно могли навчатися в Карловому Університеті й навпаки [569, с. 3].

Згідно з навчальною програмою на зимовий семестр 1921-22 н. р., затвердженою Міністерством шкільництва і просвіти Чехословацької Республіки від 5 жовтня 1921 р. на факультеті права і суспільних наук (правничому відділенні) викладалися наступні курси: 1. теорія права: професор, доктор С. Дністрянський – Загальна наука права (3 години в тиждень); 2. історія права: професор, сенатор С. Шелухін – Історія українського права (3 години в тиждень), доцент К. Лоський – Інституції римського права (3 години в тиждень); цивільне право: професор, доктор С. Дністрянський – Вправи в цивільному праві (2 години в тиждень); 4. карне право: професор Д. Коропатницький – Загальна частина карного права (3 години в тиждень); 5. державне право: професор, доктор В. Старосольський – Курс державного права (3 години в тиждень), професор, доктор М. Лозинський – Вибрані питання з українського державного права (1 година в тиждень); 6. адміністративне право: професор, доктор Д. Коропатницький – Про самоврядування (2 години в тиждень); 7. міжнародне право: професор, доктор М. Лозинський – Огляд міжнародного права (2 години в тиждень); 8. економічні науки: професор, доктор І. Ганицький – Український кооперативний рух та його економічні підстави (1 година в тиждень) [569, с. 3].

У М. Петріва знаходимо відомості, що в літньому семестрі 1922 р. додалися нові курси: К. Лоський – Інституції римського права (ми схильні думати, що цей предмет читався в зимовому семестрі 1921-22 н. р.), Р. Лашенко – Українське право; С. Дністрянський – Історія публічного і приватного права, Облігаційне право; В. Старосольський – Політичне право [406].

Український університет в Празі став всеукраїнським; він згуртував професорів і студентів з усіх українських територій. Станом на 1923 р. загалом по університету з 28-ми членів професорсько-викладацького складу, 18 були придніпрянцями, 6 – галичанами, 3 – буковинцями, з них 18 професорів звичайних, 5 – надзвичайних, 3 доценти і 2 лектори. Правничий факультет, за словами М. Лозинського, мав 7 професорів звичайних, 3 – надзвичайних, 1 доцент [577, с. 2].

В 1922 р. університет розвинув також науково-видавничу діяльність. Видав цілий ряд лекційних матеріалів професорів для користування студентами при підготовці до іспитів, а також розпочав видавництво наукових підручників. Зокрема, вийшли друком і “Загальна наука права і політики” С. Дністрянського та “Лекції по історії українського права” Р. Лащенко [577, с. 2].

У літньому семестрі 1923 р., відзначає М. Петрів, поряд з вищевказаними читалися такі курси: “О. Лотоцький – Українські джерела церковного права; О. Одарченко – Основи торговельного права; О. Ейхельман – Адміністративне право; О. Мицюк – Історія політекономії; В. Щербина – Статистика; В. Тимошенко – Торговельна політика” [406].

В зимовому й літньому семестрах 1923-24 н. р., окрім дисциплін, які раніше викладалися, з’являються нові предмети: “Р. Лащенко – Історія українського цивільного і кримінального права й процесу; С. Дністрянський – Українське приватне право, Історія філософії права; А. Яковлів – Цивільний процес; О. Андрієвський – Цивільне право; О. Лотоцький – Церковне право й устрій церкви; О. Одарченко – Державний кредит і державний бюджет; О. Ейхельман – Загальна соціологія, Місцеве самоврядування” [406].

Станом на 1940-41 н. р. склад академічного сенату УВУ в Празі був наступним: ректор О. Мицюк – звичайний професор політичної економії; проректор доктор І. Борковський – звичайний професор передісторичної археології; декан філософського факультету В. Щербаківський – звичайний професор археології; продекан філософського факультету доктор А. Волошин – звичайний професор педагогіки; декан факультету права і суспільних наук

Л. Шрамченко – звичайний професор статистики; продекан факультету права і суспільних наук доктор О. Гайманівський – звичайний професор історії українського права [178, с. 2].

Діяльність “професорів УВУ здійснювалася у формі лекцій, практичних вправ, іспитів, колоквіумів, рецензування праць (дисертаційних, габілітаційних). З огляду на специфіку університету, а саме його відкритість для широкої української громадськості, перед професорсько-викладацьким складом постало завдання створити українські університетські курси”. Слухачами УВУ були й студенти інших вищих шкіл Праги [86, с. 46; 405, с. 11].

Фахова підготовка слухачів і студентів УВУ передбачала здобуття знань з різних галузей права, підготовку кадрів для будівництва української держави, адже, як пише Р. Петришин, на початку 20-х рр. ХХ ст. українська еміграція вважала перебування за кордоном тимчасовим явищем і очікувала швидкого повернення на батьківщину. Саме Український Вільний Університет, як потужна і перша українська вища школа в еміграції, мав за цей час виховати й підготувати фахівців з української студентської молоді [405, с. 12].

М. Лозинський у 1921 р. визначав факт існування Українського Вільного Університету в Празі, в тому числі, і як голосний протест проти польського окупаційного режиму в Галичині, де поляки не тільки загарбали Львівський університет, але також мучили у в'язницях українських професорів і студентів за організацію приватного українського університету [569, с. 3].

Українські правники, що перебували в еміграції в Чехословаччині, в основному працювали на факультеті права і суспільних наук Українського Вільного Університету в Празі. Окрім того, багато з них (професори В. Старосольський, О. Ейхельман, А. Яковлів, Р. Лашенко, С. Шелухін і ін.) [578] проводили заняття та здійснювали наукову діяльність в Українській Господарській Академії (УГА) в Подєбрадах (заснована 1922 р.) [424, с. 20] та в Українському Високому Педагогічному Інституті ім. Драгоманова (заснований 1923 р., викладали професори О. Ейхельман, С. Шелухін і ін.) [406; 566, с. 67; 567; 568].

Ціллю трьох вищих шкіл у Чехословаччині було утворення високих саме українських закладів, яких на українських землях через чужинську владу не було, стати організаційними центрами для майбутніх університетів в Україні, виховати своїх студентів на основі моральних цінностей, виростити культурних працівників, зокрема, правників для власної держави. Викладачі мріяли, що їх вихованці повернуться в Україну та принесуть користь у всіх областях державного, національного життя, а самі університети, як тільки з'явиться змога, переведуть в Україну.

УГА мала три факультети: 1. агрономічно-лісовий (підвідділи – агрономічний, лісовий); 2. сільсько-господарсько інженерний (підвідділи – технологічний, меліораційний, землемірний); 3. економічно-кооперативний (підвідділи – економічний, статистичний, кооперативний). Курс навчання за статутом мав бути трьохлітній, пізніше прийняли заходи про реорганізацію на чотирьохрічний курс, тому що термін три роки недостатній для опанування запланованої програми [84, с. 2].

Відповідно до статуту Української Господарської Академії, після прослухування всього курсу та складання іспитів по закінченні навчання, студенти отримували дипломи з таких спеціальностей: економіст, статист, кооператор, агроном, лісовод, технолог, меліоратор, землемір, організатор шкільної справи [405, с. 12].

22-23 квітня 1924 р. в Подєбрадах відбулася виставка праць професорського складу і студентів УГА. Як підсумок дворічної праці академія ніби складала звіт перед українською і чеською громадськістю. Виставка яскраво свідчила про велику культурну справу в еміграції, метою було ширше знайомство чеської громадськості з Україною, її економічним потенціалом, тогочасним правовим становищем, майбутніми перспективами [84, с. 2].

Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова в організаційному плані складався з трьох базових факультетів – історико-філологічного, природничо-математичного, музично-педагогічного; двох дочірніх установ – Матуральних курсів та Реформованої гімназії; бібліотеки; канцелярії; видавництва “Сіяч”. Викладацький колектив у складі

92 особи був поділений на штатний та позаштатний персонал, а слухачі інституту гуртувались навколо двох інститутських громад [195, с. 12]; “готував освітні кадри за такими спеціальностями: учитель вищих початкових шкіл, учительських семінарій, нижчих класів гімназій, інших різноступеневих шкіл, а також учитель загальноосвітніх предметів у середніх технічних школах. Однак, інститут випускав спеціалістів не лише для педагогічної праці в освітніх закладах, а й для адміністративної діяльності в них” [405, с. 12].

Під егідою Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова вийшло два томи наукових збірників, що вміщували й праці правників, в яких особлива увага була відведена розвідкам з права, історії українського державотворення [318, с. 12].

З початком 1930-х рр. становище УВУ погіршало. Налагодження відносин між Чехословацькою республікою та СРСР шкідливо відбилосся на ставленні чеського уряду до українських емігрантів: зменшено було субсидії, закрито Високий Педагогічний Інститут, Господарську Академію в Подєбрадах перетворено на Український Технічно-Господарський Інститут (УТГІ) [424, с. 21]. Д. Дорошенко так писав: “Чеська преса і громадянство захоплюються більшовиками, бажають порозумітися з ними і неприхильно ставляться до еміграції” [578].

УВУ залишився недоторканим. Як відомо, в 1939 р. Чехословаччину окупувало німецьке військо. УВУ був значно обмежений в правах і діяльності. Сюди був призначений німецький куратор. Викладання відбувалося лише час від часу [424, с. 21].

14 лютого 1945 року було поставлено питання про евакуацію УВУ, як української установи, з бібліотекою, архівом, професорським складом і перенесення його до іншої країни. Н. Полонська-Василенко констатувала, що професори, які вірили в надійність своїх чеських паспортів і декретів Чехословаччини, закріплювали правове становище УВУ в Празі й були певні, що радянське військо не зашкодить УВУ. Така концепція перемогла. Ректор, правник А. Яковлів та значна частина професури заявили, що виїжджають з Праги [424, с. 21].

Останнім ректором було обрано колишнього президента Карпатської України А. Волошина [86, с. 42]. Т. Сабадош, досліджуючи державницькі та правові погляди А. Волошина, серед політико-правових праць діяча виділяє найголовніші: “О письменном язиці подкарпатських русинов” – 1921 р., “Дві політичні розмови” – 1923 р., “Спомини” – 1923 р., “Ко вопросу політичної консолідації” – 1923 р., “О соціальному вихованню” – 1924 р., “Народна свідомість” – 1930 р., “Боротьба за прапор” – 1934 р., “Початки національного пробудження на Підкарпатській Русі” – 1936 р., “Гаслова політика” – 1937 р., “Про шкільне право будучої української держави” – 1942 р. [462, с. 41-42].

Деканом правничого факультету став О. Гайманівський. Вони були арештовані через кілька днів після входу в Прагу Червоної армії. А. Волошина розстріляно. Бібліотеку, архів, банківські справи конфісковано. Музей Визвольної Боротьби знищили, матеріали вивезли до СРСР [424, с. 21–22].

Українські емігранти відродили Український Вільний Університет у Мюнхені, не маючи ані бібліотеки, ані значних коштів. Вони знайшли підтримку серед українців в Німеччині та німецьких установ. Інтелектуальні напрацювання правників-емігрантів, що прагнули до свободи в науці, українська молодь, котра мала бажання здобувати правову освіту, ряд інших чинників дали змогу організувати УВУ в німецькій школі, налагодити видавничу діяльність, відродити бібліотеку, канцелярію. Уже в 1945 р. аудиторне навчання проводилося на факультеті права і суспільно-економічних наук (відділи – правничий, суспільно-економічний), крім того функціонував філософський факультет [423, с. 46].

На той період багато професорів УВУ померло, серед них С. Бородаєвський, І. Горбачевський, О. Ейхельман, О. Мицюк, О. Одарченко, Ф. Швець, С. Шелухін. З великими труднощами вдавалося вводити на їх місце нові сили.

Попри складну геополітичну обстановку в світі та скрутне матеріальне становище науковці-емігранти, що належали до різних напрямів у історико-правовій науці, були патріотами; плекали, творили українську науку, аналізували поразки і прорахунки

України у національно-визвольних змаганнях, віддані своїй справі, вірили й мріяли про соборну державу. Досліджуючи їх наукову спадщину, можна сказати, що політична ситуація не лише в Україні, а й в світі створювала певні впливи на їх концепції, вважаємо варто діставати із забуття науковий доробок українських емігрантів, оскільки чималої ідей є актуальними сьогодні, їх можна використовувати на окремих етапах розвитку нашої держави.

Доречно навести твердження В. Ульяновського та С. Ульяновської, що “в еміграції продовжувались і час від часу загострювались старі антипатії, боротьба та ворожнеча”. Зокрема, мова йде про Прагу і Подєбради, котрі прихистили інтелектуалів України з різними поглядами та стосунками у минулому. Так, дослідники наводять слова Д. Дорошенка: “Кругом багато наших людей: половина колишнього українського Києва! Як в Ноєвім ковчезі: всі “чисті” і “нечисті” звірі збіглися до купи. Всі знервовані, всі вибиті з колії, одному живеться гірше, другому лучше” [578, с. 21].

У Мюнхені згідно статуту університету метою постало:

1. плекати всі ділянки науки, а зокрема ті, що безпосередньо або посередньо стосуються української нації, і розвивати основи української культури як складової частини культури людства;

2. навчати та готувати український фаховий і науковий “доріст” [179, с. 3].

В університеті навчалися не лише українці – 56 осіб, зокрема поляки й білоруси, а також литовці, латиші, росіяни, словаки, хорвати, євреї і німці. Студенти-українці мали окреме студентське товариство, що належало до Української студентської громади в Мюнхені. З університетом тісно співпрацював Центральний союз українського студентства, що базувався в будинку УВУ (центр всіх українських студентських товариств в еміграції). Допомогу студентству надавала Комісія допомоги українському студентству (КоДУС) під головуванням професора, доктора Зенона Кузелі. Науково-педагогічний склад був наступний: звичайні професори 29 (чинних 20); надзвичайні професори 19 (чинних 13); доценти професори 15 (чинних 11); асистенти професори 12 [179, с. 3].

Головним завданням КоДУС, як це подав голова З. Кузеля у своєму звіті, було допомагати студентству постійними щомісячними стипендіями та принагідною допомогою, зокрема на студійні оплати. Усіх стипендій було в 1946-47 академічному році 569. Так, 300 стипендіатів були з українських високих шкіл, решта з німецьких. Серед стипендіатів було 95 жінок [154, с. 4].

Висота стипендій залежала від матеріального стану студента та його успіхів у навчанні й варіювалася між 40 і 150 марок місячно, при чому колишніх політв'язнів і студентів українських високих шкіл брали до уваги в першу чергу [154, с. 4].

Організація КоДУС домагалася координації всіх акцій допомоги високій школі в усій еміграції та співпрацювала зі всіма закордонними організаціями, котрі надавали допомогу, узгоджувала з ними план роботи, одностайну студійну стипендійну політику [154, с. 4].

В бібліотеці, що була створена вже у Мюнхені, нараховувалося 5 521 в значній частині дуже цінних і рідкісних творів. Студенти університету вільно мали змогу працювати в місцевих великих німецьких бібліотеках, зокрема, баварського мюнхенського університету [179, с. 3].

Щодо педагогічної діяльності учених в еміграції, а в минулому багато з них були правниками практиками, державними діячами, то відзначимо, що їх доповіді та лекційні матеріали вирізняються глибокою підготовкою, змістовністю, продуманістю, послідовністю розвитку основної думки; це, безперечно, означає наявність високих якостей в академічному викладанні. Професори та доценти вищої школи стояли близько до молоді, яку навчали, до своїх слухачів, уміли зблизитися з аудиторією. Слухачі знаходили у викладачах не суто формальне, а духовне ставлення. Матеріали лекцій дають змогу “намалювати портрет” особистості кожного з професорів, наскільки вони проявилися в науковій діяльності та в особистому ставленні до студентів. Попри проблеми, котрі спіткали викладачів на чужині, вони були просякнуті гуманністю, великою любов'ю та повагою до права й людини.

Професорам довелося вирішувати важливе та складне завдання: створювати самостійні університетські курси з багатьох

дисциплін для правничого відділу, програми яких вже у Празі були значно розширені. При складній науково-методичній роботі вчені-українці успішно виконали відповідальне завдання; були складені й частково опубліковані десятки правничих курсів (програму викладання юридичних дисциплін у Відні та Празі в окремі роки ми наводили вище), більшість спеціалізованих курсів відрізнялася оригінальністю і становить значний внесок у розвиток правової думки й науки [86, с. 46].

Чимало науковців-правників у своїх доповідях значну увагу звертали на історичні події і особисті історичні дослідження. Зокрема, лекційні матеріали з кримінального права, котрі знаходимо в С. Шелухіна, що працював у Празі, історії приділено досить багато місця. Науковець досліджував події минулих часів для визначення правового устрою минулого правового життя. Проте, незважаючи на велике значення, яке він відводив історичним аспектам правового життя, його не варто називати виключно істориком права, оскільки правове життя минулого його цікавило не саме по собі, а як ступінь розуміння тієї сучасності. Погляд його був направлений в майбутнє. Лише для розуміння й пояснення тих правових процесів, які відбувалися в умовах його життя та діяльності, С. Шелухін звертався до минулого [527, с. 137-138].

Для дослідників у середовищі еміграції факти історії мали величезне значення, тому що завдяки цим фактам вони мали змогу показати погляд і думку народу на певний правовий інститут та його зміни.

При УВУ в Мюнхені діяв Інститут заочного навчання. Так, з 15 червня 1949 р. був відкритий запис звичайних і надзвичайних студентів на 1-й рік навчання. До документів вимагалось долучати власноручно підписане прохання з детальною адресою кандидата; належно завірений підпис; свідоцтво про іспит зрілості (для звичайних слухачів), повідомлення про попередні студії (для надзвичайних слухачів); свідоцтво про народження; власноручно підписаний життєпис (автобіографію); чотири фотокартки паспортного формату для індексу, легітимації та архіву інституту. Студенти, що були вже звичайними слухачами високих шкіл (університетів) повинні були надіслати належно завірени

посвідчення про відбуті семестри й складені колоквиуми та іспити, котрі мали їм зараховуватися відповідно до загальноприйнятих засад високих шкіл. Звичайні слухачі, котрі вже навчалися в інших університетах, проте мали бажання вступити до Інституту заочного навчання зобов'язані надіслати завіреним підписматрикуляційного свідоцтва, посвідчення про відбуті семестри у відповідному університеті [207, с. 3].

Дирекція Інституту заочного навчання при УВУ повідомляла, що вступникам будуть надіслані довідники. Після вступу й оплати навчання (оплата за семестр – 25 доларів, оплата за адміністративні послуги – 5 доларів, “вписове” – 2 долари) починалася розсилка лекційних зошитів [207, с. 3].

Варто було б, мабуть, звернутися до традиційного європейського розуміння фаху “правника” чи “юриста”, а саме “особи кваліфікованої та уповноваженої відповідно до національного права звертатися або діяти від імені своїх клієнтів, займатися юридичною практикою, виступати перед судом та представляти своїх клієнтів у юридичних питаннях”. Таке визначення поняття було запропоноване Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи про свободу професійної діяльності правника [486, с. 41].

Професорсько-викладацький склад УВУ в середовищі як аудиторних слухачів, так і слухачів заочної форми навчання намагався формувати освічену молодь, здатну на самостійне, оригінальне правове мислення, дієвих професіоналів в галузі юриспруденції на основі глибоких наукових знань. Студентами, під керівництвом професорів, активно здійснювалася науково-дослідницька робота в різних галузях права; намагалися дотримуватися певного балансу між громадсько-політичними ідеями того періоду та особистісними прагненнями.

Із стін УВУ вирости десятки молодих талановитих учених, що прийшли на зміну старшим учителям, заповзяті тим вогником вільної української науки, котрий підтримували й розповсюджували викладачі університету протягом свого життя, щоб зберегти для вільної омріяної держави.

Правова освіта є багатогранним і багатоаспектним явищем. В залежності від того, до якого профілю юридичної діяльності готуються фахівці, складається відповідна програма їх навчання, у якій поряд з фундаментальними знаннями, наприклад, історії, політології, соціології, передбачається надання студентам та слухачам спеціальних знань з урахуванням специфіки тієї сфери, де їм доведеться працювати.

Умови еміграції, вплив європейського оточення породжували власну парадигму вимог до особи правника та його фахової підготовки.

За весь час свого існування УВУ зробив велику справу для сучасної правничої науки, багато української молоді пройшло через його аудиторії. Н. Полонська-Василенко, посилаючись на підрахунки Р. Голята наводить цифру – 11 068 студентів, які протягом 1921-1941 рр. отримали освіту в УВУ [424, с. 26].

Час вимушеного перебування в еміграції українці намагалися використати з найбільшою користю для себе та майбутнього своєї держави. Завданням постало здобути якісну освіту, перейняти досвід розвинених європейських держав, щоб повернувшись в Україну, використати власні знання та навички для розвитку її права, політики, економіки, науки, освіти [517, с. 3].

Так, професори правничого відділу УВУ в Празі читали спеціальні публічні лекції для широких кіл громадськості. У 1928-1929 рр., як пише С. Віднянський, було проведено 15 лекцій з різних тем, а з 1930 р. на факультеті права і суспільних наук зорганізовано академічні засідання для всіх бажаючих, де виступали й диспутували на правові теми. У 1933-34 академічному році, було проведено 18 засідань, на котрих обговорено 17 доповідей, присвячених юридичному знанню [86, с. 47-48].

У Празі на факультеті права й суспільних наук було надано вчене звання докторів до 1941 р. – 95, та в Мюнхені протягом 1946-1970 – 128, разом 223. Всього (на різних факультетах) за весь час 1924-1970 – 372 доктори. В УВУ існувала практика надання звання почесного доктора. За час функціонування УВУ надано близько 50 звань почесних докторів заслуженим українським і неукраїнським вченим і громадсько-політичним діячам [424, с. 26].

Наукова діяльність визначається як інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань. Основними її формами є фундаментальні та прикладні наукові дослідження [486, с. 87]. Щодо наукової та видавничої діяльності в еміграції, то Н. Полонська-Василенко зазначає, що УВУ у Мюнхені видав 8 томів Наукових Записок. Було налагоджено видання монографій друкарським способом, УВУ видавав Бюлетені циклостилем, в яких з'явилися докладні відомості про життя високої школи. Поновлювалося також друкування підручників. Загальне число видань УВУ мюнхенської доби до 1970 року сягає 80 томів [424, с. 26].

У перші роки української еміграції (1919-1921) правнича література випускалася у Відні, де діяло невелике українське видавництво “Історія і право”. У 1923 р. центр книговидання української діаспори переміщується до Чехословаччини. Тут виходили друком наукові та навчальні видання викладачів правознавчих дисциплін вищих навчальних закладів – Українського Вільного Університету, Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова, Української господарської академії в Подебрадах та Українського Технічно-Господарського Інституту позаочного навчання [176, с. 7].

У післявоєнні роки видання правничої літератури зосереджується у Західній Німеччині, що пояснюється перенесенням УВУ з Праги до Мюнхену, а УТГІ – з Подебрад до Регенсбурга. Окремі не чисельні видання, здебільшого з державного та конституційного права, здійснювали також науково-освітні організації Америки та Канади – Наукове товариство ім. Шевченка в Америці та Канаді, Товариство українських правників в США [176, с. 7].

Варто згадати про діяльність Українського наукового інституту в Берліні (у складі надзвичайних членів був професор, адвокат В. Старосольський). Зокрема, у 1933-34 академічному році праця тут проявлялася як і в попередніх роках читанням лекцій, публічними доповідями, науковою, видавничою діяльністю, комплектуванням читальні й бібліотеки та підтримкою української молоді, що здобувала освіту, в тому числі й правову, у високих

школах Німеччини. 1933-34 н. р. в інституті читалися загальнодоступні курси німецькою мовою: доцент доктор Б. Крупницький – Політична історія України в XVII-XVIII століттях, професор доктор З. Кузеля – Матеріальна культура українського народу, професор доктор І. Мірчук – Історія української культури. Новий науковий співробітник інституту, доцент В. Леонтович читав курс – Історія українського державного права [192, с. 2].

М. Петрів резонно зазначає, що “науково-дослідницька діяльність у галузях права переважно здійснювалася паралельно з педагогічною, а частково й самостійно. З результатами наукової діяльності знайомили широкі кола через виголошення доповідей, рефератів на засіданнях факультету та в наукових товариствах”, а саме: Українському правничому товаристві та [449], Історико-філологічному товаристві [659] в Чехословаччині, в Українському науковому інституті в Берліні та Варшаві, а також через участь провідних професорів у наукових з’їздах [406]. Завдяки діяльності зазначених товариств вже на початковому етапі їх існування європейська громадськість отримала можливість дізнатися більше про право, історію, культуру, науковий та творчий потенціал українського народу [659, с. 93].

Так, 3-10 жовтня 1926 р. у Празі відбувся Перший український науковий з’їзд [330, с. 101; 573]. Відомий вчений, правник А. Яковлів входив до організаційного комітету як секретар. Т. Маньгора стверджує, що він приймав участь в роботі двох підсекцій з’їзду: історичній та правничо-соціологічній. А. Яковлів головував на засіданні історичної підсекції 4 жовтня та виступив з доповіддю на тему: “Договір Богдана Хмельницького з Москвою в редакції 1569 р.” [573, с. 16]. На засіданні правничо-соціологічної підсекції він виступив з доповіддю на тему: “Морське право як окрема наукова дисципліна” [330, с. 102].

20-24 березня 1932 р. у Празі відбувся Другий український науковий з’їзд [330, с. 102]. Учасники сподівалися що про цей захід, буде видана особлива книга або й кілька книг, в яких будуть надруковані реферати виголошені на з’їзді. Протягом засідання панувало піднесення та захоплення членів з’їзду, гостей. Тоді

відбувалося справжнє свято української культури, де молодші члени з'їзду – наукові співробітники слухали наукові досягнення ветеранів науки.

На науковому заході були присутні 122 дійсних членів. Крім головних діячів української науки, що перебували у Чехословаччині, на з'їзд прибуло: п'ять осіб з Берліна, двоє зі Львова, один з Кракова, один з Франкфурта (Німеччина), один з Відня, п'ять з Варшави. Крім дійсних членів з'їзду на засіданнях секцій та підсекцій були присутні гості українці, чехи й інші іноземні прихильники української культури [469, с. 2]. Почалася робота наукового з'їзду загальним засіданням 21 березня, де підводили підсумки наукової роботи української еміграції за 10 років. Про наукову працю правничого факультету відзвітував А. Яковлів, виступивши з темою “Наукова праця української еміграції в галузі права” [712].

Понад 100 доповідей було прочитано й обговорено. Але членам з'їзду не хотілося прощатися після такої плідної, корисної праці. Насамперед на цьому засіданні було ухвалено ті постанови, котрі прийняли поодинокі секції та підсекції з'їзду [469, с. 2].

До Українського правничого з'їзду в Празі перші праці готувалися восени 1931 р., коли створилася правничо-економічна секція для наукових праць у галузі права, економіки та соціології в межах Другого українського наукового з'їзду. Головою секції тоді був С. Дністрянський, заступниками голови – О. Ейхельман і С. Шелухін. Секцію було поділено на правничу підсекцію під головуванням С. Шелухіна й економічно-кооперативну під головування О. Мицюка. Секція оголосила великий список доповідей до Другого наукового з'їзду 1932 р., але внаслідок непорозумінь із загальним управлінням, який очолював С. Смаль-Стоцький, правникам було відмовлено в участі у з'їзді, тому винесли постанову, яка мала такий зміст: “приступити до влаштування окремого наукового з'їзду, обмеженого на науку права, економіки і соціології”. Так, після Другого наукового з'їзду відбулися збори управління Українського правничого товариства в Празі, було прийнято рішення про те, що товариство починає організацію окремого з'їзду, який матиме назву Український

правничий з'їзд. Цю назву затвердив факультет права та суспільних наук УВУ. Її не було змінено, навіть коли прийняли рішення про участь у з'їзді не тільки українських правників, але й економістів і соціологів [527, с. 57].

На чолі організації Українського правничого з'їзду став факультет права та суспільних наук УВУ та Українське правниче товариство. Було створено дві комісії для роботи: організаційну та наукову. До організаційної комісії як заступники голови входили професори С. Шелухін та О. Ейхельман, професор О. Мицюк як голова економічної секції та доктор Шляхтиченко як секретар. Наукову комісію становили майже всі члени українського правничого факультету в Празі [576, с. 3].

До завдань організаційної комісії належала технічна підготовка з'їзду, запрошення на з'їзд, кореспонденція, повідомлення.

Відповідно до тематики виголошених правниками доповідей, Українським правничим з'їздом у Празі було прийнято такі резолюції:

– визнав за необхідне видати науково-критичний звідний текст “Руської Правди” та висловив побажання, щоб праця над “Українською правдою”, що була започаткована з'їздом, продовжувалася не зважаючи на всі труднощі;

– підтримав, що зміцнення міжнародного правового устрою повинно йти шляхом спільних “плюльтеральних” договорів, тому офіційна назва кодифікації міжнародного права є неправильною;

– відзначив необхідність уведення в Україні карного суду з участю громадського елемента у формі однієї колегії з професійних і народних суддів;

– підтримав думку про важливе значення господарського права в модерній добі та висловив побажання, щоб господарське право стало безпосереднім предметом університетських студій;

– визнав істотний вплив української соціальної і господарської думки на російську та звернув увагу вчених на потребу дослідження усіх інших сторін цього впливу;

– погодився з тим публічно-правовим напрямом законодавства, який покладено в основу нових аграрних законів Західної Європи;

– висловив побажання, щоб при Українському правничому товаристві в Празі було створено сталу комісію для розробки науково-обґрунтованого сільськогосподарського кодексу для України [527, с. 58].

На цьому з'їзді С. Шелухін виголосив доповідь “Участь громадянського елементу в суді”, у якій зазначив, що права людської особи містять у собі поняття про особисті, громадянські й політичні права людини в державі, з чим пов'язані і права народу. “Якщо суд є одним із елементів державного суверенітету, – вказував він, – так участь народного елементу в творенні правосуддя є одним із виявів прав людської особи й народу в державі” [527, с. 59].

В 1932-33 академічному році Український науковий інститут у Берліні зорганізував близько 30-ти публічних наукових доповідей, окремі з них були присвячені історико-правовій тематиці, слід виділити реферати В. Леонтовича на тему: “Проблеми федералізму на Україні”; аудиторія сягала понад 200 осіб, зокрема іноземних громадян, серед яких були присутні визначні німецькі наукові діячі. Багато доповідей читалося німецькою мовою в приміщеннях берлінського університету [192, с. 2].

М. Женченко відзначає, що важливу сторінку в історії видання правничої літератури вписали українські вищі навчальні заклади, громадські організації міжвоєнної Чехословаччини, яка в 20-30-х рр. ХХ ст. стала своєрідним видавничим центром української діаспори завдяки активній підтримці керівництвом країни системи української освіти, наукової роботи та культурного життя емігрантів [177].

Так, С.Наріжний писав, що з утворенням українських високих шкіл в Чехії налагодилася і видавнича діяльність. При УВУ, УГА, ВПім.Д діяло видавництво “Сіяч”. При навчальних закладах видавалися курси лекцій, університетські підручники. Технічно видання виконувалися недосконалим літографським способом, в невисокому накладі (200 – 300 примірників). З-поміж зазначеного та інших університетських видавництв (“Нова Україна”, “Вільна спілка”, “Український студент” та б. ін.) [363, с. 63] найбільшим був Український громадський видавничий фонд (заснований

1 травня 1923 р. для видання наукових книг і підручників та фахової літератури) [363, с. 62].

Видавнича робота УВУ розпочалася в 1923 р. під проводом університетської видавничої комісії, до складу якої увійшов відомий правник С. Дністрянський. У 1930 р., колишній посол до віденського парламенту Станіслав Дністрянський, був іменований звичайним професором права в німецькому університеті у Празі. Так, ще один довголітній професор львівського університету, позбавлений становища у Львові, знайшов визнання за свою працю в іноземному науковому світі. Безперечно, що це велична постать української правової думки перших десятиліть ХХ ст.; він був наступником О. Огоновського на кафедрі цивільного права і процесу львівського університету, академік Української Академії Наук, був ректором УВУ в Празі. В сучасній науці чимало праць присвячено науковій спадщині вченого, котра, за словами дослідників, вражає своєю багатогранністю.

Так, відповідно до відомостей, котрі знаходимо у бібліографічному покажчику наукових праць української еміграції за 1920-1931 рр., підготованого П. Зленком, протягом 1923 р. у Празі в державній друкарні університету надруковано праці С. Дністрянського: “Загальна наука права і політики” Том 1.; “Загальна наука права і політики. Генеза та основи права”; “Річеве право”; “Провідні думки в історії і теорії міждержавного приватного права”; у 1925 р. – “Погляд на теорії права та держави”; у 1928 р. – “Соціальні форми права” [194, с. 54].

М. Женченко підкреслює, що до 1926 р. “на факультеті права та суспільних наук було підготовлено до друку ще 36 робіт загальним обсягом близько 450 аркушів – монографії та підручники з цивільного, карного, державного права. Серед інших матеріалів “Основи модерного приватного права” – С. Дністрянський, “Держава і політичне право” – В. Старосольський, “Українське приватне право. Курс лекцій” О. Андрієвського. Та через брак коштів праці не могли видати” [177].

Серед українських учених європейського значення професор С. Дністрянський займав одне з найпочесніших місць. Його численні праці з історії та теорії права користувалися заслуженою

славою серед іноземних наукових кіл. Можливо, якби зовнішні обставини української наукової діяльності були кращими С. Дністрянський міг би підготувати для України покоління висококваліфікованих правничих діячів. Живучи в еміграції, він, як свідчать джерела, не в повній мірі проявляв свій науковий та педагогічний потенціал у відносно вузьких рамках УВУ в Празі. Проте праця його та колег професорів була корисною і неоціненною.

В 1927-28 н. р. С. Дністрянський здійснював викладання Теорії правничого думання; в 1928-29 рр. – Господарське право, історія права в Європі; в 1931-32 н. р. – Філософія права нової доби; в 1932-33 н. р. – Філософія права в старому віці [406].

До 25-го ювілею наукової діяльності С. Дністрянського силами УВУ був виданий “Ювілейний збірник”. Хоч ювілей святкувався 1923 р., збірник вийшов аж у березні 1925 р. Наводимо праці, що увійшли до збірника на правову тематику: Р. Лашенко “Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським”; К. Лоський “Мандати римських імператорів”; М. Лозинський “Охорона національних меншостей у міжнароднім праві”; О. Ейхельман “Реформа місцевого самоуправування на підставі демократично-республіканської державности”; В. Старосольський “Методологічна проблема в науці про державу” [694, с. 2]. Даний збірник став цінним вкладом у наукову правову літературу.

В державній друкарні УВУ і Празі 1923-24 рр. надруковано працю В. Старосольського “Партія в конституції Чехословацької Республіки” [194, с. 58].

Значення чехословацької системи конституційної юрисдикції 20-х рр. полягає не лише в тому, що її невід’ємною ланкою став спеціальний новітній конституційний суд, а факт першості в запровадженні останнього у ХХ ст. дозволив іменувати європейську модель конституційної юстиції ще й чеською. Чеський і словацький народи проголосили незалежність і створили, напевно, найдемократичнішу тоді у світі державу [340, с. 287].

Конституція Чехословаччини 1920 р. має залишитися в історії світової конституційної юрисдикції ще й як такий з основних

законів, що в багатьох статтях, починаючи з першої, підкреслював необхідність суворої відповідності законів та інших нормативних актів конституційним приписам [340, с. 288].

У Чехословаччині, як і в Австрії діяли перші в Європі конституційні суди ХХ ст., які зникли з правового поля Європи в середині та наприкінці 30-х рр. після аншлюсу Австрії та розчленування Чехословаччини за Мюнхенською угодою [340, с. 295].

Крім Українського Вільного Університету, правничу літературу друкувала також Українська Господарська Академія; при останній, для створення кращих умов навчання студентів, було організовано Видавниче товариство, потугами якого видано книгу В. Старосольського “Держава і політичне право” (Ч. 1, 1925; Ч. 2, 1924) [194, с. 57, 58].

Завдяки правонаступнику УГА Українському Технічно-Господарському Інституту було видрукувано літографські виклади лекцій викладачів правничого факультету УВУ та викладачів-правників УТГІ, в тому числі протягом 1933-1934 рр. “Політичне право” В. Старосольського [177].

Володимир Старосольський за професією відомий український правник та вчений, спеціаліст в науці права та соціології. Був відомий в середовищі емігрантів як високо інтелігентна, культурна людина. У Львові його поважали діячі різних політичних поглядів і переконань, в тому числі й націоналістичних поглядів [162, с. 300], проте, на думку Ю. Древницького, критичне ставлення В. Старосольського до більшовицької влади в Україні поєднувалося з певними ілюзіями та ідеалістичним захопленням радянською Україною [162, с. 298], такі тенденції в певних колах були викликані приєднанням Галичини до Польщі, своєрідним протестом проти колоніальної політики. В період визвольної боротьби, одним із перших вступив до лав українських січових стрільців. Під час боротьби за Львів потрапив до польського полону, звідки виїхав за кордон і став одним із організаторів та найкращих, що називається природжених професорів українського університету в Празі. Через декілька років повертається до рідного краю, бореться за свою адвокатську діяльність (захищав

революційну молодь у польських судах), але одночасно як дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка не полишає наукової роботи [577, с. 2].

Досліджена й адвокатська практика В. Старосольського, що може послужити прикладом наслідування виступів на судових засіданнях сучасними студентами юридичних факультетів; вітчизняні вчені відзиваються про В. Старосольського як впливового і сильного адвоката, справжнього експерта своєї справи. Зокрема, І. Гловацький виокремлює досконалі тактичні прийоми у професійній діяльності правника, ерудицію щодо відносин між Польщею та Україною, відзначає його риторичне мистецтво. У праці “Промови українських адвокатів Галичини на політичних судових процесах початку ХХ ст.” містяться виступи В. Старосольського на судових засіданнях, котрі були основоположно підготовлені, юридично грамотні, логічно побудовані [102; 103].

Участь В. Старосольського у процесах над членами УВО-ОУН засвідчили його послідовну, тверду лінію в національно-державницьких питаннях, глибокі переконання, оперті на науковому аналізі національних, соціальних, політичних проблем українського суспільства [271, с. 10].

Питання забезпечення прав і свобод людини й громадянина В. Старосольський розглядає лише як частину національного питання. Він вважав, що навіть широке забезпечення свобод людини не означає вирішення національного питання [271, с. 10].

У 1923 р. слухачі економічно-кооперативного факультету (відділу) УГА своїм коштом систематизували й видали для особистого користування курс лекцій професора О. Ейхельмана “Енциклопедія права” [194, с. 54].

Власними силами на друкарській машинці О. Ейхельман для своїх студентів видав у 1927 р. працю “Основи права” та в 1928 р. “Історія державних конституцій”, так як протягом 1926-27 н. р. та 1927-28 н. р. УВУ з причини браку матеріальних фондів не мав можливості видавати юридичну літературу професорів правничого факультету, хоч відомо, що підготовлених до друку досліджень було багато [177; 568, с. 15, 29].

Протягом 1928-29 н. р. професор О. Ейхельман викладав курс Устрій та діяльність Ліги Націй; в 1936-37 н. р. – Політичне право і загальна наука права; в 1939-40 н. р. – Міжнародне судівництво [406].

Я. Турчин детально дослідила державотворчі концепції О. Ейхельмана та приходить до висновку, з яким ми погоджуємося, що правник залишив не лише велику наукову спадщину, а й акумулював значний практичний державотворчий досвід, спрямований на утвердження незалежного статусу соборної України. Він був учасником ключових подій національно-визвольних змагань 1917-20 рр., а перебуваючи в еміграції, продовжив громадсько-політичну, науково-дослідницьку, викладацьку роботу, присвячену проблемам побудови української державності [546, с. 13].

У 1921 р. у м. Тарнові (Польща) був опублікований проект Конституції УНР, що ґрунтувався на принципі народного суверенітету і федералізму [465, с. 238].

“О. Ейхельман обґрунтував ідею державної незалежності України, акцентуючи увагу на принципі самовизначення народів та потребі наповнення європейського інформаційного простору відомостями про ресурсний потенціал українців” [546, с. 23]. Всі особисті уміння і навички він прагнув передати своїм студентам.

У наукових працях та в лекціях О. Ейхельман поєднував право й правовий порядок з поняттям державної влади, обґрунтовував принцип зв'язку держави і права, раціонального співвідношення індивідуальної, громадянської і політичної свободи особи в державі [546, с. 15].

На відкритті з приводу діяльності професорської ради Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі професор О. Ейхельман в теплих, щирих словах підкреслював величезну заслугу Українського громадського комітету на чолі з М. Шаповалом, який призвів до здобуття перемоги, коли постав день створення великого вогнища української культури в образі інституту. Так, О. Ейхельмана було запрошено долучитися до складу професорсько-викладацького складу інституту. Про це повідомляв голова М. Шаповал на

засіданні управління Українського громадського комітету і першого професорського складу вищої школи [85, с. 3].

Видавниче товариство при УГА надрукувало у 1925 р. праці Р. Лащенко “Цивільне право”, у 1926 р. “Промислове право” О. Ейхельмана. В УВУ в державній друкарні в 1929 р. вийшла книга А. Яковліва “Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI ст.”. Там же у 1930 р. світ побачила праця А. Яковліва “Про копні суди на Україні”, в 1931 р. – “Українське звичаєве процесуальне право”, а в 1929 р. – “Околиці (округи) копних судів XVI – XVIII вв. на Україні” (Львів, Друкарня “Діло”) [86, с. 42; 194, с. 58-59].

УТГІ видавало курси лекцій викладачів інституту, зокрема А. Яковліва “Цивільне право” у 1932-1933 рр., “Цивільний процес” у 1934 р., “Торговельне право” в 1934-1935 рр. [177].

Андрій Яковлів сьогодні є відомим українським істориком права. З огляду на вищевказані праці його можна називати спеціалістом також у галузі звичаєвого, цивільного, кримінального, морського права.

У 1923 р. А. Яковлів отримав статус емігранта й оселився у Празі, зайнявши посаду доцента УВУ. У 1928 р. – професор УВУ, викладав цивільне право. Протягом 1935-1945 рр. вчений-правник очолював кафедру цивільного права УВУ. Двічі у 1930 і 1944 рр. обирався ректором університету [86, с. 41]. Був професором права Української Господарської Академії у Подєбрадах, а у 1939 р. виконував обов’язки директора Українського наукового інституту у Варшаві [8]. О. Оглоблин згадував, що формально інститут заснований у 1930 р. (фактично у 1928 р.) “для сприяння тим галузям української науки, котрі не мають умов для вільного розвитку в совєтській Україні”; здійснював науково-видавничу діяльність в тому числі в галузі українського права [201, с. 96]. Із створенням у 1938 р. Української Могілянсько-Мазепинської Академії наук у Варшаві А. Яковлів був обраний її генеральним секретарем. У празький період був активним членом різних наукових і громадських установ [8].

Т. Маньгора ґрунтовно проаналізувала політико-правові вчення А. Яковліва та зауважує, що уявлення про українське звичаєве

право, як про основне джерело права, є однією з центральних історико-правових ідей науковця. Він аналізував звичаєве процесуальне право, розвиток копних судів в Україні, вплив звичаєвого права на кримінальне право.

Важливе значення для розвитку місцевого самоврядування в Україні, з погляду А. Яковліва, мало магдебурзьке право, яке почало поширюватися з середини XIV ст. і передбачало надання містам місцевого самоуправління, на зразок управління німецьким містом Магдебургом. Цих проблем він неодноразово торкався у своїх дослідженнях [330, с. 122-123].

В 1930-х рр. в УВУ в межах курсу історія України професор А. Яковлів викладав Історію кодифікації українського права, а саме читав про кодекс “Прав, по которым судится Малороссийский народ” (2 години на тиждень) студентам історико-філологічного відділу та студентам правничого відділу факультету права і суспільних наук. В 1935 р. студентам тих же факультетів читає курс Історія державного права України XVII – XVIII ст. В наступному академічному році ці курси не викладалися; А. Яковлів проводив заняття на правничому відділі з дисциплін Цивільне право і Цивільний процес [123, с. 364]. Він підготував ряд ґрунтовних публікацій на цю тему, які могли би стати предметом окремого дослідження. Відзначимо, що в УВУ, котрий також видавав “Науковий збірник”, чотири томи якого вийшли до 1945 р. [69;70], функціонувала кафедра історії українського права, де працювали А. Яковлів, Р. Лащенко, О. Гайманівський [372, с. 95].

Т. Гошко вважає, що в УВУ виникають ідеї академічного дослідження українського права і німецького права як його складової. Вона називає імена істориків права А. Яковліва та Р. Лащенка. В УВУ не лише почали викладати відповідні дисципліни, але професори здійснювали основоположну дослідницьку роботу. Цьому сприяло функціонування Українського правничого товариства, про яке ми вже згадували (Р. Лащенко – перший голова товариства, В. Старосольський – заступник). Діяло товариство при факультеті права і суспільних наук (правничому відділі) УВУ. Основним завданням, за словами Т. Гошко, що зазначалось також в статуті товариства, затвердженому чеською

владою 17 березня 1923 р., було розроблення проблем “головно українського права”. За перші 5 років на його засіданнях було проголошено 69 наукових доповідей [123, с. 361].

Українське правниче товариство не обмежилося суто науковою діяльністю, але й видавало правничу літературу. Так, у 1924 р. вийшли важливі наукові роботи в галузі історії українського права, зокрема Р. Лашенка: “Лекції по історії українського права. Ч. 2: Литовсько-польська доба”, у 1927 р. – текст короткої редакції “Руської Правди” з бібліографічним покажчиком та в 1928 р. видали звіт про роботу правничого товариства за п’ять років “Українське правниче товариство в Ч.С.Р.: (17 березня 1923 – 17 березня 1928)” [177].

Р. Лашенко – історик українського права, професор УВУ. Здійснював плідну наукову працю в еміграції переважно в галузі історії українського права литовського періоду [32, с. 426, 433] (відомі праці з цивільного, кримінального права).

Державна друкарня УВУ в 1923 р. у “Науковому збірнику Українського Вільного Університету в Празі” [372, с. 110] видає працю “Литовський статут, яко пам’ятка українського права. Там же того ж 1923 р. опубліковано “Лекції по історії українського права. Частина перша: Княжа доба. I. Література. II. Пам’ятники права. III. Історія державного права” [194, с. 55] (частина друга лекцій вийшла у 1924 р.). У збірнику “Записки Української Господарської Академії” в одному примірнику побачила світ праця вченого “Український кримінальний процес (по кримінальній справі)”. В 1925 р. Видавниче товариство при УГА в Подєбрадах надрукувало дослідження Р. Лашенка на тему: “Цивільне право. Частина перша. Вступ. Загальна частина. Річезве право. Виняткове право” [194, с. 55]. У 1926-27 рр. у “Збірнику правничої комісії при історико-філологічній секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка” видано монографію професора “Копні суди на Україні: їх походження, компетенція і устрій” [372, с. 110].

О. Івасечко, докладно вивчаючи політичні та правові ідеї, наукову діяльність Р. Лашенка, відзначає, що він, будучи надзвичайним професором в УВУ, в 1924-25 н. р. викладав дисципліну Історія українського права, що об’єднувала дві частини:

історія українського державного права литовсько-польської доби та історія українського родинного і спадкового права [201, с. 141].

Вчений проаналізував зміст Переяславської угоди (“Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським”), щоб з’ясувати, на яких саме засадах об’єднувалася Україна з Росією. Р. Лащенко визначив її як своєрідний компроміс, до якого вдався гетьман, щоб виробити легальну форму відокремлення України від Речі Посполитої – таку думку підтримує К. Лісова [576, с. 16; 62]. О. Оглоблин вказує: науковцем захищалася теза, що гетьман визнав “моральну владу” московського царя суто формально [372, с. 110].

На факультеті права і суспільних наук у різні періоди посаду декана правничого факультету в УВУ займали Р. Лащенко та С. Шелухін [201, с. 141].

Сергій Шелухін – правник, учений, громадсько-політичний діяч; науково-дослідницькою працею почав займатися у студентські роки. Студент Київського університету Св. Володимира, під безпосереднім керівництвом професора М. Володимирського-Буданова звернув увагу на те, що історичні писемні пам’ятки українського звичаєвого права маловивчені. Свої дослідження молодий науковець почав із вивчення давнього збірника законів “Руська Правда”, збираючи матеріал, розкиданий по різних, зокрема дуже рідкісних виданнях, які важко було знайти; здійснив спробу систематизувати та прокоментувати його з погляду українського права [527, с. 119]. Така праця стала базою для подальшої наукової праці в еміграції. Його життєвий шлях та науковий доробок у галузі історії досліджувала О. Яцишина [732], у галузі політології – М. Гетьманчук і Я. Турчин [101], у галузі права – О. Токарчук [527].

У Вінніпегу вже 1929 р. у “Правді і волі” вийшло дослідження історика права С. Шелухіна на тему “Історико-правні підстави Української Державности” [669; 685], а в 1930 р. в Державній друкарні при УВУ – уривки з нарисів “До вивчення Руської Правди” [32, с. 462; 194, с. 58; 680].

Вважав, що право українського народу є справжнім старим руським правом, а російське право, включене в історію руського

права, ніколи не було руським і навіть так не називалося. Такі погляди С.Шелухін підтверджує тим, що Судебники 1497 та 1550 рр. та Уложення 1649 р. мали назву московські, а не руські [527, с. 120]. Так, основним завданням науковців є виконання обов'язку перед нацією, який допоможе звільнитися від “нав'язаних ідей”.

В 1924-25 н. р. С. Шелухін читав лекції по Енциклопедії права; в 1931-32 н. р. – Злочини проти прав людської особи [406].

У своїх лекціях з історії українського права вчений підкреслював, що правове мислення завжди встановлює силу права і моралі, режим свободи і справедливості. Примітивізм мислення встановлює за норму принцип права сили “дужчого”, не зважає на вимоги моралі, породжує режим насильства. Правове мислення в координації інтересів і вирішенні питань людських взаємовідносин керується вимогами моралі, внутрішньої правди, справедливості.

Лекції з кримінального права С. Шелухіна не були видані; їх рукописи, разом з матеріалами з історії українського права, енциклопедії права, зберігаються в архівах ЦДАВО, частково були нами опрацьовані, тому зауважимо, що їх можна зарахувати до пам'яток історії вітчизняного права. В них піднімаються важливі й актуальні нині проблеми. У лекціях з кримінального права науковець аналізував питання загальної, особливої (спеціальної) частин кримінального права, вважав за доцільне ввести систему практики кримінального права.

Серед відомих загалу надрукованих праць варто виділити окремі на історико-політичну тематику: “Варшавський Договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року” (вийшла в 1926 р. у Празі у видавництві “Нова Україна”); “Петлюрівці в світлі права” (1922 р., Відень); “Звідкіля походить Русь: Теорія Кельтського походження Київської Русі з Франції. З географічною картою” (надруковано в 1929 р. у Празі силами УВУ); “Україна – назва нашої землі від найдавніших часів” (1936, Прага) [101; 527].

Після поразки національно-визвольних змагань ще один політичний діяч, правник за освітою М. Лозинський, подібно до інших представників української інтелігенції, що опинились на чужині, шукає своє місце в нових геополітичних реаліях Європи з

можливістю подальшої праці для української справи. Таким місцем для нього став УВУ, де він з 1922 по 1927 рр. працював професором міжнародного права. Входив до першого сенату УВУ в Празі в 1921-1922 рр. [516, с. 164].

Михайло Лозинський є творцем наукових досліджень, які торкаються проблем конституційного й міжнародного права, історії української правової думки та світових політичних і правових учень. С. Осадчук зауважує, що у міжвоєнний період, займаючись науковою та викладацькою роботою, професор значну увагу приділяв розвитку науки міжнародного права [382].

Протягом життя правові погляди М. Лозинського еволюціонували, про що пише С. Осадчук у дослідженні “Правові погляди М. Лозинського”; вона відносить його до представників природної школи права, проаналізувавши розуміння ним права як свободи та сутності людини, нації, народу [382].

Припускаємо, що в період життя у еміграції у Празі, М. Лозинському були близькі демократичні ідеї, хоч є така думка, що після 1924 р. у його поглядах присутня “анархічна платформа”; він, фактично, заклав базу в науці міжнародного права в українській юридичній думці; проте у 1927 р. покидає кафедру міжнародного права УВУ, котру очолював з 1921 р. та разом з деякими галицьких інтелігентами з Чехословаччини їде до радянської України, сподіваючись, що варто співпрацювати з владою і творити там для української науки і культури [516, с. 168].

О. Сухий характеризує професора УВУ М. Лозинського як фахівця в галузі міжнародного права. Він відомий завдяки таким працям, як “Охорона національних меншостей в міжнародному праві” – 1923 р., “Боротьба за національний характер територій в Версальському договорі” – 1923 р., університетському підручнику “Міжнародне право” – 1922 р. У Празі М. Лозинський також активно вивчає державне право України. Його наукова діяльність була пов’язана з курсами, котрі він читав на правничому відділі в УВУ, а саме: Монархія і республіка, Зложені держави, Парламентська і радянська форми влади [406; 516, с. 165].

Відомі праці М. Лозинського на правову тематику: “Вибрані питання з українського державного права”, “Історія будови

української держави” (в 1924-25 н. р. в УВУ читав курс саме за такою назвою) [406]; на політико-правову тематику: “Теперішній стан розбудови Української Держави” – 1924 р., “Уваги про українську державність” – 1927 р. До цієї групи наукових публікацій, що, з погляду О. Сухого, стосувалися державного будівництва, творення державних структур ЗУНР, новітньої історії державного права України, можна віднести й працю “Галичина на мировій конференції в Парижі” [516, с. 165].

При аналізі можливих шляхів розвитку вітчизняної юридичної науки на сучасному етапі слід не лише використовувати досвід іноземних держав, але й звертатися до наукової праці української еміграції міжвоєнного періоду. Так як розвиток юридичної науки відбувається при тісній співпраці з практикою, а переважна більшість вчених-емігрантів були саме юристами-практиками, які безпосередньо брали участь у правому житті, що давало й дає різноманіття навіть в одному типовому випадку. Їх юридична техніка та підходи, що будувалися на догматичній юриспруденції мають сьогодні набути певного авторитету.

Вимушена ситуація в яку попали вчені-правники вивела їх, на нашу думку, на такий теоретично-практичний рівень підготовки юридичних кадрів до якого ми сьогодні лише наближаємося.

Цей етап молодь розглядала як тимчасовий і навіть не уявляла собі, що вона залишиться на Заході назавжди; готувалися до того, щоб “повернутися додому не з порожніми руками”.

Підготовка української молоді у вишах Чехословаччини наскрізь була просякнута не лише європейськими світоглядними та методологічними підходами, а й зберігала прогресивні національно-державницькі традиції.

Сучасна юридична наука потребує досконаліших та ґрунтовніших досліджень правового доробку вчених-правників у еміграції; студентам та аспірантам університетів слід приймати активну участь у роботі наукових гуртків, наукових конференцій, де популяризуються вчені, викладачі, вихованці правничих факультетів українських вищих шкіл в Європі, а також проводити дискусії з приводу правничих, громадсько-політичних поглядів, культурницької діяльності діячів; доцільно активізувати

індивідуальний пошук щодо наукової діяльності української еміграції в окремих галузях права та виділити цінність для сучасної юридичної науки.

Висновки до Розділу 1

Правовий доробок С. Дністрянського, В. Старосольського, О. Ейхельмана, О. Бочковського, С. Шелухіна, А. Яковліва, Р. Лащенко, В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського, створений здебільшого поза межами України, можна використовувати не лише у контексті поєднання теоретичних студій з опрацьованим емпіричним матеріалом, але й звертатися до них з точки зору історіографії та джерелознавства.

Важливу групу джерел історико-правової думки української еміграції становлять різнопланові дослідження мислителів післявоєнної еміграції, в яких здійснюється аналіз державно-правових концепцій опонентів, проводиться дискусія та обговорення теоретичних ідей однодумців і противників. Будучи особисто учасниками й творцями досліджуваних процесів, вони частково перебували “в полоні” власних уявлень і розуміння описуваних подій, що дає підстави для певної критичності в осмисленні їх творчої спадщини.

На розвиток історіографічної науки та державно-правової думки впливали такі політичні діячі як М. Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко, П. Скоропадський, А. Волошин, Є. Петрушевич, Є. Коновалець, А. Мельник, Н. Махно, М. Шаповал, С. Прокопович, О. Шульгин, С. Шелухін, Є. Онацький, М. Капустянський та ін.

Джерелом нашого дослідження є тогочасна преса, яка виступала важливим засобом поширення знань про українську справу у діаспорі, популяризації знань про Україну в країнах Центральної та Західної Європи. Аналіз цих джерел дав можливість глибше осмислити громадсько-політичну дійсність за кордоном і в Україні у досліджуваний період.

Документальним джерелом, що має певну дослідницьку цінність, є також бібліографічні видання, що забезпечують емігрантознавчі дослідження довідниками і каталогами книжкових, журнальних і газетних публікацій емігрантів. Зокрема, значний матеріал міститься у “Бібліографічному покажчику наукових праць української еміграції 1920-1931” П. Зленка.

За період незалежності історики, археографи та правознавці доклали зусилля для опублікування документальних матеріалів, у яких міститься інформація про: 1. українських мислителів, які є об’єктом нашого дослідження; 2. документи, що стали результатом їхньої правотворчості у 1917-1921 рр. як в Україні, так поза її межами, особливо у перші роки еміграції; 3. збірники документів та джерел дореволюційного періоду, до вивчення яких долучалися українські правознавці.

Цілісне бачення історичного розвитку Української держави і права міститься у понад 1200 статтях з історії держави і права, політичних і правових учень, юридичної освіти і науки, поміщених в унікальному 6-томному виданні “Юридична енциклопедія”.

Певний дослідницький матеріал містить електронна бібліотека української діаспори “Diasporiana”, фонди якої налічують рідкісні та цінні еміграційні видання і документи різних років, доступ дослідників до яких був би обмежений, власне, через відсутність праць у більшості бібліотек та архівів України. Цифрові копії рідкісних видань та вільний доступ до них дає можливість науковцям не лише зберегти, але й популяризувати, актуалізувати дослідження в різних галузях.

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за своїм характером, походженням та змістом матеріали архівних фондів: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) у м. Києві, Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України) в м. Києві. Використано особові фонди С. Шелухіна (Ф. 3695), О. Ейхельмана (Ф. 3882), А. Яковліва (Ф. 4438), Фонди Українського правничого товариства в Чехословаччині (Ф. 3831), Українського вільного університету в Празі (Ф. 3859), які

знаходяться в ЦДАВО України у м. Києві, фонд Український музей у Празі (Ф. 269), розміщений в ЦДАГО України.

Перші публікації про представників української еміграції у сучасній історіографії почали з'являтися з початком незалежності України. Біографічні відомості про представників української еміграції знаходимо у працях В. Верстюка, І. Головацького, В. Горака, М. Комариці, О. Оглобина, Л. Окиншевича, Т. Осташко, А. Петрика, В. Потульницького, Є. Смірнова, В. Ульяновського, І. Усенка.

З 1992 р. в Інституті археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України відділом вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України, серед інших, ведеться робота за напрямками: “Англійські архіви про Україну та українців”, “Українська еміграція в Чехії у ХХ ст.”, “Рукописні матеріали з історії України в бібліотеках і музеях Польщі”.

Одним із перших політичні концепції української еміграції міжвоєнного періоду оцінив В. Потульницький, який здійснив аналіз настроїв і завдань післяреволюційної еміграції. Автор підкреслив інтелектуальну і культурну потужність політичних поглядів та доктрин української державності на основі теоретичної спадщини емігрантів.

Учені Інституту археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України спільно з Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В. Липинського беруть участь у проектах повного видання творчої спадщини засновника державницької школи української історіографії і визначного філософа-консерватора В. Липинського.

Сучасна українська історіографія представлена працями правознавців, політологів, істориків, присвяченими окремим діячам української еміграції міжвоєнного періоду, серед яких, зокрема О. Панок, Р. Метельський, В. Возний, Н. Халак, С. Гелей, М. Кармазіна, С. Осадчук, Н. Стецюк, А. Хитра, О. Яцишина, А. Коваль, М. Гетьманчук, Р. Демчишак, І. Каневська, А. Савчак, Я. Турчин, К. Лісова, О. Токарчук, Ю. Древницький, О. Івасечко, Г. Луцька, Т. Сабадош, Т. Маньгора та ін. У дослідженнях ґрунтовно висвітлено життєвий шлях, громадську, політичну,

наукову діяльність учених, політиків, діячів у зарубіжжі, розкрито загальнотеоретичні аспекти наукового доробку представників української еміграції, охарактеризовано окремі політичні та правові ідеї.

Проблеми вітчизняної історії держави і права, визначних постатей української державно-правової і політичної думки висвітлюються у працях учених Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, зокрема, В. Горбатенка, К. Вислобокова, І. Кресіної, О. Кресіна, І. Музики, Є. Ромінського, А. Кіянова.

Вдосконаленню теоретико-методологічного рівня історико-правових досліджень присвячена діяльність Секції історії держави і права Наукової ради НАН України з координації фундаментальних правових досліджень (голова секції – І. Усенко) та Міжнародної асоціації істориків права (Президент асоціації – О. Н. Ярмиш). До методологічних підходів дослідження історії права зверталися В. Бабкін, А. Іванова, В. Коваленко, О. Кресін, І. Кресіна, В. Литвин, І. Музика, О. Петришин, І. Усенко, О. Ярмиш та ін..

Джерелознавчим та історіографічним питанням українського державотворення 1917-1921 рр. присвячені монографії П. Губа, В. Капелюшного, Г. Рудого, Б. Андрусишина, А. Буравченкова, Ю. Булгакова, П. Гай-Нижника, В. Горака, А. Дашинського, А. Морозова, Г. Папакіна, Р. Пирога, Д. Розовика, М. Стопчака, В. Горака, В. Потульницького, Н. Стецюк, М. Чубатої та ін.

Громадсько-політичну, культурницьку діяльність української еміграції між двома світовими війнами у Чехословаччині аналізують Т. Андрусяк, О. Бетлій, С. Віднянський, Л. Винар, М. Женченко, Я. Калакура, І. Краснодемська, С. Наріжний, О. Оглоблин, М. Петрів, Н. Полонська-Василенко, С. Ульяновська, В. Ульяновський.

Встановлено, що в сучасних умовах розвитку науки однією з найголовніших методологічних проблем історико-правових розвідок є історична періодизація розбудови сучасної держави Україна, яка дає можливість виділити спільні риси, властиві різним етапам її розвитку, а також простежити традиції національного державотворення, виявити перспективи формування демократичної, правової і соціальної держави.

Інформацію про періодизацію історії української держави і права знаходимо у лекціях з історії українського права професорів українських вишів у Чехословаччині 20-40-х рр. ХХ ст. Відзначаючи тісний зв'язок історії українського права з історією українського народу, науковці окреслюють головне завдання історика права – з'ясування і характеристика правових ідей, що існували в певну епоху.

Інноваційним напрямом у методології дослідження розвитку державно-правової думки представниками української еміграції міжвоєнного періоду пропонується вважати поширення методологічного плюралізму, у якому важливого значення набувають принципи доповнюваності та комплексності. Не практикуючи пошуку “єдино правильної методології”, ми не вдавалися до застосування цілого комплексу методів, опираючись на принцип їхньої доповнюваності та комплексності, а обмежилися на порівняно незначній кількості ефективних для історико-правових досліджень методах, що дало можливість всебічно й ефективно дослідити державницькі концепції української еміграції національно-демократичного та консервативного напрямів, теоретико-правові моделі національно-державної організації, концептуальні проблеми судової влади в українській правовій науковій спадщині української діаспори міжвоєнного періоду.

З метою відповідності вимогам комплексності з методологічних позицій дослідження ґрунтується на принципах і методах розуміння об'єкта пізнання як цілісності феномену державно-правової думки української міжвоєнної еміграції. Таким чином, застосування системного методу дозволило розглянути певну непорушність елементів, що формують дану закономірність. Враховуючи історичні обставини, означений підхід спрямовував пошук на розкриття зв'язків між різними політико-правовими теоріями, внаслідок чого вимальовується єдиний теоретичний фон.

У цьому аспекті важливу роль відіграють аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, абстрагування, конкретизація, логічний метод дослідження тощо.

Визначено методологічні проблеми наукового аналізу теоретичних концепцій державо- і правотворення, що потребують

першочергового вирішення. Особливу увагу зосереджено на принципі історизму, який не обмежується лише розглядом мінливості станів того чи іншого правового явища, але й з'ясовує закономірності цього процесу.

Дослідження побудоване на принципах науковості, об'єктивності, історизму, плюралізму, системності, всебічності.

Узагальнено, що в період 20-30 років ХХ ст. визначилися основні центри української еміграції в країнах Європи, зокрема Польща, Болгарія, Німеччина, Велика Британія, Австрія, Румунія, Туреччина. Українські емігрантські організації діяли в Данії, Фінляндії, Великому князівстві Люксембурзькому, Литві, Латвії, Естонії та ін. Центром української політичної еміграції у міжвоєнний період стала Прага, де були створені сприятливі умови для розвитку політичного та громадсько-культурного життя.

Представники української міжвоєнної еміграції сформувавши національно-демократичний, соціалістичний, консервативний, націоналістичний напрями історико-правової думки. Попри певний політичний плюралізм, кожен з означених напрямів обґрунтовував концепцію незалежного державотворення, збагатив і доповнив сучасну науку прогресивними ідеями.

Помітним осередком української еміграції з початку 20-х років ХХ ст. став Відень. Інтерес з позиції історико-правової науки викликає діяльність Союзу українських журналістів і письменників у Відні, заснованого 12 вересня 1919 р. Серед завдань Союзу, поряд із ознайомленням культурного світу з українськими питаннями, було "піклування правовим законодавством і авторським правом". Першим науковим закладом в еміграції став Український соціологічний інститут у Відні, заснований наприкінці 1919 р., який очолив М. Грушевський. Українські політичні об'єднання за кордоном прагнули об'єднати більшість українських партій. Такою організацією стала Всеукраїнська національна рада у Відні, 27 грудня 1920 р. представники партій (окрім українських хліборобів-державників), що увійшли до її складу підписали спільну платформу. С. Шелухін став керівником Ліги української культури у Відні. Як самостійне товариство заснувалася Празька ліга української культури. У місцях, де зосереджувалася значна

кількість студентів у Празі, виступали з лекціями правники С. Шелухін, В. Старосольський та б.ін. Діяла філія Празької ліги у Подєбрадах. В 1924 р. у Празі постав Український інститут громадознавства, очолюваний М. Шаповалом.

Чехословацька влада надавала значну фінансову допомогу й моральну підтримку українським емігрантам. З 1921 р. у Празі та інших містах створювалися українські організації, що сприяли задоволенню потреб емігрантів. Засновані були кооперативи, майстерні, їдальні. Постали школи, заклади вищої освіти, наукові установи, які одержували юридичну підтримку, медичну допомогу.

Влада Чехословаччини вела плідні перемовини з Лігою Націй про надання допомоги українським емігрантам, що обумовлювало правовий статус української діаспори в цій державі. Український громадський комітет (УГК) займався організацією допомоги студентам з України. Чеський уряд за клопотанням УГК виділяв на потреби українських студентів певні суми коштів. За сприянням УГК надавалися субсидії та здійснювалася реєстрація і працевлаштування емігрантів.

Одним із центрів військової еміграції Української Держави в означений період став Берлін. За ініціативи Українського союзу хліборобів-державників українська монархічна течія утворила свої організації в Польщі, Німеччині та Румунії.

Важливим центром державно-політичного життя міжвоєнної української еміграції став Тарнів. Звернено увагу на видавничу діяльність товариств, серед яких – “Українська автокефальна церква”, що розуміючи значення церкви для українського державотворення, видало кілька десятків брошур на церковно-історичну та культурну тематику.

Правове становище української еміграції у зарубіжжі було складним і залежало від країни перебування, політичних уподобань, відношення до владного режиму в Україні того періоду, намаганням продовжувати боротьбу за власну державність, яка знаходила відображення у громадсько-політичній, науковій та освітній, культурницькій діяльності.

Українські правники, які перебували в еміграції у Чехословаччині, здебільшого працювали на факультеті права і

суспільних наук Українського вільного університету в Празі. Багато з них (В. Старосольський, О. Ейхельман, А. Яковлів, Р. Лашенко, С. Шелухін і ін.) здійснювали педагогічну й наукову діяльність в Українській господарській академії у Подєбрадах та в Українському високому педагогічному інституті ім. Драгоманова (О. Ейхельман, С. Шелухін і ін.).

Метою трьох вищих шкіл у Чехословаччині стало створення українських закладів, відсутніх в Україні через політику окупаційної влади. Заклади освіти мали стати організаційними центрами для майбутніх університетів в Україні.

Підготовка української молоді у вишах Чехословаччини була просякнута не лише європейськими світоглядними та методологічними підходами, а й зберігала прогресивні національно-державницькі традиції. Педагогічна діяльність професорів здійснювалася у формі лекцій, практичних вправ, іспитів, колоквіумів, рецензування дисертаційних робіт. З огляду на специфіку університету, а саме його відкритість для широкої української громадськості, перед професорсько-викладацьким складом постало завдання створити українські університетські курси.

Науково-дослідницька діяльність у галузі права переважно здійснювалася паралельно з педагогічною, а частково й самостійно. З результатами наукової діяльності громадськість знайомили через доповіді на актуальні теми, реферативні повідомлення в межах факультету та у наукових товариствах: Українському правничому товаристві, Історико-філологічному товаристві в Чехословаччині, в Українському науковому інституті в Берліні та Варшаві, а також через участь провідних професорів у наукових з'їздах. Завдяки діяльності означених товариств, вже на початковому етапі їхнього існування європейська громадськість отримала можливість дізнатися більше про право, історію, культуру, науковий та творчий потенціал українського народу.

Функціонування Українського наукового інституту в Берліні проявлялося у викладанні лекцій, виступах з публічними доповідями, науковій і видавничій праці, комплектуванні читальні

та бібліотеки, підтримці української молоді, що здобувала освіту, в тому числі і правову, у високих школах Німеччини.

Вимушена ситуація в якій опинилися вчені-правники підняла їх на такий теоретично-практичний рівень підготовки юридичних кадрів до якого ми сьогодні лише наближаємося. Демократичні умови в Чехословаччині, значна підтримка уряду та президента цієї держави уможливила дослідження європейських правових традицій і практики, досвіду державотворення країн Західної і Центрально-Східної Європи, що сприяло розвитку української міжвоєнної державно-правової думки.

Розділ 2

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПЦІЙ ПРОЦЕСУ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

2.1. Повалення царизму, історико-правові підстави відродження української державності у доктринах науковців українського зарубіжжя 20-30-х рр. ХХ ст.

Становлення України як незалежної держави знаходиться у площині державної політики стосовно української діаспори, в тому числі в контексті співпраці України із зарубіжними українцями. Важливого значення для розвитку історико-правової науки набуває дослідження проблем відродження української державності у працях вчених діаспори 20-30-х рр. ХХ ст., адже висвітлення участі українських інтелектуалів у еміграції в процесі становлення демократичної та правової України, насамперед, лобіювання національних інтересів держави на міжнародній арені, залишається недостатньо дослідженим.

Ідеєю, яку не оминули увагою ні ліберальна, ні соціалістична, ні націоналістична, ні консервативна течії – це ідея створення і відновлення втраченої української державності. Представники демократичного напрямку вважали природним правом нації мати для розвитку такі самі умови, які мали всі інші державні нації. Світ бачився їм світом рівноправних державних націй. Консервативно налаштовані діячі, відстоюючи ідею державності, обґрунтовували повернення тих прав, які українська нація вже мала в минулому і

які в неї були відібрані. Повернення прав, на їхню думку, забезпечило б українцям умови для успішного розвитку держави. Радикальніші діячі стояли на позиції вищості українців супроти, перш за все, росіян. Відстоюючи ідею української національної винятковості, українську державність вони розглядали як таку форму існування нації, що забезпечить її панування у Східній Європі [125, с. 67].

В сучасний період значно посилилась увага науковців до творчого доробку українців у еміграції, це стало одним із аспектів інтересу до діяльності вчених-правників діаспори. Слід доповнити процес ґрунтовного переосмислення концепцій і тлумачень вказаної проблеми як загалом, так і окремих її елементів зокрема. Плідна наукова діяльність українців у Празі, таких як С. Дністрянський, О. Ейхельман, Р. Лащенко, С. Шелухін, А. Яковлів та ін. потребує застосування нових методологічних підходів згідно з якими діяльність вчених діаспори повинна розглядатися як закономірний наслідок тих державно-правових реалій, у яких вони перебували.

Провідною ідеєю державницького руху в еміграції стала ідея створення власних держав, оскільки саме з їх утворенням пов'язувались надії на подолання як соціально-економічного, так і національного гноблення. Прагнення державного самовизначення представників українського зарубіжжя найяскравіше виявились на зламі ХІХ-ХХ ст. із підняттям українського національно-визвольного руху на вищий, у порівнянні з попереднім часом, щабель розвитку.

Ідеї єдності та соборності, як і свободи та незалежності, лежать в основі державницької ідеології будь-якого народу. Одним із головних завдань сучасного державотворення в Україні є консолідація української нації, всіх громадян, збереження територіальної цілісності держави, зміцнення єдності усіх її регіонів. Важливе значення має урахування, вивчення та узагальнення досвіду творення української державності.

Революція гідності підтвердила намір обрати незалежний шлях розвитку України; почалася новітня російсько-українська війна, активну участь у якій бере “п’ята колона” в Україні, і яку Росія

намагається показувати перед світом як внутрішньо український конфлікт.

Так було і майже сто років тому: події національно-визвольних змагань українців, проголошення незалежної держави – Української Народної Республіки – викликали збройну агресію більшовицької Росії, яку радянська історіографія подавала як “тріумфальну ходу радянської влади на Україні” і “допомогу братського російського народу” для перемоги українських трудящих над буржуазною Центральною Радою і встановлення та зміцнення диктатури пролетаріату [124, с. 71].

Українські правники в еміграції значну кількість праць присвятили Українській революції 1917-1921 рр.; вони вдало поєднували громадську, політичну та наукову діяльність. Перебуваючи в емігрантському середовищі, вчені продовжували активно займатися державотворчою діяльністю і реалізовувати себе в громадсько-політичній роботі. Їхні державно-правові погляди не втратили своєї актуальності і нині, особливо коли все частіше спостерігаються передвиборча боротьба, парламентські чвари, урядові прорахунки, які закінчуються певним розчаруванням для населення. З одного боку, можна стверджувати, що український народ багато втратив від того, що значна кількість української інтелігенції не з власної волі покинула територію України назавжди, з іншого – саме представники української еміграції проаналізували та переосмислили революційні події та зробили чималий внесок в історію та право України. Варто зважити на твердження С. Шелухіна, який зазначив: “Україна не знала жодної інтервенції, яка б служила інтересам українського народу і за яку він згодом не розплачувався би” [673].

Український народ відроджував державність у період, коли у всьому цивілізованому світі були визнані та взяті за основу принципи конституції демократичних держав, відзначав А. Яковлів, це суверенітет народу і його прояв у “самоозначенні”, тобто в установленні форми й компетенції державної влади; суверенітет держави, що характеризується внутрішньою і зовнішньою незалежністю держави; організація державної влади на основі обов’язкового розподілу законодавчої і виконавчої функцій між

окремими органами влади, парламентська форма законодавчого органу та контроль його над виконавчою владою. З позицій означених засад, уважав правник А. Яковлів, належить оцінювати такі акти прояву суверенної волі українського народу, які призвели до створення незалежної української держави у формі Української Народної Республіки та заклали основи її конституції [716, с. 5].

Питання легітимації радянської влади в Україні, що закріпилася у боротьбі з українськими національними урядами в період національно-демократичної революції 1917-1921 рр. належить до неоднозначних і дискусійних проблем історії держави і права України ХХ ст. і вимагає переосмислення з нових позицій.

Джерела легітимності певної влади визначають специфіку набуття легітимності політичної влади для кожної конкретної країни, формуючи при цьому її національну модель. “Легітимність, – зазначає Є. Цокур, – це та нерозривна складова, віртуальний ресурс, який дозволяє особистості поступатися своїми правами та свободами на користь суспільних інтересів та державно-політичних пріоритетів. Певною мірою, легітимність – це віра в надзвичайні здібності та бажану ефективність роботи владних структур, викликана бажанням покращення власного життя, досягнення суспільного прогресу, романтизація влади, вчинки, події і т.д. Цей ресурс може бути як безмежним, так і вичерпним. Від ефективності дій владно-політичних структур та лідерів залежить його рівень, дієвість, можливість і тривалість використання легітимного потенціалу суспільства” [656].

У “Декларації прав народів Росії” від 22 листопада 1917 р. більшовики змушені були проголосити свободу та суверенність народів Росії, зазначав С. Дністрянский, вільне право народів Росії на самовизначення, включаючи право відлучення та створення самостійних держав [147, с. 298]. Користуючись цим правом, писав учений, Український генеральний секретаріат проголосив іменем Української Народної Республіки в “ноті до всіх воюючих і нейтральних держав” 11 грудня 1917 р. наступні принципи:

1) остаточний поміж державами мир повинен стати демократичним, забезпечивши кожній, хоч би найменшій нації, абсолютну свободу самовизначення;

2) для належної реалізації свободи народів необхідно встановити відповідні гарантії;

3) анексії, тобто насильне прилучення чи передача частини території без згоди на це громадян – неможливі [147, с. 299].

Та для Росії, як міркував С. Шелухін, національне відродження українського народу, його державності були надто невігідними [687].

У період революції домінувала політика економічної експлуатації українського народу на користь росіян, згадував С. Шелухін: “З України звикли гроші тільки брати, повертати ж їх звикли тільки русифікацією, поневоленням та пануванням над її народом” [686].

Сумісний прояв народами, що входили до складу російської монархії, суверенної волі через повалення царської влади (революція 1917 р.) надало українському народу змогу до самовизначення, свободу у напрямі створення ґрунту для подальшого державно-правового життя на власній території. Після стихійного ентузіазму й радості визволення від двохсотлітньої неволі, писав А. Яковлів, воля українського народу скеровувалася на формування представницького органу, через який останній міг би висловлювати свою думку та покласти нанього здійснення національних вимог. Таким органом стала Українська Центральна Рада, заснована в Києві у березні 1917 р. політичними й культурно-освітніми установами та реорганізована на Всеукраїнському Конгресі в квітні того ж року. Тут український народ проголосив перші власні вимоги державно-політичного характеру. Конгрес визнав, що “тільки національно-територіальна автономія України в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі” [716, с. 5-6].

Початкові вимоги представників українського народу не пішли далі автономії України, тобто лише внутрішньої державної незалежності. Власний суверенітет народ добровільно обмежував, розмірковував А. Яковлів, ставлячи державу в підлеглисть загальній федеративній владі Російської республіки. Уже в еміграції ці вимоги здавалися недостатніми, але в тодішніх умовах і обставинах, згадує учений, вони були максимальними. Інтелігенція,

що очолила “український дух”, не відчувала сили, щоб порвати остаточно з Росією, і не мала зв’язків і контактів з народом, який по трохи входив у коло державно-політичних ідей та інтересів [716, с. 7].

Оцінюючи державно-правові та політичні обставини в державотворенні України, С. Шелухін дійшов висновку, що не всі вони були продуктивно використані українськими дипломатами. Молода держава часто відчувала брак справжніх професійно підготовлених фахівців. Неодноразово політик закликав до активних дій українську дипломатію, яка “...не мала духу творчості. В результаті ми ще й досі не маємо держави...”, наголошував він [672, с. 2].

А. Яковлів вважав, що в період національно-визвольних змагань змінилося чотири форми державного ладу: автономія на чолі з Центральною Радою, самостійна УНР, гетьманська монархічна держава, радянська республіка у федерації з Росією. На його думку, з них дві останні є чужими українському народові, оскільки гетьманська держава була створена при допомозі німців, а радянська республіка була окупаційною, створеною при допомозі війська. Жодна з них не була витвором вільної суверенної волі українського народу, який їх не визнав і не прийняв. Єдина держава – УНР з спочатку й до кінця була дійсним витвором українського народу [327, с. 12].

Частина українських націоналістів вбачає початок України як держави в “Акті проголошення відновлення Української держави” від 30 червня 1941 р., називаючи дороговказом і орієнтиром українського народу в його новій історії “... 22-й січень 1918/19 рр. У цій даті український народ бачить узмістовлення свого національного державного ідеалу” [20, с. 61; 724].

С. Шелухін, як спеціаліст у галузі державного права, завжди стояв на позиціях, що для того, аби переконати іноземні країни про правдиві права українського народу в питаннях суверенітету, державності, незалежності, самостійності, слід виступати з науково аргументованими твердженнями найперше в галузі державного та міжнародного права. Це, на його думку, вимагає юридичного обґрунтування й висвітлення фактів так, щоб правність

суверенітету, державності й самостійності українського народу була б до очевидності доведеною і переконливою. Учений впевнений, що український народ повинен використовувати ті самі права, застосовувати ті самі принципи, ставити ту саму мету, що й інші народи, бо “правний ґрунт у його твердий і повний внутрішньої сили права, тому й відносини до нього і з боку Московитів, і з боку всіх повинні бути не інакші, а такі самі” [686, с. 8].

На початку січня 1919 р. було сформовано делегацію УНР для роботи в Паризькій мирній конференції, до її складу як радник з юридичних питань був призначений С. Шелухін. “Для роботи в делегації потрібно було перш за все солідне знання української справи у всіх її проявах і складних чинниках, – зауважував правник, оцінюючи працю членів делегації, – уміння знайти спільні інтереси з чужинцями й використати їх на користь українського народу, швидка орієнтація в складних ситуаціях і така лояльність, що притягала б людей, поширювала знайомства та утворювала зв’язки, а не одпихала б всіх” [602, арк. 7].

Крім С. Шелухіна, радниками делегації були призначені В. Тимошенко і С. Томашівський. Завданням радників на конференції було наукове і політичне опрацювання доповідей, рефератів, меморандумів з усіх питань державного життя України [526, с. 69]. С. Шелухін, виконуючи обов’язки радника з юридичних питань, продовжував працювати над обґрунтуванням історико-правових підстав української державності.

“Політичні, економічні та інші інтереси чужинців потрібно сплести й зв’язати з українськими так, щоб самим з того виграти і щоб чужинці, ради досягнення своїх інтересів, сами стали б заінтересованими в визнанні української республіки з її урядом і через те сами шукали б і домагалися б того визнання. Такі інтереси, – підкреслював правник, – треба знайти, добре ознайомитися з ними, дати їм реальний зміст і використати для справи”. С. Шелухін вважав, що для того, щоб Україну визнали незалежною потрібно вміти розвинути акцію, “пустивши в діло всю артилерію”, тобто історико-політичні права, принцип самовизначення народів, вимоги гуманності, свободи, культури й цивілізації, перспективи

ближчих ситуацій, потреби природних підстав миру, зв'язки реальних інтересів [602, арк. 4].

Саме це він і намагався зробити, готуючи за дорученням меморандум для мирної конференції, мета якого полягала в тому, щоб ознайомити світ з українською справою [671].

Наддніпрянська Україна, будучи в XVII ст. суверенною республіканською державою, утворила з Московським царем договір міліарного союзу із взаємними правами та зобов'язаннями сторін і обрала його для себе за протектора. “Цей двосторонній союзний договір міжнародного характеру ні волею сторін, ні іншим правним способом ніколи не касувався і не мінявся, – констатує правник у меморандумі, – оскільки для цього потрібна участь народного зібрання як в Переяславі 1654 р., такої ради ніколи не скликалося і не збиралося. Український народ як суверенний контрагент царя, ніколи не губив своїх прав, не зрікався їх і зостався суверенним. З правопорушень царя він тільки придбав для себе права проти царя, як порушника умов” [527, с. 69-70].

А. Яковлів у праці “Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.” дійшов висновку, що “кількаразове посилення царських послів на царське слово, яке за тієї доби вважалося за присягу монарха, на підтвердження того, що права й вольності Війська запорізького не будуть порушені, що цар Війська запорізького полякам не віддасть і що державний та громадський лад України не буде змінений, було витлумачено й оцінено Б. Хмельницьким, як акт, рівнозначний присязі царя. Тому за цим актом наступив другий, рівнозначний – присяга гетьмана й козацької старшини”. Таким чином по суті обидві сторони взаємно взяли на себе певні зобов'язання, дотримання яких на майбутнє скріпили урочистими актами: московський цар – царським словом, а Військо запорізьке – присягою представників із гетьманом на чолі [710, с. 21].

Ю. Терещенко відзначає, що Б. Хмельницький і козацька старшина розглядали московського царя як монарха двох окремих державних організмів – для Московського царства і політично самостійної Козацької держави. Після Переяславського акта обидві держави не створили жодного спільного інституту, залишаючись

незалежними, об'єднаними лише спільним монархом [74, с. 35]. “Найбільшим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенности України є урочистий союзний договір, заключний між царем Олексієм Михайловичем, з одного боку, та гетьманом Хмельницьким і Станами України – з другого”, наголошував П. Орлик [74, с. 35]. Так, у конституції П. Орлика, зауважував С. Шелухін, підкреслено, що ні царські, ні гетьманські узурпації не можуть побавити народ належних йому прав суверенітету. Він називає акт 1654 р. договором між суверенним українським народом та московським царем, як таким же сувереном, а тому обґрунтовує наступну думку: Україна не об'єднувалася з московським народом, а лише визнала “своїм государем царствующого в Москві царя з його потомством”, залишившись окремою суверенною державою. “Коли царя не стало, то й зв'язку не стало, бо немає того, що робило зв'язок, що в'язало, тобто не стало й акту” [603]. Зруйнування царської влади, монархії та суверенних прав царя С. Шелухін визнає фактом державно-правового значення, а його наслідки державно-правовими.

А. Яковлів констатував, що представники війська запорізького не були як слід підготовлені до переговорів з Москвою, бо попередній політичний та дипломатичний досвід, придбаний у стосунках з Польщею, Кримом, Семигородом, не містив вказівок, як складуться договірні відносини з Москвою. Попередня практика, якої Б. Хмельницький мав намір дотримуватися супроти Москви, одразу ж видалася недостатньою в справі присяги царя; інших же методів та планів не було підготовлено. Брак такої підготовки негативно відбився на переговорах з царськими послами. Серед умов, що їх висували Хмельницький і Виговський, переважали умови взяті з попередніх договорів із польським королем, що торкалися козацького війська, як окремого стану в державі, його прав і вольностей [710, с. 23]. До цих умов додавалися дуже обережно, ті, що вже торкалися війська запорізького, як держави, з окремим устроєм і порядками. Вимагали присяги на договорі й при цьому наводили в приклад польського короля, а у відповідь одержали заяву, що “на Москві цього не водиться”, що для самодержавного царя достатньо царського слова, що треба не

вимагати, а “бити чолом”. Все ж таки ця перша зустріч представників війська запорізького з представниками московської дипломатії, на думку А. Яковліва, дала гетьманові й старшині досить матеріалу для пізнання московських порядків і концепцій та для висновків на майбутнє [710, с. 24].

28 лютого 1917 р., на тверде переконання С. Шелухіна, є “днем відновлення Української держави, себто днем відновлення суверенітету українського народу і державної незалежності ні від кого” [527, с. 70; 595, арк. 59; 731, с. 79].

На такій же концепції ґрунтувався державно-правовий аналіз універсалів Української Центральної Ради. У статті “Про державний устрій на Україні після Лютневої революції” С. Шелухін характеризує третій універсал як дуже важливий для держави документ, який “уявляє собою синтез всього, що було зроблено українством до його видання і накреслює шлях майбутньої праці Української Народної Республіки, уряду і суспільства” [527, с. 71].

Першочерговим завданням, яке може сприяти незалежності України, вважав А. Яковлів, має стати встановлення економічних зв’язків з європейськими державами. “Ми занадто слабкі політично, щоб самі утворити потрібну нам політичну комбінацію, – підкреслював правник, – чекати, що та чи інша комбінація, яка складається без нашого прямого впливу, щось може дати нам при тих чи інших умовах, це діло і непевне, і небезпечне, бо коли ми не маємо сили вплинути на комбінацію, то вона тим самим від нас не залежить і може повернутися проти нас, як вже не раз бувало” [604, арк. 3 зв.]. “Надія на англо-німецьку чи на чорноморську комбінацію, чи на якусь іншу, не дасть жодних результатів при слабкості держави, а навпаки може нас мимо волі нашої, зробити об’єктом продажі чи експлуатації, як звичайнісіньку, але грандіозну і дуже привабливу “концесію” – писав учений [604, арк. 3 зв.].

С. Дністрянський розмірковував, що прагнення українського народу отримати автономію в межах російської держави, не вдоволили тимчасового революційного уряду в Петербурзі; створювалися перешкоди по здійсненню таких планів. Щоб забезпечити Україні лад, Центральна Рада проголосила у першому

універсалі автономію України та утворила окремий український уряд: Генеральний секретаріат (23 червня 1917 р.), з тією метою, що ЦР підготує разом з Генеральним секретаріатом нові закони, потрібні для наведення порядку в Україні, а всеросійські установчі збори їх затвердять. Надалі, зазначає С. Дністрянський, “заклучила ЦР згоду з національними меншостями в Україні, та потрафила погодитися з новим російським правительством, котре вислало до Києва міністрів Керенського, Церетеллі та Терещенка. Наслідом сеї згоди Укр. центральна рада проголосила другий універсал (16 липня 1917 р.) та (29 липня 1917 р.) на сій основі вироблено т. зв. “статут вищого управління Україною”, який можна вважати першим конституційним актом Укр. центральної ради” [147, с. 310].

Третій універсал проголосив, що Україна стала Українською Народною Республікою “в федеративній Росії”, при цьому вказано, що означення нових державних форм мало відбутися на українських і всеросійських установчих зборах, таким чином, з погляду С. Дністрянського, цей універсал не виходив за межі майбутньої федерації з Росією. В ноті Генерального секретаріату від 24 грудня 1917 р. сповіщено, що Українська Народна Республіка прийняла рішення укласти самостійні мирні договори з центральними державами (в Бресті Литовському); про федерацію з Росією йдеться наступне: “Українська Народня Республіка змагає до створення федеративної злуки всіх республік, які повстали на території давньої Російської Імперії. Аж до часу, коли в Росії буде встановлено федеративне правительство і аж поки міжнародне заступництво буде поділене між правительством федеративної республіки та правительством України, вступає Українська Республіка зі своїм правительством – Генеральним секретаріатом – на дорогу самостійних міжнародних відносин” [147, с. 312].

Оцінюючи значення четвертого універсалу про абсолютну державну незалежність у формі Української Народної Республіки, А. Яковлів згадував, що: “Український Народ устами своїх 800 представників, членів УЦР, визнав і формально проголосив свою повну, необмежену державну самостійність та свою незалежну державу – Українську Народну Республіку. Цим урочистим актом Український Народ назавжди “самовизначився”, перед цілим

світом виявив свою непорушну волю бути господарем на своїй прапрадідівській землі, жити в своїй ні від кого незалежній державі – УНР. Це виявлення волі вільного Українського Народу жодні наступні події, жодний примус, жодне невизнання з боку інших держав чи народів не може позбавити правової сили. Четвертий Універсал верховного законодавчого органу України – Української Центральної Ради, був, є й буде Хартією свободи Українського Народу, актом, що проголосив 22 січня 1918 р. державну самостійність і незалежність України на віки” [713, с. 3].

Четвертий універсал, за твердженням І. Лисяка-Рудницького, був тим актом, що покликав до життя українську державність. 20 листопада 1917 р., а третім універсалом стверджувалося: “Однині Україна стає Українською Народною Республікою”, але вказаний документ зберігав федеративний зв’язок між Україною й рештою територій колишньої Російської імперії та обіцяв “силами нашими помогти Росії, щоб уся Республіка російська стала федерацією рівних і вільних народів”. Четвертий універсал проголосив повне відокремлення України від Росії [315, с. 181].

С. Дністрянський писав, що в четвертому універсалі вже не йшлося про федерацію з Росією, лише виразно проголошено: “Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, не від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу”. Четвертий універсал зберіг усі особисті й політичні свободи українських громадян, а за всіма народами, що проживали в Україні, визнав рівне право до “національно-персональної автономії”. Запроваджено вибори до українських установчих зборів, та регламентовано: даному “найвищому органу належить рішити профедеративній зв’язок з народними республіками бувшої російської держави” [147, с. 312-313]. З погляду С. Дністрянського це означало, що українські установчі збори повинні були вирішувати з якими народними республіками Україна може увійти в федерацію.

З погляду І. Лисяка-Рудницького, третій і четвертий універсали віддзеркалюють два етапи українського державотворення, які можна розглядати як види двох різних, альтернативних концепцій

української державності: федералістської та самостійницької [315, с. 181].

У момент проголошення третього універсалу, центрального всеросійського уряду фактично не існувало, тому І. Лисяк-Рудницький приходить до висновку, що федералістське спрямування даного акту не було вимушеним, а добровільним. Впродовж короткого проміжку часу між прийняттям третього й четвертого універсалів наступили радикальні зміни у мисленні керівників Центральної Ради [315, с. 182].

Третій універсал становив послідовне завершення всієї попередньої політики Центральної Ради. Логіка історичного процесу вийшла поза межі суб'єктивних бажань та планів державних діячів. Політична обстановка зазнала глибоких змін, події розмивали підвалини федералістської концепції і виносили на поверхню політико-правового життя концепцію незалежної держави [315, с. 193]. Про четвертий універсал С. Шелухін писав у своїй роботі “Чи правні підстави української державності чи 4 універсал?": “За п'ятнадцять років від видання четвертого універсалу більшість українських політиків, будиши відірвана децентралізацією від правового думання й української духовної культури, все ще не зорієнтувалася в правдивім значенні цього акту, голий факт його появи на світ, основою й первопочатком державности українського народу, зробила з нього ідола, оздобила матеріалами і творить з облуди свято визвольної боротьби. В цім універсалі нічого для свята не має, навіть дата його фальшива” [594, арк. 100].

Проголошення третього й четвертого універсалів ставило Центральну Раду перед важливим питанням, а саме як втримати лояльність неукраїнців, що проживали в Україні до української держави? Планувалося надати їм особливі політичні права. Згідно “Закону про національно-персональну автономію” від 25 січня 1918 р., право на автономію автоматично визнавалося за трьома найбільшими національними групами – росіянами, євреями і поляками (решту національних меншин могли одержати це право за умови, якщо їх петиції у даному питанні зберуть щонайменше 10 тис. голосів) [125].

Держава, проголошена четвертим універсалом, була уже на першій своїй стадії приречена, оскільки цей документ відстоював есерівську позицію щодо аграрної реформи, а це унеможливило виконання Берестейської угоди щодо продажу хліба німцям. Закономірно, що німці, які мали реальну військову силу в Україні, шляхом гетьманського перевороту перебрали на себе політичну владу. Пізніше М. Грушевський ще раз поставить свої соціалістичні ідеали вище державності. У 1920 р., коли російськомовні більшовики боролись проти Директорії УНР на чолі з Петлюрою, він написав листа секретарю ЦК КП(б)У Косіору з проханням до більшовиків України передати владу українським партіям, які стояли на радянській платформі [81, с. 270-273].

С. Шелухін відстоював думку, що для авторитетних істориків і правників, яким притаманна вузькість мислення, засвоєна від московської школи, історичні факти державно-правової природи і юридичного значення, такі як договір 1654 р., зречення московського царя 3 березня 1917 р. від суверенітету й престолу та звільнення російських народів від присяги підданства, що втілюється в останньому царському законі, не мають значення, юридичних висновків і правових наслідків, а факт появи четвертого універсалу щонайменше взагалі спірний, сумнівний щодо своєї природи й значення та компетентності джерела, виставляється самотійним, безсумнівним і абсолютним джерелом та основою найвищих прав українського народу – суверенітету державності і самотійності. За словами С. Шелухіна, без царських актів 3 березня 1917 р. не було б ні Української Центральної Ради, ні її комітету – Малої Ради, ні першого, ні четвертого універсалів, оскільки всі зазначені події стали можливими за розвитку подій 3 березня 1917 р.; “що правні наслідки можуть бути тільки з правотворчих фактів і що четвертий універсал ближче появився внаслідок і для заgrimіровки українського скандалу в Бресті, де як і всюди у чужинців, за четвертим універсалом ніхто не визнав правового значення” [594, арк. 101].

Не варто обертатися на минуле, слід іти шляхом нової плідної громадсько-політичної діяльності, стверджував О. Ейхельман: “...не слід чіплятися за старі політичні шаблони в громадсько-

політичному життю, що до них, на протязі довгих років, люди автоматично призвичаїлися. Бо ми таки бачимо, що ці шаблони вже не вистарчають; що вони уже збанкрутували. І ми повинні, щоби не загинути, іти до нового, реформованого, – і, коли це потрібно, навіть дуже нового, радикально реформованого життя громадянства та держави, згідно з стихійно наростаючим духом цього життя” [167, с. 14].

Дослідження та аналіз праць учених-емігрантів, де відображено правове обґрунтування підстав української державності, прагнення української діаспори до відновлення національної державності, повинно викликати значну зацікавленість як професійних науковців, так і представників органів державної влади, вітчизняних і зарубіжних українських громадсько-політичних організацій, світового товариства та може становити суспільну користь за нинішніх складних умов українського державотворення.

Останній президент УНР в екзилі М. Плав'юк бачив генетичний зв'язок між “історичним рішенням Верховної Ради України з дня 24 серпня 1991 року, potwierдженням вільним волевиявленням народу України 1 грудня того ж року”, коли “здійснилася мрія синів і дочок українського народу”, і вписаними в історію України золотими літерами датами “22 січня 1918 і 1919 років”, в той час, як “пролунали на Софіївській площі і по всій Україні слова IV універсалу Української центральної ради: “Віднині Українська Народна республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу” [20, с. 60].

Поява українського народу на світовій арені в ролі самостійного суверенного, повноправного суб'єкта міжнародного права зачепила багато різних відносин і чужих інтересів, підкреслював С. Шелухін, і це вимагало “дуже багато всяких злагоджень, упорядковань, коордіновань, погоджень, визнань”. Він розмірковував, що в односторонньому порядку Україна не може нав'язувати чи наказувати свою волю контрагентам і зацікавленим. Зрозумілим для нього був той факт, що одностороння заява четвертого універсалу сама нічого не вирішила, нікого ні до чого не зобов'язала. Він залишався непохитним у своїх переконаннях, що

для позитивних рішень у правових справах потрібні правові підстави, основи, аргументи. Для цього четвертий універсал, на його думку, абсолютно не годився, бо він не мав правових підстав “та й сам своєї правосилости вимагає для себе правного походження й правного титулу” [594, арк. 122].

Найбільше праць дослідники еміграції присвятили ключовому етапу боротьби, коли була створена держава – українській революції 1917-1921 рр. Питання про ставлення до української революції діячів еміграції потребує глибокого аналізу. Проаналізувавши правову спадщину, наприклад, С. Шелухіна та А. Яковліва можна стверджувати, що погляди їх різняться, зокрема це стосується трактування четвертого універсалу, тобто революційних основ відновлення української держави.

Так, у своєму листі до редакції журналу “Розбудова нації”, написаному в Празі 1928 р., С. Шелухін продовжував наголошувати, що датою відновлення української незалежності є 28 лютого 1917 р., а визнання четвертого універсалу Української Центральної Ради за основу й за проголошення української державності було б компрометацією її в правовій основі і позбавляло б історичних та правових основ [670, с. 360]. Правник виділив такі незаперечні факти, які мали існування до видання четвертого універсалу:

1. Знищення царської влади 28 лютого 1917 р. і переходу суверенітету, узурпованого царем, до українського народу. Україна стала вільною. Така подія, на думку С. Шелухіна, є основою незалежної правової сили Української Центральної Ради, вона для всіх підносить і значення УЦР.

2. Учений наголошував, що за документами більшовики вже 4 грудня 1917 р. визнали незалежність України, тому, якщо вважати Україну незалежною з 22 січня 1918 р., виходить, що більшовики раніше визнали державність України, ніж вона сама.

3. Ще одним незаперечним фактом існування української державності С. Шелухін називає відрядження французького та англійського дипломатичних агентів у листопаді 1917 р. як представництва до української суверенної республіканської держави. Якщо до 22 січня 1918 р. Україна не була державою,

вказує правник, то цей факт не має жодного значення і самі українці зрікаються його.

4. Українська нота до Бресту до Центральних держав 28 грудня 1917 р. про вступ Української Народної Республіки в ролі самостійного суб'єкта міжнародного права в самостійні міжнародні відносини з державами.

5. Визнання 30 грудня 1917 р. Української Народної Республіки як самостійної держави Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією та прийняття ними для правових перемовин Української делегації. Утворення цими державами мирових договорів з Україною. Святкуванням дати 22 січня українці, вважає правник, самі зрікалися б цього історичного акту [595, арк. 264].

Стверджувати про те, що Україна як суб'єкт міжнародного права виникає 12 (25) грудня 1917 р. після того, як I Всеукраїнський з'їзд Рад оголосив Україну республікою рад, як мінімум, некоректно [20, с. 63].

По-перше, тому що на 12 грудня більшовики не контролювали і не здійснювали ефективного керівництва більшістю території України.

По-друге більшість населення тогочасної України не підтримувало українського радянського уряду, який за аналогією з Генеральним секретаріатом називався Народним секретаріатом, а проголошена більшовиками держава своєю назвою обрала також – УНР і лише згодом стала називатися УСРР, яка легітимізувалася методами репресій, шляхом масового терору та нав'язуванням державної ідеології.

У праці “Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.” А. Яковлів дослідив правовий статус України в момент підписання договору: “Україна була фактично й юридично цілком самостійна держава. Юридично, бо державно-правові стосунки між Україною і Польщею, сформульовані в договорах Зборівському та Білоцерківському, були внаслідок війни зірвані. Україна не визнала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана і як вільну, незалежну державу, Україну трактував і Московський цар.

Фактично, Україна стала вільною, ще перед зазначеними договорами. Отже, складаючи договір з Москвою, як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх друга сторона в договорі – Москва, прийняла” [710, с. 45-46].

Т. Маньгора, на основі аналізу праць А. Яковліва, прийшла до висновку, що він належить до представників емігрантсько-державницького напрямку в українській історіографії, до якого зараховує в тому числі й С. Шелухіна, Р. Лащенко; вони розглядали українсько-московські договори, як заходи царського уряду щодо обмеження самостійності України [327, с. 15]. Таким чином, щодо юридичних основ відновлення української державності погляди вищевказаних вчених-правників характеризуються схожістю.

Український правник Р. Лащенко, будучи в еміграції, дослідив з юридичної сторони Переяславський договір. Проаналізувавши юридичну природу поняття “інкорпорація”, учений прийшов до висновку, що об’єднання України з Росією за Переяславським актом 1654 р. в жодному випадку не можна вважати інкорпорацією, оскільки Україна не була завойована Москвою, а інкорпорація чужих територій є наслідком успішної війни для завойовника. Відношення України до Росії, згідно умов договору, спиралися на вільну угоду, а така підстава заперечує інкорпорацію, природа якої полягає в примусі, насильстві сильнішого над слабшим. Україна на підставі Переяславського договору залишала за собою власний державний устрій, свої закони (“права і вольності”), що не надавалися Україні Москвою, а були своїми, остання лише зобов’язувалася ні в чому їх не порушувати [291, с. 8].

Україна мала свою територію, законодавство, незалежний від Москви державний устрій, окреме від московського уряду, надзвичайно важливе з погляду Р. Лащенко, право відносин з іноземними державами (міжнародні функції), що дає підстави вважати: Україна не була приєднана до Москви як автономна провінція [291, с. 9].

У контексті висловленого В. Липинським трактування Переяславського договору, на думку Ю. Терещенка, переконливою є та частина, що чітко вказувала на повну державну незалежність України. “Україна бажала б, щоб між Швецією і Москвою не

доходило до конфліктів, і Україна могла б зістатися в приязни з обома державами, але коли б прийшло між ними до конфлікту, вона готова стати по стороні Швеції, коли та ввійде з нею в союз – йдеться у викладеному М. Грушевським меморіалі. – Становище України до Москви підчеркується, як свобідне, зв’язане з Московою тільки мирним договором, не більше” [74, с. 36; 128, с. 918].

В. Липинський підкреслив, що після укладення Переяславського договору “були українською дипломатією висловлені ті провідні ідеї української закордонної політики, що пізніше лягли в основу балтійсько-чорноморської коаліції 1656 р.” [74, с. 36; 309, с. 163].

За словами В. Липинського, після Переяславського договору запорізьке військо стало державотворчою верствою – “аристократичним станом, цілою нацією українською з посеред себе виділеним, на яким організація цієї нації, її держава і сила спірається” [309, с. 169].

Окрім контролю над міжнародними відносинами України, Москва прагнула забезпечити військовий контроль над внутрішніми порядками запорізького війська, залишаючи за собою право утримати своїх воєвод із військовими в найголовніших центрах України. З історії запорізького війська відомо, яку велику роль у стосунках України з Московою відігравали царські воєводи з військовими, відряджені до різних міст – стверджує А. Яковлів. Вони контролювали головні комунікаційні шляхи, втручалися у внутрішні питання держави, в боротьбу різних категорій населення, дедалі більше зміцнювали московські впливи в Україні. Право мати воєвод московський уряд виводив або з договору 1654 р., або ж з усіх перемовин, що відбулися в Переяславі та Москві – дослідив учений [710, с. 49].

В основу договірних відносин між Україною і Московою лягли Переяславські статті, затверджені в Москві, так звані “мартовські статті” [291, с. 8]. Заглиблюючись детально в їх зміст Р. Лашенко заперечував будь-яку залежність гетьмана від Московського царя. Україна та Росія являлися абсолютно незалежними й рівноправними сторонами; гетьман поставав як незалежний від Москви очільник незалежної держави. У поданні, направленому

московському царю, Б. Хмельницький наполягав, щоб українські привілеї “права і вольності” були затверджені у хартіях з печатками. Вчений підкреслював, що навряд чи васал, залежний від свого сюзерена, ризикнув би звернутися з такою вимогою.

На думку О. Ейхельмана, в 1654 р. Україна вступила в міжнародно-правовий союз з московським царем для оборони від зовнішніх ворогів як суверенна держава, зберігаючи при цьому власну державну самостійність [428, с. 201].

В. Липинський прийшов до висновку, що Переяславський договір як міліарний союз, спрямований проти Польщі та Кримського ханства й забезпечений формою протекторату, є абсолютно зрозумілим. Проте політична мета сторін договору була цілком різною, тому одразу для сторін не визначеною. Різниця політичних цілей проявлялася формально у перемовинах, у всіх актах, на практиці [74, с. 35-36].

Б. Хмельницький дав присягу цареві про дотримання союзу, а цар відмовився від такої дії; це не дає підстав розмірковувати про васальну залежність гетьмана від царя, а свідчить про відмінності між правовою ідеологією двох держав. Державний світогляд українських керівних кіл, всього українського суспільства, як вважає Р. Лащенко, та світогляд іншої сторони розділяла прірва, яка яскраво проявилася в конкретний історичний момент [291, с. 11].

В. Липинський писав, що “акт Переяславської Умови, як символ відділення України від Польщі, її державного унезалежнення, став можливим тільки тоді, коли нова державна організація осілого Війська Запорозького була вже Гетьманом на Україні наладжена...І в дозрілій уже до самостійности життя по переяславській Україні її внутрішні міжкласові відносини прибрали виразні, новою українською державною організацією окреслені форми” [73, с. 77].

Р. Лащенко знаходить певну логіку в “ідеї протекторату” В. Липинського: “прийняття протекції “восточного Царя” і розрив із західною Річпосполитою йшли в парі з узахідненням і європеїзацією козаччини” [73, с. 77]. В той же час правник зауважив відсутність зв’язку між “ідеєю протекторату” та ідеєю про

рівність двох сторін в договорі, яку констатував В. Липинський. “Гетьман, – писав В. Липинський, – вважаючи себе головою держави, хоче присягати на додержання союзу цареві-протекторові тільки сам один, без старшин і без війська... Гетьман хоче, щоб йому як цареві рівному – посли московські на додержання союзу “за Государя” присягу учинили... Гетьман хоче платити цареві дань безпосередне сам, сам її через своїх урядовців збираючи та круглою сумою один раз на рік” [291, с. 14].

Таким чином, Р. Лащенко вважає, що ідея протекторату як васальної залежності є запереченням ідеї рівності, оскільки між тим, кому протегують, і тим, хто протегує рівності у взаємовідносинах не може бути. Взявши на себе обов’язок захисту й оборони, держава, що захищає, природно вимагає для себе право контролю, зокрема над міжнародними відносинами сторони, котру захищають. Протекторат неминуче передбачає підлеглість, тому “держава охороняюча становиться разом з тим і пануючою, а яку охороняють – залежною”. Ідея протекторату тісно пов’язується з ідеєю обмеження суверенної влади тієї держави, котра опиняється під протекцією іншої [291, с. 14].

Свої зовнішні відносини з іншими державами українська сторона зобов’язувалася як союзник московського царя узгоджувати з останнім. О. Ейхельман називає взаємовідносини України з Росією того часу “договором союзу і гарантії”, відкидаючи інші версії юридичного визначення Переяславського договору, такі як особиста і реальна унії, міжнародно-правовий протекторат та ін. Він доводить, що відносини України, з московським царем були зв’язком персональним, і з падінням царської династії 1917 р. цей персональний зв’язок сам собою перервався [428, с. 202].

Зі сторони України питання про право іноземних відносин було поставлено так, що обмеження його торкалися тільки відносин із ворожими обом державам країнами та були обопільні, як це звичайно буває при союзних договорах, підкреслює А. Яковлів. Одностороннє обмеження відносин з іноземними державами протирічило дійсному наміру Б. Хмельницького. Аналізуючи текст указу царя, правник звертається до ст. 14 договору та ст. 5 в

редакції 27 березня, де цар обмежив контролем Москви пасивне право України приймати та відпускати послів, а також обмежив і активне право щодо Польщі й Туреччини. Але й цей обмежуючий царський указ усе таки визнав право України, як окремої держави, на відносини з іноземними державами, хоча й під певним контролем Московського царя. Тому А. Яковлів висловив міркування, що встановлені таким способом взаємовідносини поміж Україною й Москвою набули характерних ознак протегованої держави до її протектора [710, с. 48-49].

В. Липинський стверджував, що Переяславська угода укладалася в момент, коли Україна вже перейняла й закріпила у своїх державних формах поняття і уклад західного, хліборобського, осілого життя, витворені у попередні століттях під впливом західної європейської цивілізації. Договір у Переяславі став союзом України з Москвою проти Польщі. Угода, захищаючи Україну перед натиском Польщі, на думку В. Липинського, одночасно відривала її від Заходу і ставила в залежність від Сходу. Потрібно було забезпечити тодішню європейську української цивілізацію “Малої Русі” від знищення, яке загрожувало їй з боку тодішньої азійської московської цивілізації “Русі Великої”, а разом з тим скріпити союзом з Москвою спротив України проти ополячення, яке вела за собою європеїзація України. Саме в цьому В. Липинський бачив головне завдання творців української держави – “велике історичне завдання, без здійснення якого саме існування нації української було неможливе” [73, с. 77].

Договір 1654 р. в історії державного творення українського та російського народів відіграв важливу, епохальну роль, відзначав А. Яковлів. Він започаткував співжиття двох держав, різних з погляду державного устрою, населення й культури: Української республіки – “Війська Запорізького”, що з моменту укладення договору була перейменована на “Малу Русь” чи “Малоросію”, та абсолютної, східного типу монархії – Московського царства, “Великої Росії”, що з початку XVIII ст. була перейменована в “Російську Імперію” [428, с. 63].

С. Дністрянський вважав, що з одного боку, український народ об’єднав під проводом Б. Хмельницького всі українські елементи в

єдину державну організацію і здійснював після Переяславського договору визвольну боротьбу в умовах гетьманщини, з іншого ж – козацька держава постала як результат протидії економічному визиску і експлуатації, що не дає можливості беззастережно зарахувати український народ княжої або козацької доби до свідомого суспільного зв'язку [428, с. 175]. “Тоді, однак, коли це діялося не було ще цього психічного чинника, який по модерним поняттям вяже народ або націю в осібний спільний зв'язок – був український народ, як факт, але не як свідомий суспільний зв'язок у противності до держави. Народ (або нація) став свідомим суспільним зв'язком щойно, процесом історії останніх століть як протест проти територіальної самовлади держави [428, с. 175].

Р. Лашенко припустив, що шляхом визнання “морального авторитету царя Московського”, хай навіть його “моральної зверхності” Б. Хмельницький очевидно намагався утворити легальну форму відокремлення України від Польщі, тому для гетьмана і тодішніх творців української держави Переяславський договір був необхідним [291, с. 20].

Визнання гетьманом морального авторитету царя полягало в тому, що зовнішню політику він мав координувати по можливості з інтересами свого союзника царя; на це вказує факт, що на підставі одного з пунктів Переяславського договору гетьман не мав права без згоди царя вступати у відносини з турецьким султаном і польським королем, а “послів, що приходили з недобрим ділом для государя, мусів затримувать і писати про них цареві” [291, с. 21]. Попри наведений вище факт Р. Лашенко не вбачав обмеження суверенітету, оскільки в принципі право дипломатичних відносин гетьмана навіть з турецьким султаном і з Польщею залишалося непохитним.

А. Яковлів визначив основну ідею договору – встановлення таких міждержавних відносин України й Москви, при яких Україні забезпечується державна самостійність як зовнішня, так і внутрішня на умовах певного контролю міжнародних відносин з боку московського царя та виплати цареві, як протекторові, данини за військову оборону супроти зовнішніх ворогів [710, с. 27].

Оцінка договору московським урядом змінювалася, спочатку погоджувалися з “протекційним” характером договору і вважали Україну самостійною державою. Маючи з Б. Хмельницьким відносини ще до укладання договору, царський уряд здійснював їх через спеціальних послів, і відав ними Посольський приказ – це по суті московське міністерство закордонних справ, що керувало відносинами Москви з іноземними державами. Україну відокремлював від Москви державний кордон і митниці [33].

Звинувачуючи московський уряд у державно-правовому підкоренні України, яка в другій половині XVIII ст. була перетворена з рівного союзника, самостійної політичної одиниці у ряд окремих російських губерній, О. Ейхельман висловлював думку, що цей односторонній акт за всіма канонами державно-правової термінології став державним переворотом, тобто протиправним актом. Попри русифікацію, переслідування української культури та національної самобутності українського народу, останній свято зберігав свої національні традиції та свою національну ідеологію, не менше ніж поляки, грузини, вірмени, фіни [428, с. 202].

Щодо порядку статей та їх логічного зв'язку, то варто вказати, що, на погляд правника А. Яковліва, статті розміщено не в логічній послідовності й без зв'язку; статті загального характеру вміщено між статтями, що торкаються окремих спеціальних предметів, а статті, що торкаються цілої держави, вміщено між статтями, що трактують окремі стани населення, про їх окремі “права й вольности”. В наслідок цього основна ідея, якою керувалися гетьман і старшина та яку вони ставили основу проекту договору з Москвою, замасковувалася питаннями, менш важливими, котрі було підкреслено й висунуто на перший план [710, с. 27].

Ідея зовнішньої незалежності, висловлена в наступних статтях договору: “ст. 6 – право вільного вибору гетьмана як голови держави й уряду; ст. 14 – право закордонних відносин України з іноземними державами з обов'язком повідомляти царя-протектора про справи, які будуть йому ворожі; в ст. ст. 15, 16 – про виплату цареві данини (трибуту), так як прийнято на інших територіях, “як збирав турецький султан із Угорської, Мунтянської та Волоської

земель”, певною одноразовою сумою – “ціною відомою”, або ж шляхом збирання “доходів” через міських урядників; ст. ст. 13, 17 – непорушність прав і привілеїв всього населення України без різниці приналежності щодо певного стану та про підтвердження цього царськими грамотами; ці статті, – підкреслював А. Яковлів – неточно сформульовані, але зміст їх такий, як зазначено. Сюди ж можна додати з певним застереженням і ст. 21 – грошову оплату командному складу козацького війська – полковникам, сотникам, осаулам і козакам” [710, с. 28].

В Москві дуже добре розуміли справжній зміст об’єднання, а тому поспішили в декларативній формі здійснити інтерпретацію умов договору відповідно московським інтересам.

Р. Лашенко зауважив, що Б. Хмельницький намагався підкреслити ідею рівності України з Москвою і цілковиту незалежність першої від останньої, цар демонстрував ідею не лише моральної, але й юридичної “зверхності” над гетьманом як ідею залежності всього війська запорізького.

З огляду на таке важливе державно-правове значення договору 1654 р., встановлення його точного, правдивого тексту, тлумачення змісту та юридична оцінка були предметом досліджень багатьох істориків, правників і політиків, як російських, так і українських. Історики права в еміграції, аналізуючи умови Преяславського договору, не прийшли до одностайності щодо юридичних підвалин угоди, але в своїх оцінках залишалися на позиціях не підтримки підходів, згідно з якими, українсько-російський договір 1654 р. оцінювався як воз’єднання або інкорпорація двох країн; у їхньому баченні українська держава продовжувала існувати як самостійна одиниця.

Дослідники вищезначеної проблеми в сучасний період схиляються до думки, що не існувало жодного Переяславського договору 1654 р. Відбулася у 1654 р. лише мало чисельна Переяславська рада, яка скоріше носила репрезентативний і декларативний характер. Відбулася однобічна присяга гетьмана, частини старшини, козацтва та міщан. Український уряд у Переяславі не отримав жодного офіційного документального акту, який би визначив умови об’єднання двох держав, жодної письмової

гарантії виконання царським урядом усних запевнень московських послів. Українські вчені зауважують, що Б. Хмельницький зі старшиною проявив енергійну й наполегливу ініціативу в укладанні міждержавного договору з Москвою, оскільки хотіли узаконити суверенітет Української гетьманської держави, примусити царський уряд взяти на себе зобов'язання, які б гарантували незалежність України і здійснення рівноправного воєнного союзу з Москвою [33, с. 17-18; 293, с. 120].

Б. Хмельницький бачив договір 1654 р., як звичайний союзний договір протекції, який “не мав в'язати Військо Запорізьке в його стосунках до інших держав і в міжнародній політиці”; уклавши договір з московським царем, Б. Хмельницький не лише не порвав договірних відносин з Кримом і Туреччиною, але й вступав у такі відносини з іншими державами, стверджував А. Яковлів. Так, у 1655 р. він провів переговори про союз з Швецією проти Польщі з послом шведської королеви Данилом Калугером [710, с. 56].

Цар змінив запропоновану Б. Хмельницьким умову про відносини з іноземними країнами, але така умова не виконувалася в редакції встановленій Москвою, ні у редакції запропонованій Б. Хмельницьким. Гетьман до своєї смерті, писав А. Яковлів, вільно здійснював як пасивне, так і активне право відносин з іноземними державами, як носій верховної влади незалежної держави. З дипломатичних документів, котрі писар Виговський передав Бутурлінові перед смертю Б. Хмельницького та з висланих з Тетерею до Москви 1657 р., А. Яковлів знаходить, що Б. Хмельницький перебував у дипломатичних відносинах із курфюрстом Бранденбурзьким, Фрідріхом-Вільгельмом, із Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Кримом, Польщею, при чому перемовини вів самостійно, не повідомляючи царя [710, с. 49].

А. Яковлів констатував, що в політичних актах XVII ст. юридичні стосунки між державами уявлялись, як стосунки між особами монархів чи іншими носіями державної влади, а не як стосунки між державами. З договору 1654 р. юридичні стосунки пов'язують не запорізьке військо та Москву, як окремі держави, а гетьмана Б. Хмельницького, що персоніфікує Україну та царя

Олексія Михайловича, що персоніфікує Московську державу [710, с. 45].

У внутрішній українській боротьбі між Сходом і Заходом В. Липинський привертає увагу до таких моментів: 1. “змагання до скріплення інституту приватної земельної власності – який проявляється в тодішніх часах підставою європеїзації України, ознакою прилучення її до економічного й культурного ладу західної Європи”, 2. “скріплення індивідуально-українського характеру цієї приватної земельної власності: характеру лицарського, аристократичного, зовсім чужого поняттям і формам московським, але zarazом характеру службового, що кардинально відрізняє за часів Богдана Хмельницького лицарство – козацтво українське від такого ж лицарства – шляхти польської” [73, с. 78].

З погляду В. Липинського, в державно-правових категоріях Росії, де сформований по татарському принципу централізований, міцний державний апарат вдало підійшов “примітивний комунізм” московської сільської общини – вся земля належить тільки цареві, котрий може надавати її своїм підданам у користування, і у будь-який момент може її так само відібрати. Ніхто не мав права посягати на це суверенне право царя. Знаючи про такий стан речей в сусідній державі запорізьке військо заздальгідь домагалось, щоб козацьких маєтків та земель у них не забирали, а діти вдів після козаків мали такі самі “вольности” як їх діди та батьки. В європейських поняттях війська запорізького, підкреслював В. Липинський, земля “кров’ю предків заслужена” належала лицарському козацькому родові і ніхто не мав права її відібрати, навіть у випадку, коли за малолітством дітей землею управляла вдова [73, с. 78-79].

Московщина за своєю природою і характером була унітарною, абсолютистською, феодально-кріпосницькою державою, стверджує сучасний дослідник О. Апанович, для якої Українська гетьманська держава з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною без феодального примусу працею на землі, покозаченим селянством була своєрідною історичною антитезою. Тому неминуче рано чи

пізно царський уряд мав почати наступ на самостійність України [33].

В. Липинський підкреслював, що варто розрізнати “Переяславську Умову” від “Переяславської Легенди”, що виникла під ідеологічним впливом Московщини. З його погляду переяславська легенда ґрунтувалася на ідеї злуки “з одновірною Москвою”, вона й стала основою теорії “возсоединенія Руси” [728, с. 564], що продовжуємо спостерігати в сучасних умовах.

Р. Лащенко стояв на тих позиціях, що українські політичні діячі мають враховувати уроки минулого під час вибору форми державного правління, відповідно до ментальних особливостей українського народу.

О. Ейхельман вважав, що встановити свій народний економічний добробут і свою державність український народ прагне відповідно до своєї національної ідеології при умові цілком вільного вибору та співпраці з іноземними капіталами та підприємствами [428, с. 202].

Аналізуючи прорахунки в закордонній політиці УНР А. Яковлів пов’язував їх із внутрішнім становищем у країні. Він наголошував, що передумовами успіху дипломатичної діяльності є, серед іншого, “коаліція та консолідація національних сил” у самій українській державі, здійснення в УНР аграрних та економічних реформ.

У листах до О. Ейхельмана С. Шелухін визначав основні, з його погляду, причини поразки українських визвольних прагнень 1917-1921 рр.

Це, перш за все, відсутність міцного державного центру, де опинились у переважній більшості випадкові, некваліфіковані люди, які “боялись людей розумних, конкуренції і намагалися проводити кругом таку ж бездарність як самі”, були “нездатні до сердечної і чистої критики, яка необхідна для державного діяча [428, с. 102-103]. По-друге, відсутність у спробах українського державного будівництва організованої законності, коли дозволялися розкрадання державного майна, протекції, підкупи, погроми, провокації, що замість законної відповідальності породжувало повну безкарність. По-третє, для української

революції можна повною мірою застосувати слова французького історика Ле Бона, який писав, що під час революції кожен, навіть наймізерніший чоловік, може вважати себе відповідним високій посаді і опинитися на ній [428, с. 103].

Дослідивши праці провідних українських правників, які самі були активними учасниками державотворчих процесів 1917-1921 рр, можна виокремити основні причини поразки української національно-демократичної революції 1917-1921 років: відсутність у діяч державної влади правильної політичної орієнтації, орієнтація на чужі політичні сили в 1917 р. спричинила руйнування єдиного фронту національного руху, поглибила непорозуміння між українським народом та національною інтелігенцією, позбавила політичну еліту самостійності у прийнятті важливих державних рішень; низький професійний рівень діяльності української дипломатичної служби, що створило проблеми, пов'язані з визнанням України як незалежної держави на міжнародній світовій арені; відсутність добре організованої української армії; незадовільна правова державна організація та юридична некомпетентність провідних політичних діячів УНР; відсутність в УНР налагодженої інформаційної системи, що сприяло поширенню неправдивої інформації про перебіг політичних процесів в Україні; важке фінансове становище УНР; невдалі реформи в судовій системі; невирішеність аграрного питання.

Усі вищезазначені твердження залишаються, на жаль, характерними для сучасності. Нині наші державні діячі, політики повинні більше приділяти уваги історії боротьби українського народу за самостійність і незалежність України, бо з урахуванням помилок, на які вказували українські правники, можна було б уникнути їх повторення в майбутньому.

Очевидно, що державницькі концепції українських інтелектуалів-емігрантів міжвоєнного періоду не могли бути реалізованими свого часу через українські несприятливі умови та недостатній потенціал українських державно-політичних сил. Проте, їхня поява сприяла формуванню державотворчого мислення у середовищі не лише українських політиків, а й різних верств українського суспільства, усвідомлення України як суб'єкта

міжнародної політики мало політико-мобілізує значення у державно-політичних прагненнях українського народу.

2.2. Теоретичні аспекти політико-правових відносин у контексті природного права нації на свободу в українській міжвоєнній парадигмі

Міжвоєнний період визначається як найбільш науково-продуктивний у розвитку еміграційної історико-правової думки. Особливо прихильним до проблем самовизначення українського народу виявився уряд Чехословаччини, за сприяння якого було організовано діяльність чотирьох українських вишів [201, с. 141]. До їх функціонування, були залучені українські вчені-емігранти, що здійснювали плідні історико-правові дослідження. Активну діяльність проводив Український вільний університет, тут, зокрема функціонував факультет права та суспільних наук, де здійснювалися наукові дослідження в галузі права й держави. Р. Лашенко писав, що УВУ надасть Україні можливість посісти місце на рівні із прогресивними країнами Європи, а українській політичній еліті стати активними провідниками національно-демократичних ідеалів [288, с. 1].

У науковому доробку правника та вченого О. Ейхельмана виокремлюємо три форми державного устрою, які існували за його словами у тогочасній політико-правовій культурі, це – конституційна монархія, демократична республіка та союз держав. Перші дві належать до форми державного правління, а остання відноситься до форм державного устрою. Сучасні дослідники слушно задаються питання щодо вибору критерію такої класифікації О. Ейхельмана. За основу він обрав кількість людей, що знаходяться при владі. Цей підхід, на думку Г. Корольова, є спрощеним варіантом античних уявлень про державний устрій,

сформований під впливом учення Платона й Аристотеля [261, с. 163].

Принагідно, що В. Потульницький зараховує О. Ейхельмана разом з такими представниками української еміграції як М. Міхновський, С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський до національно-державницького напрямку в контексті української зарубіжної політико-правової науки [428]. В науці історики, політологи, правники по різному систематизують надбання української історико-правової думки досліджуваного періоду, розкриваючи державно-правові вчення найвизначніших українських вчених-правників. Зокрема, знаний український правник В. Заїкін виділяє народницький (з його погляду, представниками були С. Шелухін та Р. Лащенко), християнсько-консервативний і націоналістично-державницький напрями, зараховуючи А. Яколіва та О. Ейхельмана до третього напрямку [187].

Сьогодні потрібно віднайти цінність державно-правових вчень, створених у середовищі української еміграції, адже події і проблеми сучасного періоду в Україні подібні до подій і проблем, що відбувалися сто років тому, а представники української еміграції намагалися дати відповіді на виклики того часу (втрата державності, історико-правові підстави української державності, питання територіального устрою, громадські свободи та свобода загалом, адекватність політичної еліти, відносини з Москвою). На переконання І. Лисяка-Рудницького [314] суспільна думка та політичні ідеології модерного періоду істотно відрізнялися від тих, що домінували в минулих століттях, тому потребували нових методологічних підходів.

Справедливо стверджують науковці, що українські політико-правові ідеї XIX–XX ст. набували розвитку в соціальному середовищі, де руйнувалися спадково-майнові ознаки, сільський спосіб життя та зароджувалося індустріальне суспільство. В Україні напрями історико-правової та політичної думки набули специфічної форми, що пояснювалося довготривалим перебуванням української держави під чужоземною окупацією та боротьбою народу за своє самоутвердження як нації [551, с. 102].

В. Потульницький відносить М. Грушевського, Р. Лащенко та С. Шелухіна до народницького напрямку. І. Лисяк-Рудницький останнім представником народницького напрямку вважає М. Грушевського. Я. Турчин виявила розбіжності в авторських підходах і у трактуванні національного напрямку в українській суспільно-політичній думці [551, с. 103]. Вона констатує, що С. Шелухін і Р. Лащенко як учені правники аналізують політико-правові форми української державності швидше як державники, а не як народники [551, с. 105]; політичну думку міжвоєнного періоду класифікує на демократичний, консервативний, націоналістичний напрями. О. Мошак, досліджуючи концепції державності у працях представників міжвоєнної еміграції в Європі, також виділяє демократичний, консервативний, націоналістичний напрями політико-правової думки [348]. Дослідниця наголошує, що однією з головних особливостей формування демократичного напрямку був виразний вплив народницької ідеології з характерним для неї ототожненням демократії з народоправством [348, с. 8].

М. Грушевському був притаманний народницький світогляд, суть якого полягала у домінуванні інтересів народу над інтересами держави. Його переконання еволюціонували в процесі політичної діяльності. Він обґрунтовував історико-правові підстави українського народу на самостійність та державність [428, с. 44].

М. Грушевський наприкінці 1919 р. заснував перший науковий український заклад в еміграції – Український соціологічний інститут у Відні; він став основним місцем його наукової діяльності впродовж перебування за кордоном. Тут діяч видрукував чимало наукових праць, вів лекційну, пропагандистську та наукову роботу. Проіснувавши до 1922 р., інститут підготував і видав друком монографію М. Грушевського “Початки громадянства (генетична соціологія)”, у якій обґрунтував свої погляди на державу і націю, а також “З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток” – збірник матеріалів про піонерів української політичної думки М. Зібера, М. Драгоманова, С. Подолинського. Видавав також монографії співробітників інституту [422].

Я. Турчин та О. Мошак відзначають, що після революційних подій народницька школа вже не мала прихильників, а втрата незалежності та більшовицька політика спричинили еволюцію поглядів багатьох українських емігрантів.

У державницьких поглядах представників української еміграції однією з основних, постала ідея про міжнародну, так би мовити, справедливість, коли усі держави будуть мати однакові права на самостійне життя та свій розвиток, кожен народ буде мати право на незалежне від інших народів існування та на вільний розвиток своїх національних сил та здібностей, не порушуючи таких самих прав інших народів [526, с. 4].

Для кращого усвідомлення досліджуваного питання варто з'ясувати, який зміст сучасні науковці вкладають у поняття “держава”, “державність”, “суверенітет” і як співвідносяться ці категорії [222, с. 5].

Історико-правова наука під поняттям “держава” розуміє організацію політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, а під терміном “державність” – специфічну ознаку державно-політичної організації суспільства, якою визначається історичний розвиток країни (нації, союзу племен та інших утворень), що зуміла створити власну державу чи відродити втрачену з різних причин (втрата незалежності, об'єднання з іншою країною) свою державу [222, с. 5; 697, с. 80, 162].

Суверенітет має внутрішній і зовнішній виміри. Це означає, що держава володіє найвищою і необмеженою владою над внутрішніми суб'єктами у межах кордонів тієї чи іншої країни (внутрішній вимір), а інші держави повинні визнавати цей принцип (зовнішній вимір). Суверенітет, зазначає В. Белєвцева – це одна з істотних ознак держави, її можливість повноправно здійснювати внутрішньо- та зовнішньополітичні справи, не допускати втручання в свою діяльність іноземних держав та інших внутрішньодержавних сил (організацій). Невід'ємними юридичними ознаками суверенітету є єдність, верховенство, незалежність державної влади [333, с. 7].

Л. Мельник та В. Капелюшний стверджують, що державність – комплекс інститутів політики, культури, що функціонують на

території, населені національною спільнотою, пов'язують її в цілісність і забезпечують їй розвиток [222, с. 5-6; 333, с. 97].

Згідно поглядів правника Р. Лашенка, українська державність зароджується ще до прибуття варягів і поступово розвивається на українських землях на основі дійсного народоправства, відсутності замкнутих станів, виборності та свободи. Він у своїх працях приділяє увагу дослідженням державного ладу та правової творчості українського народу [428, с. 64-65]. Цікавими видаються міркування Р. Лашенка з приводу історії українського права, зокрема, вирішення питань на вічі (вважав, що віче було верховним органом влади, виявляло волю народу, зміст і значення якого визначалися у верховенстві народу над князем). Учений не підтримував думку, що скликати віче міг лише князь. “Скликати віче міг кожен громадянин, – пише Р. Лашенко, – скликати віче без поважних причин було просто небезпечно, бо ті, хто хотіли використати народне зібрання в особистих цілях..., при невдачі тяжко розплачувалися перед народом за це” [289, с. 87]. Дослідник констатує, що невідомим є механізм прийняття рішень на вічі, проте, підтримуючи Костомарова, вважає, для законності постанов на народних зборах потрібне було одноголосся. Р. Лашенко припускає, що даючи можливість висловити думку кожному громадянину, віче прагнуло об'єднати всі міркування в єдиному прийнятному положенні та винести відповідну постанову. З його погляду, віче володіло всією повнотою влади, тому на ньому вирішувалися найважливіші державні справи, а також питання, що стосувалися всього народу [289, с. 88].

Український історичний досвід і традиція – це є закон українського суспільства. Для українського громадянина завжди важливим було, щоб усе відбувалося згідно закону. Законність будь-якої діяльності – це підстава українського громадянського мислення і, як писав Ю. Липа, “чим ближчий він до своєї крові, тим сильніша в нім ця потреба законности, справедливости, що регулює відносини українських людей на підставі їх власної традиції і звичаїв”. Дотримання звичаїв і традицій є запорукою продуктивності як окремого громадянина, так і суспільства в цілому. Покарання, що йшло від суспільних груп, не було

знуцанням, а лише вказівкою, що особа переступила звичай [298, с. 217].

Будучи прибічниками різних ідей, осмислюючи західноєвропейські державницькі концепції, представники української діаспори приділяли увагу теоретичним питанням політико-правових відносин. Я. Турчин виділяє наукові напрями досліджень О. Ейхельмана в еміграції, а саме: 1. правове обґрунтування системи міжнародних відносин із застосуванням аналізу геополітичної ситуації та визначення місця України в ній; 2. правова організація держави, адміністративного управління із використанням світового досвіду, адаптованого до потреб України. Так, дослідниця відзначає, що значна частина праць не дійшла до сьогодення, внаслідок складних політичних обставин [552].

Я. Турчин з'ясувала тлумачення О. Ейхельманом поняття “держави” – це “постійний, тривалий суспільний устрій вільних громадян з їх активною участю у відповідних формах урядування на певній, сталій території під верховенством найвищої суверенної влади”, метою якої учений-правник визначав “реалізацію внутрішньої і зовнішньої безпеки, а також духовних та економічних потреб населення, а її інституційною основою – правові, конституційні та корпоративні норми, звичаї й традиції” [546, с. 25].

Концепцію відносно докорінних змін у міжнародному праві, які відбулися після Першої світової війни та створення Ліги Націй, О. Ейхельман вибудував у своїй праці “Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права”, написаній ним українською мовою і опублікованій у 1931 р. під час перебування в еміграції у Чехословаччині. У 2004 р. вона була повністю перевидана Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України в рамках “Антології української юридичної думки” [170, с. 332-382] і, таким чином, як вказує К. Савчук, фактично заново введена до наукового обігу [465, с. 246-247].

О. Ейхельман у цій праці підкреслював, що відсутність законодавця, законодавчої влади у складі міжнародного правового побуту не виключає реальної можливості виникнення та

фактичного застосування у практиці норм звичаєвого права. Вчений зазначав, що звичаєве право виключно в юридичному значенні, “яке загально визнається, не має цього значіння у міжнародному праві, через фактичні, принципово, йому властиві, життєві обставини, а тому не може бути і його фактичного прикладання у міжнародніх стосунках” [169, с. 12].

Для юриста цілком зрозумілим є те, що міжнародне право у своїх основах могло би ґрунтуватися на звичаєвому праві, разом з тим він висловлювався, що у специфічному характері умов міжнародно-правової практики, звичаєвому праву не вистачало потрібної юридичної означеності і точності у змісті тих норм права, якими повинні були б бути норми звичаєвого права у міжнародному праві. “... Цю велику і цілком непоправиму хибу з жалем визнають і самі ті авторитети в науці міжнароднього права, що уперто твердять про переважне значіння звичаєвого права для позитивного міжнароднього права, – стверджував О. Ейхельман, – вважаючи його навіть головним джерелом для цього останнього, бо вважають, що саме всі основні його норми мають своєю позитивною правовою підставою це джерело – звичаєве право” [169, с. 13].

Вчені-емігранти творили у той саме час, коли у міжвоєнній Європі з’явилася книга Г. Кельзена “Чисте правознавство” (1934 р.). Тому значний інтерес викликає порівняння, співставлення поглядів українських мислителів з підходами до вирішення багатьох засадничих, методологічних правових проблем представників європейської школи права.

Зокрема, мова йде про розуміння поняття “джерело права” під яким

Г. Кельзен розуміє “образний вираз, що має не одне значення, а більше”, яким можна означувати “всі методи право творення, або ще будь-яку норму в її відношенні до нижчої норми, створення якої вона регулює. Ось чому під джерелом права можна розуміти також основу чинності, зокрема останню основу чинності правового порядку – засадничу норму. Однак фактично тільки позитивно-правова основа чинності правової норми, себто вища позитивна

правова норма, що регулює вироблення нижчої норми, означається як “джерело” [230, с. 259].

Розмірковуючи над значенням Конституції, як джерела, “вироблення законодавством, як шляхом узвичаєння, загальних правових норм, а всяка загальна правова норма – джерелом судового рішення”. Водночас, підкреслює Г. Кельзен, саме “судове рішення можна розглядати й як джерело конституційованих ним обов’язку й правонаділення сторін, що судяться, або як джерело уповноваженого органу, якому належить це рішення виконати. У певному позитивно-правовому сенсі джерелом права може бути лише право” [230, с. 259].

“Коли ж мова заходить про міжнародне право, – пише він, – тоді випадає розглядати як “джерело” цього права не законодавство, а тільки звичай і договір” [230, с. 259].

О. Ейхельман переконаний, що науковці не мають змоги навести бездоганний, реальний, позитивний приклад для підтвердження своїх концепцій щодо звичаєвого права. Таке відношення до цього суто юридичного питання, навіть в боку видатних юристів, писав О. Ейхельман, “почасти пояснюється тим традиційним, майже інстинктивним жахом, який правники-догматики мають і досі перед кожним натяком на “природне право”, яке для них заступає собою право звичаєве” [169, с. 13].

Історик права С. Шелухін дотримувався протилежної думки, що “звичаєве право може бути лише національним його може творити й удержувати, як своє, тільки зокрема кожна жива народність, а не якась фікція, бо “писане право” (законодавство), коли воно одірване од права звичаєвого, залежить виключно від держави, яка, як знаємо з історії, не є чимось постійним в сталості, часто міняється в своїх кордонах та урядах і далеко не завше покриває собою антропологічну цілісність народу” [596, арк. 115].

С. Дністрянський, розвинувши теорію звичаєвого права, на її основі обґрунтував концепцію соціальних зв’язків. Вони, на думку правника, пов’язані із задоволенням економічних потреб людей та історично розвиваються від простих форм, таких як родина, рід, плем’я, до складних – народу і держави [341].

В. Старосольський вбачав одним з основних завдань міжнародного права – “улаштувати відносини поміж державами”. Вважав, що держави це суб’єкти, інтереси яких потрібно визнавати та охороняти; “...історична держава, як “особа” міждержавного права, не тільки не є природним центром інтересів, але не може ним бути навіть абстрактно в тій мірі, в якій є такими штучними центрами “правні особи” приватного права. При останніх інтерес який вони персоніфікують все означений, – розмірковував науковець, – інтереси яким служить держава необмежені, а через те неозначені. Наслідком сього і міждержавне право, як право якого суб’єкти – механізми без власних, а хоч би тільки зв’язаних з ними постійних означених інтересів висіло, так би мовити, в повітрі. Не було для нього того круга суб’єктивних інтересів, що в інших царинах був джерелом для народин матеріально-правних постанов” [495].

Українським ученим-демократам, що здійснювали обґрунтування концепцій державності, було притаманне нехарактерне для їх західноєвропейських однодумців поєднання боротьби за утвердження громадських свобод, наднаціональних принципів демократії з національним питанням, устремлінням до побудови національної держави. Поряд з цим, з західною демократією їх поєднувала ідея демократичної державності, де держава мала реалізувати домінування права народу (нації) над правом держави [348, с. 9].

У період еміграції наукова діяльність здійснювалася дуже активно, зокрема, А. Яковлів, Р. Лашенко, С. Шелухін започаткували українську історико-правову науку там. Маючи юридичну освіту, вони були членами правничого товариства, що намагалося триматися осторонь від партійних впливів, проте не обмежувалося виключно фаховими юридичними інтересами, розглядали різні питання історії, політики, права, суворість до вимог моралі, наукового рівня членів товариства, національних інтересів, уникаючи при цьому шовінізму [428, с. 67].

Для розвитку української історико-правничої науки слід критично переосмислити витоки української державності та еволюцію її права. Сьогодні особливо зростає інтерес науковців до

творчих надбань української еміграції 20-40-х рр. ХХ ст., однією з основних тем досліджень якої стало походження української державності. Чимало праць учені в еміграції присвятили детальному аналізу правових пам'яток, що дало змогу їм з'ясувати витоки формування та розвитку державних і правових інститутів княжої доби.

Визначення межі між правом природним (звичаєвим), як відображенням правової свідомості й правової культури народу, і позитивним, тобто визначеним законодавством у рамках конкретної правової системи, спрямовано на з'ясування основ права в природному побуті людей і по різному оцінюється як сучасними науковцями, так і представниками правничо-політичної думки в еміграції 20-40-х рр. ХХ ст.

При дослідженні розвитку українського права варто зважати на періодизацію історико-правової науки, оскільки правові норми змінювалися у відповідності до “культурного стану громади, економічного ладу, соціальних відносин тощо”. Правові норми та відносини на різних етапах у розвитку української державності являють собою певний комплекс правових приписів, притаманний для конкретного періоду, але в подальшому історичному процесі змінюваний, заперечуваний, замінюваний іншими правовими приписами [374, с. 630-632].

Історія права безпосередньо пов'язана з організацією суспільних відносин, що в своєму найдосконалішому вигляді – писаному законодавстві основне джерело має у політичній владі, яка очолює певний суспільний союз, передусім – державу [374].

А. Яковлів в роки еміграції працював активно та плідно. 1928 р. опубліковано його дослідження – “Копні суди на Україні”, “Договір Б. Хмельницького з Москвою р. 1654” та “Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 року” та б. ін. [403, с. 269]. М. Скуратович зазначає, що творча спадщина науковця об'ємна й різноманітна. Найбільшу увагу вченого привертала проблеми історії українського права та української державності. Він досліджував історію копних судів, вплив старочеського права на українське право в XV-XVI ст., проблему магдебурзького права в

Україні в XVI-XVIII ст., звичаєвого права, кодифікації права України у XVIII ст. [480, с. 209].

Першою збіркою звичаєвого права стала “Руська Правда”, яка використовувалась і в Литовсько-Руській державі. Норми давнього звичаєвого права були присутні в змісті Литовського статуту, підкреслював А. Яковлів, а також властиві правовим нормам війська запорізького [326, с. 144; 561, с. 231].

У дослідженні “Історія джерел українського права” А. Яковлів стверджував – норми, які містить збірник “Руська Правда”, дають можливість уяснити, що вони містять практичну мету – дати можливість суддям справедливо вирішувати справи на підставі діючого права, а сторонам – відстоювати свої права в суді. Правник допускав, що “Руська Правда” застосовувалася в судах, про що свідчить значна кількість її списків; якщо би метою було не практичне застосування, припускає правник, а лише збереження пам’ятки для прийдешніх поколінь цих списків не існувало би. “Спосіб укладання “Руської Правди” в різних редакціях і доповнення первісного тексту додатковими частинами в хронологічному порядку з безперечною свідчать про те, – вказував він, – що при практичному вживанні короткої редакції в ній виявились прогалини, недостача норм, які поступово й заповнювалися пізніше додатками й редакціями протягом двох-трьох сторіч (як це пізніше сталося з Литовським Статутом 1529 р.)” [711, с. 633].

В. Гончаренко підкреслює, що у IX-X ст. найбільш поширеною була система норм усного звичаєвого права. До введення християнства на русі шлюбно-сімейні відносини в Київській Русі регулювалися виключно нормами звичаєвого права. Звичайним правом вирішувалися порядок діяльності і компетенція державних органів, формування збройних сил, збору податків та ін. [431, с. 286].

В українській правовій психології і в уяві право повинно бути правдою. Аналізуючи “Руську Правду”, С. Шелухін цитував її норми (переважно звичаєвого права) [680, с. 4], так, якщо наймит втече від пана до князя або до судді зі скаргою на пана, то його не слід карати, а варто здійснити справедливий суд. Це, на думку

правника, нормативний припис правового мислення. У “Руській Правді” вчений знаходить досить розвинений юридичний погляд на судові докази, вимогу віднайти внутрішню правду і справедливість для матеріального права. Знаходить виразне поняття про честь і кваліфікацію образ за зовнішніми і внутрішніми прикметами, достатньо розвинену систему родинного, спадкового договірної права [601, арк. 110].

В. Єрмолаєв зауважив, що Правда Ярослава розпочинається статтею про навмисне вбивство і обмежує застосування кровної помсти як пережитку родового ладу. Норми статті не допускають застосування самосуду чи особистої помсти, передбачають можливість застосування матеріального відшкодування для потерпілої сторони і князя [175, с. 30].

Під час аналізу “Руської Правди” С. Шелухін не знайшов ні слідів на вирішення судових процесів боєм сторін, свідків, найнятих для того бійців. Учений дійшов до висновку, що попередній розвиток того права, яке міститься в “Руській Правді”, є не в московському праві, а в українському праві, елементи якого увійшли в “Грамоту Казимира 1457 р.”, в “Судебник Казимира 1468 р.”, у “Грамоту Олександра 1494 р.”, у “Литовський Статут 1529 р.” та інші пам’ятки українського права, які цілком свідомо ігнорувалися російськими вченими під час вивчення “Руської Правди” [601, арк. 110].

Протягом 1923-1924 рр. у Празі опубліковано два томи ґрунтовного дослідження Р. Лащенка “Лекції по історії українського права”. Подібно до М. Грушевського, який систематизував існуючі матеріали з історії України у своїй “Історії України-Руси”, Р. Лащенко здійснив спробу систематизувати всі попередні дослідження з історії українського права – вважає В. Потульницький. Основну увагу вчений приділив висвітленню історії джерел українського права, зокрема історії державно-правового порядку в Україні [428, с. 64].

Р. Лащенко виділив наступні етапи в історії українського права та державності:

1. “доба земська або князівська” – від пол. ІХ (коли розпочався процес створення Київської української держави) – до другої пол.

XIV ст. (до примусового приєднання західно-українських територій до Польщі з одного боку, і владою над центральними українськими територіями Великих князів Литовських);

2. “доба литовсько-польська” – з другої пол. XIV ст. до пол. XVII ст. (до повстання Б. Хмельницького); в зазначеному періоді – для центральних українських територій – період власне литовський до 1569 р, до унії Литви з Польщею;

3. “доба гетьманська” – пол. XVII ст. – 1648 р. до другої пол. XVIII ст. – 1674 р. – скасування гетьманщини, 1775 р. – зруйнування Січі, 1782 р. – введення в гетьманщині загальноросійських губерніальних інституцій (“Положення про губернії”);

4. “доба московська” – з другої пол. XVIII ст. до 1917 р. (Велика революція в Росії. Відновлення української державності). Для Галичини і Буковини період австрійського панування з 70-х рр. XVIII ст. (1772 р. і 1775 р.) до 1918 р. [289, с. 27].

Періодизація Р. Лащенко виявилася достатньо засадничою, про це свідчить те, що вона з незначними змінами лягла в основу періодизації історії держави і права України сучасних правничих шкіл, зокрема київської, харківської, львівської.

Щодо форми й організації влади в стародавній Україні-Русі, то центральною Р. Лащенко визначив ідею нароправства, аргументуючи це тим, що верховним органом держави було віче. Князь, як орган влади брав участь в управлінні державою, будучи “необхідним її елементом”.

Наголосимо, що сучасні дослідники, зокрема С. Сворак, вважають, що українська національна народовладна традиція державно-правового творення і розвитку пройшла такі основні етапи: формування інституційно-вічевого державного устрою (розпочинається з IV–V ст., закінчується утвердженням інституту князя Руських земель з його військово-охоронною та адміністративно-розпорядчою функціями); запровадження “Руської Правди” – розширюються владні функції князя і дружини, формуються три незалежні гілки судової влади (князівський, церковний, громадський суди), розширюються функції віче [468, с. 342-343].

За концепцією Р. Лашенка ідея централізації влади – це автономія громад, місцеве самоврядування. Виборчий принцип характеризується демократичністю. Існувало домінування приватно-правових принципів в сфері державного управління. Окресленим, з його погляду, уявляється договірний характер правових стосунків (договори князів між собою, існуючий зв'язок віча й князя, договори князів з різними територіями) [289, с. 128; 428, с. 66].

Важливого значення княжим договорам надавав також А. Яковлів. Вони мали здебільшого писану форму; учений називав їх найдавнішими правовими пам'ятками. Договори, що дійшли до його сучасності, А. Яковлів подібно до Р. Лашенка класифікував на: міжнародні договори, договори князів між собою, договори князів з народом [711, с. 633].

С. Шелухін у лекціях з історії українського права [598] писав, що IX ст. український народ був організованим у Київську державу – Русь. До XIII ст. Україна була достатньо могутньою державою з високим рівнем культури. У 912 р. київські князі Олег, а потім Ігор уклали з Візантією договори, вказує С. Шелухін, у яких забезпечувалися політичні й торгівельні інтереси грецького та українського народів [599, арк. 7]. Отже, щодо договірного характеру правових стосунків у Київській Русі, С. Шелухін стояв на тих же позиціях, що й зазначені вище історики права Р. Лашенко та А. Яковлів.

Держава того періоду, констатував Р. Лашенко, існувала для забезпечення потреб населення, що у поведінці керувалося нормами стародавнього звичаєвого права. Демократичність державного устрою проявлялася у відсутності станів; “і смерд, і боярин – політично рівноправні” [289, с. 128; 428, с. 66].

Визначаючи форму правління у Київській Русі як ранньофеодальну монархію, підкреслює В. Єрмолаєв, варто зважати на наявність в її політичній системі традиційних демократичних інститутів таких як віче, органів міського самоврядування, боярської ради при великих київських князях. Вчений відзначає, що великі київські князі у законотворенні

звжали на демократичні традиції Русі, прагнули до соціального порозуміння та гуманізму [175, с. 30].

Важливе відкриття здійснив професор А. Андрієвський (правник, колишній член Директорії); у праці в “Збірнику Українського Університету у Празі” “Геттїтський Кодекс і українська правна культура” (1925 р.), він віднайшов джерело, що висвітлює правову культуру українських прапредків-трипільців, пов’язуючи їх правові поняття з “Руською Правдою” і звичаєвим правом українців, таким чином встановивши вісь української правової культури впродовж близько трьох тисяч років. Це свідчить про вроджений потяг українців до законності й порядку. А. Андрієвський проаналізував писаний кодекс геттів (з XIV ст. до Христа), народу-сусіда трипільців того самого часу, і зазначив, що “правна геттїтська культура, що відбилася в кодексі, дуже близька до старовинної, а також і сучасної культури українського народу” [298, с. 218].

Вищеозначена проблема є малодослідженою в історико-правовій думці, проте останнім часом починає привертати до себе увагу науковців. Так, відомо, що за наступників короля Теліпінуса, приблизно 1500-1460 рр. до Хр., геттїти кодифікують своє право, яке на противагу принципам “око за око”, відзначалося гуманним виміром кари за проступки [377, с. 6].

С. Шелухін писав: “Український народ в давні віки мав своє високо розвинуте європейське право, що росло у нього і чужими впливами: геттїтським, еллінським, римським, кельтським і ін.” Про геттїтське право він згадує, здебільшого посилаючись на статтю згадуваного професора А. Андрієвського під назвою “Геттїтський кодекс і українська правна культура” [598, арк. 106].

А. Андрієвський, проаналізувавши кодекс і звичаї та закони України на різних етапах її правового й державного розвитку, виявив багато тотожностей. Зокрема, однаковими є форми землекористування – рілля, сінокоси, сад, схожістю характеризується побут еліти – весілля. В праві українців і в кодексі батько та мати мають однакові права щодо дітей (“Литовський Статут”, звичаї); режим окремого проживання

подружжя (“Литовський Статут”), споріднення не по батькові, а по матері (“Руська Правда”). Покарання за перелюбство у козацьких судах і в кодексі було рівнозначним, так само як і посвячення меж, відомий проступок пересівання та ін. [298, с. 219].

Викликала неабияке зацікавлення у емігрантських колах ієрархія в державі згідно досліджуваного кодексу. Очолював державу король із духовенством і князями. “За королем ішли ріжного роду воєнно-зобов’язані. Це аналогії до старо-українських бояр і земян. Потім ті, що працювали на землях, більш-менш вільні хлібороби, подібні до наших “смердів”; за цим залежні люди, на зразок наших холопів, наймитів, звичайних і рільних закупів і вкінці – раби. Як бачимо, – писав А. Андрієвський, – геттійська держава є до деякої міри прототипом київської України-Руси часів “Руської Правди” (зі статті професора А. Андрієвського “Геттійський кодекс і українська правна культура”) [598, арк.106].

Історія українського права дає можливість з’ясувати підстави для уявлення моральних і суспільних взаємовідносин. Ієрархія в державі є вираженням характеру українського роду. “Сполучені в ній групи-інституції, родини-асоціації, цехи й роди, – відзначав Ю. Липа, ознайомившись з напрацюваннями А. Андрієвського – всі ці українські групи, витворені тисячеліттями, мають у власній крові сучасні українці” [298, с. 219]. Ці групи припускає учений, існували з часів Києва першого тисячоліття по теперішній час. Наведені вище факти служать підтвердженням і запорукою постійного відродження української державності.

Національне звичаєве право мало “коріння” в житті народу з найдавніших віків і традиції до найновіших часів. Спускаючись від “Руської Правди” в цю глибину, доходимо, писав С. Шелухін, до кодексу Геттів – народу арійського, дивовижно схожого у своєму правовому побуті з українським народом як матеріальними умовами життя, так і світоглядом, правосвідомістю, побутом, психологією. Побут Геттів надзвичайно схожий з українським, а їхній кодекс має багато спільного з “Руською Правдою” [601, арк. 16].

Такий погляд підтримував А. Яковлів, відзначаючи, що правові звичаї українського народу зародилися до періоду Київської Русі.

Т. Маньгора стверджує, що А. Яковлів надавав важливого значення звичаєвому праву. Основним і найважливішим джерелом права він вважав неписане звичаєве право, що витворилося шляхом безперервного дотримання народних звичаїв протягом століть і підпорядкування звичаєвим правилам правового життя і побуту [326, с. 144].

Перші правові норми виникають шляхом проголошення їх чільними представниками народу у випадках, здебільшого, при вирішенні спорів між членами певних відносин і визнання їх усім народом за правила слухні, доцільні, вказував А. Яковлів, що містять у собі життєву справедливість – “правду”, яким усі згодні коритися і дотримуватися у майбутньому. Таким чином, в первісному періоді правового життя єдиним правотворчим джерелом був сам народ, що встановлював обов’язкові правила життя і поведінки для підтримання правопорядку – писав дослідник. Так постала перша норма звичаєвого права, що потім застосовувалася до всіх випадків, подібних уже вирішеному; такою практикою набували обов’язкової сили норми закону [711, с. 633].

Щодо теорії походження правового звичаю цікавими видаються міркування Р. Лащенка, що звичай зароджується при певному способі реагування на визначені події з боку найбільш сильних, енергійних осіб, на практику поведінки яких завжди дивиться вся громада, натовп. Такий спосіб реагування на однакові випадки життя громада переймала і на схожі випадки сама застосовувала таку поведінку допоки такий спосіб реагування не отримав силу загального правового звичаю [298, с. 18]. Пізніше населення застосовувало звичай, не здійснюючи його аналізу, “оскільки даний звичай відповідав життєвим умовам і мав сам по собі визначну вартість”, достатнім було, з погляду Р. Лащенка, що даний звичай набрав правової сили, здобув загальне визнання, авторитет.

Ю. Крикун відзначає вагомий внесок у дослідження звичаєвого права вчених української діаспори Р. Лащенка, Я. Падоха, А. Яковліва, С. Дністрянського та М. Чубатого. Основну увагу науковці приділили дослідженню історії звичаєвого права, а також дослідили карне звичаєве право. Вчені детально проаналізували

історію судочинства, особливо карне право Литовсько-Польської доби та доби Гетьманщини (копні суди). Вказали на деякі аспекти сімейно-шлюбного звичаєвого права та земельні відносини українців [274]. Серед сучасних досягнень у сфері дослідження звичаєвого права з поміж інших слід виділити монографію колективу авторів під керівництвом професора І. Усенка під назвою “Правовий звичай як джерело українського права ІХ–ХІХ ст.” [441], монографію Л. Кушинської “Звичаєве право та його еволюція у східнослов’янському суспільстві (VI–XI ст.)” [284].

Л. Кушинська зазначає, що головними ознаками правового звичаю є природний характер формування та високий ступінь відповідальності рівню розвитку суспільних відносин; відповідність правового звичаю інтересам більшості суспільства [285, с. 53]. Дослідниця вважає, що звичаєві правила в тій чи іншій мірі залишаються регуляторами суспільного життя, адже не можливо кодифікувати й уніфікувати всю різноманітність відносин. З її погляду звичаї функціонують “поряд з законом”, “замість закону”, “проти закону” [285, с. 56].

Чимало українських інтелектуалів зверталися до питання витоків української державності. М. Грушевський вбачав її у часах України-Руси, В. Липинський та Ю. Липа у козацькій державі Б. Хмельницького, С. Томашівський – у Галицько-Волинському князівстві XIII–XIV ст., (звертав увагу на те, що унія – українське католицизм, як синтез східних і західних релігійно-культурних традицій, насправді є єдиною справжньою національною українською церквою) [420, с. 282; 316, с. 222], В. Кучабський – в українській державності 1917–1921 рр. [420, с. 281].

На думку С. Дністрянського в доісторичний період розвиток соціального життя в Україні відбувався так само, як і в Західній чи Середній Європі, тобто весь соціальний порядок спирався на родину, рід, плем’я – “Роди були споконвіку на Україні, – писав С. Дністрянський, – на чолі деяких родів стояли родоначальники, ...в таких випадках зближалися правні установи роду до устрою сім’ї, з тим що родоначальник був звичайно вибірний” [147, с. 146]. У родовій суспільній організації вбачалися основи майбутньої державної влади – “Так само вже у волости, зосібна в городах

приймався звичай, що “старші люде” головно старі родом мали перевагу в громадських справах” [147, с. 146]; кожен рід очолював князь, який обирався усіма його членами, існували також дорадчі органи та віче; перехід від одного суспільного порядку до іншого заборонявся [428, с. 173].

З приходом варягів, “чужинців норманського походження”, які, з погляду С. Дністрянського, започаткували українську державу і “перевели племінний устрій у державний”, визначились “ті правні елементи, які дали справді почин українській державі”: 1. “тривка центральна власть в руках князя і його дружини” 2. “витворення тривкого відношення між центральною властю та самоуправою населення на територіяльних основах” [147, с. 148]. Б. Андрусин припускає, що слово “варяг” запозичене з давньоскандинавської або з давньоісландської мови й означає “спільник, член корпорації”, “спільник, товариш по клятві, воїн, який склав присягу”, людина, становище якої забезпечено договором, або той, хто користується безпекою і захистом. Перша згадка про варягів міститься в “Повісті временних літ” в оповіді про підготовку великого князя київського Ігоря до походу на Візантію, де слово “варяг” вживається на позначення скандинавів незалежно від їх місця перебування і характеру діяльності. Далі воно використовується кілька разів у Лаврентієвському і Київському літописах [79, с. 89, 90].

С. Дністрянський уважав, що княжа доба об’єднала князівсько-дружинний порядок з народоправством доісторичних часів. В. Потульніцький дослідив, що характер української державності княжої доби, за уявленням С. Дністрянського, певною мірою відрізнявся від державності інших народів, зокрема, Західної Європи. Після великого переселення народів усі держави Західної Європи сформувалися шляхом завоювань і мали військово-феодальний устрій. На теренах нашої держави не було основи для утворення феодалізму західноєвропейського сеньйоро-васального типу, оскільки українське населення постійно проживало на власних землях і не шукало нових територій [428, с. 173].

В. Гончаренко вважає, що Київська Русь – це феодальна держава, яку очолював монарх – великий київський князь, що

здійснювала значний вплив на політичне життя країн західної Європи, сусідніх азійських країн; поряд з формуванням і розвитком держави, на думку вченого, удосконалювалося і право Київської Русі, яке було правом привілеєм, оскільки у його нормах закріплювалося привілейоване становище феодалів-землевласників [431, с. 293].

Щодо норм державного устрою, то центральна влада за С. Дністрянським зосереджувалася в руках великого князя, боярської ради і віча. Звичаєвим правом означувалося, які особи мають право на княжий престол, дозволялося щоб князь, який перебував при владі, вказав у заповіті спадкоємця. Заповіт не міг суперечити звичаєвому праву, підкреслював правник, з якого випливало, що члени роду обіймали княжий престол по старшинству. Для здійснення права на престол формально потрібні були вибори віча, тобто народ не зрікся права вибору князя, хоч і притримувався норм звичаєвого права – писав С. Дністрянський [147, с. 148]. Боярська рада – це центральна влада, що об'єднувала представників княжої дружини з представниками земель. Засідання проводилися у дворі князя, де обговорювалися всі важливі політичні справи, а саме законопроекти, питання внутрішнього державного устрою, міжнародні справи (в тому числі питання війни і миру), релігійні питання, відзначав правник [147, с. 149]. Віче, з його погляду, здійснювало не тільки законотворчу функцію, а також приймало участь у вирішенні питань про війну та мир, усіх питань про внутрішній державний устрій. Найвищий суд відбувався під проводом князя, бояр та в присутності народу. Щодо компетенції трьох центральних гілок влади, С. Дністрянський прийшов до висновку, що вони “рівні, але звичайно тому собі не суперечні, що боярська рада була справжньою радою, а віче мало щоправда обов'язуючу силу навіть супроти князя, але воно сходилося не постійно чим більше громадяне були вдоволені зі свого князя” [147, с. 149].

Чимало спільних рис учений-правник вбачає у структурі української держави Київської Русі та провідних західноєвропейських держав тієї доби – Франції, Англії, Німеччини. Це давало підстави йому зарахувати Україну до

європейських держав. Об'єднувало ці держави існування локального самоуправління та суверенність самої держави, а не королівської чи князівської влади, обмеженої правними прерогативами державної структури [428, с. 174].

Отже, згідно концепції С. Дністрянского, в період середньовіччя виникає поняття суверенітет держави. Основою державно-правових відносин був договір як справжня або фіктивна форма важливих правових актів. Важливу, а то й головну роль відігравав договір між главою держави та населенням, яке виступало як “цілісність” у формі станів.

І. Музика прийшла до висновку, що історико-правнича наука не дійшла однозначної оцінки щодо ролі та місця звичаєвого права в правовій системі. Вона зараховує С. Дністрянского до тієї когорти вчених, які розглядали звичаєве право як відносно самостійну підсистему норм, що є невід'ємною частиною системи права, виникає в додержавний період і може еволюціонувати та існувати паралельно з системою норм, створених державою, на будь-якому етапі розвитку держави та права [350, с. 15].

Після унії Литви з Польщею відбувався процес перебудови українських міст під впливом магдебурзького, а частково й хелмінського (німецького права), писав Р. Лащенко [290, с. 4].

Організація українських міст за прикладом німецьких почалася в XIV ст. Одним із перших міст, зазначав Р. Лащенко, яке одержало привілей на німецьке право став Львів (1356 р.) від короля Казимира Великого, який все ж дозволив русинам Львова “коли б вони не хотіли підлягати німецькому присуду, судитися своїм правом, під головуванням вйта міста”. Українські міста у Великому князівстві литовському набували магдебурзьке право в XVI-XVII ст. [290, с. 53].

Рецепція німецького права, з погляду А. Яковліва, була проведена не безпосередньо, а “через Польщу й слідом за нею”. До Литовсько-Руської держави німецьке право перейшло не в формі колоніального права, що надавалося лише німецьким колоністам як окремий привілей, а в формі партикулярного права, що “надавалося великими князями литовськими шляхом привілейованих грамот вільним містам безпосередньо й приватним власникам міст як

дозвіл на переведення їх міст або на осадження нових на магдебурзькому праві”. Збірниками норм цього права були приватні переклади магдебурзьких кодексів на латинську або польську мови й компілятивні підручники з магдебурзького права [711, с. 633-636].

С. Шелухін уважав, що Галичина кілька століть керувалася польським правом, тут поляки скасували чинність українського права в 1435 р. і на його місце ввели польський Вісліцький Статут., а в 1797 р. Австрія ввела чуже народній психології німецьке право для понімечення країни. “Се право було таке відстале, що Германія покинула його основи і утворила нові, а Австрія душила правове життя галичан своїм правом аж до останніх днів”. На думку С. Шелухіна, у правових відносинах галичани тривалий час жили чужим розумом, “бо чуже право є чужий розум, що відвикли думати по національному, – зауважує він, – тепер Австрія для них перестала бути джерелом законодавства; своє право як застаріле вона радикально й успішно замінює новим. Польща сама давно вже втратила своє національне право, бо в ній чинні сім чужих кодексів (2 германські, 2 російські, 2 австрійські і 1 частково французький), а свого ні єдиного” [526, с. 112-113].

С. Дністрянський аналізував означений період, коли Україна втратила державну незалежність, почали проявлятися впливи Литви та Польщі і до України перейшли нові державно-правові інституції. Правник також звертав увагу на впливи магдебурзького права: “під впливом шляхетського режиму зникали останки давньої самоуправи та утиск вступив у місце державно-правних норм даних часів” [147, с. 176].

В контексті вищезазначеного наводимо міркування С. Шелухіна, що звертав свою увагу на 1569 р., коли відбулося створення Люблінської унії, якою трьома державами Польщею, Литвою і Україною-Руссю створено було одну Польсько-Литовсько-Руську державу, український народ протестував проти унії, а українські козаки, відстоюючи свою державну незалежність, виступали у відносинах із Польщею як народ української суверенної держави. “Через се самостійно зносилися з володарями різних держав в ролі суб’єкта міжнародного права, тим самим

одстоюючи свою державність і не визнаючи польської влади”, – зазначає історик права. С. Шелухін зауважує, що польські й українські міжнародні інтереси цілком різнилися, а це разом із ворожою українському народові польською внутрішньою політикою, з одного боку, утворювало ворожнечу, а з другого боку, підтримувало мрію народу про відбудову своєї державності, за яку народ, особливо після унії, боровся з особливою енергією [598, арк. 13].

Окремі представники міжвоєнної еміграції козацьку добу називали “найглибшим первнем української раси”.

Не чистий індивідуалізм був притаманний для українця, лише українська асоціативна група, громада. Це є одиниця українського типу більшої організації. Сумою груп є і чумацька валка, і союз кооператив, і територіальна курінна організація Січі. Інстинктивно відчували це й соціалісти, створюючи Центральну Раду 1917 р. на корпоративних засадах, – вказував Ю. Липа, – це був чи не один з найперших корпоративних парламентів в Європі. Те саме учений пише про Трудовий конгрес 1919 р., Раду республіки 1920 р., що репрезентували стани, професії, заняття і партійні комітети [298, с. 215-216].

За твердженням О. Мошак, прагнення до соціальної справедливості, яке завжди було пріоритетним для більшої частини українських демократів, поступилося прагненню до громадянської та національної свободи. Так, велика частина представників української міжвоєнної еміграції вважали, що визнання принципу самовизначення націй було подією переломного значення.

Значну увагу інтелектуали виявляли до розробки питань, пов’язаних із утвердженням в свідомості почуття правової та політичної спільності українців. З огляду на це, досліджуючи українську історію, вони найретельніше вивчали ті періоди, в які на українських землях існувала державність. Це дозволяло аналізувати правовий стан української держави в історичній ретроспективі. Обґрунтувавши існування повноцінного, окремого народу, учені-емігранти підкреслювали, що їй потрібно все те, чим користуються інші нації, передусім – держава [229, с. 21].

Про Україну XVII-XVIII ст. С. Дністрянський пише так: “З гетьманом козацького війська на чолі прибрала Українська Держава зверхню форму автократичної держави. Але абстрагуючи від усяких зверхніх проявів автократизму, Українська Держава не могла під час Гетьманщини стати справжньою монархічною державою звичайного тоді європейського типу. Вона не могла скинути з себе тих суспільних форм, що перейшли до неї з минулих століть”. Учений констатував, що ідеї народоправства продовжували жити в українському суспільстві, а виборча система характеризувала державний лад як республіканський. “Українська держава була й залишилася республікою, – писав С. Дністрянський, – хоч гетьман мав рішачу власть на Україні та побіч нього старшина виборола собі упривілеєне становище в державнім устрою” [147, с. 179]. На його думку, при Б. Хмельницькому державний устрій України містив в собі демократичні й олігархічні елементи.

У праці А. Яковліва “Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.” доводиться, що договір 1654 р. є першим і основний актом, котрий встановив умови правових відносин між запорізьким військом та московським царем, між Україною та Москвою, між двома державами неоднакового державного устрою – козацькою демократичною республікою та московською абсолютною монархією східно-азійського типу, між двома чужими, з погляду походження культури, звичаїв і мови народами. На основі аналізу юридичної природи й значення договору 1654 р. А. Яковлів установив, що відносини між Україною й Москвою – це відносини номінальної васальної залежності чи протекторату. Через те, що Україна, коли складався договір 1654 р., була дещо слабша ніж Москва, цей військовий союз набрав ознак васалітету-протекції, але з посиленням державної могутності України в останній рік життя Б. Хмельницького залежність від Московської держави стає номінальною [329, с. 10].

Р. Лащенко характеризував Переяславську угоду як своєрідний компроміс, до якого вдався гетьман. Як і А. Яковлів він не відкидає концепції васалітету, унії реальної і персональної, згідно з якими

Україна приєдналася до Москви з так би мовити приховуванням свого державного устрою. Учений прийшов до висновку, що Переяславська угода – необхідний і взаємовигідний для обох народів федеративний акт, який свідчив про спільність історичних традицій, віри і політичних цілей. Проте вже з самого початку її зміст був сплюндрований, знищений самою сутністю антинародної монархічної влади російського царизму, що суперечила ідеям українського народоправства [202, с. 16].

С. Шелухін визначив, що для українського народу право державного суверенітету відновилося не тільки внаслідок зречення царя та звільнення від присяги підданства, а і з договірних підстав акту 1654 р. Унаслідок того, що не стало царя, пояснював політик, не стало і єдиного легального зв'язку між Україною та Росією, оскільки цим зв'язком була лише особа царя-протектора. Отже, 28 лютого 1917 р. український народ на підставі свого історичного права і юридичних наслідків зречення царя та звільнення від присяги правовим шляхом відновив свій суверенітет над самим собою і правовим шляхом відновив свою українську державність [526, с. 15-16].

С. Наріжний у праці “Українська еміграція. Культурна праця української еміграції” констатував, що навіть ті нації, які вже мають свої держави, багато дбають щоб про них знали інші держави (власне цим займалися українські емігранти – шляхом видавничої діяльності, зближення з фаховими науковими колами, під час різноманітних конгресів). Пропаганда за кордоном ведеться не тільки малими та середніми, але й великими державами. Зокрема, про окреслену добу він відзивається як про період, коли національне почуття було більш розвинене ніж будь-коли у історії. Якщо всі народи повинні вести пропаганду на свою користь, то тим більше в цьому зацікавлені народи, що ведуть боротьбу за утворення своєї державності [363, с. 142].

Дуже схожими видаються думки С. Наріжного до сучасного періоду, коли знову триває боротьба за державу і через сто років ми також змушені дати відповідь на питання щодо державного устрою нашої країни. Тривожні події в Україні актуалізують думку, що нова держава може створитися лише волею і силою самих народів,

що доросли до ідеї власної державності, проте в слушний час має бути реальна підтримка інших держав.

В контексті вищезазначеного доцільно процитувати О. Ейхельмана: “в майбутньому нації стануть суб’єктами міжнародного права лише у тому випадку, коли придбають таке політичне становище на окремій, підпорядкованій їх публічно-правній владі території, яке надасть дотичній політичній організації положення суб’єкта в міжнародному праві. Останній конче мусить бути повновласним територіальним володарем” [169, с. 27].

Розв’язання означеного правового питання про придбання державою такого становища, що давало б можливість їй стати суб’єктом міжнародного права, О. Ейхельман вбачає не в гуманних, ідейних симпатіях чи якійсь певній сентиментальності, а тільки в реальних юридичних засобах і способах, що в принципі, з його погляду, не перешкоджатиме природному росту та зміцненню сильної самої по собі національної ідеї, згідно із здібностями кожної відповідної нації [169, с. 27].

В. Старосольський вказував, що нація є природним центром інтересів. Визнати правову охорону інтересів нації, означає визнати їх носія правовим суб’єктом міжнародного права, а це означало би накреслити шлях для розвитку матеріального міжнародного права і пов’язаних з цим наслідків. Право на самовизначення націй учений осмислює як “першу загальну установу сього міжнародного права в матеральному розумінню” [502, с. 142-143].

Ще однією актуальною проблемою, яку піднімав у своїх працях С. Шелухін є велика праця над собою свідомих діячів, що йдуть правдивим шляхом патріотизму, викинути з ужитку словесний потік і бутафорію, оперувати науковими аргументами, уникати баламутства, керуватися вимогами моралі, не приймати псевдонауку за науку, демагогію за демократичність, частини за ціле, егоїзм за альтруїзм. В цьому контексті варто навести наступні міркування ученого: державотворцями можуть бути представники політичної еліти, які в своїй роботі будуть керуватися лише національними інтересами; державотворця має характеризувати безкорисна відданість державній ідеї, самостійність у прийнятті рішень, глибокі знання та практичний досвід державотворення,

критичний розум, творчість у політичній діяльності, національна свідомість; чітке усвідомлення історично-правових підстав українського народу на реалізацію ідеї самостійного державно-політичного існування [526, с. 4].

На сучасному етапі українського державотворення постає потреба в дослідженні, узагальненні й застосуванні не лише надбань світової думки, але й пророчих тверджень та ідей української інтелігенції у зарубіжжі. Дослідження праць українських інтелектуалів у еміграції дозволяє виокремити етапи формування і розвитку нації, право поневолених народів на національні території, які є природною передумовою успішного розвитку народів, ідеали правди й справедливості як запоруки морального відродження людства; "...випускаємо в світ сю працю..., в надії що в сей критичний час для національних справ, вона ... причиниться до певнішого зорієнтування в міжнародно-національному хаосі Європи, яка зараз трагічно опинилася на бездоріжжі поміж вчорашніми традиціями в політичному думанні та національно-соціальними імперативами завтрашнього дня, марно спокушаючись вирівняти сей фатальний антагонізм в органічному синтезі сьгоднішньої дійсності та реального життя..." (О. Бочковський) [378, с. 654].

Характерною рисою теоретичних надбань вітчизняних вчених-правників було прагнення обґрунтувати державність України на основі права націй на самовизначення. Нові принципи побудови післявоєнного світу, висунуті В. Вільсоном та Лігою Націй, стали для них і принципами реальної політичної практики, і політичною філософією. Означивши українців як окрему націю, що мала свою власну, хоч і короткочасну, державну історію, вони доводили, що українці не є винятком з усіх тих народів світу, на яких це ново означене право поширюється [347, с. 337].

Власну концепцію нації обґрунтував О. Бочковський. Заслуговують на увагу його праці: "Фінляндія і фінляндське питання" [71], "Боротьба народів за національне визволення" [68], "Т. Масарик, національна проблема та українське питання" [70], "Нарід – собі" [69] та ін. Як стверджують А. Карасевич та Л. Лисенко найпродуктивнішими в житті О. Бочковського були

1923-1932 рр., коли він очолював кафедру соціології та націології економічно-кооперативного факультету Української господарської академії в Подєбрадах [224].

Дослідниця І. Каневська відзначає, що незважаючи на те, що О. Бочковський отримав у дитинстві польське виховання, він із часом прийшов до українського самоусвідомлення, але сталося це за межами України. Ряд його статей і досліджень присвячено детальному висвітленню проблем українського державотворення [220].

Наукова та педагогічна діяльність О. Бочковського здійснювалася в українських вищих навчальних закладах, заснованих у Чехії протягом першої половини 20-х рр. У 1923 р. почав викладати соціологію та націологію в Українському вільному університеті у Празі. Як стипендіат Фонду президента доктора Т. Масарика, у цьому ж навчальному закладі був атестований на звання доцента соціології. Темою стипендіатської роботи стала “Проблема революції у світогляді Т. Г. Масарика”. Робота не була надрукована і не збереглася до нашого часу [220].

Потребу науки націологія О. Бочковський вбачав у всебічному з’ясуванні сутності нації науковим методом. Вона має бути, з одного боку аналітичною наукою, оскільки з’ясовує елементи та сутність націотворчих процесів, з іншого ж – має стати синтетичною наукою про націю, яка б зосереджувала та об’єднувала досі розрізнені та розпорошені наукові розвідки національних проблем. О. Бочковський зазначав, що одним з найголовніших мотивів, що виправдовують потребу й доцільність існування теоретичної націології, є її вплив на практичну політику. Націологія покликана з’ясовувати складні та заплутані національні питання, вказувати шлях до справедливого й розумного їх вирішення за допомогою політики [218, с. 401].

Згідно поглядів О. Бочковського – в основі нації повинна стояти широка мережа громадських організацій і підтримка середнього класу та власна держава [420, с. 288]. Учений переконаний, що досвід історії та практика національно-визвольних рухів інших народів дають можливість усвідомити: “...найкращі культурні та господарські досягнення поневолені народи здобули

шляхом власної національної допомоги, мовляв, своєрідної національної фінансової кооперації. Почин до таких акцій та їх найбільший грошовий успіх, – вважає науковець, – припадав не в часи матеріального добробуту чи громадського спокою у житті цих народів, а здебільшого в добу критичних потрясінь, стихійних катастроф, тяжкого політичного утиску, господарських злиднів, котрі стимулювали приспану національну енергію поневолених народів розпалювали їх прагнення до самостійності, спонукали їх до героїчної жертвовності” [69, с. 4].

Проаналізувавши застосування принципу “Нарід – собі” на прикладі різних націй (ісландців, фінів, ірландців, каталонців, чехів тощо), О. Бочковський прийшов до висновку, що “... на цей шлях національної самопомоги став в середині ХІХ ст. також український нарід”. “Рідна школа”, “Просвіта” – це ті загальновідомі та найбільш популярні прояви здійснення вищезазначеного принципу в Україні. Матеріальна допомога еміграції з Америки, спрямована на культурницькі та господарські потреби, а після світової війни – на визвольну українську боротьбу, є, на думку вченого, не менш важливими проявами вказаного принципу [69, с. 42].

На вищезначеному принципі функціонувало й “Товариство прихильників Української Господарської Академії”, виходячи з мотивів, що шлях до господарського відродження українського поневоленого народу є, одним з першочергових завдань національного визволення, а розвиток держави не можливий без господарсько-технічної освіти широких мас його населення. Таким чином, основним завданням товариства стало “спільними силами українських організацій, установ, і т.п. та поодиноких активних і свідомих громадян утримувати власними коштами свою Національну Політехніку” [218, с. 404].

У 1924 р. О. Бочковський обіймав посаду доцента кафедри соціології та теорії нації в УГА в Подєбрадах, де залишався до остаточної ліквідації навчальної установи, присвятивши свої сили науковій, державотворчій роботі.

І. Каневська відзначає глибоку ерудицію вченого, феноменальна пам’ять та знання двадцяти мов європейських

народів, що відповідно давали йому можливість всебічно досліджувати за першоджерелами проблему національних рухів різних народів [220].

У дослідженні “Вступ до націології” О. Бочковський визначив народ, як витвір не тільки історичного, але й природного процесу, “вихідними точками якого були розпорошені племена, злучені кров’ю, цебто спільним походженням”, а територія, як спільна батьківщина, об’єднувала народи [67, с. 14].

Влітку 1928 р. О. Бочковський поїхав до Франції, адже виникла потреба у зібранні матеріалів для подальших досліджень: “... для своєї праці – Типологія національного відродження – перевести деякі студії у Франції (рух провансальський, бретонський, португальський й взагалі сучасні прямуювання у цій державі)” [220].

Учений залишався переконаним, що практично всі поневолені народи самотужки створювали свою культуру, будували державність здебільшого в несприятливих умовах. Він писав, що “в історії українського народу є чимало фактів, які виправдують віру в його національну непереможність у біді та скруті” [69, с. 43]. Він стверджував, що “нація є легітимною дитиною новочасної демократії. Політична демократія, що дала громадську рівноправність поневоленим суспільним станам (робітництву й селянству), тим самим сприяла національній активізації приспаних народів...” [67, с. 296].

У своїх дослідженнях О. Бочковський не оминув радянський період. На думку мислителя, більшовики трактували націю виключно в пролетарському аспекті, ототожнюючи її з працюючими масами [67, с. 87]. Відзначив, що з політичних міркувань більшовицька національна пропаганда поширювала гасло “самовизначення народів” у найрадикальнішому розумінні, право поневолених народів на повну державну самостійність [67, с. 88], проте на практиці більшовицька окупація України перервала творчий початок побудови української державності. Незважаючи на це, започаткована в Києві ініціативна праця у сфері практичного державотворення, продовжувалася у еміграції, де проявилася творча ініціатива у розробленні теорії нації, аналізуючи питання практичних політико-правових відносин [67, с. 95].

В. Старосольський доповнив державницьку доктрину у дослідженнях з проблем держави, права, соціології: “Партія в Конституції Чехословацької республіки” [498], “Держава і політичне право” [488; 489], “Політичне право” [499], “До питання про форми держави” [491], “Методологічна проблема в науці про державу” [496], “Теорія нації” [495], “Національний та соціальний моменти в українській історії” [497] та ін.

У період перебування правника в еміграції у Відні в 1920-1927 рр. розпочався етап активних наукових досліджень, результатом яких стала підготовка та видання основної частини фундаментальних праць у галузі правничої науки. Ю. Древніцький та В. Ковальчук вважають, що це зумовлено насамперед відходом від активного політичного життя в Галичині після поразки української революції та зверненням до наукової та педагогічної діяльності, що стали домінуючими в житті В. Старосольського у зазначений період [160, с. 83; 239, с. 243].

Союз між нацією і державою В. Старосольський бачив не просто можливим, але й обов’язковим. Держава, заснована на раціональній волі повинна стримувати, обмежувати “необузданість” спільнот-націй, служити противагою їх устремлінням [160, с. 143; 502, с. 195].

В. Ковальчук слушно зазначає, що проблеми, досліджувані В. Старосольським, є актуальними й сьогодні; викликають інтерес в науці та державно-правовій практиці – це з’ясування поняття та правової природи політичних партій, основних передумов їх виникнення та розвитку, визначення ролі і місця політичних партій у демократичному суспільстві; дослідження закономірностей еволюції держави і права на різних етапах історичного розвитку, характеристика політико-правової природи модерної – “конституційної (правової) держави” як найвищої форми розвитку інституту держави; визначення критеріїв розмежування монархії та республіки як основних форм держави; обґрунтування власної методологічної концепції в питаннях державознавства, яка передбачає поєднання соціологічного та нормативно-юридичного дослідження у питаннях держави та права тощо [239, с. 244].

Українські емігранти, в тому числі й В. Старосольський, значну кількість праць присвятили теорії політичних партій та їх практичному функціонуванню. Учений стверджував, що в будь-якій партії має місце панування керівної верхівки – партійної олігархії, котра зосереджує всю повноту влади і через неї маніпулює діями виборців [420, с. 290-291].

Дослідник відзначав, що формалізація партійної діяльності бере початок з середини ХІХ ст. і пов'язана передусім із введенням загального виборчого права. Однак функції партій не обмежуються лише парламентською діяльністю, є набагато ширшими. Учений проводив розмежування між двома поняттями – “політична партія” і “парламентський клуб” [160, с. 137]. “В практиці парламентарні клуби відповідають звичайно політичним партіям в краю, але се не є неминуче; можуть існувати парламентарні клуби, за якими не стоять ніякі партії. Та навіть тоді коли клуб є справді партійним в звичайному розумінні, – розмірковував В. Старосольський, – юридично він не тотожний з партією. На випадок конфлікту або розходження між клубом та рештою партії се може мати і практичні наслідки; в обличчю установчого закона клуб з формально-юридичної точки погляду буде тоді партією” [498, с. 6].

Обґрунтовуючи ідею злиття правової держави з нацією, В. Старосольський визначив головні тенденції міжнародного життя в ХХ ст., що полягали в розбудові національної держави. Такі наукові пошуки не були чистим теоретизуванням, прийшов до висновку сучасний дослідник Ю. Древницький, а фактично були основним джерелом для розуміння витоків громадсько-політичної діяльності. Він обґрунтував право української нації на самовизначення, писав про винятковість України в історії Східної Європи, визначаючи їй роль своєрідного посередника між Європою та Росією [160, с. 166-167].

В. Старосольський стверджував, що реалізація політичної волі – це чинник, який творить націю [289, с. 85]. Нація як політична спільнота може випередити в часі “народження” народності [289, с. 87]. Нація народжується разом з прагненням до політичного самовизначення й перестає існувати як нація, коли втрачає це прагнення [289, с. 89]. “Проблема націоналізації держави має

практичне значення тільки там, де держава не покривається з нацією. В національній державі покривається стихійна особовість спільноти з раціональним механізмом спілки, – підкреслював В. Старосольський, – нація знаходить там своє бажане практичне доповнення державним механізмом, а юридична особовість держави не є фікцією, бо їй відповідає реальна особовість населення держави” [495].

В. Старосольський відстоював позицію, що держава повинна бути пов’язана з своїм власним правом; така ідея правової держави виникає з логічної необхідності й практичних потреб, а не просто з теоретичних міркувань [489, с. 11-12].

В. Старосольський вибудував концепцію правової держави, яку вважав найвищою формою розвитку інституту держави. Ю. Древницький відзначає актуальність даних ідей на сучасному етапі українського державотворення та окреслює систему поглядів В. Старосольського відносно проблем правової держави [161, с. 271]. Подібні міркування знаходимо у С. Максимовича: обґрунтована В. Старосольським теорія правової держави, прав і свобод людини має неоціненне значення для вітчизняної політико-правової думки, а також для удосконалення юридичного оформлення становлення правової держави та громадянського суспільства, законодавчого врегулювання забезпечення і захисту прав та свобод людини, налагодження ефективного механізму гарантування їхнього дотримання у практичному державно-правовому застосуванні [324, с. 148].

Проблему державного суверенітету В. Старосольський пов’язував з питаннями на чому власне ґрунтуються правові основи як самої держави, так її влади. Цікавими видаються його міркування з цього приводу. Вчинки будуть правовими, коли вони ґрунтуються на “правосильнім судовім присуді”, котрий в свою чергу буде правовим тоді, коли його виніс призначений суддя відповідно до закону, що має правове значення, оскільки витворився відповідно до постанов про законодавство, що містить в собі державна конституція. Тобто, правовою основою будь-якого акту є існуюче, діюче право. Конституція ж ухвалюється відповідно до постанов попередньої конституції, що існувала, припускав

правник. Щодо витоків правових основ початкової конституції, то “правовість” її може й не ґрунтуватися на жодній постанові діючого права, так як конституція могла створитися і не правовим шляхом, наприклад, в наслідок революції, повстання, державного перевороту, чи “відірвання насильно від держави якоїсь її частини” [489, с. 53, 54].

За В. Старосольським, теорія, яка ставить виключно діюче право в основу правового життя не може пояснити моменту створення держави чи зміни її устрою, що відбулося інакше як згідно передбаченому діючим правом шляхом [489, с. 54]. Таким чином, учений визнав правову здатність держави “самоустановлюватися”, що відносить “до істоти модерної держави”, допустивши право держави автономно вирішувати питання свого державного устрою. Проаналізувавши зміст “суверенності держави” та “самоустановчості держави”, науковець дійшов до висновку, що ці поняття не тотожні. Суверенність, з його погляду, – це “незалежність правна держави від якої-небудь зовнішньої сили”, самоустановчість означає, “що юридично сама тільки держава є носителькою своєї волі, бути державою, існувати як держава та одиноким джерелом та носителем діючого в державі права” [489, с. 56].

Українські інтелектуали в еміграції наполегливо формували знання про правовий стан української державності та політичні відносини, вони значно розширили погляди на народ, націю, державу, владу, політичні партії та ін.

С. Дністрянський переймався ідеями Ф. Тенніса, Г. Єллінека, Б. Штайнбаха, В. Вундта, Р. Штамлера, Є. Ерліха. Коло його наукових досліджень було дуже широким. Це, як стверджують О. Мироненко і В. Горбатенко, і методологічні проблеми теорії держави і права, і питання тогочасної практики цивільного права і законодавства, теорії і практики конституціоналізму, і ідеї, пов’язані з українським національним державотворенням, і розвиток історії української правової культури, звичаєвого права та ін. [341].

Державу С. Дністрянський вважає не родовим зв’язком, а територіальним, коли “оборона спільної території та зберігання

спільних інтересів усіх родів і племен стає її метою”. Першочерговою метою держави за С. Дністрянським є захист зовнішнього і внутрішнього суспільного ладу, підпорядковуючи мету нижчих зв’язків (родин, родів, племен) під свою вищу мету. Науковець підкреслив, що держава не втручається у внутрішню сферу родини, роду, племені [147, с. 22]. Територіальний принцип він поклав в основу всього суспільного ладу “та родові зв’язки задержали як такі свою самостійність, але вплив у державі проявився тільки в тій мірі, в якій їм удалося вибороти той вплив в нових територіальних одиницях, які держава витворила” [147, с. 22].

С. Дністрянський зазначав, що успішність функціонування соціальних зв’язків залежить від якості, соціального характеру норм та природних засад, які діють у тому чи іншому суспільстві. Він доводив первинність права щодо політики, вважав, що політика держави утворюється на основі вже існуючих правових норм суспільного життя. Правник писав: “Право виникає з соціально-етичних правил, які утворюються серед суспільних зв’язків. І немає різниці, чи цей зв’язок має державне значення, чи ні, бо кожен з них має свої етичні норми, своє право” [341].

В. Потульницький, аналізуючи погляди С. Дністрянського, вказує, що останній використав базові погляди М. Грушевського щодо етапів правового стану української державності. Для вченого-правника основою суспільних зв’язків була історична справедливість, ті звичаї та традиції окремого народу, котрі витворила історія держави й права, які перебувають у постійному розвитку.

Ми вбачаємо у творчості вчених діаспори, недооцінених історико-правничою наукою, поєднання ідей звичаєвого і позитивного права в історії українського права. Підтримуємо думку сучасних науковців, про те, що врахування віддаленого досвіду українського народу в процесі правотворчості України в даний час сприяло би підвищенню ефективності законодавства та визначенню доцільних шляхів розвитку українського суспільства. Багато ідей і правових концепцій із надбань українських вчених-правників у еміграції не втрачають своєї актуальності у процесі державо- і правотворення України.

С. Дністрянський аналізував тогочасні події у світі, підкреслюючи, що народ і держава не були тоді рівнозначними поняттями, вони стояли супроти один одного. “Хоч народи старі як світ, національна ідея є щойно витвором новітніх часів, – розміркував мислитель, – вона й поставила народ у безпосереднє відношення до держави. Народ став свідомим суспільним зв’язком щойно процесом історії останніх століть, як протест проти територіальної самовлади держави” [148, с. 9].

Кожен народ матиме рівне право на самовизначення – ця теза є однією з ключових у поглядах С. Дністрянського, яку він обґрунтував у праці “Нова держава” виданій у 1923 р. Без згоди народу не можна одержати управління ним. Самовизначення народів було просто не фразою для правника, а практичним принципом, на який ніхто не сміє посягати. Право на самовизначення в його розумінні – це найважливіше право будь-якого народу [148, с. 13].

Територіальний чинник учений розглядав диференційовано, вказуючи, що він з погляду розвитку нації має природно-етнічне походження, а з погляду розвитку держави – політичне [341].

Він був прибічником самовизначення української нації на своїй національній території, припускаючи, що право на самовизначення “прислугує усім народам право до національної території, право вибирати собі державну зверхність, під яку вони мають належати, право до внутрішньої самоуправи й свобідного культурного, економічного та політичного розвитку... Про всі економічні договори та політичні відносини повинен безпосередньо рішати той народ, якого вони торкаються, – переконаний С. Дністрянський, – та в ніякому разі не сміють про се рішати які-небудь користи чи інтереси других народів” [148, с. 14]. У разі такого забезпечення народам права на самовизначення, вони матимуть змогу об’єднуватися з іншими народами, якщо таке об’єднання зможе забезпечити мир у світі.

Територіальна проблема поставала як один із важливих аспектів наукового теоретизування багатьох учених тієї доби. Очевидно, відзначають сучасні науковці Л. Кондратик та К. Олещук, це зумовлено політико-правовими причинами, коли

проблема території українського народу стояла досить гостро. Різні науковці надавали неоднакового значення території в розвитку української держави. Подібних до С. Дністрянського поглядів дотримувався О. Бочковський. Згідно його концепції, територія виступає природною передумовою успішного розвитку народу [249, с. 9; 376, с. 12].

С. Шелухін висловлювався, що традиції має та територія, на якій проживає народ. Вона передає їх новому населенню. Існування високорозвиненого українського права вчений називає фактом незаперечним. Висоту своєї культури, зв'язки її, зокрема і правової культури, з іншими культурами український народ сам усвідомлював настільки, що в XVII ст. ясно протиставляв себе російському народу, називаючись “страна європейска” [526, с. 123].

Сьогодні перед науковцями стоїть завдання, вивчивши наукові концепції попередників, і в першу, політичних емігрантів, які самі були теоретиками і творцями відновленої у різних формах державності 1917-1921 рр., незреалізовані наукові концепти, відшукати серед них найбільш прийнятні для сучасності приклади й при допомозі політичних діячів-практиків здійснити спробу успішної розбудови української держави. Пошук подальших перспектив вимагає розробляти нові підходи до аналізу політико-правової реальності при цьому не гублячи соціально-історичних, національних, культурних і моральних основ українського народу. Таким чином, в основу планування і здійснення дієвих реформ повинні в першу чергу лягти основоположні права людини та історичний досвід, а не тимчасова політична кон'юнктура, інтереси всього суспільства, а не окремих соціальних груп.

Історико-правові дослідження в середовищі української еміграції демократично-народницького напрямку, в окремих випадках деяким вченим притаманний синтез “народницької” і “державницької” ідеологій, ще не отримали повної оцінки вітчизняними дослідниками у галузі історії держави і права. Їх творчі надбання потрібно систематизувати, проаналізувати; державотворчі, правові ідеї, які можна сьогодні використовувати – актуалізувати, популяризувати.

Дослідивши погляди українських правників, громадсько-політичних діячів щодо правового стану української державності та політичних відносин, відзначимо такі моменти: у правовій спадщині української еміграції зберігалися тенденції вивчення витоків та обґрунтування підстав української державності (С. Дністрянський, Р. Лащенко, С. Шелухін, А. Яковлів); ідеї нації, що народжується разом з прагненням до політичного самовизначення (В. Старосольський), основою якої має стати власна держава (О. Бочковський), нація стане суб'єктом міжнародного права тоді, коли проживатиме на підпорядкованій їй публічно-правовій владі території (О. Ейхельман), ідея самовизначення української нації на своїй національній території та побудова незалежної держави була однією з центральних проблем у дослідженнях всіх згадуваних вчених-правників; держави є суб'єктами міжнародного права, інтереси яких потрібно визнавати та охороняти (В. Старосольський); аналізу звичаєвого права, яке створювалося відповідно до історичного й політичного розвитку держави (С. Дністрянський), творцем якого був народ, а витворення звичаю – це спосіб реагування на визначені події з боку найбільш сильних, найбільш енергійних осіб (Р. Лащенко) звичаєве право було правом національним, в якому наявні норми, пов'язані з побутом народу (С. Шелухін), що містять у собі життєву справедливість – “правду” (А. Яковлів, С. Шелухін); вивчення основних засад міжнародного права, яке не може ґрунтуватися на звичаєвому праві (О. Ейхельман); концепції, відповідно до якої “геттійська держава” була прототипом київської України-Русі часів “Руської Правди” (А. Андрієвський, С. Шелухін); договірному характеру правових стосунків в Київській Русі, договори класифікували на: міжнародні договори, договори князів між собою, договори князів з народом (Р. Лащенко, С. Шелухін, А. Яковлів).

Отже, державно-правові погляди українських вчених-правників, які внаслідок окупації території Української Народної Республіки військами більшовицької Росії, опинилися в еміграції – це не покриті архівною пилюкою віджилі думки, а повсякчас живильні джерела, з яких сучасна історико-правова наука і

повсякденна практика має черпати життєствердні державотворчі ідеї і запропонувати врегулювати на найвищому законодавчому рівні, закріпивши в Конституції України історичні основи своєї державності.

Вважаємо, що з'ясування історичних основ державності будь-якої країни відноситься до питання національної безпеки, про що ми повсякчас переконуємося на прикладі існування сучасної незалежної української держави.

2.3. Специфіка політико-правового дискурсу українського консерватизму

Зародження знання про принципи функціонування правової держави пов'язане з такими видатними представниками філософської думки як Ф. Аквінський, Аристотель, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, М. Падуанський, Платон, Ж.-Ж. Руссо, Цицерон та ін. Зміст категорії “правова держава” допомогли вивчити німецькі філософи, а саме Ф. фон Аретин, К. Велькер, Гегель, І. Кант, Р. Моль. На основі європейських впливів та стилю мислення створювали власні концепції українські правники, громадсько-політичні діячі XIX – початку XX ст.

Консерватизм – духовна настанова, що бачить особливу цінність у традиційному ладі. Носіями консерватизму були спочатку шляхетські кола та вище духовенство, яке прагнуло збереження “старого режиму”, котрий змагався з силами революційного поступу. Згодом витворилася нова форма ліберального консерватизму, відзначав І. Лисяк-Рудницький, який не протиставляючись поступові та стоячи на позиціях конституційної свободи, наголошував на потребі ладу, дисципліни у громадському житті, вірив у творчу місію традиційних установ, таких як церква, монархія і традиційної провідної верстви, тому відстоював ідею інтеграції сучасного нового з органічно створеним історією минулим [315, с. 132].

Однією з провідних ідей консерватизму є необхідність проведення такої державної політики, що привело б до порядку в усіх сферах суспільного життя, подолання ідейного хаосу в політиці [16, с. 241].

Першою працею видатного українського мислителя В. Липинського, який дав поштовх до створення потужної державницької школи консервативних істориків та публіцистів (Д. Дорошенко, С. Томашівський, В. Кучабський, Т. Коструба, О. Назарук, Б. Гомзин та ін.) [315, с. 137], стала опублікована в еміграції у 1921 р. “Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті”, де основна увага зосереджена на формуванні та розвитку козацької держави, дослідженні Переяславської угоди, на значенні постаті Б. Хмельницького у державотворчому процесі: “...Те покоління, що Богдана Хмельницького ховало, ще розуміло, кого воно втратило. Якась велика туга і неспокій за будучину почуваються майже у всіх згадках тогочасних про передчасну смерть Великого Вождя” – писав В. Липинський [308, с. 252]. У праці “Релігія і церква в історії України” надрукованій у 1925 р. актуалізується релігійне питання в державотворчих проектах. У ґрунтовному дослідженні “Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму”, 1926 р. мова йде про концептуальні погляди мислителя щодо подальшого державотворчого процесу, “...Цементом політичним, спасаючим місцевих українських людей в боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм – любов до спільної Батьківщини, а не Ваш соціалізм, зненависть місцевих бідних до місцевих багатих, і не Ваш націоналізм – зненависть місцевих “Українців” до місцевих “не-Українців”...Тільки тоді, коли державники українські всіх місцевих класів і всіх місцевих націй переможуть агентів, яких метрополії мають на Україні теж у всіх місцевих класах і всіх місцевих націях – зможе повстати Держава Українська. І тільки в Українській Державі – тільки в процесі співжиття мешканців України на одмежованій державно території – може витворитись з них Українська Нація” [557, с. 67].

О. Приймак наголошує, що вищеозначені погляди були притаманні В. Липинському доеміграційного періоду; вони лягли в

основу діяльності Українського союзу хліборобів-державників (УСХД). Його заснування стало спробою втілити державотворчі погляди вченого у життя. На думку дослідниці, основним завданням УСХД було об'єднання українців, що підтримували монархічні ідеї з метою створення суверенної України [444, с. 14-15].

І. Передерій, проаналізувавши організаційно-правові документи УСХД, вказує, що майбутня державницька діяльність повинна була ґрунтуватися виключно “на власних силах Української Нації, а не на випадковій і змінливій чужій сторонній допомозі”. Форма державності, пише дослідниця, мала відповідати потребам української нації, а також “виробленим історією традиційним, природним і сталим взаємовідносинам” у середині українського суспільства, опираючись на “матеріально продуктивні, трудові класи”, забезпечуючи кожному з них всю повноту його культурного й економічного розвитку та гарантувати участь в управлінні державою, відповідно до рівня його розвитку [399, с. 344].

Ідеї консерватизму не мали можливості реалізуватися та були відкинуті у період державного будівництва доби Української Центральної Ради і лише гетьман П. Скоропадський повернувся до них, намагаючись побудувати Українську державу на засадах консерватизму.

Б. Андрусишин вказує, що суть консервативної доктрини, в дусі якої діяв гетьман П. Скоропадський, полягала у встановленні економічного ладу згідно зі світовими законами загальногромадської приватної власності як фундаменту культури й цивілізації. Власник мав стати соціальною опорою гетьманату. На думку вченого, саме незавершеність роботи щодо прийняття земельного закону, який правовим шляхом вирішував би земельне питання на користь працюючих селян, стала однією з причин падіння гетьманату [16, с. 243].

І. Лисяк-Рудницький писав, що український консерватизм у період між двома світовими війнами пережив складну кризу, зумовлену конфліктом між П. Скоропадським та В. Липинським, передчасною смертю останнього та поступовим звуженням

людської бази в Європі через вимирання старшого покоління, тоді як молодше переважно наслідувало ідеї модерного націоналізму [315, с. 137].

С. Томашівський – український історик і політик у праці “Нова книжка – нові часи” писав, що будь-який витвір людського розуму є “рідним сином свого часу” [536, с. 43]. Так, національне життя розвивається у складних умовах, коли окремі мислителі започатковують новий період державного існування. Їх значення в історії неоціненне, оскільки вплив від залишеного наукового спадку на сучасні й пізніші покоління складно навіть спрогнозувати.

Сучасні дослідники Л. Наливайко та В. Тацій вважають, що основоположним критерієм становлення правової держави є правова культура. Високий рівень правової культури – важливий чинник, що здатний слугувати формуванню правової системи та демократичних основ суспільства; здійснює вплив на соціальні відносини, сприяє єдності суспільства та держави, забезпечує правопорядок. Учені наголошують на наступних складових правової культури суспільства: стан розвитку правничої освіти та якісної науки; рівень правової охорони й захисту основних прав і свобод людини і громадянина; практичне впровадження в громадське й державне життя принципу верховенства права; стан законності в суспільстві; наявність несуперечливої системи законодавства; ступінь правосвідомості громадян і посадових осіб; ефективність роботи правоохоронних органів та ін. [362, с. 5; 519, с. 8-9].

Важливою складовою загальної культури, з погляду Б. Андрусишина, є правова культура, яка охоплює всю сукупність найважливіших компонентів правової реальності в її розвитку (права, правосвідомість, правовідносини, правопорядок, нормотворчість, правозастосовна та інша правова діяльність). Правова культура – це одна з категорій загальнолюдських цінностей, невід’ємний елемент правової держави. Жодна держава в світовій історії не могла існувати без культури. В усі часи культура була одним із найважливіших складників соціального розвитку, привносила у життя держави певну духовність. Зв’язок

права й культури не такий тісний як співвідношення права й політики, права і моралі [15, с. 121, 122].

В. Липинський у своїх працях відзначає важливе значення прав і свобод людини для державотворення, вважає за необхідне їх законодавчо закріпити; вони мають бути гарантовані для всіх громадян держави. Учений виступав за децентралізацію і розвинене місцеве самоврядування, що сприяють максимальній реалізації прав особистості і прав громад. В. Липинський вживає таке поняття як “громадянство”, іншими словами громадянське суспільство, “правосвідомість”, “законність”, “правопорядок”. Сучасні науковці відзначають його заслугу щодо проголошення верховенства закону як єдиного регулятора суспільних відносин, акцентування на “відповідальності перед громадянством” [135].

В. Липинський виступав проти “необмеженої влади держави над суспільством”. Д. Гаврилюк вважає, що це є одним із парадоксів концепції вченого, оскільки він доводив необхідність перетворення України у сильну державу, але водночас ставився до такої держави з певною недовірою, виступаючи то в ролі консерватора-авторитариста, то в ролі консерватора-ліберала [96, с. 166].

О. Скакун зазначає, що в сучасних умовах сформувалися три підходи до співвідношення громадянського суспільства і держави:

1. Держава і громадянське суспільство – суміжні соціальні системи.

2. Держава і громадянське суспільство – різні соціальні системи, первинною (провідною) є держава, що контролює громадянське суспільство.

3. Держава і громадянське суспільство – різні соціальні системи, держава виконує службову (підпорядковану) роль щодо громадянського суспільства [515, с. 32].

В. Липинський підкреслював, що між державою і громадянським суспільством завжди існує певна взаємодія, яка реалізовується у трьох формах:

- 1) суспільство пригнічує державу;
- 2) держава пригнічує суспільство;
- 3) гармонійне співіснування суспільства і держави [420, с. 284].

В цьому контексті варто звернутися до Інституту Гетьманства, який розглядався державотворцями того періоду “як спосіб національної інтеграції, налагодження співробітництва між усіма класовими групами та організаціями” [10].

Держава, ідеологічними засадами якої був український консерватизм В. Липинського, виступала в ролі регулюючого фактора розвитку суспільства, в тому числі й соціально-економічного. В українському консерватизмі поняття “держава” та “ринок”, зміст яких з’ясовує Б. Андрусишин, зводилися до ідеї сильної держави, спроможної протистояти тискові інтересів різних груп, з іншого боку, держава не повинна втручатися в ринок, щоб уникнути безладу, проте сприяти національному характеру ринку є ключовим завданням. Держава мала забезпечувати підтримку окремим категоріям соціально-незахищених верств населення. Вчений зауважує, що незалежні профспілки були для держави небезпечними, оскільки вони не давали змоги подолати проблему інфляції та безробіття, яка потребувала погодження інтересів різних соціальних груп. Дієвим став би корпоративний принцип, де єдині профспілкові структури тісно взаємодіють з державою [10].

Порівняння української держави виключно з громадянським суспільством В. Липинський вважав неприпустимим, оскільки тоді не можливим стане державне відродження, оскільки, власне, відсторонюють від держави “найбільш освічених і генетично найбільш здатних до державного будівництва представників верхніх соціальних верств” [311, с. 74].

В. Липинський окреслив джерела розуміння правової держави, завданням якої є здійснення правопорядку і сила якої полягає в знятті суспільних протиріч [96, с. 166].

На сучасному етапі державотворення знову постає питання як і за допомогою чого врівноважити суперечливі настрої у суспільстві, підкреслює Б. Андрусишин, сформулювати й реалізувати ефективний механізм гармонізації інтересів різних соціальних груп, баланс інтересів яких здійснює вирішальний вплив на розвиток держави, а у драматичні періоди історії є загрозою чи гарантом самого її існування [10].

О. Скакун зазначає, що правопорядок є частиною громадського порядку. Громадський порядок – це стан упорядкованості соціальними нормами, а саме нормами права, моралі, корпоративними нормами, нормами-звичаями системи суспільних відносин і їх дотримання. Поняття громадського порядку є ширшим за поняття правового порядку, тому що в зміцненні й підтриманні першого важлива роль належить усім соціальним нормам. Правопорядок складається лише на підставі правових норм і внаслідок цього охороняється спеціальними державно-правовими заходами [479, с. 453-454].

Правосвідомість органічно впливає зі світогляду. Ідеологія є усвідомленням правосвідомості, а злиття її з методами й способами здійснення ідеологічного змісту правосвідомості творить правопорядок. В. Липинський розрізняв такі види світоглядів:

1. Осілий – визнає сталий органічний порядок речей, визнає над людиною існування вищого, постійного, незмінного Божого закону, якому вона підпорядковується, оскільки він стає господарем над матерією, бо постає вище від неї, стає господарем усіх людських законів. Такий світогляд визнає, що Абсолютний Дух панує над світом, змінюючи його згідно своїх “творчих планів”, дух людини панує над обмеженою для неї світовою областю буття, але людина виступає як творець, а не як раб матерії.

2. Кочовий – розглядає всесвіт і людину, як ряд чисел або елементів, з яких людський розум примусово чи вільно може творити певну кількість комбінацій, точніше законів людського розуму, які лише людина визнає, а тому стає рабом матерії, яка починає брати верх над духом людини [72, с. 322, 323].

Український народ, на переконання В. Липинського, в правових пам’ятках, літературних творах усвідомлює осілий (органічний) світогляд, що формував його правосвідомість. Учений мріяв про органічне об’єднання єдиною правосвідомістю, єдиною ідеологією, однакоvim відношенням до методів і способів її здійснення, внаслідок чого встановиться єдиний український правопорядок – українська державність [72, с. 326].

Правосвідомість, констатує О. Скакун, є системою ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда,

групи, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом. Головною ознакою правосвідомості є усвідомлення людьми цінностей природного права, прав і свобод людини, аналіз і оцінка чинного права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям, що знайшли закріплення в міжнародних документах про права людини. Правосвідомість не тільки виражає ставлення індивіда до правової дійсності, пише правник, а й спрямовує її на певні зміни в правовому середовищі, прогнозує і моделює їх [479, с. 462].

В. Липинський писав у листі до професора Яворського: “Хлібороб, співпрацюючи й співживучи з природою, має виразне почуття різності й ієрархії всесвіту та присутності у всесвіті невідомих сил, які людина своїм розумом може відчувати, але керувати якими не в стані. Для сучасного “змашинізованого”, коли так можна висловитися, міщанина, й для породженого цією міщанською машиною комуніста чи фашиста, ієрархія й різність річей та вартостей не існує. Весь світ, а передусім людина, уявляється їхньому думанню в образі однакових, щодо свого змісту цифр, з яких розум людський може й повинен творити довільні комбінації” [310, с. 4-5]. Автор дійшов до висновку, що європейське громадянство, дедалі швидше переходить у кочовий стан, в стан постійного переміщення з одного міста до іншого, з села до фабрики, з однієї фабрики до другої [310, с. 5]. Цікавими видаються міркування вченого щодо боротьби хлібороба з природою, яка вимагає “поступу, дисципліни, організації” але при цьому не може обійтись без індивідуальної свободи [310, с. 6].

Здійснення ідеї залежить від позитивної активності, яку витворює дана ідея в душах своїх сповідників, від здатності не змінювати її, від дисциплінованості. В. Липинський переконує, що українську державу побудує любов до неї, а не ненависть до її ворогів. Вважав за доцільне реабілітувати минуле гетьманство. Лицар, незалежний морально й матеріально зможе побудувати державу у майбутньому [72, с. 326, 327].

З його погляду лише монархія, що опирається на повагу до релігії та права, – “монархія з обмеженим самодовольством касти урядницької й військової, і з обмеженою свободою провідників

хліборобських мас”, – мала стати єдиною політичною організаційною формою. Вважав, що це той державний устрій, при якому хліборобська родина, стан, ідеологія можуть відігравати провідну роль у житті свого народу [310, с. 11].

Демократичний тип взаємовідносин, на думку В. Липинського, передбачає таку організацію державного життя, яка не потребує авторитету релігії. Демократи націлені на побудову держави, в якій для управління народом достатньо світських методів і завоювання громадської думки більшості. Такі діячі за своїм світоглядом бувають вільнодумцями, за моральними переконаннями – індивідуалістами, за політичними – республіканцями, демократами. Демократичний спосіб організації соціального життя не потребує організуючої і стримуючої віри [96, с. 170].

Конституція України проголошує: “людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави” (ст. 3); “державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову” (ст. 6), “в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй” (ст. 8), “держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України” (ст. 11) та ін. [256].

Розвиток конституційної традиції України проявляється у європейському баченні ролі права і держави у суспільному житті. Західна традиція права визначає підпорядкування політики праву, що накладає відповідні обов’язки на органи публічної влади. Принцип верховенства права визначає в якості критеріїв ефективності владних рішень насамперед забезпечення прав людини й основоположних свобод, отже до адміністрації

ставляться вимоги надання належної якості управлінських рішень та у сфері правосуддя має бути забезпечення доступу до справедливого і неупередженого суду. Проте конституційна традиція України не є безперечною, що пов'язано із драматичною історією формування власної державності. Конституційну традицію склали соціальні цінності, щодо яких у суспільстві склався консенсус [464, с. 81].

Як показує історичний досвід, теоретичне відокремлення правової держави, абсолютизація позитивістських аспектів в її розумінні та відкрите нехтування матеріальними аспектами функціонування правової держави може призвести до заперечення самої ідеї правової держави. Л. Наливайко вказує, що для правової держави вирішальне значення має не стільки факт встановлення права та відображення його в законі, скільки факт його забезпечення. Науковці підкреслюють, що встановлення прав і свобод людини і громадянина навіть у нормативно-правовому акті найвищої юридичної сили не є показником їх реальності [361, с. 124].

На думку В. Липинського, об'єднати українську націю можна на ґрунті територіального патріотизму, тобто пробудження почуття солідарності й єдності громадян української держави, незалежно від їхнього етнічного походження, класової належності, віросповідання, культурного рівня. Почуття любові до рідного краю – української землі-годувальниці як до органічної цілості, зауважував В. Липинський, є необхідною і єдиною можливістю того найріднішого у світі зв'язку людей, що називається нація. Учений дав власне визначення поняття “українець”, а саме ним є “... всякий, хто хоче, щоб Україна перестала бути колонією” [87, с. 227; 418, с. 394].

За В. Липинським влада здобувається людьми для здійснення своїх прагнень, “на окресленій території, серед живучого на цій території окресленого громадянства, при помочі такого чи іншого методу організації, од якого залежить та чи інша форма держави і закону і така чи інша форма існування нації”. Такі поняття як територія, народ, держава, закон є основою будь-якої політики,

вказував автор, а політика є засобом здобуття та організації влади [301, с. 374].

Територія. Усвідомлення власної території та бажання мати свою окрему владу, свою окрему державу, перетворюють її в активну політичну силу. “З цієї свідомості і цього хотіння родиться патріотизм: любов до своєї землі, до своєї Батьківщини і до всіх, без виїмку, її мешканців. Патріотизм лежить в основі буття і могутності держав” – підкреслював В. Липинський [301, с. 375].

Народ. Коли мова йде про динаміку громадського життя і політичну акцію, потрібно вирізняти всіх тих людей на даній території, які не виконують державні функції, не мають безпосередньої змоги застосовувати силу фізичного примусу держави. “До громадянства належать однаково і багаті і бідні, і організатори і організовані, і “пани” і “народ”, а відрізняє їх всіх, від тих людей, що в данім часі посідають в своїх руках і виконують державну владу, більша слабкість і пасивність політична: менше хотіння влади, або неможливість це хотіння здійснити”. Державу творять завжди політично активні та сильні, ті, що наділені владою, а народ складається з політично слабших, з тих, ким управляють [301, с. 377].

Держава. Завоювання лежить в основі будь-якої держави, писав В. Липинський. Чи зовнішнє, чи внутрішнє, воно буде завжди тим кульмінаційним пунктом політичної боротьби за владу, що ведеться серед народу на окремій території, від якого починається нова держава, збудована на руїнах старої держави. Без факту завоювання мислитель не уявляє початку держави [301, с. 382].

Учений вважає, для того, щоб утворити шляхом завоювання місцеву державну владу серед “недержавного громадянства”, войовнича державотворча верства, що здобуває владу, повинна мати підтримку підкореного народу, яка проявляється: 1) у підтримці матеріальній, яку повинні надавати своїй місцевій владі виробники продукції; 2) у підтримці моральній, яку повинні надавати своїй місцевій владі ідеологи. В історії України, за словами автора, таких випадків не було. Тому місцева влада не могла одержати серед населення авторитету законності, необхідного для її існування [301, с. 436].

Закон. Закон забезпечується узаконеною державною владою, так званого “узаконеного авторитету духовного і цієї узаконеної організаторської здатності організаторів продукції, які (влада меча, ідеологія та продукція) своїм взаємовідношенням серед даного громадянства на даній території і в даній державі, всі три разом, закон цей сотворили”. Влада і творці продукції та ідеології в середовищі суспільства, яке цю владу визнає законною, задоволене нею, творять консервативну, як державну, так і громадську опору закону. Громадяни, що прагнуть влади, “творять його силу поступову, яка бажає установити інші взаємовідношення між державою і громадянством, або, точніше кажучи, між державою, продукцією та ідеологією, а тим самим бажають зміни даного закону”. Таким чином В. Липинський зауважує, що від форм боротьби за владу та зміну закону в державі залежить буде деградація або розвиток закону. Від взаємовідносин держави і громадянського суспільства залежить ступінь відповідальності держави перед суспільством [301, с. 386-387].

Згідно поглядів В. Липинського, національна аристократія здатна не лише об’єднати державу, але в конкретний історичний момент може стати деструктивним елементом. Учений вважав, що причиною переваги індивідуальних, егоїстичних інтересів окремих осіб чи груп над державними є “старіння аристократії”. Це відбувається тоді, коли на певному етапі вона сприяє об’єднанню, інтенсивному розвитку матеріального життя, продукційної та воєнної техніки, пізніше під впливом матеріального розвитку такий політичний устрій стає негативним. Таким чином, мислитель прийшов до висновку, що до влади повинна прийти нова аристократія, яка зможе дати поштовх подальшому розвитку держави, оскільки на початковому етапі вона знаходиться під впливом матеріального накопичення і домінуючими інтересами є державні [389, с. 177].

О. Павліченко з’ясувала критерії “матеріальної сили” національної аристократії за В. Липинським, а саме: бажання здійснювати владу, бути талановитими організаторами, заради цього вміти ризикувати власним життям; володіти технічними засобами війни та оборони: державою, зброєю, армією; у їх

володінні повинні перебувати землі, фабрики, заводи, тобто технічні засоби економічної продукції [389, с. 177; 299, с. 131].

Історико-правова наука, завдяки інтелектуальній спадщині представників української еміграції міжвоєнного періоду, здобула основоположні підвалини для подальшого розвитку; держава, народ отримали не лише джерело власного самопізнання, необхідне для подальшої практичної боротьби, а й основні орієнтири, принципи формування держави, які потребують подальшого наукового обговорення та дискусії.

Принцип правової держави є поняттям програмним, вважає Л. Наливайко, яке втілюється в понятійних конструкціях з історично мінливим змістом. Як наслідок, зміст феномену правової держави піддається певним трансформаціям залежно від того, які чинники визнаються найбільш значущими в той чи інший період історичного розвитку [361, с. 127].

З погляду Д. Гаврилюка, який аналізує політико-правову концепцію В. Липинського, останній був глибоко розчарований практикою демократичного будівництва та народницькою елітою, її нездатністю впоратися з проблемами державного будівництва – організацією армії, служби безпеки, поліції, адміністративного апарату, неспроможністю керувати нацією [96, с. 166].

П. Гай-Нижник висвітлив трактування поняття “демократія” В. Липинським. Так, згідно вчень мислителя державна влада в умовах демократії або ж потрапляє безпосередньо до рук “багатіїв-плутократів”, або до рук найнятих ними політиків з-поміж інтелігенції. Державна влада стає знаряддям реалізації не народних, а приватних інтересів окремих осіб чи груп. Розмежування ж в умовах демократії політичних партій позбавляє їх відчуття політичної відповідальності, а необмежений демократичний індивідуалізм підриває в суспільстві основи дисципліни і правопорядку [98].

Сучасні вчені зауважують, що високий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує ефективність реалізації принципу демократичності держави, тому ці інститути виступають як рівноправні партнери. Правова держава і громадянське

суспільство є близькими й тісно взаємопов'язаними та взаємообумовленими процесами [361, с. 128].

Щоб об'єднати суспільство національна аристократія повинна мати моральний авторитет в очах громадян. Моральний авторитет аристократії, підкреслював В. Липинський, лежить в основі законності влади і правової свідомості нації, тобто від ознак громадської моралі національної аристократії і від ступеня сприйняття народом тих форм громадської організації, які, відповідно до своїх моральних ознак, витворює національна аристократія [389, с. 178].

Він визнавав, що в українському громадянстві, яке протягом століть не мало власної держави психічна здатність до незалежного державного життя була достатньо слабкою. Підстав для державної незалежності – матеріальних, войовничих, лицарських елементів дуже мало, а тому для побудови української держави потрібна державницько-непримирима група відданих слуг українській державній ідеї [72, с. 328].

В цьому контексті варто навести міркування Б. Андрусишина, який привертає увагу до психологічного фактора. Звернувшись до творчого доробку М. Грушевського, що писав: “Досить відкрити людині очі на те, хто вона, щоб бути певним в її вірності національній дисципліні”, Б. Андрусишин доводить, що психічній вдачі більшості українців не властиво виражати свої прагнення через емоції і легко йти на конфлікт. До рішучих кроків, до крайніх дій, на переконання вченого, українці вдаються у тих випадках, коли інші аргументи вичерпані. Коли Україна промовляла слово у вирішенні соціальних конфліктів – з основ існуючого ладу не залишалось “каменя на камені” [17, с. 168].

Геракліт писав, що народ повинен боротися за свої закони, як за свої стіни; громадсько-політичні діячі ХІХ – початку ХХ ст. показали нам шлях до побудови національної, правової держави, основою якої має стати віра в ідею української державності, згідно з цією ідеєю повинна здійснюватися відповідна діяльність.

Щодо природи соціальних законів, В. Липинський наголошує на принципах суб'єктивності та волі. Історія твориться відповідно до інтересів соціальних груп, зусиллями елітарних груп, а не за

об'єктивними законами. Еліта – це активна меншість, яка створює держави та нації. В'ячеслав Липинський вважав, що до певного класу люди належать, будучи об'єднаними виконанням єдиної суспільної функції [96, с. 169]. Він стверджував, що будь-яка державна нація в кожній історичній добі має групу людей, які становлять основи цієї держави. Такі групи, на які опираються держави, встановлюють за допомогою різних методів організації своє ставлення до підлеглого їм народу [304, с. 5].

Оригінальним внеском В. Липинського в історико-правову науку є розробка типології форм державного устрою. Його класифікація побудована на аналізі відносин між провідною верствою та народом.

Сучасне розуміння науковцями механізмів взаємодії влади і суспільства в Україні дозволяє стверджувати, що держава і громадянське суспільство не можуть діяти один без одного; рівень розвитку громадянського суспільства визначає рівень розвитку держави, а рівень розвитку держави прямо впливає на рівень розвитку громадянського суспільства; в процесі взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства реалізуються функції держави та громадянського суспільства; кожен із суб'єктів взаємодії повинен виконувати притаманні лише йому функції у повному обсязі та нести відповідальність [515, с. 18].

У доктрині В. Липинського Українська держава відбудеться тоді, коли відбудеться “уложеня в українських державних формах взаємовідносин між місцевими силами войовників, продуцентів, інтелігентів і народніх мас. Уложеня цих взаємовідносин так, щоб з них могла постати Українська Держава, єсть завданням всякої будучої української провідної верстви, яка має для цього три історично витворені державно-організаційні методи...” [305, с. 63].

Дослідник виділяв основні типи організації держави: класократія, демократія, охлократія; вони виникають у різні епохи, на різних ступенях соціально-економічного розвитку в середовищі різних культурницьких кіл. Особисті симпатії В. Липинського схилилися до класократії [315, с. 152].

Характер взаємовідносин між активними і пасивними елементами визначається зовнішніми, видимими і тому доступними ознаками матеріального і фізичного життя конкретної нації. Розглянувши ці ознаки в стані вже нерухомому, витвореному, В. Липинський приходить до висновку, що тому чи іншому характерові взаємовідносин між активними і пасивними елементами відповідає той чи інший тип матеріальної культури конкретної нації в певну історичну епоху, той чи інший тип расових сполучень на даній національній території. На підставі зовнішніх ознак учений означив взаємовідносини між активними і пасивними елементами нації, яким відповідають три форми морального авторитету, притаманні трьом основним методам організації національної аристократії (класократія, демократія, охлократія) [301, с. 284-285].

Відстоюючи думку про неможливість побудови демократичного суспільства в Україні, В. Липинський приводить досвід американської демократії, де республіканський лад не проявляє своїх негативних якостей тому, що правляча верства спирається на стару монархічну консервативну традицію, а брак монархії вона надолужує зміцненням політичної влади президента [428, с. 136].

Сучасні вчені О. Зайчук та Н. Оніщенко відзначають слабкість традицій демократії в Україні. Науковці стверджують, що на теоретичному рівні питання функціонування демократичних інститутів розроблено досить детально, а практична реалізація у діях державних органів значно відстає. Передумовою правової державності, з їх погляду, є формування громадянського суспільства, у якому був би забезпечений вільний і всебічний розвиток кожної особистості, суспільства, у якому функціонували б демократичні громадські інститути, що забезпечують свободу слова та інформації, гарантують силою громадської думки і суспільної моралі вільні вибори, наявність легальної опозиції та багатопартійність і цим самим унеможливають узурпацію влади [185].

В. Липинський переконував, що Українська держава загине, відмовившись від боротьби і завоювання: “Городський спекулянт-

фінансист, батько всякої демократії – це смертельний ворог хлібороба-войовника. Тверда державна монархічна влада, без якої не може існувати організатор хліборобського класу, означає обмеження свободи спекулянта, означає рівновагу між інтересами міста і села, означає припинення сучасної городської експлуатації села, – відстоює думку автор, – тільки проти проводу в державі войовничих хліборобських елементів – тільки проти української “реакції” – міг би фінансувати городський спекулянт українську демократичну інтелігенцію. Знищення природних організаторів селянства шляхом аграрної реформи, заміна їх демократичними інтелігентськими “народними вибранцями”, і переміна пасивної селянської маси в стадо баранів, яких городський демократичний інтелігент і городський демократичний фінансист мають стригти при помочі своєї парламентської “механіки” – це буде на Україні завдання спочатку української – а по її прогнанню, одночасно зі знищенням “української реакції” – завданням демократії всеросійської, чи всепольської” [301, с. 557].

За умови слабкості в Україні традиції поваги до сталої ієрархії, підтримання ієрархічних стосунків, авторитету влади, як стверджує К. Баранцева вчений прийшов до таких висновків на основі аналізу історичних форм української держави, єдиним класом, що міг би органічно поєднувати національну та державну ідеї, виступав саме хліборобський клас [38, с. 149].

Демократична республіканська держава за твердженням В. Липинського може існувати при наступних умовах:

1. Правлячий на попередніх стадіях завойовницький державний апарат вже ослаб настільки, що опинився під впливом завойованого ним колись народу, але при тому він ще міцний і може виконувати свої аполітичні функції для правих і лівих демократичних парламентських урядів.

2. У середовищі громадян, що перемогли державу існують настільки сильні в попередніх стадіях розвитку, витворені релігією, церквою, родовими організаціями внутрішні органічні сполуки, які своєю єдністю та громадським консерватизмом можуть надолужувати атрофію держави та чинити опір деструктивним впливам демократичного способу управління нацією.

3. Суспільство має сильне національне почуття, що тримає в єдності розпорошену на партійних виборах націю, коли можна утворити парламентську національну більшість цькуванням якогось зовнішнього чи внутрішнього ворога нації.

4. Існує рівновага між демократичними лівими та правими – сили демократичної правої і лівої інтелігенції більш менш рівні, а тому немає загрози здійснення правої чи лівої революції [305, с. 66].

В. Липинський був демократом настільки, наскільки національна демократія відповідала інтересам побудови незалежної України. Якщо взяти до уваги те, що демократія призвела до чергового краху державницької ідеї, стає зрозумілим негативне сприйняття автором цієї моделі державної побудови [557, с. 67].

Під охлократією учений розуміє такий державно-правовий лад, де активна меншість твориться шляхом організації різнокласових елементів в одній верстві, яка необмежено панує над даним громадянством. Наприклад, як зазначає В. Потульницький, царська бюрократія, комуністична партія, фашистська партія та ін. Охлократичний лад, який тримається на насильстві і примусі завжди є недовговічним [428, с. 136].

Охлократія – “це метод організації такої нації, яка в процесі свого примітивного матеріального і расового розкладу ще не витворила міцно складених по способу своєї матеріальної продукції і своєму расовому спорідненню класів, – писав В. Липинський, – і яка ділиться тільки на політично безформенну, економічно і расово нездиференційовану юрбу та тих хто правлять цією безкласовою юрбою при помочі своєї озброєної і міцно внутрі спаяної організації” [557, с. 70].

За В. Липинським, класократія – форма організації правлячої еліти, коли в соціумі існують класи, що володіють засобами виробництва.

Нація – це складні взаємовідносини держави і громадянського суспільства. Він не виокремлює конкретних об’єктивних чи суб’єктивних ознак нації, а виділяє передумови, які потрібні для формування й розвитку нації: існування на території держави політично активної верстви; здатність цієї верстви до обмеження

свого імперіалізму та містицизму; здатність цієї верстви до розвитку в собі почуття патріотизму; існування талановитих організаторів ідеології і добрих виробників продукції [451, с. 55].

Варто погодитися з Д. Гаврилюком, що Україна повинна не просто брати найкраще із вже існуючих моделей розвитку, а й виробити свою, унікальну і значно відмінну від інших. Ми повинні звертатися до нашої історії, щоб побачити причини суспільних, політичних, економічних, соціальних, культурних викликів, на які тільки зараз намагаємося дати обґрунтовану відповідь.

До вищезначених проблем звертався видатний історик, публіцист, громадський і політичний діяч, учень М. Грушевського С. Томашівський. Поряд із В. Липинським, заклав основи державницького напрямку в українській історіографії. У перших його працях відчутний вплив народницької концепції М. Грушевського. Основні дослідження присвятив періоду відродження української державності, пов'язаної з іменами Б. Хмельницького та І. Мазепи, а також історії Галичини та української церкви, передусім княжих часів, Закарпатській Україні [144]. З поміж відомих досліджень С. Томашівського відзначимо наступні: “Під колесами історії” 1922 р., “До історії перелому Хмельниччини” 1927 р., “Історія України, Старинні і Середні віки” 1948 р.

Державно-правові погляди С. Томашівського мали вплив на формування ним концепції історії України. Він розглядав історико-політичні дослідження як такі, що повинні стати теоретичною основою для практичного українського державотворення в Галичині [590; 591].

О. Ясь вважає, що окремі тези С. Томашівського випереджають видатні та помітні ідеї В. Липинського. Згадуваних мислителів відносять до консервативного (національно-державницького) напрямку української історико-правової думки. Наприклад, міркування С. Томашівського про змагання Заходу й Сходу чи ідея про українські землі як культурне чи цивілізаційне перехрестя [726].

О. Павліченко зазначає, що В. Липинському належить першість у окресленні нашої держави як терену “між Сходом і Заходом”.

Так, з-поміж головних причин відсутності державності в Україні, крім національної роз'єднаності, В. Липинський також писав про географічне положення. Двоїстий образ України, пише дослідниця, закладено згідно з концепцією вченого, у самій її історії, починаючи від коливань між Римом та Візантією у виборі християнського обряду й закінчуючи різноспрямованими політичними і культурними тяжіннями в бік Польщі та Москви. Ідеальним виходом з такого становища є пошук шляхів гармонізації цих двох цивілізацій в одну національно-політичну й духовну цілісність. Саме в цьому, на думку В. Липинського, і полягає історична місія України [389, с. 180].

Думка про виключну роль хлібороба та вояка в національній історії перегукується з ідеями В. Липинського, – зауважує О. Ясь, – ця теза С. Томашівського нагадує відомий соціальний типаж В. Липинського – “лицаря-хлібороба” чи “войовника-продуцента” [726].

С. Томашівський подібно В. Липинському був переконаний, що спасіння Східної Європи залежить від відродження села і його боротьби з ворожим містом. У державі не буде нормальних умов життя, поки не буде досягнуто політичної, економічної, культурної рівноваги між ними [538, с. 45].

На наш погляд, орієнтація двох учених на село пояснювалася тим, що їх життя проходило в аграрному суспільстві Східної Європи, в суспільстві, де абсолютна більшість продуктивної частини населення становило селянство, яке по своїй суті було консервативним; вони не враховували урбанізаційних процесів новітньої індустріальної доби, що насувалася.

В. Потульницький, досліджуючи науковий доробок інтелектуалів у еміграції міжвоєнної доби, відзначає негативний та згубний чинник для українського державного відродження, про який писав С. Томашівський, – це глибока прірва в культурно-освітньому й політико-правовому рівнях класів української нації, що не давало можливості досягти органічної національної єдності [428, с. 155].

Ідеї, які стали базовими у науковому підході С. Томашівського полягають у наступному: уяснити й усвідомити не просто

складність, а трагічність моменту; позбутися політичного романтизму, піддавати аналізу та надавати оцінку подіям реалістично й адекватно; здійснювати активну позитивну практичну й наукову діяльність в межах можливостей, задля виховання нації допоки настане час великої спільної справи.

Н. Халак стверджує, здобуття державної самостійності за С. Томашівським – це довгий історичний процес, в якому перевороти відіграють другорядну роль, оскільки в першу чергу потрібно підготувати українське громадянство, прививаючи звичку до державності через практику в інших державах. За приклад він брав досвід краківських консерваторів і варшавських позитивістів ХІХ ст., пише дослідниця [590; 591].

О. Ясь підкреслює, що світогляд С. Томашівського розвивався під розумовими та духовними впливами ідей В. Джемса, Г. Ферреро, О. Шпенглера та ін. Військові, політичні та дипломатичні практики, а також нові інтелектуальні віяння, стверджує вчений, зумовили стрімке переосмислення С. Томашівським політико-правової та культурної ролі Галичини [726].

Доктринальний підхід С. Томашівського полягає у відведенні ключового місця Галичини та греко-католицької церкви в майбутньому українському державному проекті. Так, В. Липинський доводив, що початками державності, прикладом для наслідування є козацька держава Богдана Хмельницького, натомість С. Томашівський брав за основу Галицько-Волинську державу ХІІІ-ХІV ст.

Учений вбачав в українській культурі, в тому числі і правовій, західне коріння; стверджував, що Галичина була завжди кордоном між Сходом і Заходом, а греко-католицька церква являє собою мішаний церковно-культурний феномен – візантійський за формою, латинський за змістом [590; 591].

Він розмірковував, що коли поглиблена спільність інтересів між Росією і англо-саксонським світом отримає домінуюче становище, Росія продасть свій невичерпаний “людський матеріал” за “добре англійсько-американське золото”. Запобігти такій небезпеці, з його погляду, можна було б лише в один успішний

спосіб – політичний розпад російської держави на її природні складові частини [541, с. 3].

Головними елементами, на яких базується доктрина С. Томашівського, є територія, нація, держава. На думку вченого, державність не повинна бути ціллю національних змагань і національної політика; це форма, де національні сили можуть найкраще розвиватися, якщо ж ця форма недосяжна, то слід направити всі зусилля не в напрямі погоні за недосяжним, а тільки на створення реальних вартостей економічних, правових, соціальних, моральних, які дозволили б у слушний момент “здати інакше іспит національно-політичної зрілості” [537, с. 98]. Підкреслював, що національний і державний ідеал поняття не тотожні. Спочатку потрібно стати нацією, а вже пізніше мислити про державні ідеали [537, с. 99]. Перша ступінь державотворчої здібності народу, писав історик, лежить в асиміляційній здібності, коли народ абсорбує і “поглочує” у свій організм кожного чужинця, що осів на його території, “коли ся асиміляція атракціоє економічної і культурної сили робить усяку чужоплемінну кольонізацію безнадійним підприємством” [537, с. 101].

В. Потульницький влучно виокремив визначальні державницькі погляди С. Томашівського. По перше, дослідник наголошує на ідеї мирної еволюції існуючих форм правління, як засобу творення української державності, тут учений порівнює В. Липинського, який був переконаним, що держави постають лише шляхом завоювань. По друге, ключова теза С. Томашівського, що як республіканська влада може бути найгіршою деспотією, так як і монархічна сумісна з справжньою демократією, якщо вона не є абсолютистською. По третє, висновок про те, що форми правління можуть самозмінюватися, історично переходити у свою протилежність [428, с. 154].

Відмінно від В. Липинського, С. Томашівський розглядав “національний організм” як спільноту з власними “життєвими потребами”, як витвір ряду чинників та передумов, у тому числі історичних, політичних, правових, культурних, духовних, антропологічних, природних, психологічних. О. Ясь прийшов до висновку, що ідеї вченого поєднували як позитивістські риси, так і

ознаки нового споглядання, нового світовідчуття що витворювало стійкий баланс між аналітичними, раціональними та інтуїтивними, ірраціональними складовими, порівняно з поглядами В. Липинського [726].

О. Ясь та І. Зубрицький відзначають роль історичної чи етнографічної території, що визначалася С. Томашівським як чинник майбутньої самостійності народу, як основа його політико-правової незалежності у майбутньому. “Народи, що борються за незалежність на історичнім принципі, доказують на основі дальшої або ближчої історичної минувшини своє неподільне право на якусь територію... Інша дорога суспільна. Її правило таке: кожний нарід в границях своєї етнографічної індивідуальності має право бути самостійним і політично незалежним організмом” [196, с. 34; 727, с. 198-199].

За С. Томашівським українська національна територія здебільшого простягається у східній половині європейського континенту, а українська нація, як культурна та політична індивідуальність, походить із Заходу і являється витвором західних культурних впливів. Без західного походження і відповідних впливів саме існування української національності було б під питанням щодо свого минулого й проблематичним щодо майбутнього. При цьому вчений абсолютно впевнений, що процес формування української національності ще не завершений, що українці, прагнучи на завжди забезпечити свою національну індивідуальність і бути рівними з іншими культурними націями, повинні “здобути і присвоїти” собі ще чимало необхідних передумов у всіх сферах громадянського життя [540, с. 195].

Щодо української інтелігенції, то мислитель наголошував, що у неї не було бажання або вміння займатися справжньою науково-дослідницькою роботою, знаходити релігійне заспокоєння, натомість, за відсутності можливості й прагнення знайти та реалізувати себе – боротьба за владу та авторитет, право керувати собі подібними. У цьому вбачав відмінність українського політиканства від реальної політики [428, с. 156].

Ідеї консерватизму та монархізму розробляв та обґрунтовував член Українського союзу хліборобів-державників В. Кучабський –

історик, громадсько-політичний, військовий діяч. Обґрунтовував центральну роль військових аспектів і важливість еліти в українському державотворенні; опублікував у 1931 р. у “Дзвонах” ряд статей: “Польська дипломатія і “східно-галицьке питання” на Паризькій мировій конференції в 1919-му році”, “Українська дипломатія і держави Антанти в році 1919”, які були узагальнені у монографії, виданій німецькою мовою в 1934 р. [475].

У праці “Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918-1923 роках” В. Кучабський висловлює існування сумнівів у еміграційних колах з приводу національної стійкості українського народу у безпосередній боротьбі з окупаційними режимами. “Страх перед ідеєю щодо колонізації України схилив одних добровільно віддати себе до рук більшовизму, і, навпаки, страх перед більшовицькою нищівною системою штовхав інших в обійми поляків”. Ні одні, ні інші, за словами вченого, не враховували, що майбутнє Україна матиме лише в тому випадку, коли вона власними силами протистоятиме зовнішнім небезпекам, але не шукатиме в одного ворога захисту від іншого [278, с. 382].

Концепція В. Кучабського сформувалася на трьох ключових позиціях: по перше, політико-правові оцінки і міркування про консерватизм, де базовими є принципи заперечуючі комунізму та спростування ролі революцій в історії; по друге, антипольському контексті, що вміщував як етнічний, так і політичний чинники; категоричному неприйнятті більшовизму як політичної сили та ідеології [260, с. 44].

Відведення важливої ролі Галичині зводилося до головних аксіом – це реальні потреби народу та наявність провідного аристократичного класу, тобто харизматичних особистостей, що здатні втілити, реалізувати цю ідею і повести за собою інших. Така провідна верства характеризується вольовими якостями, військовими здібностями, “аристократизмом національного почування”, для котрої не всі методи і способи доцільні, а лише ті, що корисні, об’єднують суспільно-творчі, організаційні здібності народу, коли національна боротьба відбувається не у формі “сліпого істеричного бунту”, а лише етично високого лицарського

подвигу. Так, в листі до С. Томашівського від 4 лютого 1925 р. В. Кучабський писав: “Підстава моєї праці аристократичне відношення: не маси варті, лиш варті вожді [428, с. 162-163].

Щодо становлення та розвитку власного світогляду, В. Кучабський розмірковував, що він “радше людина чину, організатор, ніж теоретик”. Для нього важливим залишалося реалізація доктрини зрілого майбутнього консерватизму, що став би помітним “революційним і реформаторським кроком”. Досліджуючи галицькі політико-правові вчення, діяч дійшов висновку, що у них немає “конструктивного, владного моменту, немає пульсу тієї волі, що хоче сама формувати дійсність” [260, с. 38].

Якщо С. Томашівський вважав, що орієнтування на демократію та республіку є помилковим, оскільки їх ніколи не знав український народ, то В. Кучабський наголошував ще й на відсутності вищої ідеї, духу, що дав би суть, зміст і ціль, відсутності сформованої нації, єдиного об’єднуючого центру та програми державного будівництва [420, с. 283].

Учений пропонував розглядати націю як “психічний стан своєрідного національного комплексу почувань, національного світогляду і бажань, на яких засновується всебічно творче змагання цієї суспільності” [132, с. 31; 49].

Поняття “державна” В. Кучабський трактує не як продукт технічної організованості народу, а перш за все його духовності. Стверджує, що не кожен народ може побудувати державу [428, с. 166]. З його погляду держава знаходиться над суспільством. Органічна держава може створитися в такому середовищі, де відбулися глибокі внутрішні державотворчі процеси й суспільство очолила провідна верства, зорієнтована державотворчою суверенною ідеєю, визначена політико-правовим шляхом [428, с. 166].

Учений розмірковував про нерівність між людьми, про різні ступені людських достоїнств, призначення людини, визначення її природних прав, про ступеневу побудову кожного порядку в світі, “у якому нижче стоїть у підвалинах вищому, а вище найвищому: завершенні й упостаченні буття – себто потуги і духа – всього

народу у владарсько-королівських і в віщих, божеськими таємницями натхненних особистостях” [280].

І. Вдовичин констатує, що українські інтелектуали консервативної школи обґрунтовували підхід зваженого застосування свободи. Мова йде як про поведінку надто звільненої від традиції особи, так і недопущення свавілля влади: “Терпимість супроти існуючих віросповідань є потрібна, але держава не повинна толерувати прилюдне проголошування й навчання яких-небудь, хоч-би і найгірших, засад і принципів. Так само держава не повинна й не може підставляти силу самого факту за правдиве поняття права” [280, с. 389].

За В. Кучабським місце людини в державі визначає не клас, “одним без вини приниження, другим без заслуг державну керму віддаючи, – тільки здатність до провідних функцій серед своєї верстви”, тобто політичне, державне значення окремої людини визначають безпосередні відносини між людьми [280].

М. Давиденко, проаналізувавши науковий доробок В. Кучабського, дійшов переконання, що учений віддає належне стійкості та здатності до опору української нації. “Цей народ ще зберіг багато дечого так із прастарого аристократичного хліборобського етносу, як і з глибокої, століттями оформленої культури духа, чим він безумовно перевищає сусідні етнічні маси, – зазначав В. Кучабський, – ...Ми все ще розпоряджаємо в ліпшій мірі, ніж сусідні нації, дійсним народом, який стихійно хоче і єдиного національного проводу і твердої всенаціональної дисципліни і супроти якого стихійної сили, всякі явища національного розкладу є справді проблемою” [132, с. 31].

Територіально поділяючи українців на східних і західних, діяч визнавав їх національну єдність, наполягав, що галичани є більш дозрілими до політичної боротьби; центром національного руху бачив Галичину. Він вважав, що українці на сході здатні “до збройної боротьби, але не до наведення ладу у власних лавах і у власній країні”, виокремлюючи наявність “євразійських елементів на пограниччі Східної України, що глибоко впливали на український національний рух” [260, с. 45].

Закон В. Кучабським трактувався не як абстрактні засада й параграф, з якого шляхом суто логічного мислення твориться правосуддя рівне для всіх, для будь-якого випадку; це здійснення живої справедливості суворої та безпощадної там, де є гріх проти духа, проти “космічного порядку”, виправдовуючої, там де “є гріх проти речей, не духа” [280].

У творчій спадщині В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського права та свободи людини займали домінуюче становище порівняно з інтересами держави і нації. При історико-правовому аналізі представники українського консерватизму базовими принципами визначали самостійну вартість людини, етичні засади гідності, честі, право, релігію.

Відстоюючи концепцію визначальної ролі провідної верстви, вони наголошували, що український рух є неповторним і має спиратись на свій власний правовий та політичний досвід, традиції, історію – пише В. Потульницький, аналізуючи науковий доробок вчених консервативного напрямку, та зосереджує увагу на трьох спільних позиціях учених: 1. критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу; 2. визначення домінуючої ролі держави в соціально-економічному житті; 3. пошуки нових методів організації державного ладу і суспільних відносин, а саме заміна демократичних форм державності устроєм, що має спиратися на представництво і співпрацю усіх класів [428, с. 168].

В останні десятиліття увага до політико-правової спадщини української еміграції міжвоєнного періоду, зокрема представників консервативного (державницького) напрямку значно зросла. Ідеї та цінності, покладені в основу українського національного консервативного вчення, повинні були в майбутньому реалізуватися у практиці державно-правового будівництва. Культивування національної аристократії і хліборобського класу, традиційних установ у творенні правової держави складали певну специфіку, та, разом з тим, в науці народжувалися нові підходи й концепції на основі давніх українських традицій з урахуванням досягнень світової правничої, політичної, історичної наук, що сприяло розвитку української правової думки.

Не так давно співвідношення між державою і громадянським суспільством проявлялося у формі панування держави над громадянським суспільством, розчиняючи в ній особистість. Українські консерватори обґрунтовували зв'язок між суспільним розвитком і особистою свободою. Суспільство, де індивід обмежений державним регламентуванням розвиватися не зможе. Поняття “правосвідомість”, “законність”, “правопорядок” розглядаються як взаємопов'язані, обумовлені відповідним світоглядом. Сучасні державно-правові реалії свідчать про глибоку кризу в правовій, політичній, духовній, ідеологічній, територіальній сферах. Ідеї українського консерватизму варто продовжувати аналізувати, можливо при певних історичних обставинах, вони виявляться потрібними.

Кожен, хто пізнає історію правової думки, може вибрати власну позицію, погоджуючись з висловлюваними концепціями чи не приймати їх з мотивів правничої логіки, світоглядних чи політичних міркувань, пропонувати власну теоретичну концепцію, власне бачення проблеми. Вважаємо, що зазначений підхід послужить чинником розвитку науки, оскільки лише в науковій дискусії, змаганні й конкуренції напрямів і шкіл можливий прогрес.

2.4. Співвідношення держави і права у теоретичному доробку українських правознавців в еміграції

Держава і право по різному впливають одне на одного, в чому, власне, і полягає їх взаємозв'язок. Держава покликана творити, вносити зміни й доповнювати, упорядковувати, застосовувати відповідні заходи щодо охорони від порушень, реалізовувати право. Правові норми регулюють суспільні відносини й повинні бути спрямовані на належний гармонійний розвиток, функціонування суспільства, враховуючи його потреби. Соціальна необхідність має бути усвідомлена державою і проявлена в справедливих законах.

Таким чином, творення права відбувається за участі держави. Як писав Е. Кант, загальне благо і призначення держави у досконалому праві. В контексті вищезначеного цікавим видається правовий доробок українських інтелектуалів національно-демократичного напрямку.

Право є нормою суспільного життя, а політика – метод здійснення керівництва ним. Право і політика тісно пов'язані між собою. Політика можлива лише там, де є правові норми, де їх потрібно далі розвивати. З іншого боку, право є наслідком політичних змагань. На думку С. Дністрянського, первинним є право, оскільки повинні вже існувати правові норми суспільного життя, якщо політик при застосуванні їх прагне до нової, кращої мети [147, с. 5]. З погляду В. Старосольського, для правника держава існує лише в якості правового суб'єкта, а для політика – як суб'єкт сили, при цьому право та означені форми являються лише необхідним засобом для управління [496, с. 15].

Якщо розглядати державу з позиції соціології (Б. Кістяківський) – це суспільство, що знаходиться в безпосередніх взаємовідносинах між собою; може бути без зовнішньої державної форми, проте це буде суспільство. Для юриспруденції держава – правовий зв'язок, суб'єкт прав, обов'язків та влади [496, с. 16]. В. Старосольський, як спеціаліст у галузі соціології, розмірковував у якому відношенні стоїть соціальна дійсність до змісту правової системи; в якій мірі мають норми позитивного права шанси на здійснення, оскільки вони діють мотивуюче на громадську поведінку – таке пізнання надало б можливість побачити та проаналізувати ширші межі зовнішніх людських вчинків [496, с. 35].

Ціллю наукових концепцій повинна стати розробка основоположних принципів і підстав для правників, щоб уявивши загальні норми суспільного порядку, вони отримали змогу віднайти провідний шлях, переймаючи управління суспільним життям у всіх його галузях [147, с. 6].

Правник В. Старосольський підтримував погляд, що юридична наука про державу в першу чергу повинна аналізувати норми, які творить держава. “Без пізнання правової держави не може бути її

повного пізнання, – підкреслював вчений, – ...юриспруденція повинна пізнати ті правові норми, що улаштовують буття та діяння держави і дати картину держави, що відповідає б цим нормам. Її розуміння самої істоти держави не мусить відповідати дійсності в природному розумінні; воно мусить відповідати тільки змістові правових норм” [496, с. 18].

Юридична наука повинна вивчати та враховувати історію правових систем різних народів, що мають цінність для сучасного устрою цивілізованих держав світу, а також для правових приписів усіх галузей права. Так, С. Дністрянський вважав, що історія правової культури з моменту зародження і до сучасного часу дозволила б правникам, політикам прийти до загальних філософських висновків про суть права [147, с. 7]. З його погляду, для людини, ізольованої від світу, не потрібно права. Право виникає саме там, де існують суспільні зв'язки [147, с. 9].

В. Старосольський, розмірковуючи про методологічні підходи в доктринах “права розуму” та “суспільного договору”, висловлював сумніви щодо проголошеного теорією “права розуму” існування “природного стану” людства до укладення суспільного договору. Вчений ставив логічне запитання: чи був створений колись договір, як продиктований розумом перехід від стану дикості до суспільного зв'язку, адже там, де немає держави людство живе не як кількість ізольованих одиниць, а всюди зорганізованими гуртами, родинами, родами, тобто держава та пов'язане з нею право не виключні форми суспільних зв'язків [496, с. 7].

Відповідно до концепції нації С. Дністрянського, український народ після княжої доби втратив свободу, а після Переяславської угоди здійснював визвольну боротьбу на Запоріжжі. В той період не зовсім проявився психологічний чинник, згідно з яким народ чи нація пов'язані в єдиний спільний зв'язок, таким чином, був український народ як факт, але не як свідомий суспільний зв'язок на протипагу державі [147, с. 25].

Варто навести твердження С. Шелухіна, який детально дослідив і проаналізував джерела права часів близьких до “Руської Правди”, – український народ до прийняття “Руської Правди” мав

високу ступінь правової культури, яка творилася національно; матеріальні умови його життя незмінно вимагали існування норм права для “маєткових інтересів”, пов’язаних з природою краю, з військовою організацією населення, торгівлею, міжнародними відносинами, перебуванням населення в походах, полоні, зі смертю господаря маєтку та батька родини, з сирітством та малолітством дітей. Правова охорона вищезазначених інтересів, як вказує С. Шелухін, не могла оминати контролю, звітності й відповідальності за порушення інтересів, тому утворився правовий звичай, яким установлювалися витворені практикою певні норми упорядкування [680, с. 6].

Так, сучасна правнича наука визначає, що однією з основних сфер впливу держави на право є правотворчість і правореалізація. Історичний досвід показує, що держава бере активну участь у правотворчості, однак абсолютизувати її роль в цьому процесі не варто [5].

Держава в буквальному сенсі не створює право, вона юридично оформляє і закріплює лише те, що вже дозріло в суспільстві у вигляді об’єктивних потреб, громадських правових і моральних ідеалів та інших загальнозначущих чинників. Проте держава надає праву важливі властивості – формальну визначеність, загальнообов’язковість [5].

А. Яковлів дослідив Кодекс “Права покоторым судится Малороссийский народ” 1743 р, який не став офіційним, але п’ятнадцятирічна праця українських правників не була даремною. Як правник А. Яковлів відзначив повноту та чіткість формулювання норм кодексу, досконалу юридичну термінологію. Наголошував, що звід законів був значно довершенишим порівняно з правовими збірками того періоду. Набувши широкого застосування в Україні, по ньому вивчали українське право, а покоління українських правників використовували кодекс як авторитетний підручник-коментар до “Литовського Статуту” та Магдебурзького права [720, с. 34-35].

Учений охарактеризував джерела кодексу, а саме: основне джерело – “Литовський Статут”, німецьке право (“Зерцало Саксонське”, “Приложенные особливо артикули права

Магдебургскаго или Гражданскаго”, хелминське право, правова книга “Порядок” та ін.); відзначив наявність і російських джерел. До українських джерел автор відносить гетьманське законодавство, Договори українських гетьманів з московськими царями, українське звичаєве право [720, с. 50].

Комісія по створенні кодексу визнала за українським звичаєвим правом силу неписаного закону, який повинні застосовувати суди при вирішенні спорів у випадках, коли в формально визначеному, санкціонованому державою акті бракує відповідної норми. Судді, схиляючись до справедливості, повинні судити згідно совісті за прикладом християнських прав (діяв судовий прецедент), констатував А. Яковлів, а у випадку недостачі закону можна судити по добрих звичаях, що були тривалий час у вжитку, і відповідали закону Божому, громадянським правам, чистій совісті, оскільки такі “добрі обыкновенія” мають силу права [720, с. 50].

Про вплив німецького права на старовинний устрій українського життя (після унії Литви з Польщею), зокрема на перебудову міського життя, його організацію на цілком нових засадах писав професор Р. Лащенко; найвиразнішим проявом німецького права в Польщі називає інститут вйтівства [290, с. 51]. Коли німецьке середньовічне право набуло свого розвитку в Польщі, вйті з одного боку став адміністратором, з іншого – суддею.

В першій половині XIII ст. німецький дворянин Ейке фон Репков уклав збірку саксонських законів, що застосовувалися в німецькому м. Магдебург. В основі законів містилися норми франкського права. Збірник складався здебільшого з норм публічного права. Закони з м. Магдебург були введені до Польщі, а звідти розповсюдилися на територію України [290, с. 52].

Щодо хелминського права, то Р. Лащенко підтримує Б. Кістяківського, який стверджував, що дане право було видозміною магдебурзького права. Припускають, що в м. Хелмин існував апеляційний трибунал, завдяки якому магдебурзьке право, що застосовувалося тут, шляхом судової практики видозмінилося [290, с. 52].

Українські звичаї, як основна форма регулювання поведінки, норми поведінки, що ввійшли у звичку внаслідок багаторазового їх повторення, уособлюють собою підсумок історичного досвіду. Зокрема, С. Дністрянський з-поміж базових соціальних основ права, окрім “авторитету суспільного зв’язку”, “волі членів зв’язку” виділяв звичай. На його думку, для того, щоби суспільний зв’язок міг існувати потрібно щоб кожний окремих член суспільства відступив від особистої сфери інтересів на користь спільноти цілого зв’язку, а зв’язок підтверджував спільні інтереси всіх членів. Разом з тим, є потреба у вирівнюванні інтересів окремих представників суспільства з спільними інтересами зв’язку всієї спільноти. Така соціальна реляція інтересів є основою всього права; звичай – найважливіший суспільний прояв на тлі злагоджених суспільних відносин [147, с. 38].

В. Старосольський наголошував на важливості норм права та звичаю, оскільки вони відкривають шлях до пізнання того, як в дійсності склалися відносини в державі. На його думку, саме “фактичність” (дійсне діяння), а не нормативний зміст правил дають змогу побачити форму держави. Пізнання норм правам – це шлях до пізнання фактичного стану [496, с. 15, 34].

С. Шелухін підкреслював, що звичаєве право є завжди продуктом правосвідомості народу в зв’язку з матеріальними умовами його життя. Кожен народ унормовує свої взаємовідносини (там де виникають суперечності) згідно з власним розумінням їх. Вважав, що звичаєве право кожного народу є правом національним. Чужі впливи й рецепції вводяться в це право лише через національну психологію та пристосувань до практики, засвоюючись в певній переробці як творіння народної свідомості. Вчений підтримує думку професора Володимирського-Буданова про те, що “звичаєве право є природженим певному племені чи національності...”, відповідно й різниця в особливостях народів несе певний відбиток і в звичаєвому праві [681, с. 4].

Нав’язані норми іноземного, чужого українцям права зумовлюють протест у місцевих взаємовідносинах, стверджував Р. Лашенко, адже норми, наприклад, німецького права не мали нічого спільного з нормами національного звичаєвого права. Так, з

погляду вченого, до появи магдебурзького права на українських територіях, між містом і його округом був постійний зв'язок, “земля і місто тягли один до одного, один одного доповнювали, один від одного залежали”. Землі склалися з менших громад, центром були міста (пригороди), що підпорядковувалися центральній громаді. Норми магдебурзького права цілком відривали місто від своєї округи, а “населення залишалося з виборною владою за німецьким зразком” [290, с. 53].

Суспільні зв'язки ставлять за мету створити організацію, яка матиме своє управління, тобто виникають відносини влади й підпорядкування даній владі. Усі суспільні зв'язки утворюють свій внутрішній порядок, авторитет, заснований на владі з одного боку, та підпорядкуванні їй – з іншого. Таке співвідношення С. Дністрянський вважає природним і прямо необхідним, оскільки є потреба охорони слабших сильнішими [147, с. 40].

За визначенням В. Старосольського влада – це людина чи колектив людей, що володіє дорученою йому й визнаною можливістю наказувати й вимагати послуху своїм наказам; можливість і створення побіч себе волі, від якої виходить наказ, і волі, яка йому підпорядковується [488, с. 15]. При об'єднанні людей в окремі суспільні зв'язки виникають безпосередні відносини між ними. Головним проявом тут стає заява волі одних, прийняття чи неприйняття такої заяви іншими.

Доречно згадати думку С. Дністрянського про те, що громадські організації і товариства в межах власної автономії виконують дуже важливі завдання державної спільноти, перебравши організаційні форми, подібні до держави, відіграють вирішальну роль у долі суспільства [148, с. 28]. Чимало питань, які по суті належать до компетенції держави перейшло до самостійних спільнот в рамках держави. В цьому напрямку вчений уявляв розвиток народної ідеї, коли сам народ організовує себе і витворює основи безпосереднього народного управління, своєї загальної народної волі. Така організація веде до народної єдності. Саме в цьому вчений-правник вбачав головне завдання нової держави “завершити в собі самій всі прояви організаційної народної праці, щоби звела їх до спільної мети” [148, с. 28].

Поставивши правду в основу держави – народ мусить стати сильним. Держава мусить мати перш за все внутрішню силу, зовнішня сила стане певним наслідком внутрішньої. Основою таких форм, на глибоке переконання С. Дністрянського, стане правовий порядок та правова організація [148, с. 22].

С. Шелухін вважає, що орієнтація на свою націю має стати основним керуючим принципом. “Ці принципи не зрадять... Їх і тільки повинен держатися кожен національний діяч, як кермуючого компасу для напряму в його праці, в організації її, в своїй поведінці, поступуванні, взаємовідносинах, при утворенні союзів, договорів, зв’язків, єднань, при компромісах” [679, с. 8].

Між державою і правом існують складні та багатосторонні взаємозв’язки, які необхідно враховувати як при теоретичному осмисленні даних інститутів, так і в реальному процесі здійснення в країні демократичних перетворень, у тому числі в державно-правовій сфері. Без такого аналізу навряд чи можна побудувати в Україні повноцінне громадянське суспільство, забезпечити в ньому порядок і законність.

Принцип верховенства права, домінування закону в усіх сферах життєвої дійсності, належне забезпечення захисту прав і свобод людини й громадянина як найвищої соціальної цінності, здійснення приписів правових норм у практичній діяльності держави й громадянського суспільства – це ті основні підвалини держави, яку ми прагнемо побудувати. Сьогодні правова держава виступає як форма досконалої взаємодії держави і права.

Життя, творчість і доля видатних представників української історико-правової думки в еміграції, багато праць яких до цього часу залишаються маловідомими, є частиною української історії. Дослідження творчої спадщини емігрантських учених-правників – це не лише прояв поваги до минулих поколінь, не лише долучення до об’ємного масиву знань, створеного в еміграції, але й можлива відповідь на проблеми та виклики в державно-правовому розвитку сучасної України.

Визначення юридичних критеріїв оцінки тих чи інших понять є тривалою невирішеною проблемою права, а суб’єктивної волі законодавця чи вченого в оцінці історії правових учень і

тлумаченні різних понять не рідко значно більше, ніж юридичної логіки. Достатньо складно застосовувати критерії сучасності до державно-правових теорій столітньої давності, проте в більшості випадків таке порівняння є можливим і необхідним.

Звернення до науково-теоретичної спадщини українських правників у еміграції здійснюється з метою висвітлення багатого різноманіття і глибини державно-правових концепцій і проектів поза межами України. Науково-правовий аналіз співвідношення держави і права, здійснений українськими вченими-емігрантами, абсолютно виправдав себе з кінця 80-х рр. ХХ ст.; це руйнація комуністичної системи, труднощі побудови правової держави в пострадянській Україні.

Для подолання труднощів транзитивного періоду в історії України назріла й реформа правової освіти, яка передбачає зміщення акцентів у підготовці юридичних кадрів із фахівців т.зв. державно-силового блоку до правників, готових працювати в галузі захисту прав і свобод людини й громадянина, вести роботу з правового всеобучу населення, особливо дітей та молоді, спрямовувати свої зусилля на профілактику та запобігання протиправної поведінки, зменшення рівня криміногенності у суспільстві, виховання поваги до права, закону, розбудови інститутів громадянського суспільства загалом.

Правники в еміграції виступали прихильниками вчення про правову державу, зокрема В. Старосольський називав її найвищою формою розвитку інституту держави. Ю. Древницький зазначає, що практичне значення концепції правової держави зумовлюється втіленням прогресивних здобутків людства у державній та правовій сферах, а витворені й утверджені в еміграції погляди на правову державу, права і свободи людини, з погляду вченого, потребують осмислення [160, с. 125].

Я. Турчин детально дослідила розуміння категорії “правова держава” О. Ейхельманом. Зміст правової держави мислитель вбачав у основоположному принципі підзаконності державної влади, виступав за обмежену сферу її діяльності та був категоричним противником активного втручання держави в усі сфери суспільного життя. Держава повинна контролювати

суспільне життя у сфері власної безпеки, але одночасно надавати можливість індивідам та суспільним групам творити власні автономії [165, с. 22; 206, с. 26].

О. Ейхельман наголошував на потребі відповідності вимог державного загалу, вимог, які держава, як суспільний колектив, має право ставити для раціонального вирішення справ у всіх галузях своєї політики, до вирішення надважливого питання про права, які окремі громадяни можуть і повинні мати при активній участі в публічних справах держави [167, с. 23].

Ю. Древницький визначив критерії розуміння поняття “держава” В. Старосольським – це група людей, що є фактичним носієм державної влади; законодавча влада як творець норм державного права, повинна відображати прагнення суспільства (соціальних груп); реалізовувати, в першу чергу, потреби та ідеї, боротьбу та культуру народу. В окремій мірі їх правотворчість є “індивідуальним витвором”. В. Старосольський допускав можливість настання особливих обставин, коли влада може здійснювати свою політику відповідно як того вимагає ситуація, незважаючи на волю суспільства [160, с. 125].

Будь-які наукові висновки, знання, узагальнення опираються на систему фактів. В історико-правовій науці з’ясування, систематизація і дослідження фактів є складним завданням. При відтворенні історії української історико-правової думки не можливо не враховувати соціально-економічну і суспільно-політичну ситуацію в державі.

На думку В. Старосольського, законодавчий процес передбачає протиставлення інтересів правлячого класу, який відображає “волю держави”, і решти громадян. При цьому йде боротьба за право, за зміст правових норм, а тому існує імовірність порушення законності органами держави. Автор наголошує на можливості захисту законності тією частиною суспільства, що не є представниками влади. Від сили, організованості, енергії виступу даної частини залежить, наскільки захист законності буде успішним, реалізованим [160, с. 125].

На переконання О. Ейхельмана, держава – це постійний, тривалий, спільно-житловий устрій вільних людей-громадян на

окремій території, упорядкований і очолюваний єдиною найвищою владою при активній участі громадян у відповідних формах, з правом управління у державі з метою задоволення духовних та економічних потреб різних категорій населення держави, захисту внутрішньої і зовнішньої безпеки держави, забезпечення індивідуальних свобод громадян та їх незалежних громадських об'єднань у господарському та культурно-духовному житті [206, с. 24].

Відносини, які існували до моменту створення держави, продовжують розвиватися. Поява нових відносин повинна здійснюватись за згодою держави та під її контролем, писав С. Дністрянський. Вони мають регулюватися державними нормами, головним завданням яких є регулювання дій державного апарату, а згодом повинна відбутися організація соціально-етичних відносин між різними соціальними групами. Держава, підкреслював учений, повинна закріпити соціально-етичні норми, які існували ще до її утворення [438].

Історична заслуга С. Шелухіна полягає в обґрунтуванні ним певного підходу до вивчення права, тлумачення права, аналізі важливої проблеми взаємозв'язку права та суспільства, зумовленості права фактичними суспільними відносинами. “Держава – це одно із найскладніших соціальних явищ, то без права не може бути ні одної держави”, – підкреслював науковець [600, арк. 2].

Без права не може існувати держава, розмірковував правник С. Шелухін. Держава всебічно, глибоко й широко охоплює своїм впливом усіх людей, що проживають на її території, “люди живуть в її оточенні та її атмосферою як абсолютною передумовою свого існування, розвитку і задоволення всіх матеріальних і духовних потреб та інтересів, які наповнюють життя”. Усі соціальні організації, що існують у державі в значній мірі залежать від неї. Якщо окрема організація виходить за межі держави, вона не може повністю ізолюватися, перебуваючи з нею в певних правових відносинах. Держава, з погляду С. Шелухіна, для людей відіграє настільки важливу й значну роль, що вони зобов'язані дбати про її силу, процвітання, “бо тільки в ній вони можуть знайти собі

свободу і засоби до всіх соціальних досягнень, без яких не може бути ні особистих досягнень, ні громадського блага, ні навіть особистого щастя” [597, арк. 3].

Сучасне розуміння співвідношення держави та права зводиться до наступної думки: держава в особі законодавчих органів приймає, змінює, скасовує норми права, формуючи тим самим власну систему законодавства, через органи виконавчої влади реалізовує наявні норми, а через систему судових, інших правоохоронних органів забезпечує державний захист правових норм. Відповідно право впливає на державу через правові акти, що встановлюють форму держави, систему органів державної влади, порядок їх формування, правові принципи їх діяльності, структуру, компетенцію, повноваження, права та обов’язки посадових осіб.

Щодо норм права, то С. Дністрянський визначив їх загальну мету, що полягає в наведенні громадського ладу; власне правові норми заповнюють об’єм позитивного права в державі. Таким чином, право – це “суспільний порядок соціального зв’язку” [147, с. 48]. Суспільний порядок, на думку С. Дністрянського, обумовлений прагненням взаємодопомоги та забезпечення охорони, “цю допомогу та охорону вони дають собі взаємно, тобто цілий суспільний зв’язок утворює собою силу, яку сам повинен розподілити між своїми членами для того, щоб надати своїм членам те, що їм належить, та з другого боку вимагати та очікувати, що кожна людина зробила від себе те, що треба для того, щоб усі мали спільну допомогу та спільну охорону”. Щоб такий лад перетворився в життєву дійсність, кожен суспільний зв’язок повинен мати відповідну організацію (державу), тому право є організованим громадським порядком [147, с. 48, 49].

Право як примусова, соціальна норма організації, а точніше координації інтересів ґрунтує свою примусову обов’язковість на зовнішньому авторитеті, зазначає С. Шелухін, така вимога обумовлена загальним примусом для всіх людей, з-поміж яких не всі однаково проявляють волю і не всі здатні правильно розуміти норми права, хоч з іншого боку, суб’єктивно цілком добросовісно можуть усвідомлювати ті чи інші правові відносини. С. Шелухін констатував, що обов’язковим для всіх зовнішнім авторитетом,

який дає санкцію обов'язковості своїм зовнішнім примусом, можуть бути держава, церква, громада. Правові установи, що створюють соціальні норми позитивного встановленого права, такі як приписи влади, що є авторитетним представництвом тієї чи іншої соціальної організації і встановлює в межах своїх повноважень соціальні норми та юридичні звичаї, які виникають з прецедентів, санкціонуються авторитетом загально визнаної суспільної практики в житті. На приписи влади створює вплив правосвідомість органів влади, на правові звичаї – правосвідомість народу [527, с. 110].

В українських державотворчих проектах панувала думка, що застосування права можливе тільки для рівних суб'єктів правовідносин – вільних людей, а самореалізація свободи відбувається лише завдяки індивідуальним зусиллям особи [78, с. 387].

Особа – це людина як суб'єкт відносин і свідомої діяльності, яка розвинулася в суспільстві, пройшла етапи соціалізації у всіх аспектах, у тому числі і правовому та набула здатності чинити свідому, вольову діяльність. Зазначеним поняттям з'ясовується соціальна якість людського індивіда, залученого в громадські відносини, активність якого проявляється в його життєвій позиції, в усвідомленні свого положення і місця в суспільстві, що розвивається [478, с. 377].

Людина поняття ширше, ніж особа. Це категорія спільної властивості, що поєднує в собі поняття “індивід” і “особа”. В правовому змісті людина як суб'єкт права ототожнюється з поняттям “особа”. Ключове в правовому трактуванні особи – це соціальна цінність людини, завдяки якій вона визнається суб'єктом різноманітних прав і обов'язків [478, с. 377].

“Громадянин” – термін, що окреслює правовий зв'язок особи (людини) з певною державою, який передбачає наявність в особі і держави взаємних нормативно закріплених прав, обов'язків, відповідальності [478, с. 377].

Одним із перших в українській історико-правовій науці С. Шелухін приділив увагу питанням захисту прав людини як на національному, так і на міжнародному рівнях. Людська особа,

підкреслював він, – це основа всякого суспільства; там де цінується особа, там цінується і людина, і суспільство, однією з організованих форм якого є держава. Інтереси суспільства, а ще більше держави, як правового явища, значно вужчі і загалом обмеженіші, ніж інтереси особи, через що ніяк не можуть підпорядкувати їх [527].

На думку правника, соціальний організм держави складається з “людського матеріалу” як його сума. Чим на вищому ступені знаходиться даний “соціальний матеріал”, тим вища й сума – суспільство, громадянство, держава. Оскільки людська особа є основою цього “людського матеріалу”, підкреслює він, то зрозуміло, “...чим вона вище стоїть, тим вище і суспільство, чим нижче стоїть людська особа, тим нижче й згромадження таких осіб в народі”. С. Шелухін вважав, що людина з високим рівнем правосвідомості, яка здобувається знанням і усвідомленням права, утворює для себе найширшу сферу свободи, легше відшукає ґрунт для незалежності й боротьби проти насильства та поневолення, а також знаходить у різних взаємовідносинах гарантії у праві [527, с. 108].

В. Старосольський виступав прихильником західної традиції епохи Просвітництва та опирався передусім на принципи верховенства права та свободи індивіда [160, с. 138].

Визнаючи людину та її особистість найбільшою цінністю у правовій державі, науковець виділяв політичні та суспільні права. Особливість полягає в теоретичному визнанні їх найважливішими і найсильнішими. Вони повинні бути критерієм оцінки всього законодавства, встановлювати його напрями і межі, які не може порушувати жоден нормативно-правовий акт [160, с. 129].

В. Старосольський визначав поняття “людина”, як носій реальних інтересів, які здобували правове визнання та охорону. Окрема категорія “правна особа” можлива лише в розвинутій правовій системі. Він розглядав це поняття з двох сторін. По перше, “...воно стало різнитися від природного поняття людини через те, що не кожна людина була носієм правоохоронних інтересів, суб’єктом прав. Були люди, які не були ними в обличчі права, не були “правними особами”. По друге, “...право стало давати

охорону інтересам, не зв'язаним з фізичною людиною. Се сталося таким способом, що право творило “абстрактно штучні особи”, якими не були фізичні люди, “правні особи” в технічному розумінню”. У розвинених правових системах, стверджує учений, поняття “особа” логічно передує поняттю “людина”, оскільки останнє є видом “особи”. Проте в історичній дійсності людина стоїть попереду “особи”. Фізичним носієм природних людських інтересів було швидше правове поняття особи; “се правне поняття зродилося для практичних потреб живих людей, для того, щоби технічно краще улаштувати охорону, яку давало суспільство засобом права признаним собою інтересам”. Очевидно, з погляду В. Старосольського, це були перш за все, єдині потреби для усіх членів суспільства. Поштовхом до розвитку права був природний центр потреб “жива, фізична людина” [501, с. 141-142].

Держава, як уособлення правопорядку, щоби реалізувати свої завдання, досягти поставленої мети повинна безапеляційно дотримуватися широкого принципу повної соціальної справедливості, писав О. Ейхельман. Основою будь-якого суспільства правник вважає вільну людину, яка повинна володіти можливостями для реалізації своїх здібностей, виконання життєвих завдань, “як розумна істота вільно єднатися з іншими особами”. Держава повинна охороняти, підтримувати, забезпечувати це прагнення, створюючи та унормовуючи для суспільної користі такий “порядок співіснування вільних громадян”, що перешкоджає зловживанню особистою волею, коли протиправна дія несе загрозу окремим громадянам і суспільно-державному загалу [167, с. 39]. До такого правопорядку вчений відносив у тому числі й різноманітні економічні обмеження щодо вчинків вільної людини. Розвиток такої системи вбачав при наявності двох принципів: “власність зобов'язує”, “праця зобов'язує”. Ці обмеження повинні бути доцільно, корисно й раціонально реалізовані, “...як тісніше сціплюються непроглядно численні відношення у житті культурних людей і з'єднуються з загальними інтересами суспільності, на користь людей, що вживають цікаві наслідки від цих зв'язків” [167, с. 39-40].

Таким чином, держава не може існувати і функціонувати поза правом. Взаємодія держави і права виходить з того, що право в інтересах особистості, суспільства забезпечує та обмежує держава. Право забезпечує обмеження державного свавілля. Держава і право в концепціях українських інтелектуалів національно-демократичного напрямку розглядалися як взаємопов'язані явища, що мають тривалий шлях спільного історичного розвитку. Їх концепція правової держави встановлювала зв'язок держави і права, де останнє займало домінуюче становище, а людину, її особистість – вважали найбільшою цінністю у державі, суспільстві.

Висновки до Розділу 2

Провідною ідеєю державницького руху в еміграції стала ідея створення незалежних держав, оскільки з їх утворенням пов'язувалися надії на подолання як соціально-економічної, так і національної несправедливості. Прагнення до державної суверенності й національного самовизначення яскраво виявились на межі ХІХ-ХХ ст. із активізацією українського національно-визвольного руху.

Українські правники в еміграції значну кількість праць присвятили демократичній національно-визвольній революції 1917-1921 рр. Успішно поєднуючи громадську, політичну, наукову діяльність, учені продовжували активно аналізувати проблеми невдалих державотворчих спроб. Поява українського народу на світовій арені в ролі суверенного, повноправного суб'єкта міжнародного права суперечила інтересам багатьох держав, розуміючи це, мислителі та діячі української еміграції, незважаючи на розбіжності у підходах, доводили правові підстави й аргументи відновлення української державності, створювали концепції майбутнього політичного розвитку народу.

Встановлено, що представники післяреволюційної історико-правової думки, на основі ґрунтовного аналізу положень Переяславського договору 1654 р. наголошували на незалежності

української держави. В 1654 р. Україна уклала міжнародно-правовий договір (“союз”) з московським царем для захисту від зовнішніх агресорів як суверенна держава, зберігаючи державну самостійність (О. Ейхельман). Серед основних ознак тогочасної української державності окреслено власну територію як основу існування держави, законодавство, незалежний державний устрій, міжнародні функції, тому Україна не була приєднана до Москви як автономна провінція (Р. Лащенко). Звертаючись до політичних актів XVII ст., які свідчили про юридичні стосунки між державами в означений період, як відносини між монархами чи іншими носіями державної влади, учені акцентували увагу на дипломатичних відносинах Б. Хмельницького з курфюрстом Бранденбурзьким, Фрідріхом-Вільгельмом, із Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Кримом, Польщею, що свідчило про міжнародну правосуд’єтність держави (А. Яковлів). Переяславський договір підписувався з різною політичною метою сторін, яка виявлялася у формальних перемовинах, як міліарний союз, спрямований проти Польщі та Кримського ханства й забезпечений формою протекторату (В. Липинський). Акт 1654 р. уявлявся як договір між суверенним українським народом та московським царем, як таким же сувереном, де народ визнав своїм монархом московського царя і його нащадків, залишившись окремою суверенною державою. Порушення договору будь-якою із сторін не вправі позбавити народ належних йому прав суверенітету (С. Шелухін).

Зазначено, що А. Яковлів оцінював період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в контексті зміни форм державної організації, а саме: автономія на чолі з Українською Центральною Радою, незалежна УНР, монархічна держава гетьмана П. Скоропадського, радянська республіка у складі Російської федерації. Останні дві форми державного ладу учений розглядав як “чужі” українському народу, що не були проявом суверенної волі останнього, а створені при зовнішній сторонній допомозі. УНР, з його погляду, була дійсним витвором українського народу, а четвертий універсал – актом, що проголосив 22 січня 1918 р. державну самостійність і незалежність України на віки. Натомість

С. Шелухін вважав, що датою відновлення української незалежності є 28 лютого 1917 р., а визнання четвертого універсалу Української Центральної Ради за основу й за проголошення української державності є компрометацією її в правових засадах і позбавляє історичних і юридичних основ. Зруйнування монархії, суверенних прав царя С. Шелухін і О. Ейхельман визначали як факт державно-правового значення, а його наслідки державно-правовими.

Підкреслено, що визначення межі між природним (звичаєвим) правом, як відображенням правової свідомості й правової культури народу, і позитивним, тобто визначеним законодавством у рамках конкретної правової системи, спрямовано на з'ясування основ права в природному побуті людей і по різному оцінюється як сучасними науковцями, так і представниками правничо-політичної думки в еміграції 20-40-х рр. ХХ ст.

Науковці в еміграції проаналізували історію становлення та розвитку українського права як високорозвинутого європейського права, що зазнавало іноземних впливів. Історики права, досліджуючи звичаї і правові норми України на різних етапах її державного розвитку, виявили багато тотожностей з “геттійським кодексом”. Зокрема, однаковими є форми землекористування – рілля, сінокоси, сад; схожістю характеризується побут еліти – весілля. В праві українців і в кодексі батько та мати мають однакові права щодо дітей (“Литовський Статут”, звичаї); режим окремого проживання подружжя (“Литовський Статут”), споріднення не по батькові, а по матері (“Руська Правда”) та ін.

На початковому етапі формування правових відносин єдиним правотворчим джерелом був народ, який установлював обов’язкові правила поведінки для належного правопорядку; перша норма звичаєвого права, що пізніше застосовувалася до всіх аналогічних випадків входила у практику застосування, набуваючи загальнообов’язкової сили закону (А. Яковлів). Теорія походження правового звичаю Р. Лашенка ґрунтується на наслідуванні моделі поведінки найбільш сильних, енергійних осіб у суспільстві, пізніше така реакція здобувала загального визнання, авторитету.

О. Ейхельман наголошував на неможливості застосування звичаєвого права у міжнародних відносинах. Правник залишався переконаним, що специфічний характер міжнародно-правової практики вимагає юридичної точності й визначеності, чого бракує звичаєвому праву.

До норм звичаєвого права звертався С. Дністрянський, відзначаючи подібність еволюції суспільства в доісторичний період в Україні та Західній і Середній Європі, де організація народу опиралася на родину, рід, плем'я.

Початок української держави С. Дністрянський пов'язував з приходом варягів, коли власне викристалізувалися наступні правові чинники: 1) міцна централізована влада, що зосереджувалася в руках князя і його війська; 2) формування відносин між центральною владою і місцевим самоврядуванням на територіальних засадах. Звичайним правом окреслювалося право на княжий престол. Для реалізації права на престол формально повинні були відбутися вибори віча, яке здійснювало й законотворчу функцію, приймало участь у вирішенні питань щодо війни та миру, внутрішнього державного устрою.

Схарактеризовано погляди українських правників на державу і право литовсько-польського періоду, зокрема підкреслено вплив магдебурзького права на українські міста. Одним із перших міст, яке одержало привілей на німецьке право став Львів (1356 р.) від короля Казимира Великого, який русинам Львова “коли б вони не хотіли підлягати німецькому присуду, судитися своїм правом, під головуванням віята міста” (Р. Лащенко). Рецепція німецького права здійснювалася не безпосередньо, а “через Польщу й слідом за нею” (А. Яковлів). В межах литовської, пізніше литовсько-польської державності, почали проявлятися впливи Литви та Польщі, в Україні сформувалися нові державно-правові інституції, “під впливом шляхетського режиму зникали останки давньої самоуправи та утиск вступив у місце державно-правних норм даних часів” (С. Дністрянський). В означений період польські й українські міжнародні інтереси цілком різнилися, разом із ворожою українському народові польською внутрішньою політикою, з одного боку, утворювало ворожнечу, а з другого боку,

підтримувало боротьбу народу за відбудову своєї державності (С. Шелухін).

Характерною рисою теоретичних надбань учених було прагнення обґрунтувати державність України на основі права націй на самовизначення.

В основі нації повинна стояти широка мережа громадських організацій і підтримка середнього класу та власна держава (О. Бочковський); аналіз історичного досвіду й національно-визвольних рухів інших народів дозволили мислителю дійти висновку, що найвищі досягнення народів у різних сферах життєдіяльності здобувалися у період критичних потрясінь, стихійних катастроф, складних політичних утисків, злиднів.

Виявлено, що у творчій спадщині В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського права та свободи людини займали домінуюче становище порівняно з інтересами держави і нації. Основними принципами у концепціях представників українського консерватизму стали самостійна вартість людини, етичні засади гідності, честі, право, релігія. Обґрунтовуючи ідею першорядного значення еліти у побудові правової держави, вони наголошували, що український рух є неповторним і має спиратись на свій власний політичний досвід, звичаї. Критикуючи демократичні засади організаційної влади в 1917-1921 рр., мислителі визначали домінуючу роль держави в соціально-економічному житті.

Територія, народ, держава, закон є основою будь-якої політики, а політика є засобом здобуття та організації влади (В. Липинський). Мислитель виокремлював типи способів правління: класократія, демократія, охлократія, які сформувалися у різні епохи, при відмінних ступенях соціально-економічного розвитку, різних культурницьких умовах. Особисті симпатії В. Липинського схилилися до класократії.

Акцентовано на основних ідеях у науковому підході С. Томашівського: усвідомити не просто складність, а трагічність моменту; позбутися політичного романтизму, піддавати аналізу та надавати оцінку подіям реалістично й адекватно; здійснювати активну позитивну практичну й наукову діяльність в межах

можливостей, задля виховання нації допоки настане час великої спільної справи. Згідно концепції С. Томашівського українська національна територія здебільшого простягається у східній половині європейського континенту, а українська нація, як культурна та політична індивідуальність, походить із Заходу, будучи витвором західних культурних впливів, таким чином, без західного впливу саме існування української національності було б спірним щодо свого минулого та майбутнього. Мислитель вважав, що процес становлення української національності не завершений. Демократичний спосіб правління може бути властивий і монархії, якщо вона не абсолютна.

Зазначено, що у доктрині В. Кучабського, відведення важливої ролі Галичині зводилося до головних аксіом – це реальні потреби народу та наявність провідного аристократичного класу, тобто харизматичних особистостей, що здатні втілити, реалізувати цю ідею і повести за собою інших. Така провідна верства характеризується вольовими якостями, військовими здібностями, “аристократизмом національного почування”, для якої не всі методи і способи доцільні, а лише ті, що корисні, об’єднують суспільно-творчі, організаційні здібності народу, коли національна боротьба відбувається не у формі “сліпого істеричного бунту”, а лише етично високого лицарського подвигу.

Доведено, що держава і право у доктринах українських інтелектуалів національно-демократичного напрямку розглядалися як взаємопов’язані явища, що мають тривалий шлях спільного історичного розвитку. У співвідношенні держави і права, останнє займало домінуюче становище, а людину, її особистість – вважали найбільшою цінністю у державі, суспільстві.

Досліджено сутність концепції О. Ейхельмана, який виступав за обмежену сферу діяльності державної влади, проти активного втручання держави в усі сфери соціального життя. Держава повинна контролювати соціальне життя у сфері власної безпеки, проте одночасно надавати можливість індивідам та соціальним групам створювати власні об’єднання. Правник наголошував на потребі відповідності вимог державного загалу задля раціонального вирішення проблем у всіх сферах державної

політики, до вирішення надважливого питання про права, належні громадянам для активної участі в публічних справах держави.

Розмірковуючи над проблемами взаємозв'язку держави і права, В. Старосольський, уважав, що в процесі законотворення відбувається боротьба за право, за зміст правових норм, а тому існує імовірність порушення законності органами держави. Він наголошував на можливості захисту законності тією частиною суспільства, що не є представниками влади. Від сили, організованості, енергії виступу народного елемента залежить, наскільки захист законності буде успішним і реалізованим.

Відносини, які існували до моменту створення держави, продовжують розвиватися. Поява нових відносин повинна здійснюватись за згодою держави та під її контролем. Відносини мають регламентуватися державними нормами, головним завданням яких є регулювання дій державного апарату, а згодом відбудеться організація соціально-етичних відносин між різними соціальними групами (С. Дністрянський).

Історична заслуга С. Шелухіна полягає в обґрунтуванні ним певного підходу до вивчення права, тлумачення права, аналізі важливої проблеми взаємозв'язку права та суспільства, зумовленості права фактичними суспільними відносинами. Без права не може існувати держави, яка всебічно, охоплює своїм впливом усіх людей, що проживають на її території. Усі соціальні організації, що існують у державі в значній мірі залежать від неї. Якщо окрема організація виходить за межі держави, вона не може повністю ізолюватися, перебуваючи з нею в певних правових відносинах.

Розділ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОБУДОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНОСТІ

3.1. Проблема федералізму в межах реалізації народного суверенітету в історико-правових дослідженнях міжвоєнної еміграції

Головна проблема права завжди знаходилася в межах пошуку системоформуючих принципів. Кожна норма права, правовий інститут, підгалузь, галузь права повинні знаходитися у взаємозв'язку і мати можливість, у разі потреби, звернутися до абсолютного авторитета, що забезпечує легітимність застосування примусу. Таким авторитетом є суверенна держава, уповноважена формувати систему права. Суверенітет – це той принцип, який дозволяє системі права бути ефективною та адекватною у сучасних умовах життя.

На думку Л. Наливайко державний суверенітет потребує забезпечення і захисту, що, у свою чергу, визначає необхідність наявності специфічного механізму його забезпечення, який слід розглядати як комплексну систему засобів, процедур і принципів, за допомогою якої гарантується верховенство і незалежність державної влади. Правові засоби забезпечення державного суверенітету – це юридичний інструментарій (структурно-функціональні інститути й технології), за допомогою якого гарантується і підтримується стан верховенства державної влади, незалежність та індивідуальність держави [361, с. 109]. У сучасних

умовах, стверджує науковець, суверенітет держави в його зовнішньополітичному аспекті обмежений системою міжнародно-правових відносин, а у внутрішньому – демократичним правом народу виступати єдиним джерелом державної влади [361, с. 109].

Сучасна спільнота в силу різних умов, а особливо доступу досвіду розвинених країн, поширення так званих цивілізаційних процесів, конституюється в єдність не тільки за ознаками природно-історичної етнопільності чи за сильною волею, утримуючою людей в гурті держави, влади – резонно відзначає Є. Бистрицький. Люди тримаються разом перш за все тому, що мають спільні інтереси, спираються один на одного, вільно виробляючи консенсус спільного життя. Чим більше громадського самоврядування, отже контролю над адміністраціями різних рівнів з боку громадян, тим міцніша держава. Держава сьогодні продовжує існувати не за допомогою сили влади, а її “слабкістю” перед владою контролю над державницькими інститутами з боку громад пересічних громадян. Від впровадження ідеї демократії, відкритого, правового, демократичного суспільства залежить виживання, самоствердження України [48]. В контексті вищезначеного варто звернутися до наукової спадщини представників історичної школи права та спеціалістів у галузі державного права в еміграції, які на основі аналізу проблем державного будівництва, дослідження історії української держави і права прийшли до усвідомлення та обґрунтування ідеї визнання права української нації як історичної спільності на державну незалежність.

У вітчизняній історико-правовій думці XIX – поч. XX ст. вибудувалася концепція народного суверенітету, що в окремій мірі була відмінною від класичної теорії народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо [238, с. 362].

Ментальні особливості народу, що витворилися у процесі його історичного розвитку, правові звичаї останнього відповідно до концепції народного суверенітету покликані стати базовими засадами в українському державотворенні. Народ, який виступає творцем права та є носієм суверенітету, реалізовує свої задачі через: 1) інститути громадянського суспільства: громадські,

релігійні, благодійні об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки, асоціації, організації роботодавців, недержавні засоби масової інформації; 2) органи місцевого самоврядування.

Однак право на суверенітет не може обмежувати чи порушувати основоположні права та свободи людини й громадянина [238, с. 362].

Для дослідження тенденцій розвитку правової думки української еміграції міжвоєнного періоду важливе значення має огляд проектів конституцій С. Дністрянского та О. Ейхельмана, які є зафіксованим у правовій формі відображенням правових принципів та поглядів їх авторів [348, с. 9]. О. Мошак головною рисою обох проектів визначає законодавче забезпечення реалізації права народного волевиявлення та широке застосування принципів безпосередньої демократії: референдумів, зборів, всенародних опитувань; надання права законодавчої ініціативи, права критики діючого законодавства й діяльності органів державної влади окремим професійним організаціям і широким верствам населення. Аналіз основних положень зазначених документів, тобто визначення правового статусу, порядку утворення та характеру взаємин в системі державної влади, дає змогу дійти висновку, що їх автори виявляли прихильність до різних типів республіканської форми правління – президентської (С. Дністрянский) та парламентської (О. Ейхельман) [348, с. 9].

Модель національної держави будували у формі внутрішньої сполуки народів (С. Дністрянский), федерації земель (О. Ейхельман). Основним критерієм історичної доцільності тієї чи іншої форми державної побудови вони вважали інтереси народу та держави при домінуванні суверенності народу над суверенністю держави. Захищаючи право українського народу на самовизначення у межах власної етнічної території, вони вбачали в ідеях демократії та республікансько-демократичної державності основи життя України, визначали національну ідею і національну психологію як сутність нації, що скеровує останню на боротьбу проти посягань на її територію інших держави [234, с. 62].

На думку С. Дністрянського, основна мета держави – це створення стабільності та узгодженості інтересів у суспільстві. Державне право лише тоді зможе досягти поставленого перед державою завдання, коли воно буде ґрунтуватися на звичаєвому праві. Тільки в такому випадку держава може стати правовою державою [236, с. 9]. А. Коваль стверджує, що розглядаючи питання походження держави як найвищої соціальної організації у суспільстві, С. Дністрянський був прихильником концепції Аристотеля про природне походження держави [236, с. 9].

І. Усенко зазначає, що С. Дністрянський підготував проект конституції ЗУНР в еміграції наприкінці 1920 р. на замовлення уряду Західно-Української Народної Республіки. На відміну від проекту конституції Галицької держави в новому проекті передбачалося об'єднання ЗУНР з Великою Україною на основі права народів на самовизначення [582].

Одним з загальних елементів конституції С. Дністрянського є поділ державної влади на три гілки: законодавча (Народна палата – найвищий законодавчий орган ЗУНР; мав обиратися раз на 4 роки), виконавча (президент республіки й уряд), судова (Державний судовий трибунал). Законодавча гілка влади повинна була стати ареопагом для правових постанов. Виконавча гілка влади покликана здійснювати керування при проведенні законів. Метою судової влади є розв'язання конфліктів, протиправних вчинків з-поміж окремих громадян чи у їх відносинах з державою [95, с. 15].

Згідно державно-правових поглядів С. Дністрянського, кордонами національної держави повинні стати кордони етнічної території народу. Вчений-правник визначав, що як держава, так і народ мають спільні елементи – це територія і люди, але для держави пріоритетною є територія, а для народу – люди. Кордони держави завжди мають політичний статус, а народу – етнічний чи культурний [236, с. 10].

У проекті конституції С. Дністрянського місцеве самоврядування постало одним із провідних інститутів демократичного ладу. Він обґрунтував найбільш суттєві положення, сформував його систему – округ, повіт, громада. Вперше визначив роль територіальної громади як природної асоціації громадян – сіл,

міст і нормативно закріпив демократичний порядок формування органів місцевого самоврядування. В. Вольний вважає, що законодавче розмежування С. Дністрянським компетенції органів місцевого самоврядування – округу, повіту, громади створило конституційні гарантії, які унеможливили втручання органів держави у сферу повноважень місцевого самоврядування. На конституційному рівні, на думку дослідника, вперше встановлено право держави регламентувати питання місцевого самоврядування у законодавчому порядку та водночас обов'язок держави надавати всебічну підтримку й допомогу місцевому самоврядуванню [90, с. 12].

На сьогодні, існуюча в Україні система місцевого самоврядування, не відповідає потребам суспільства. Функціонування місцевого самоврядування не забезпечує створення та підтримки сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, надання мешканцям територіальних громад якісних та доступних публічних послуг на основі сталого розвитку дієздатної громади. Перед місцевим самоврядуванням постали виклики, що потребують ефективного реагування, зокрема, економічна неспроможність більшості територіальних громад, органів місцевого самоврядування щодо здійснення власних і делегованих повноважень, недостатність ресурсів у бюджетах розвитку територіальних громад для інвестицій в інфраструктуру та ін. [262].

О. Ейхельман свої наукові пошуки присвятив дослідженню різних елементів політико-правової системи суспільства та їх законодавчому закріпленню. З-поміж них виділимо наукові праці, що розкривають принципи та зміст міждержавних відносин, проблеми організації державного управління, реформування органів місцевого самоврядування, розвиток правових і соціальних відносин у суспільстві, обґрунтування федеративних ідей державного устрою тощо. Окреслені наукові напрями були пріоритетними для О. Ейхельмана в еміграційний період [234, с. 62].

Принагідно звернутися до генези федералістської форми державного устрою України, яку О. Ейхельман відстоював,

грунтуючись на ідеях М. Драгоманова [477, с. 59]. У конституційній версії УНР О. Ейхельман передбачив значні повноваження не для центральної федеральної влади, а для федеральних земств і самоврядних одиниць. При федеративно-державній організації устрою передбачалося створення двох законопроектних палат: земсько-державної палати і федерально-державної ради [251, с. 54]. У передмові до конституції він зазначав, що ще з початку 1918 р. спинився на певній програмі для розв'язання питань про майбутню конституцію України [251, с. 149].

Спираючись на вищенаведене твердження, можемо висловити припущення, що федералістські погляди О. Ейхельмана на державний устрій України закріпилися, коли у добу Української держави Гетьмана Скоропадського постало гостро питання Криму та інших порубіжних земель, заселених українцями. Вже 7 травня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів, зверталася увага на необхідність приєднання Криму до України [556, с. 22]. Кримське питання обговорювалося на спеціально скликаній нараді у МЗС України, на якій разом з відомими професорами Богаєвським, Кістяківським, міністром Василенком, колишнім генеральним секретарем міжнародних справ Шульгіним, брав участь О. Ейхельман, як фахівець з питань державного і міжнародного права, професор університету св. Володимира. На нараді всі підтримали рішення про приєднання Криму до України. Професор Богаєвський наголошував, що “питання Криму для України має значення її дальшого самостійного політично-економічного існування... Без Криму Україна буде відкинена на Схід і Північ в орбіту Москви і в кожному евентуальнім непорозумінню може відіграти роль Італії. Без Бессарабії і Холмщини організм може існувати, но не без Криму. Самостійність в такому випадку ілюзорна” (ЦДАВО, ф. 3766, Оп. 1, спр. 132, Арк. 2-6 зв. 16). Незважаючи на етнічний склад населення Криму науковці готові були запропонувати у майбутньому спеціальну норму “автономії чи навіть федерації”.

У результаті вжитих заходів урядом Української держави як на внутрішньому, так і на зовнішньому напрямку своєї діяльності,

восени 1918 р. було досягнуто принципової згоди щодо питання входу Криму до складу України на правах автономії.

Погляди О. Ейхельмана на проблеми державної побудови отримали завершення і об'єднання у проекті конституції УНР, написаному вченим-правником у 1921 р. В подальшому, будучи в еміграції, у 1934 р. він задекларує нові шляхи розвитку української держави і права, але не відмовиться від принципу демократизму, народовладдя, федералізму і децентралізації влади. Зasadничими принципами проекту основного закону УНР О. Ейхельмана є федералізм та ідея народного суверенітету. Саме вони, з його погляду, обмежують “всеволодне володарство парламенту”, парламентського абсолютизму, посилюючи позиції установчої гілки влади через участь народу в референдумах, плебісцитах тощо [553, с. 41].

Важливою запорукою ефективності безпосередньої реалізації народного суверенітету шляхом проведення референдумів, зазначає М. Оніщук, є забезпечення відповідного конституційно-правового режиму для їх ініціювання та проведення. Референдну демократію науковець визначає як “самостійний вид конституційно-правового режиму, представлений окремою системою встановлених Конституцією і законами України легітимних найсприятливіших умов, способів і методів безпосередньої реалізації народного суверенітету у формі ініціювання, організації та проведення референдумів, а також реалізація їх рішень” [381, с. 24].

О. Ейхельман зазначав, що його проект ставить за мету підсилити установчу владу та розширити зміст конституції значною кількістю інструкцій законодавчій гілці влади [553, с. 41].

Державну організацію республіки О. Ейхельман поділяв на такі інституції: Федеральна установча влада народу УНР; Федерально-державний парламент; Федеральна управа; Федерально-державна рада міністрів; Федерально-державний суд [261, с. 160]. Г. Корольов вважає, що правник використав класичну теорію поділу влади, обґрунтовану французьким філософом-просвітником Ш. Монтеск'є, доповнивши установчою і контрольною владою. Відповідно до неї така влада має функціонувати завдяки правовому

контролю і головне – створювати демократичні засади держави [261, с. 161].

Правник наголошував на важливості удосконалення системи вищої установчої (народної) влади та форм взаємодії з похідними гілками влади: законодавчої, виконавчої та судової. На рівні з ними розглядає систему державно-фінансового контролю і місцевого самоврядування у розумінні публічно-правових одиниць. Учений дуже активно обґрунтовує потребу розширення повноважень місцевих адміністративних одиниць [552, с. 38].

За концепцією О. Ейхельмана територіальні кордони держави визначались історичними українськими землями, які переважно були заселені українцями. Передбачав створення автономії з відповідними Красвими Радами – для тих територій України, які мають окремий культурно-господарський інтерес [551, с. 105].

Спеціаліст у сфері адміністративного права О. Ейхельман постійно підкреслював ключове значення місцевого самоврядування в Україні, на його думку, громади, волості, містечка, повіти та вищі одиниці самоврядування в межах автономії повинні вирішували питання про місцеві потреби та потреби в межах своєї території [551, с. 105]; він відстежував вплив на місцеве самоврядування західноєвропейського, магдебурзького, саксонського, імператорського права [552, с. 36].

О. Александрович відзначає, що чи не вперше у вітчизняній конституційній теорії, а можливо, навіть, і у світовій О. Ейхельман запропонував ретельно регламентовану, до дрібниць продуману систему поділу влад у державі. Так, у 1890 р. в “Огляді центральних і місцевих установ Управління в Росії” він у згоді з провідними світовими фахівцями з конституційного права виокремлював три класичні функції державної влади – законодавство, управління (у вузькому значенні) та відправлення правосуддя, – розподілені між різними владними органами так, щоб урівноважувати одне одного. Управління він уважав сферою ієрархічно побудованої виконавчої влади, обмеженої у праві тлумачення законів за формою і змістом [4, с. 4; 168, с. 1-2].

У проекті конституції О. Ейхельмана вищим законодавчим органом мав стати Федерально-державний парламент, що об’єднав

би дві палати: Земсько-державну палату (до її складу мали входити 3-5 представників, делегованих від окремих земель, відповідно до кількості населення певної адміністративно-територіальної одиниці) та Федерально-державну раду (депутати повинні були обиратися на 4 роки всенародним таємним прямим голосуванням за пропорційною виборчою системою) [95, с. 16].

Г. Корольов критично ставиться до виділеної нової гілки влади – Федерально-державного контролю (уявлялась як податкова і фіскальна поліція), називаючи проект федералізації УНР О. Ейхельмана досить суперечливим і нереальним, оскільки ця влада мала б забезпечувати наповнення федерального бюджету, на практиці обмежуючи фінансову автономію суб'єктів федерації [261, с. 161].

Сам же О. Ейхельман фінансово-контрольну гілку влади називав “невідкладною інституцією” у вирішенні складних господарських питань тогочасної державності. Її основне призначення – ревізування фінансової діяльності. При неспроможності й складності прийняття рішень, виникненні суперечностей із парламентом означена гілка влади наділялася правом звернення до народу та проведення референдумів. Фінансово-контрольній гілці влади, за словами правника, мало належати аналогічне судовій владі становище в загальній системі державної влади [4, с. 2].

З погляду О. Мироненка, основи проекту конституції О. Ейхельмана закладені на базі новітнього класичного конституціоналізму, джерелами якого вважались англійська, американська та революційні французькі конституції. Основний закон щонайбільше близький до республіканського федеративного типу Конституції США та англійського парламентського абсолютизму. Вчений стверджує, що місце парламентарної монархії в УНР зайняла б парламентарна республіка. Проект основного закону в суті своїй відкидав уявний конституціоналізм [339, с. 177].

С. Дністрянський загалом позитивно відгукувався про проект конституції О. Ейхельмана, однак окремі положення критикував. Зокрема, в документі відсутні правові положення щодо

затвердження основного закону через волю народу; спростовувалася теза про те, що православна церква є рівноправним суб'єктом державно-правної дійсності на рівні з державою; критикувалося введення пропорційної системи виборів. С. Дністрянський вважав, що належним чином не закріплені права національних меншин [551, с. 105-106]. У проекті самого Дністрянського за національними меншинами законодавчо закріплено право на автономію з урахуванням установлених норм представництва, а саме відношення 4:1:1 – 4 українці, 1 – поляк та 1 – представник іншої національності. В. Потульницький, І. Усенко, В. Возьний стверджують, що така норма мала на меті забезпечити утвердження права українського народу як природного власника національної території на абсолютне самовизначення на власній землі та водночас не обмежити права інших народностей [582; 428, с. 211]. Мали створитися три національні курії; встановлювалася культурна автономія національних меншин, що проявилось у поділі шкільної ради на національні секції, вживання рідної мови в урядових установах, судах, громадському житті [90, с. 13]. Позитивно С. Дністрянський оцінив норму про рівність прав жінок і чоловіків у цивільному й політичному житті; правову охорону людської праці та робітників; постанову проекту про приватну власність та вирішення земельного питання [551, с. 105-106]. С. Дністрянський переконаний, що держава повинна гарантувати громадянину особисту, економічну та політичну свободу. На його думку, економічна свобода не повинна шкодити державній владі у здійсненні справедливого розподілу благ. Держава мала брати під опіку “економічно слабших”, обмежуючи з цією метою у разі необхідності індивідуальну свободу. Загальний економічний порядок держави повинен ґрунтуватися на приватній власності, яка водночас підпорядковувалась би суспільним обмеженням з огляду на добро загалу [582].

С. Шелухін для переконання світової спільноти про права українського народу в питаннях суверенітету, державності, незалежності постійно обґрунтовував з позиції права факти “правності” суверенітету, державності українського народу, що в контексті сучасних подій виглядає абсолютно очевидним,

доведеним, переконливим. Заборона будь-якому народові користуватися власним правом у боротьбі за незалежну державу, на глибоке переконання ученого, суперечить загальноприйнятим світовим нормам. Це порушення рівності народів і нищення їхньої свободи; “кожна нація має право на свій вільний розвиток і ніщо, крім власної держави, його не забезпечує” [685, с. 28].

Націю О. Бочковський визначав як один із головних, про те не єдиний державотворчий чинник, “се складова частина її бази, але не самовистарчаюча основа”. У природному розвитку держави значну роль відіграє геополітичний і економічно-політичний чинники [379, с. 526]. Нація є “внутрішнім проявом волі до власної окремішності, до утримання індивідуальної своєрідності, до повного самостійного життя...” [379, с. 554].

В. Старососольський розкрив зміст принципу державного суверенітету, класичне формулювання якого дав французький правник Ж. Боден. Мислитель вказував, що саме поняття суверенітету носило негативний характер, застосовувалося у практиці міжнародних відносин для оборони незалежності держави від будь-якої сили поза державою. Проголошення суверенітету держави заперечувало духовну чи світську владу над державою. “Викликане боротьбою з цими двома владами поняття суверенності не втратило свого значіння і тоді, коли держава вийшла вже переможцем з цієї боротьби”. У стосунках з іншими державами кожна держава визнавалася суверенною “незв’язана чужою волею, чи то “понад-державою”, чи волею іншої держави” [503, с. 54-55].

Далі народи позбавлені незалежності прагнули повного політичного самовизначення, підкреслював О. Бочковський, “власної режимо-політики”. Народи не бажали бути “в ярмі ворожої державності та чужого національного утиску”. Принцип абсолютного державного суверенітету змінювала ідея національного суверенітету та визнання за народами права на державну незалежність і самостійність. Конфлікт між державою і нацією, підкреслював науковець, досяг апогею і став найбільш загостреним у період війни. При змаганнях держави і нації, здебільшого не враховувалися об’єктивні передумови існування як

домінуючих держав, так і пригноблених народів. Боротьба здійснювалася за принципом “все або нічого” [379, с. 539].

Український народ повинен використовувати ті самі права, застосовувати ті самі принципи, ставити ту саму мету, що й інші народи, бо “правний ґрунт у його твердий і повний внутрішньої сили права, тому й відносини до нього і з боку Московитів, і з боку всіх повинні бути не інакші, а такі самі” [262, с. 73].

Концепція народного суверенітету С. Дністрянського, зрештою як і його колег, сформувалася у демократичних умовах самостійної Чехословаччини. Учений залишався певним, що держава існує для народу, її основною ціллю є розвиток свого народу, тому “демократія приймає модерний національний принцип, відкидаючи етатизм, божественність держави й династії” [146, с. 591; 238, с. 360].

Свобода і державність нації – це права абсолютні, природжені та вічні, констатував С. Шелухін, які насильницьким шляхом можна припинити на окремий період, але знищити неможливо [527, с. 74]. Народ – це сила, право на незалежне життя якого, є одним з основних чинників природного існування. Розвиток народу, його національної і правової свідомості С. Шелухін уявляв як величезне надбання людства [527, с. 74]. Учений стверджував, що українська історична традиція залишила нащадкам ідею українського народоправства, демократичної республіки [672].

С. Дністрянський вірив, що ті демократичні трансформації, які проходили в європейських країнах неодмінно торкнуться майбутньої України, проте ментальні й національні особливості народу зумовлять унікальність цих перетворень [146, с. 599; 238, с. 360].

Морально-етичні основи українського народу в прагненні та розумінні свободи, соборності носять природний характер і відіграватимуть першорядну роль у майбутньому, писав С. Шелухін, незважаючи на незначну кількість з-поміж українських політиків, які розділяли би правову концепцію української державності та соборності, певне нерозуміння противників, з яких одні через ігнорування значення права, інші через надмірні амбіції і зарозумілість руйнували “українську справу” [554, с. 25].

Аналізуючи розвиток стародавніх держав, С. Дністрянський розмірковував, чому в цей період не сформувалася ідея державного суверенітету. Держави, писав учений, реалізовували свої постанови “силою факту”, а не виходячи з позицій визнання їхньої влади громадянами, іншими державами як найвищої, у межах означеної території. Ідея народного суверенітету постала в період середньовіччя та проіснувала аж до французької революції, якій передувало виникнення доктрини народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо. Перейнявши ідею суверенітету народу, у період французької революції означене поняття набуло зміни: “ не держава, як така, є сюзерен” [148, с. 22].

Ідея народного суверенітету стала “головним ключем” великої французької революції, зазначав В. Старосольський, основним принципом демократичної течії, засадою, на якій вибудовувалася концепція політичної демократії [271, с. 13].

Згідно теорії народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, сувереном став народ і його суверенітет є непорушним природним правом, “...як поодинокі людина не може згідно з правом розуму позбутися правно своєї вольности, – стверджував В. Старосольський, – як таке позабутте людиною вольности було би правно не дійсне, так правно не дійсним був би який-небудь акт, яким би нарід хотів визбутися своєї суверенности”. За допомогою суспільного договору народ став сувереном і жодним способом він не може зректися “своєї суверенности з правною дійсністю” [271, с. 13].

С. Дністрянський проаналізував концепцію народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, доповнивши її в частині осмислення поняття “спільна воля”. З погляду українського мислителя дане поняття є абстрактним, реального змісту воно набуває “лише об’єднавши в собі волю кожної конкретної людини, права і свободи якої є основною рушійною силою усієї людської діяльності”. Народи, які не мають власної держави, у прагненні до народного суверенітету поєднані з боротьбою за національне самовизначення. “Спільна воля” зумовлює участь окремого громадянина у політичному житті держави [238, с. 360, 361].

Роздуми С. Дністрянського привели його до ряду висновків: виключно народ повинен здійснювати управління собою, яке

проявлялось би у всіх сферах державного існування; у будь-якій галузі не має бракувати безпосередньої функції народу у виконанні державних завдань. “Ніхто не сміє над другим панувати”, усі повинні підпорядковуватися та працювати на загальне благо й добро народу, настільки, наскільки сам народ розуміє і здатен реалізувати це добро і благо. “...Що Руссо визначив суверенність народу, по суті тільки правлінням народу, та хоч така зміна видається на перший погляд ослабленням народної потенції, вона є по правді скріпленням та усталенням народної позиції в державі, – розмірковував учений, – Руссо не зробив усіх висновків із свого поняття суверенності народу, так само як і не зробила їх ні французька революція, ні історія модерних держав від французької революції почавши..., ніхто в Європі не думав реалізувати ідею суверенності народу – зауважував мислитель, – ...Буржуазія, капіталізм, бюрократія та соціалізм спинили переведення ідеї Руссо. Але всесвітня війна стала очевидним протестом проти такої реакції. Ідея самовизначення народів обняла давню ідею народної суверенності...” [148, с. 24].

Сто років тому, як писав правник Шелухін, державні діячі у своїх виступах не використовували аргументованих положень конституційного права, натомість, керуючись ідеями революції (соціальними, економічними), правом народу на самовизначення відстоювали державність не з відповідних конституційному праву позицій [595, арк. 212]. Варто погодитися з міркуваннями науковця, що історико-правові підстави української державності залишаються міцними й доведеними, хоча, нажаль, правові факти в сучасній політиці не завжди були та є вирішальними.

Право повинно стати народною правдою, стверджував С. Дністрянський, тоді це буде “провідний шлях нової держави”. Народ покликаний стати творцем права у державі, яка є “видимим організмом народної спільноти”, слід досліджувати й вивчати усі вияви правової творчості народу, урівноважувати наявні протиріччя, розмежовувати різні сфери інтересів, щоб спрямувати правотворчість народу в “спільне русло загального народного добра” [148, с. 20].

Поняття “права революції”, “права на самовизначення” в уявленні С. Шелухіна стали просто галасливими словами, які “не мають об’єктивних норм і вже тому не можуть вважатися ні правом, ні правовими”, для юриста важливим є доведення юридичних фактів, мислення правовими категоріями, наукове доказування [595, арк. 212].

Сучасна держава не може обійтися без законів, адже ускладнюються суспільні відносини. “...Поза сферою законів, – побіч неї, та чимало й мимо неї – підкреслював С. Дністрянський, – мусить залишитися сфера внутрішньої творчості звичаєвого права з безпосередньо-обов’язуючою силою”. Поняття справедливості, відоме ще у стародавній період, повинно стати основою, метою “живого” права (“тривкої правди”), так як того вимагають життєві потреби людини й об’єднань, які утворюють народ [148, с. 20]. З його погляду, суверенним народ зможе стати тоді, коли суверенність буде провідним принципом існування нації.

Погляди С. Шелухіна зумовили формування власної концепції федералізму, “кожен народ повинен визнавати один одного, признавати за всіма рівні права, визнаючи їх і за меншостями, поважати один другого, уникати експлуатації, поневолення, кривдження одного народу іншим, допомагати один одному в спільних справах, але ж поважати один одного, визнаючи інтереси кожного...”. Федерація повинна сприяти зміцненню державності і ґрунтуватися на засадах рівності всіх народів, що входять до її складу [527, с. 90-91].

Р. Лашенко запропонував свій погляд на концепцію федерації України з Росією, яка ґрунтувалася на засадах самостійної державності, політико-правової незалежності, добровільності входження, з умовою захисту інтересів національних меншин, які проживають на території України. До складу України повинні увійти ті землі, де здебільшого проживає українське населення. Правовий аналіз тексту та умов підписання Переяславської угоди нашоствхнули правника на думку про обов’язкове дотримання визначених принципів для федерації України з Росією [198, с. 20].

Будь-який народ має керуватися своїм законодавством у незалежній державі, лише такі держави на основі закону можуть

утворити єдиний державний союз – федерацію. С. Шелухін убачав можливість побудови такої федерації, де окремий народ відповідно до чинного права, у законодавчому органі своєї держави повинен вирішувати завдання та відстоювати власні інтереси, а єдиний спільний для всієї держави орган вирішував би ті питання, які “однаково потрібні всій державі і повинні бути спільно вирішені в інтересах всієї держави” [547, с. 65].

А. Яковлів з точки зору конституційного права вказував, що за основним конституційним законом, яким була встановлена в Україні демократична, народоправна держава Українська Народна Республіка, – це була суверенна держава, верховна влада якої мала стати самостійною, “нічим необмеженою щодо всіх без виключення справ внутрішнього державного ладу, законодавства, суду й управління” [716, с. 15].

На основі Третього універсалу правник Яковлів відзначав, що у питаннях зовнішньої незалежності УНР “зоставалась фактично цілком самостійною і на зовні у відношенні до інших держав”, що підтверджують положення основного закону: “Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся Російська республіка стала федеративною рівних і вільних народів” [716, с. 15].

Р. Лашенко вважав, що проблему впровадження федеративного регулювання можна було б вирішити шляхом надання частини повноважень центральним органам федерації, конкретніше, у сфері дипломатичних відносин, які відображали б не лише інтереси України, але і всієї федерації. Для покриття федеральних витрат, на його думку, слід здійснювати фінансові відрахування до федерального бюджету пропорційно до кількості українського населення та населення усієї федерації [198, с. 20-21].

Українська державність не може обмежуватися федерацією або конфедерацією. Форми “братнього співжиття” наш народ у процесі історичного розвитку в достатній мірі відчув, переконавшись в деструктивному та деморалізуючому впливу їх на Україну [191, с. 175]. С. Шелухін, досліджуючи історію українського народу,

стверджував, що як Росія, так і Польща – це “історичні вороги” України [682].

Забезпечення кордонів України стало найбільшою небезпекою минулого століття та є проблемою в сучасний період незалежної України. Про федерацію з іншими державами, для яких існує подібна небезпека з боку сусідів України, військові союзи міжнародного характеру на противагу Росії та Польщі, як постійним зазіхателям на українські території, розмірковували українські вчені-емігранти у міжвоєнний період. Незалежна Україна без союзу із сусідами могла би існувати, але періодичними невирішеними територіальними проблемами. Виникає потреба у побудові міжнародних блоків держав на засадах свободи, на абсолютній можливості вільного економічного, культурного розвитку їх, можливості співпраці на принципах рівності, готовності та змоги захистити свої інтереси й кордони.

У період своєї сучасності С. Шелухін писав про низький рівень розвитку Росії і Польщі, які є загрозою розвитку й добробуту інших народів, мирному їх співіснуванню, але, з його погляду, потрібно підвищувати духовну культуру не тільки польського і російського народів, а й тих народів, які їм протистоять.

Будь-яка федерація повинна об'єднувати самостійні держави з подібними інтересами на договірних основах. С. Шелухін як юрист вказував, що наперед слід визначити мету, сторін, умови та можливість їх виконання, гарантії і термін договору [101, с. 133; 28].

Український народ був і є незалежним, про що свідчать положення договору Б. Хмельницького з московським царем 1654 року. С. Шелухін проаналізував правові наслідки та державне значення абдикації царя (його зречення від престолу) в лютому – березні 1917 р. За концепцію ученого про відновлення української державності від моменту абдикації царя і скасування присяги підданства дата зречення Миколи II є днем відновлення української державності [385, с. 358].

Більш детально договір 1654 р. проаналізував А. Яковлів, відзначивши, що означений документ установив початок “співжиття двох держав, різних з погляду державного устрою,

населення й культури: Української Республіки – “Війська Запорозького”, що з моменту складення договору була перейменована на “Малую Русь” чи “Малоросію”, та з абсолютної, східного типу монархії – Московського царства, “Великої Росії”, що з початку XVIII ст. була перейменована в “Російську Імперію” [710, с. 63].

С. Шелухін не заперечував проти союзів з іншими державами, вказуючи: “федерація – це братолюбіє і братерське єднання народів і держав, без упослідження, без зневаги, без переслідування, без національних і інших образ, а по принципу однакового і рівного достоїнства” [668]. Для об’єднання держав у союзи, з погляду вченого, потрібен високий ступінь їхнього розвитку, рівень правової свідомості, поваги до правових норм і моралі, розуміння цінності свободи і людської гідності.

У концепції А. Яковліва стосунки України та Росії 1654 р. означені як близькі до “номінальної васальної залежності чи протекторату”. Цар ставав протектором, мав одержувати грошову данину, надавати військову допомогу Україні у боротьбі з Польщею. Б. Хмельницький розглядав ці відносини як тимчасовий військовий союз двох держав. “Україна, коли складався договір 1654 р., була далеко слабша, ніж Москва, цей військовий союз набрав ознак васалітету-протекції, – писав А. Яковлів, – хоча й формально, але текст окремих статей договору містив ознаки васальної залежності України від Москви”. Така залежність проявлялася рідко, вказував науковець, здебільшого на вимоги Росії, а з посиленням державного становища України “ця залежність стала чисто номінальною”, оскільки Україна реально була незалежною від Росії державою [710, с. 68-69].

На основі федеративних традицій Київської Русі Р. Лашенко доводив, що попри українські правові традиції, спільність релігії, мови, спільного князівського роду остання не була одноцільною державно-політичною спільністю. Київську Русь правник розглядав як оригінальну і неповторну форму державного устрою, яка відрізнялася від централізованої держави, а в межах окремих земель панували прагнення до окремої самобутності [429, с. 130-131].

Через близькість мови та культури слов'янських народів в окремих закордонних колах уже давно зріють ідеї про можливість між слов'янськими державами політичного союзу на основі природних умов, однак якщо детальніше проаналізувати відносини між ними з історичного погляду та майбутніх перспектив, виходячи з сучасного становища, то сам собою напрашується висновок, що федерація слов'янських народів стане можливою й реальною тоді, коли держави відмовляться від завойовницької концепції, від прагнення поневолення інших народів і контролю їх політико-правових і релігійних основ. Проте психологія людини, а тим більше цілого народу не так легко і швидко трансформується.

Ще С. Шелухін відводив важливе значення психології українців, росіян, поляків, "...Різницю в психології цих трьох народностей, – зазначав дослідник, – творять особливості їх соціального укладу життя, у взаємовідносинах людей, у всій культурі народів" [686, с. 69]. Федерація їх на тогочасному етапі розвитку була би передчасною з його погляду, навіть шкідливою, оскільки через різницю в психології такий союз призведе до подальшої асиміляції та денаціоналізації, а відтак до одноманітності, штучного шаблону, нищення природних ресурсів та зубожіння України. Таким чином, основою концепції С. Шелухіна стало небажання можливої федерації України з Росією та Польщею в майбутньому, оскільки історичний досвід засвідчив негативні наслідки для української держави в межах таких об'єднань.

Україна не зможе стати державою до того часу, наголошував С. Шелухін, поки не буде утворено спільно державну федеративну владу в Росії і буде розділено міжнародне представництво між урядом української республіки і федеративним урядом майбутньої федерації [428, с. 105]. Лише за умов реального, а не формального незалежного існування української держави, патріотично налаштованого представництва України, своєї міцної армії, економічної незалежності стане актуальним вирішення питання про будь-який дієвий і корисний союз з іншими державами.

С. Шелухін став прихильником входження України до федерації з Югославією, Румунією, Туреччиною, Чехією, Литвою,

створеній на протипагу Російській федерації. “Як федерації, так і великі держави, – цитував він французьких учених, – в цілях миру, співробітництва, культури, цивілізації й зміцнення рівноваги повинні єднатися в Союзі Народів” [678].

Найміцнішою формою зв'язків між державами за В. Старосольським є союз держав – конфедерація – тривалий, побудований на взаємній згоді зв'язок незалежних держав із метою забезпечення захисту території союзу на зовнішньому рівні та збереження миру між союзними державами на внутрішньому [271, с. 379].

З огляду на політичну практику В. Старосольський писав, що конфедерація як організаційна форма не є цілком життєздатною; “союз держав (конфедерація) або розпався, або перемінився в сильнішу форму зв'язку, іменно союзну державу (федерацію)”. На підтвердження своїх міркувань дослідник наводить приклади, що мали місце протягом XVIII – XIX ст.: Сполучені Держави Північної Америки, Швейцарська Спілка, Ренський Союз, Німецький Союз, Австро-Угорщина [271, с. 381].

Сучасною формою зв'язку між державами є союзна держава – федерація, суб'єкти якої мають правові можливості виходу із федерації. Мислитель наводив погляди вчених, які допускають можливість окремої держави визнати недійсним для себе прийнятий федерацією закон. Прихильники цієї групи вважали, що через утворення федерації, держави, що увійшли до її складу не втрачають свого правового характеру та володіють державною суверенністю [271, с. 384, 385].

Протилежна точка зору полягала в означенні державою лише федерації, а суб'єкти, які входили до її складу не визнавалися, оскільки увійшовши до складу федерації втрачали свій суверенітет [271, с. 385].

Таким чином, федерація, міркував В. Старосольський, має усі елементи притаманні державі, тобто народ, територію, владу. Разом з правовою системою федерації, існують правові системи окремих держав, крім федеративної влади – система влади окремих держав [271, с. 387].

О. Бочковський уважав, що розширення території будь-якої держави означене певними межами, які остання не може безкарно переступати: “тим самим zarazом кладуться залізні перепони для захланного імперіалізму, який в політичній своїй формі не є наслідком природного зросту та зміцнення держави” [379, с. 529-530].

Учений резонно відзначав, щодо національно-державних проблеми потрібне “тверезе та неупереджене трактування всіх складових частин, що уможливить розумне, а головню практично-доцільне їх розв’язання” [379, с. 540]. До перебудови державної системи Європи за національно-етнографічним принципом О. Бочковський ставився з певною долею критичності, адже не відомо чи “національна держава є останнім словом історії”. Свободу учений розглядав на основі праць британського дослідника Р. Сетон-Уотсона, як право народу на об’єднання для досягнення умов розвитку національної ідентичності. Державний суверенітет “вимагає в ім’я порядку признання існуючої державної громади..., що мусить спочивати на певних як позитивних, так і негативних передумовинах. Одна нація не сміє бути небезпечною для свободи та порядку другої. Розпалювачів пожару та підпальні вогнища не можна терпіти во ім’я національності...”. Отже, він визнавав, що загалом існувала криза державності [379, с. 558, 559].

Пишучи про брак правових основ у державно-національному житті, О. Бочковський відзначив роль міжнародного права, яке унормувало би відносини між народами без огляду на державну та політичну приналежність, а “його витворення буде одною з найпекучіших справ майбутності”. Поки існуватиме державний абсолютизм, доти суверенітет окремих держав і народів не матиме загально-обов’язкового, міжнародного трибуналу, який би “...унеможлиблював вибрики та примхи їх абсолютизму”, поки державне й національне життя не формуватиметься на правничих засадах – “усі спроби полагодження державно-національного антагонізму...сучасної державно-національної кризи будуть сізіфовою працею” [379, с. 560-561].

Згідно вчень української еміграції міжвоєнного періоду, кожна нація має право на самовизначення; це право є вищим і незалежним

від держави. Основними ідеями у державницьких доктринах мислителів виступили принципи авторитету народу, демократизму, довіри народу до справедливої влади та відповідальності останньої, децентралізації влади, обґрунтованих концепцій федералізму. Події у нашій державі засвідчують цінність осмислення поглядів видатних науковців, можливо, й впровадження окремих ідей в контексті здійснюваних реформ.

3.2. Політико-правова аристократична традиція монархічної форми правління

Без аналізу внеску представників української еміграції міжвоєнного періоду у розвиток історико-правової думки, ідей щодо найбільш вдалої форми правління в Україні не можливо об'єктивно досліджувати державотворчі спроби українців у минулому та прогнозувати подібні пошуки у майбутньому. Вивчаючи інтелектуальну спадщину українців, які опинилися в еміграції, ми тим самим показуємо, хоча й із запізненням через панування комуністичних режимів як в Україні, та і в країнах Центрально-Східної Європи, їхній внесок у розвиток європейської та світової науки, наголошуємо на нашому прагненні долучитися до загальнолюдського цивілізаційного поступу через осмислення всіх можливих його варіантів. Вибір Україною європейського вектора розвитку дає можливість показати передумови, які передували цьому. В умовах, коли Європа сама переформатовується, коли на горизонті замаячила загроза фашизації Європи, чимало ідей та оцінок суспільно-політичних процесів міжвоєнної доби набувають особливої актуальності. Вивчення історико-правової спадщини українських представників повинно допомогти європейським аналітикам усвідомити ідею “спільності історичної долі” країн Центрально-Східної Європи, а нашим політикам ширше послуговуватися досвідом державницького функціонування західно-європейських країн.

Визначний громадський діяч Є. Чикаленко оцінював ідеолога українського консерватизму В. Липинського як людину непересічну, матеріально незалежну, що не потребувала посади, найталановитішого публіциста після М. Грушевського.

Сам В. Липинський не уявляв можливості існування нації без власної держави. Він намагався пропагувати ідею української державності, в першу чергу, серед самих українців. Його праці написані з точки зору української державницької боротьби, а не лише культурницько-національних змагань.

Переймаючись ідеєю заснування газети польською мовою, ще молодий діяч В. Липинський, писав, що “мова – слуга, а не пан людини, я свідомо й нарочно вживав польської літературної мови для швидкого й ширшого поширення української національної свідомості й свідомості своїх політично-державних завдань серед синів шляхецьких, спольщеної частини великого й єдино до державної творчості здібної хліборобської української кляси” [94, с. 2].

В. Липинський присвятив чимало праць історичним розвідкам щодо ролі української шляхти в побудові української державності часів Б. Хмельницького. Він намагався на прикладі пращурів показати нащадкам, що відокремилися від народу під впливами Польщі, Москви, якими українськими патріотами й визначними державними діячами були їх пращури, як вони ставили в основу своєї діяльності ідеал української національної державності.

В. Румянцев і М. Страхов зазначають, що В. Липинський, досліджуючи розвиток Української козацької держави, очолюваної Б. Хмельницьким, спрямованої до практично повної незалежності, за умови “великих монархічно-династичних замислів Гетьманських”, прийшов до висновку, що на тогочасному етапі історичного розвитку найдоречнішою формою державного устрою для України була гетьманська монархія, оскільки серед українського народу були сильні козацькі традиції, в тому числі і гетьманські; лише гетьман, будучи над суспільними верствами, міг би об’єднати їх в ім’я української національної ідеї; лише гетьманська традиція могла легітимізувати нову владу [461, с. 73].

З іншого боку, в занепаді “гетьманської відродженої держави” В. Липинський звинувачував “чернь”, а не ту верству ополяченої шляхти та зрусифікованої козачої старшини, яка не змогла усвідомити й досягти своєї мети в період Хмельниччини, що призвело до втрати української державності на всіх її землях.

Опоненти В. Липинського піддавали критиці та диспутували з приводу надмірної ідеалізації ним української шляхти, яку демократія (“чернь”) не допустила до проводу. В процесі історичного розвитку українського народу, українська еліта нажаль не усвідомлювала належним чином свого призначення.

В. Липинський називав бездержавність нашою хворобою. Розрізняв такі поняття як “бездержавність” та “поневоленість”; “...ми – всі мешканці України – не єсть громадянством поневоленим; ми – громадянство недержавне”. Нація поневолена, з його погляду, є завжди нацією державною, яку пригноблює, упокорює, позбавляє держави на певний період при допомозі більшої сили “чужоземна державна нація”. Тому поневолена нація відбудовує свою державу одразу, як тільки зовнішній іноземний натиск ослабне, писав учений у “Листах до братів-хліборобів”. Нація, не пов’язана органічно з чужою владою, повсякчас відчуває пригноблення цією владою, проте має в собі всі елементи потрібні для будови держави. “... Не знаходячи ніколи для себе піддержки інших його частин, тобто однодушної піддержки цілого місцевого громадянства чужоземна влада спирається в будові держави на свої метропольні сили і править таким громадянством як кольтонією, зі своїх метропольних центрів, тому нація недержавна, по упадку своєї метропольної влади ніколи не може випростуватись і будувати свою державу так як нація поневолена [704, с. 2].

В еміграції В. Липинський став ідеологом трудової монархії, як форми української державної влади. Для своєї “ідеальної монархії” він підбирав людей з відповідними характерами. Маючи ідеалістичні уявлення, діяч намагався своїм впливом витворити в прихильників його “трудової монархії” такі самі або подібні ідеали.

В історії українського народу В. Липинський вирізняв два періоди під час правління гетьмана Б. Хмельницького, коли виникла можливість появи спадкоємного гетьманства. Виборне

гетьманство для нього – це не можлива за своєю сутністю демократична диктатура, це ідея українського Наполеона. Виборність не дасть можливості гетьману бути над класовими і партійними зіткненнями, залишатися незалежним у своїй політиці від групового інтересу. У практичній політиці В. Липинський намагався звернути ідею гетьманства до реальної постаті. Такою людиною став П. Скоропадський – царський генерал, нащадок виборного лівобережного гетьмана І. Скоропадського [557, с. 60].

Концепція трудової легітимної, правової монархії із спадкоємною гетьманською владою виникла на основі аналізу демократії з республікою; охлократії з диктатурою; класократії з визначеною законом монархією [702].

В. Потульницький з'ясував наступні базові чинники при наявності яких може існувати монархія згідно уявлень В. Липинського: аристократія; класократія; територіальний патріотизм; український консерватизм; релігійний етос. Ці п'ять пунктів учений визначає, спираючись на проведену ним диференціацію типів державного будівництва, різницю між націями “поневоленими і недержавними” [428, с. 133].

Т. Осташко відзначає, що спадкова, “дідична монархія” за уявленням В. Липинського мала стати найбільш вдалою формою правління в Україні. Концепція української класократичної трудової монархії ґрунтувалася на тому, що Україна повинна розвинути диференційовану класову структуру, що охоплювала б усі верстви, потрібні для забезпечення існування зрілої нації та незалежної держави. Вчений вбачав необхідність у існуванні опозиції гетьманській владі, яка своїм тиском на державний апарат не допустила б його бездіяльності. Все населення, що проживає на території України є її громадянами, не зважаючи на їх етнічне походження, соціальну приналежність, національно-культурну свідомість, віросповідання. Важливим елементом доктрини В. Липинського є неможливість ототожнення національності з будь-яким віросповіданням [384, с. 477].

І. Передерій і Н. Кочерга зосереджують увагу на трьох головних проблемах, що знаходять відображення у творчості вченого: активне творення української державності, роль провідної

верстви (еліти), роль видатної особи (лицаря) в українському державотворенні [400, с. 145].

На основі аналізу концепції трудової монархії В. Липинського Е. Юрченко констатує, що представником держави та носієм верховної влади мав бути спадковий монарх-гетьман, який не залежав би від будь-яких регіональних та соціальних інтересів. Опорою держави мав стати хліборобський клас, найбільш пов'язаний власним інтересом з інтересом загальнодержавним [703, с. 28].

Першорядна роль в управлінні державою повинна належати національній аристократії, оскільки еліта об'єднує в собі найталановитіших представників суспільства та надає підтримку гетьманській владі [703, с. 28].

На думку В. Липинського, народ і демократія поняття різні. Народ був, є і завжди буде; від нього залежить майбутнє, оскільки старі провідні верстви “відмирають”, натомість нові – піднімаються з народу, для якого найкраще, коли енергія і активність нових лідерів стримується вірністю, честю, розумом, організаційним досвідом старих лідерів [72, с. 97].

Особлива роль В. Липинського розкривається у тому, що він був одним із перших, хто поставив питання побудови незалежної України, без орієнтації на Російську чи Австро-Угорську імперії, вказує О. Самойленко. Він намагався вирішити питання творення української нації через зняття суперечок національної побудови в рамках монархічного політичного режиму на засадах консервативної ідеологічної моделі розвитку. Очевидно, що не все він міг передбачити. В практичній політиці був ідеалістом, який мав інтелектуальну перевагу, але поступався в реаліях тим, хто переважав у політичній конкретиці й військових, фінансових, організаційних ресурсах влади [466, с. 14].

Варто зазначити, трагедією самого В. Липинського було те, що його ідею трудової монархії використали таким чином, що за рік до своєї смерті він розпочав боротьбу задля порятунку власної концепції. Щоб довести правдивість, реальність, життєздатність своїх ідей, учений на практиці показував втілення аристократизму. Так, навколо П. Скоропадського будувалася легенда української

дідичної монархії, як згадував сам В. Липинський. Пізніше він напише у листі до газети “Свобода”: “Такий монархізм буде найгіршою формою правління, яку тільки Україна може мати, а прокляття за такий монархізм нехай не спадає мою голову, бо я перед ним остерігав і проти нього борюся” [94, с. 2].

Трудова монархія за В. Липинським мала стати певною федерацією територіальних та професійно-станових республік. На низовому рівні реальна влада належить міцному територіальному та становому самоврядуванню. Самобутність територіальних та соціальних спільнот в межах української нації зберігається та відіграє роль об’єднуючого чинника в межах нації. Права та свободи самобутніх спільнот у складі нації, пише Е. Юрченко, врівноважувались би їх обов’язками перед нацією та традиційною мораллю. Монарх повинен гарантувати рівновагу колективних прав та обов’язків [703, с. 28].

Теоретично обґрунтовуючи ідею відродження української державності виключно у монархічній формі, підкреслює І. Передерій, учений звертався до історичного досвіду усіх великих держав, які обов’язково пройшли через монархічний етап свого розвитку. З його погляду, кожен великий народ має вроджене містичне ірраціональне почуття нації, національної окремішності, котре втілюється спочатку в образі монархічного державного ладу [399, с. 436].

Практика монархічної влади переконливо свідчить про важливість цього інституту в тих чи інших політичних системах [518, с. 248].

Монархом, як уже зазначалося, з огляду на історичну традицію, В. Липинський спочатку бачив П. Скоропадського. Проте згодом дійшов переконання, що останній не зовсім відповідає критеріям, які висувалися ученим; замість пропагованого ним конституційного монарха на зразок англійського короля, П. Скоропадський прагнув до більших повноважень, тому В. Липинський рішуче виступив проти П. Скоропадського, як кандидата на український гетьманський престол [483, с. 1].

Розбіжності між десятками гетьманців виникли тоді, коли ідеолог і творець гетьманського руху В. Липинський вступив в

конфлікт з П. Скоропадським, який начебто був втіленням концепції трудової монархії. В. Липинський у квітні 1930 р. на сторінках “Збірника Хліборобської України” фактично перечеркнув свою десятилітню діяльність на користь П. Скоропадського. Він публічно признав свою працю великою помилкою та розкаювався за неї перед українським народом. Така діяльність проявлялася з одного боку в теоретичному обґрунтуванні монархічної ідеї, а з другого – в зображенні генерала П. Скоропадського уособленням цієї ідеї. Під кінець життя учений усвідомив, що за свого правління в Україні П. Скоропадський виявився не тією особистістю, що могла би представляти ідею дідичного представника й правителя держави [244, с. 2].

І. Передерій пише, що трудову українську національну монархію у формі дідичного гетьманства В. Липинський уявляв собі як організацію, на вершині якої стояв би гетьман-монарх, уособлюючий єдиновладдя “ідеї нації над цілим працюючим продукуючим трудовим народом і всіми його класами” [399, с. 437]. Соціальну організацію різних класів у такій державі він бачив у вигляді класових організацій та установ. У цих класових організаціях має витворитися з представників кожного українського класу нова українська еліта, провідна верства – здорова, міцна і здатна до державної творчості [399, с. 437].

Український союз хліборобів-державників – це політична організація гетьманців, тобто людей, на думку яких, Україна повинна би бути побудована як монархічна держава, на чолі якої має стояти монарх з титулом гетьмана. Така держава, на думку ідеолога цього руху, відповідала б найкраще психіці й традиціям українського народу. Ця організація була б направлена виразно проти ідей і програм побудови української держави на демократичних засадах. Держава відстоювала би позицію, що всі уряди в Україні мають походити з номінації монарха-гетьмана, а не з вибору народу, базувалась би на класократичному устрої, визнаючи крупних земельних власників панівним класом [467, с. 2].

Побудова держави не може бути працею лише одного політика, вона має опиратися на певну соціальну базу. Створення національної держави, вважає учений, можливе тільки в тому разі,

коли в суспільстві є соціальні сили, верстви, класи, що зацікавлені в її існуванні. Земельний клас хліборобський – це люди пов’язані органічно між собою однаковим способом існування; єдина група людей в Україні, майбутнє яких залежить від того, буде існувати Україна чи ні [557, с. 56-57].

За В. Липинським, держава повинна окреслити своє відношення до кожної людини, яка живе на її території. Доля держави залежить від того, наскільки чітко і яким чином окреслить своє відношення до держави кожна окрема людина на цій території. З територіальної, тобто політичної і патріотичної форми національної свідомості може постати українська держава та українська нація. З форми національної свідомості віросповідної, культурної, станової, племінно-расової можуть виникнути в Україні різноманітні численні взаємно себе “пожираючі” секти, проте з ними не побудувати ані української держави, ані української нації [704, с. 2].

Лише така ідеологія може перемогти, на думку мислителя, коли взаємовідносини між людьми й між народами регулюються одним універсальним правом. Так, “...не можна у себе дома бути хліборобом, а сусідові від усього серця бажати большевизму. Не можна бути для себе християнином, а рівночасно тішитися, коли сусіда-християнина перемогли поганці. Упадок серед хліборобської верстви універсалістичного способу думання, – думання однаковими, як для себе, так і для інших, ідеями – є бодай що найголовнішою причиною упадку хліборобської влади й хліборобської ідеології на всьому світі” [310, с. 14].

Покладаючи надії у майбутньому державотворенні на клас хліборобів-землевласників, В. Липинський підготував економічну програму, яка передбачала право приватної власності на землю та проведення аграрної реформи з точки зору державного принципу, під яким дослідник розуміє розширення існуючого земельного фонду через примусовий викуп земель за державними цінами у всіх, хто особисто хліборобством не займається, а здає свої землі в оренду дрібним виробникам. Земельні ділянки мали одержати малоземельні та безземельні селяни і козаки, пише В. Потульницький, ті, хто не лише працює на землі, але й захищає

її. Що ж до решти земель, то всі примусові переміни права власності і збільшення дрібного землеволодіння за рахунок великого, необхідного для кількісного зростання класу хліборобів, робляться відповідно до місцевих умов за рішенням місцевих хліборобських рад, згідно з законом, в основі якого повинен лежати принцип, що “справи земельні має право вирішувати тільки той, хто землею володіє сам її обробляє і живе з хліборобської праці” [428, с. 144].

В. Липинський витворив власну типологію національних аристократій, що розрізняються способами організації своєї влади: олігархію, класократію і демократію. Для характеристики демократії чи олігархії учений знаходить досить точні формулювання і визначення. Класократія для В. Липинського є найбільш придатною для України формою організації керівної еліти. На відміну від марксизму, який головною класотворною ознакою вважає ставлення до власності, В. Липинський, визначаючи поняття класу, має на увазі певний органічний колектив із загальною традицією, загальними психічними переживаннями та фізичною спорідненістю. Окреслюючи поняття класу, він пише не про клас, а про зовсім іншу соціальну спільність, наприклад, рід, плем'я [557, с. 58].

Вчений розмірковує, що нація, втративши державу зберігає себе в родині, стані, класі. Там зберігається дух нації та державна ідея. “І чим оці твердині міцніші, тим швидше може бути встановлена держава” [72, с. 123].

В. Румянцев зосереджує увагу на незалежності діничного гетьмана від політичних партій. Господар, що знаходиться над різноманітними партіями потрібен Україні. В. Липинський застерігав проти монарха як тимчасового диктатора залежного від партії, що його делегувала. Голова національної держави “мусить бути вирваний з-під ніг політиків, мусить бути поставлений за межі їх досягнення, мусить бути врятований од їхнього партійно-політичного вжитку” [461, с. 75].

Монархія у традиційній формі гетьманату, на думку вченого, докорінно повинна відрізнитися від московської централізації, яка ще з часів І. Грозного опирається не обмежену владу монарха й

терор, а також від польської монархії, де король завжди був “маріонеткою” шляхти. Така організація державної влади не дасть можливості будь-якому народному отаману звести нанівець всі еволюційні і революційні творення українського народу [428, с. 134].

Важливими є висновки В. Липинського щодо вагової ролі в розбудові національної держави таких чинників як ідейно-політичні, морально-етичні та релігійні цінності, територіальний патріотизм. З точки зору системного підходу, стверджує О. Самойленко, вагомими є також його висновки щодо встановлення балансу між різними гілками влади [466, с. 14].

І. Передерій зосереджує увагу на існуванні трьох джерел влади у суспільстві за В. Липинським – це сила міліарна (войовники), економічна (продуценти, землевласники поміщики та землевласники селяни, хліборобський клас, власники підприємств і наймані робітники), інтелектуальна (інтелігенти). Особливі державотворчі якості він приписує “войовникам, продуцентам”, інтелігенція, з його погляду, виконує допоміжну роль, а саме ідеологічно оформлює стихійні підсвідомі прагнення у суспільстві. Активну участь в українському визвольному русі повинні брати не лише інтелігенти, але й організатори хліборобства, індустрії, армії [35; 398, с. 38].

“Скрізь на цілім світі державний організаційний апарат осілих хліборобських націй був сотворений не словесністю та інших здеклясованих інтелігентів, а кров’ю, працею і розумом тих, що володіючи мечем і плугом, володіли реальною матеріальною силою серед своїх націй, – вказує мислитель, – число здеклясованої інтелігенції, тобто число людей в нації, не зайнятих війною та обороною нації зайнятих витворюванням матеріальних необхідних для життя цінностей, зростає сильно в націях всякий раз тоді, коли ці нації багатіють, тобто звільняють велику частину людей в нації від обов’язків війни матеріальної праці, та дають їм змогу віддатися всяким свободним, не зв’язаним ані з війною, ані з продукцією професіям” [593, с. 3].

Принципом монархічної форми правління повинна стати також її незалежність від сусідніх держав. У нашій традиції монархії,

вважав В. Липинський, шкідливим буде її залежність від чужих держав та чужих національних впливів на Україну. “Бо Гетьманство під чужим протекторатом, це вже пройдено нашою нацією... це уже випробувана форма національної традиції, і при тім це форма, що в життю нації себе не оправдала”. Коли вже дійсно без допомоги сторонньої сили не може повстати Україна, то це знак, “що ніякої України нема і що поняття нації української – це фікція” [461, с. 75].

Якщо “поневолена” нація всю свою увагу та енергію спрямовує, наприклад, на зовнішню політику, а саме на одержання підтримки з боку так званого союзника такої “орієнтації”, який би їй допоміг позбутися панування іноземної держави, розмірковує дослідник, то нація “недержавна” мусить всю свою енергію і увагу спрямовувати на проблеми внутрішньої політики. “Хвороба недержавности має своє джерело не в причинах зовнішніх – вона не травматичного походження як хвороба поневолености, викликана вона причинами внутрішніми без усунення яких ніякі сприяючі зовнішні умови, навіть найкращі зовнішні “орієнтації”, абсолютно нічого не допоможуть” [704, с. 2].

“Якби нас було не сорок мільйонів, а один мільйон, і якби ми жили в якихось пустинних горах, або болотах, а не на найкращій в Європі землі, то, “доставши” відповідну суму франків, марок чи стерлінгів та трохи “вже готової” поліції, можна б було від біди завести у нас свій державний лад і порядок. Але маючи землю, за яку власне б’ються між собою ті зовнішні сили, яких ми для політичного визволення тієї землі хочемо вжити, і маючи замість свідомої, зорганізованої нації сорок мільйонів національно неусвідомлених, а політично збаламучених різними демагогами, взаємно себе ненавидячих і ненавидячих усяку владу одиниць, розбитих зверху на сотні ворогуючих “партій”, а знизу на тисячі воюючих між собою “республік” – трудно допустити, щоб у сучасній виснаженій і хворій Європі знайшлась поза нами сила, яка б, всуперіч нам самим, збудувала для нас на нашій землі державу і зорганізувала нас в модерну європейську націю. Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути” [557, с. 68-69].

Основною історичною місією України, виходячи з її геополітичного становища, дослідник бачив у гармонійному поєднанні західної і східної культур [389, с. 180-181]. В той же час окреслював відносини з Москвою та Варшавою з урахуванням державницьких інтересів усієї території України, намагався донести, що будувати ці відносини необхідно так, щоб могла бути здобута в першу чергу незалежність України [72, с. 100].

Вважав, що українство є рухом активних елементів, що виділилися з народу, тобто аристократичним рухом, який має бути організованим і “залізною” єдиним. Основну різницю між Україною і Росією вбачає в різних методах організації правлячої верстви, інші взаємовідносини верхів і низів, держави і громадянського суспільства. І лише спираючись на таку різницю можна відділити Київ від Москви й створити українську націю [72, с. 115]. Українотворчі активні елементи в Україну приходять з Європи, а не з Азії, на глибоке переконання В. Липинського, щоб зреалізуватися, український народ повинен звільнитися ще й від Заходу та Польщі. “Одсепаруватись од Польщі, так щоб не утопитись в Руськім морі – ось проблем, остаточного розв’язання якого не знайшло українство в протязі тисячі літ” [72, с. 115].

Обґрунтовуючи національно-державні традиції інституту гетьманства, підкреслює Т. Осташко, мислитель дійшов висновку, що дві його прикмети – виборність і залежність від чужих держав виявилися шкідливими для розвитку нації [384, с. 461].

“Найбільше численна частина нації – пасивні народні маси – восприймають рух вперед і розвиток нації тільки тоді, коли порушуюча сила поступової частини “панів” обмежена здержуючою силою “панів” консервативних, відповідно до рівня восприймчivosti цих народніх мас” [301, с. 396]. Щоб розвиток нації міг відбуватися нормально, пише у Листах до братів-хліборобів В. Липинський, необхідно:

1. Щоб необхідна для даного розвитку боротьба “поступовців з консерватистами” відбувалась в рамках однієї, визнаної обома сторонами, державної організації, тобто щоб ці обидві сторони боролись – одна за утримання, друга – за здобуття влади, в одній, їм однаково дорогій і потрібній, державі; цього не може бути, коли

одна чи інша сторона опирається на сили чужої, сторонньої держави.

2. Щоб ця боротьба здійснювалася на основі одного спільного “консерватистам і поступовцям” основного закону, за його реформу, але не за повне знищення, бо тоді обидві сторони втрачають спільне державне та національне порозуміння, а боротьба між ними може бути завершена лише фізичним знищенням однієї із сторін.

3. Щоб “консерватисти”, які творять державу та захищають існуючий закон і члени громадянського суспільства, прагнення яких даний державний лад і закон повністю задовольняє, були дійсно такою організованою силою, що здатна стримувати “завелику загонистість поступовців і підважувати тягар пасивних мас”.

4. Щоб консервативна сила не боялася “поступовців”, не винищувала їх, не обмежувала їхньої свободи й тим самим не винищувала в нації єдину силу, що веде до розвитку нації [301, с. 396].

В. Липинський дійшов висновку, що якщо в сприятливий історичний момент місцеві консервативні сили “не зуміють скоро відмолодитись, місцеві поступовці скоро постаріти, то така нація не може відродитись і сотворити власної держави” [301, с. 401].

Погляди В. Липинського на українську державу не залишалися незмінними, вони зазнавали суттєвої еволюції. Пояснювалось це тим, що змінювались конкретні історичні умови українського суспільства, а через це відбувались зміни в державно-правових поглядах В. Липинського [461, с. 76; 12].

Розчарувавшись у гетьмані П. Скоропадському, В. Липинський відмовляється від ідеї дуалістичної монархії. В останні два роки свого життя обстоює ідею парламентської монархії на зразок англійської. Він гостро критикував абсолютну монархію (при якій верховна влада належить одній особі та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади), і навіть дуалістичну (при якій поряд з монархом функціонують парламент і уряд), оскільки був переконаним, що дуалістична монархія не може

бути правовою державою, де повною мірою панує закон [428, с. 151].

В. Липинський вірив, що сучасні лідери, представники інтелігенції, як і, зрештою, їх попередники повинні будуть скоритися прийдешнім правителям – “вождям відроджених і новонароджених вояків та продуцентів”. “Вони муситимуть вернутися в свої теперішні монастирі – в ті різні неполітичні культурно-національні установи, – писав В. Липинський, – і до тієї ідейної, вказуючої тільки на соціальні несправедливості, але не захоплюючої влади політичної діяльності, яка одна достойна інтелігенції і яка єдино відповідає їй позбавленому матеріальної сили станіві” [593, с. 3].

Функції влади у майбутній монархії мали розподілятися наступним чином, пише В. Потульницький: гетьман, який персоніфікує і репрезентує державу, є представником аристократичної династії, що уособлює вищість і авторитет; гетьманська управа – виконавчий орган, який очолює і організує всю внутрішню і зовнішню політику. Члени управи призначаються гетьманом за узгодженням з радою присяжних; класократичне представництво – законодавчий орган, куди обираються найкращі представники від купецьких, робітничих, селянських, учительських та інших рад. Ради повинні замінити партійно-вічевий принцип представництва; рада присяжних виступає як вищий судовий орган [428, с. 151].

Отже, українській науці, українському суспільству В. Липинський залишив свої наукові праці, що розкривають не лише славні традиції боротьби українського народу за свою державність, а й показують, яким шляхом можуть рухатися нові творці української держави.

О. Мошак стверджує, що остаточно український консерватизм сформувався в умовах боротьби за українську державність 1917-1921 рр., а подальший розвиток української консервативного вчення був тісно пов'язаний з В. Липинським. Навколо нього сформувалася школа консервативних істориків та публіцистів, серед яких С. Томашівський та В. Кучабський, що зробили свій внесок у формування державницької ідеї. Найбільший вплив на її

формування, пише О. Мошак, мали ідеї класичного європейського консерватизму та останні на той час здобутки політичної та соціологічної думки, зокрема, теорії еліти Г. Моски та В. Парето [348, с. 9].

Концепції теоретиків української консервативної державності різнилися у частині, що стосувалася майбутньої форми правління. Об'єднувало ж представників консервативного напрямку те, що традиційним для них було звернення як до історії середньовічної України, а саме Галицько-Волинського князівства, гетьманської держави Б. Хмельницького, так і в історію України новітнього часу – періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. [702].

Якщо В. Липинський обстоював ідею трудової легітимної, правової монархії, то С. Томашівський – клерикальної монархії, В. Кучабський – міліарної монархії.

Служіння національним інтересам було метою наукової та практичної діяльності С. Томашівського. Ідеї, проповідувані вченим, стали частиною його світогляду. Працював він для майбутнього покоління, витворивши концепцію, що увійшла до скарбниці української науки, культури на основі активного “живого” аналізу політичних подій у світі, зокрема серед української громади [537, с. 18, 19].

Консервативна доктрина С. Томашівського побудована на традиціях Галицько-Волинського князівства, відстоюванні функціонування греко-католицької церкви та її релігійно-етичних засад (клерикалізм), ідеї територіального патріотизму [702].

С. Томашівський виявляв неабияке зацікавлення періодом правління Б. Хмельницького. До відзначення 250-річчя повстання українського народу під проводом гетьмана, учений опублікував історичні матеріали про повстання галицьких українців у 1648 р. Про ті часи мислитель відгукувався як про найяскравіший момент у всій історії України [535, с. 1].

Однією з причин поразки української революції 1917-1921 рр. С. Томашівський називав орієнтування на демократію і республіку, яких ніколи не знав український народ [420, с. 283]. Окрім того, з позицій вченого, не було об'єднуючої національної ідеї; зіграла

певну роль і відсутність “політико-економічної та культурної рівноваги” між містом і селом [702].

Державність сама по собі не повинна бути метою національної боротьби і національної політики, оскільки державність, це тільки форма, в якій національні сили мають змогу краще розвиватися [420, с. 283; 530, с. 21].

Формуванню української державності у формі клерикальної монархії за С. Томашівським повинен був сприяти територіальний патріотизм, який міг би послужити залученню польського населення Галичини до досягнення спільних з українським народом державницьких інтересів [420, с. 285].

Дослідник запропонував теорію європеїзації, де йшлося про необхідність адаптації запозичених здобутків Західної Європи до реальних політичних потреб України [23]. Галичина, писав мислитель, з географічного погляду не в достатній мірі “одноцільний край”, але має окремі прикмети, що наділяють її винятковим значенням в межах Західної і Східної Європи й “підносять її до категорії окремих європейських індивідуальностей” [532, с. 4].

Політико-географічному становищу Галичини відповідає і етнографічний характер. Галичина знаходиться в середині слов'янського світу, а український народ на цій території “творить під язиковим оглядом типову перехідну слав'янську групу, яка, сполучаючи в собі елементи східного і західного, північного й полудневого слав'янства творить своєрідний і самостійний тип у сім'ї слав'янських народів” [532, с. 6]. Територія Галичини “була наперед одним із угливих каменів староруської держави; даліше одною з сил, що довела сю першу передотечницю нинішньої Росії до розкладу; пнем коло котрого виросла могутня галицько-волидимирська держава – перший вислів політичного сепаратизму українських земель від московських, перша реальна основа в розвитку української національної ідеї; вона була довгий час передмурем Угорщини від монгольського варварства; страчена на річ Польщі, стала угливим каменем у будові польсько-литовської унії – сеї другої передотечниці нинішньої Росії при розпаді Річи Посполитої отсей многоважний середньоєвропейський вузловий

кут і вихідні до сходу ворота дісталися наддунайській монархії – неначе бог історії дарував їй чудесний перстень, полишаючи однаке їй самій догадатися, яке слово закляття уводить у рух таємні прикмети дарунку” [729].

З близькоспоріднених народів географічної Європи, а саме українців, білорусів, росіян, останні опинилися по тому боці європейського провалля, підкреслював С. Томашівський, два інші – “в переважно своїх частинах”. У разі падіння кордону та одержання перемоги Заходом, усі три народи в однаковій мірі відчули би зміни й без особливих труднощів почали б продовжувати своє національне життя [540, с. 196]. Ідея українського народу як громадянського суспільства в різних ідеологіях є достатньо туманною, писав учений.

Державна творчість, державне будівництво, державний провід за С. Томашівським – це науково-обґрунтовані знання та вміння, “до яких братися не можна кому-небудь, починати звідки-небудь, вести як-небудь, не дбаючи ані трохи про те, що говорить про державну механіку і штуку дотеперішній, поданий історією досвід” [537, с. 29].

Аналіз доктрини вченого щодо подальшого державного розвитку України дає підстави вважати, що ключовою проблемою українського народу він бачив неготовність до державницьких змагань, через що, власне, не змогли українці відновити державність; причина полягала не в зовнішніх несприятливих обставинах. У працях учених консервативного напрямку, в тому числі С. Томашівського, роздуми про становлення національної державності тісно переплітаються з ідеєю утвердження консерватизму та визначенням першорядної ролі аристократії в державотворчому процесі [348, с. 9].

С. Томашівський підкреслював, що задля сприятливої ситуації в українському народі, майбутня українська держава повинна прийняти перший закон про політичну та моральну відповідальність національних провідників за їх політичні вчинки, методи й наслідки їх діяльності. Необхідна також величезна культурно-освітня робота серед населення, своєрідна організація праці. Він відстоював думку про важливість політики “дрібної

праці”, підготовки українського загалу для майбутньої державотворчої праці [428, с. 156].

Однією з причин тогочасних невдач мислитель уважав політиканство, “яке прибило або й убило всі інші пориви, кращі і благородніші та їх вияви на полі умової праці. Погоня за властю (це ж головна ціль політики) і споріднена з нею погоня за майном – це дві головні язви, які побили і добивають людськість” [538, с. 74]. Зазначені слова стосуються інтелігенції як носія державницьких ідей.

З погляду С. Томашівського, практична політика має ґрунтуватися виключно на випробуваних історичним досвідом зразках державного функціонування країн Західної Європи, зокрема Англії [702]. Він не розмежовував монархії та республіки і не ототожнював їх із демократіями, “що республіканський лад й аристократичне правління – поняття споріднені і близькі один одному – це правда, яка пробивається продовж усієї історії, – писав вчений, – що власть грецьких тиранів і римських імператорів споріднена з демократичною течією і що оба ці поняття зливаються часто у формі деспотичного абсолютизму одиниць чи олігархічних груп – це правда, здобута історичним досвідом” [531, с. 309].

Учений дотримувався думки, що монархія сумісна з демократією, якщо вона не є абсолютною, а республіка може бути прийнятною для України формою правління, якщо вона еволюціонуватиме спочатку від традиційної монархії – гетьманату [702].

Вважав, що абсолютна влада, котра не зважає на історико-релігійну традицію, не походить від божественного начала є інституцією чужою варварською; породжена демагогією і ґрунтується на терорі, не маючи нічого спільного зі старовинними “монархами-патріярхами” [531, с. 310].

О. Ясь зауважує, що окремі думки С. Томашівського передують відомим творчим і науковим пошукам В. Липинського. Погляди С. Томашівського про боротьбу Заходу та Сходу, роздуми про українські землі як культурне чи цивілізаційне перехрестя, виключну роль хлібороба та войовника в національній історії перегукуються з ідеями В. Липинського [729].

Обидва українські діячі по-різному уявляли та репрезентували рух світу історії, стверджує О. Ясь. В. Липинський спрямовував думку на циклічне представлення побутування нації у вигляді трьох циклів – демократія, охлократія та класократія, С. Томашівський обстоював поступове, еволюційне зображення минулого [729].

Ключове місце у міркуваннях С. Томашівського займали українські визвольні змагання. Аналізуючи невдалі результати та стан тогочасного національно-політичного життя, він обґрунтовував ідею про першочерговість детального й всеохоплюючого аналізу результатів Української революції та гостро критикував прагнення побудови нової державницької стратегії без урахування уроків минулого [665, с. 422-423].

Основною причиною втрати Україною своєї державності, дослідник вбачав у внутрішній органічній слабкості українського народу, тому, з його погляду, навіть зовнішня геополітична ситуація не допомогла б уникнути руїни, оскільки була відсутня єдина, спільна для всього українського народу національна державна ідея, бракувало політичної, економічної і культурної рівноваги між селом і містом, була наявна політична “гіпертрофія” українського народу [428, с. 154].

О. Мошак констатує, що консерватори мріяли про встановлення монархічної форми правління, обстоювали існування монархічної традиції в українській історії, пов’язане з орієнтацією на вироблений європейською традицією монархічно-спадковий принцип законності влади. Це знайшло своє відображення в ідеях клерикальної монархії С. Томашівського, який припускав можливість як виборної, так і спадкової монархії [348, с. 9]. Республіканська форма правління, з його погляду, може бути найгіршою деспотією, так само як і монархічна форма правління не абсолютистського типу може виявитися сумісною зі справжньою демократією. Республіка в Україні можлива лише у випадку еволюції від монархічної форми правління [420, с. 285].

С. Томашівський звертався і до проблеми приватної власності на землю. У змаганнях за автономію, яка сприяла б покращенню становища українського народу, він вбачав вирішення даного

питання. Досліджуючи історію Галичини 1918-1928 рр., учений зазначав, що аграрна проблема не була вирішена у цей період. Зосереджуючись на вищезначених питаннях, діяч гостро критикував політику Польщі, спрямовану проти інтересів українського народу. “Уряд Польщі, посилюючи з кожним наступним роком колонізаційну політику, виношував ідею повного політичного, культурного та економічного знищення українського народу, влада фактично перетворила Західну Україну на аграрно-сировинний придаток і ринок збуту промислової продукції центральних та західних районів Польщі, що негативно позначилося на економічному житті західноукраїнських земель” [276, с. 157; 533, с. 17].

Інший представник консервативної школи В. Кучабський, який в ідеологічному плані був скоріше практиком, ніж теоретиком практично все свідоме життя присвятив аналітичній розробці практичних механізмів утвердження державності. У центрі його ідеології перебувала Західна Україна як опора та надійний захист національної державності, консерватизму й аристократії [111, с. 8].

На думку В. Кучабського, монархія була найбільш придатною, ефективною та доцільною формою державного правління для України. Головну роль в утвердженні монархізму мала відіграти провідна верства (еліта), що сформувалась би з людей військового духу та організації, тому що інші суспільні верстви не мали належних здібностей і можливостей [420, с. 285].

Концепція міліарної монархії В. Кучабського базувалася на основоположних принципах, які полягають, в першу чергу, у підпорядкуванні української еліти державним інтересам, по-друге, підвищенні рівня освіченості молодого покоління, відродженні традиційних моральних цінностей, по-третє, формуванні нової еліти з представників різних верств суспільства, по-четверте, усуненні “декласованої” інтелігенції від керівництва в державотворчому процесі. Галичина, на його переконання, змогла би організувати іншу частину України на визвольну боротьбу [702].

Дослідження концепцій державності представників консервативного напрямку дозволяє дійти висновку, що монархізм в їх творчому доробку постає не в як самоціль державного

будівництва, а як засіб узаконення влади, необхідний етап на шляху вироблення національної державницької традиції. Відсутність такої традиції та активної національної свідомості в українському середовищі зумовили і критичне ставлення до демократичних засад державного устрою України [348, с. 9].

У науковому доробку В. Кучабського відслідковуємо головну ідею про український народ, який “історична доля поклала на межі світів” [282, с. 6]. Поняття “нація” В. Кучабський визначає як “психічний стан своєрідного національного комплексу почувань, національного світогляду і бажань, на яких засновується всебічно творче змагання цієї суспільності” [131, с. 31; 277].

Дослідник писав, що українські території географічно належать до трьох сфер релігійно-духовного існування, тобто “цивілізаційних просторів окцидентальної (римо-католицької), візантійської (греко-православної) та греко-католицької церков”. В такому світогляді В. Кучабського знаходимо подібність підходів С. Томашівського, який відстоював галицьку ідентичність та греко-католицьку церкву [45; 260, с. 39; 282, с. 6].

Таким чином, головним завданням українського консерватизму за В. Кучабським поставав захист релігії, релігійності, тому що християнське віровчення “успішно уморальнює, дисциплінує, ушляхетнює віруючих і рятує народи перед озвірінням” [282, с. 7].

Щодо національних інтересів у концепції В. Кучабського, то вони повинні спрямовуватися для порятунку Європи “перед чимось, що з кожним днем чимраз більше зловіщо, чимраз більше невідхильно чимраз реальніше й конкретніше на Європу надвигається, що на випадок перемоги погребас під собою все чим Європа була велика й перемінить здичавілі народи ще раз у хаос варварських племен – врятування Європи перед поворотом часів нового Атилі” [282, с. 14-15].

Вплив на становлення поглядів мислителя здійснила концепція В. Липинського, а саме: теорії аристократії, політичної культури, ірраціональних впливів, орієнтації на власні сили, постановня держави шляхом завоювань тощо [131].

В. Кучабський визначив основні завдання, які могли би сприяти підготовці галичан до національно-визвольної боротьби:

відмова від ілюзорної надії на сторонню допомогу; орієнтація виключно на власні сили; усвідомлення шкідливості поодиноких виступів, зокрема терористичним акціям, які не підтримуються масовою активністю трудящих; знищення гіпнозу страху перед польською тюрмою та психічне тренування до складніших і ризикованіших масових виступів у майбутньому [131].

Мислитель цілковито не зараховує Україну до західної цивілізації, вбачаючи її унікальність у новій християнській культурі з європейськими цінностями, але зі східним способом життя [260, с. 39].

Держава не була би повноцінною, маючи тільки суверенний народ та парламентську більшість, за відсутності провідної верстви (еліти). У доктрині В. Кучабського присутня критичність до народу як ефективного джерела влади та недовіра до нього, невпевненість у політичній компетентності та здатності народу до державного управління. Виступав проти плебісцитів, оскільки досягти справедливості в такий спосіб важко. Народ, який лише позбавився пригноблення, переконаний В. Кучабський, не здатний діяти швидко та правильно, відповідно до своїх інтересів, оскільки у значній мірі поступається національною свідомістю нації, яка панувала [323, с. 243].

На відміну від В. Липинського та С. Томашівського, які у своїх державницьких доктринах спиралися на історичні дослідження монархічних традицій держави Б. Хмельницького та Галицько-Волинського князівства, В. Кучабський формулює свої наукові бачення на основі дослідження історії української державності в 1917-1920 рр. [131].

Основними причинами поразки національної держави у формі Української Народної Республіки вчений вважав переважання у політико-правових поглядах здебільшого в Наддніпрянській Україні ідеї української автономії у складі демократичної Російської Федерації та ідеї соціалістичної революції. Тому українській інтелігенції, політичному проводу Центральної Ради не вдалося організувати армію, державний апарат, здійснити соціально-економічні реформи, сконсолідувати соціальні верхи і низи навколо національної ідеї [278, с. 24].

Так, оцінюючи Українську державу 1918-1919 рр., В. Кучабський зазначав, що не маючи досвіду справжньої державності виникли спроби економічно зацікавити селянство для переконання останнього в корисності й доцільності української держави, проте наслідком стали виступи селян, що мали грабіжницький характер, а елементи державності були випадковими і, здебільшого, орієнтувалися на різних отаманів [278, с. 25].

Подібно В. Липинському, на глибоке переконання В. Кучабського, важливу роль в українському державотворення відіграє українська аристократія (поміщики, фабриканти, колишні, державні службовці, військові) та народна інтелігенція. Вважав, що тогочасна українська аристократія, яка прагнула незалежності, боялася широких народних мас і характеризувалася проросійською та пропольською орієнтаціями. Народна інтелігенція ненавиділа українську аристократію і бажала монополізувати право на представництво національної ідеї, а через свою соціалістичну та автономістську заангажованість, відсутність досвіду в управлінні, не була готова розв'язати державотворчі проблеми, що стали на часі [278, с. 24].

В. Кучабський наголошував на протиріччях між монархізмом та демократією, зокрема, як вказує В. Майданюк, суть розбіжностей полягала в конфлікті цінностей. Існування громадянського суспільства, з погляду вченого, є необхідною передумовою функціонування демократичної держави, в той же час, демократію мислитель вважав руйнівним чинником [323, с. 244].

В. Майданюк вказує, що негативна оцінка демократії В. Кучабським зумовлена в першу чергу значними прорахунками тогочасних українських демократів у державотворчому процесі, тому В. Кучабський переконував у корисності та дієвості консервативних засад побудови держави, ієрархії, дисципліни в порівнянні з неефективною тогочасною демократією, не здатною, на думку офіцера та патріота, до досягнення державної мети [323, с. 246].

М. Давиденко відзначає, що у вченні про побудову монархії В. Кучабського, визначальне місце мала посісти військова еліта із

сильним вождистським характером, військовим хистом та аристократизмом національного почуття. Галичина, в якій склалися для цього найсприятливіші умови, покликана відіграти важливу роль в українському державотворенні, оскільки основної цілі може досягти не етнічне об'єднання українців у межах чужої держави, а нація, психічний склад якої може бути сформований лише на певній території [131].

Науковий доробок В. Кучабського в сучасний період не достатньо досліджений і маловідомий широкому загалу. У праці “Одверта відповідь польському консерватистові” В. Кучабський здійснює докладний аналіз полонізації українських земель, описує наслідки аграрних реформ Польщі в економічно відсталій Галичині, зосереджує увагу на процесі майнового розшарування західноукраїнського селянства та його боротьби проти національного та соціального гноблення, розкриває теоретичні аспекти організації сільського господарства [276, с. 157; 281].

У згаданій праці автор закликає до “ідеалістичної” політики, коли “ставлячи на чоло усіх своїх змагань не так оборону матеріальних рештків минувшини, як радше живе, енергійне плекання таких універсальних етичних вартостей між народами, яких духове ділання оправдовувало б зберігання отих матеріальних позицій у теперішності і теж в будучині було б – як перед ти у минувшині – внутрішню здібне без упину й надалі матеріалізуватися під видом правних форм, соціальних інститутів і економічних дібр такого типу, який консервативна ідея признає вартим зберігання” [282, с. 9-10].

Завдання українського консерватизму за В. Кучабським вдало розкриває В. Потульницький:

– виявлення історичного анархізму українських верхів задля одержання уміння опанувати анархізм суспільних і національних низів, усунення демагогії, визначення на законодавчому рівні суспільної моралі як основи для ліквідації партійних і групових протиріч, поширення консервативного вчення для координації діяльності різних політичних таборів, підпорядкування їх діяльності державним інтересам;

– концентрація всіх сил на підвищенні якісного рівня освіти та вихованні молодого покоління з метою розширення його світогляду;

– відновлення старовинної аристократії, як уособлення духу патріотизму, любові й поваги до рідної землі та народу, повернення до християнських цінностей України;

– активні пошуки з-поміж народу людей з вродженою шляхетністю духу, почувань і волі, духовного споріднення представників нації, що прагнуть до освіти і культури, з життєздатними рештками історичної шляхетської аристократії;

– з оновленим консервативним етосом увійти в національне життя народу, скерувати організацію його духовною та матеріального буття на найвищі досягнення і тим самим позбавити “здекласовану нетворчу масову інтелігенцію” монополії на владу, політику, представництво народу [428, с. 167].

Українське державотворення стане можливим тоді, коли відбудеться внутрішня організації нації та її провідної верстви, буде виражене прагнення до боротьби за власні національні права. Головною ідеєю, яка насичувала творчість представників української консервативної школи було твердження про залежність успіху визвольних змагань від здатності українського народу до консолідації на ґрунті територіального патріотизму, тобто почуття єдності та солідарності між усіма мешканцями української території та спроможності національної провідної верстви організувати та скеровувати державотворчу діяльність [348, с. 9-10].

Отже, представники української еміграції консервативного напрямку в українській історико-правовій думці формували вчення про нові способи організації державної влади, принципи їх взаємодії з політичними партіями, класами, соціальними групами; створювали вимогливі, викликані загостреною тогочасною політичною ситуацією, підходи до демократичних засад українського державотворення (“інтелігентського правління при помочі обрїхування народу”, писав В. Липинський); наполегливо обґрунтовували ідею про домінуючу роль провідної верстви (еліти) у побудові держави.

Учені консервативної школи спільно визнавали й відстоювали Україну з монархічною формою правління, християнські цінності, український історичний героїчний приклад, “патріотизм, любов до Землі” (В. Липинський), “одна спільна національна ідея – необхідна передумова, щоб бути справжньою нацією” (С. Томашівський), “власні внутрішні зусилля думки і чину” (В. Кучабський).

Розширивши погляди на державу та владу, інтелектуали аналізували причини відсутності державності в українців, що в їх уявленні полягало у браку внутрішньої організації українського народу, слабкості національної ідеї, не достатньому усвідомленні українською елітою, яка в процесі історичного розвитку піддавалася впливам Польщі та Росії, своїх завдань, високої мети. Український рух мислителі визначали як унікальний, що має ґрунтуватися на своєму політико-правовому досвіді, українських звичаях та традиціях, не відкидаючи при цьому історичних уроків і політичної ситуації у світі.

3.3. Державно-церковні відносини в історико-правовому аналізі українських емігрантів

Протягом тисячолітньої історії християнство в Україні зіткнулося з рядом катаклізмів та руйнувань. Кожне століття означено певними змінами у взаєминах між державою та церквою.

Звернення до духовних, інтелектуальних пошуків українських емігрантів у міжвоєнний період у певній мірі передбачає дискусію про релігійні цінності, мету та засоби їх досягнення, сутність розуміння життя і свободи, відносини між державою та церквою і, взагалі, місце та роль церкви, значення релігії у державотворчих процесах.

Сьогодні ми простежуємо чітку державну політику в галузі церковного й релігійного життя в Україні. Так, 15 грудня 2018 р. відбулася важлива подія історичного значення – створення Української Помісної Автокефальної Православної Церкви.

Український народ – православні, греко-католики, римо-католики, протестанти, іудеї, мусульмани – громадяни, цінністю для яких є свобода, стали свідками створення у незалежній українській державі незалежної православної церкви як запоруки державного суверенітету.

Президент України П. Порошенко у своєму виступі на Всеукраїнському Православному Об'єднавчому Соборі підкреслив, що автокефалія є частиною державницької проєвропейської та проукраїнської стратегії, яка послідовно втілюється в життя. Це – основа нашого власного розвитку, зазначив він, розвитку держави й нації.

Щодо моделі державно-церковних відносин у незалежній Україні, то задекларований принцип відокремлення церкви від держави, підтверджують і слова президента П. Порошенка: “Держава не буде втручатися в діяльність церкви. І в освячену Томосом православної церкву нікого силоміць запрошувати не буде. Це – питання вільного вибору для кожного віруючого”. Президент наголосив на повазі з боку влади вибору віруючих, яку церковну структуру відвідувати, проте держава гарантуватиме права священників і мирян УПЦ Московського патріархату, які добровільно приймуть рішення спільно творити Єдину Українську Православну Помісну Церкву, позбувшись впливу Москви.

5 січня 2019 р. у соборі Георгія Побідоносця у Стамбулі Вселенським Патріархом Варфоломієм було підписано і згодом вручено Митрополиту Київському та всієї України Епіфанію документ під назвою “Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні”, згідно з яким Православна Церква України увійшла як рівноправна у світову сім'ю православних автокефальних церков і в диптиху згадується 15-ю. Першу сходинку в диптиху посідає Вселенський Патріарх.

Усвідомлення значимості релігійної сфери для державного функціонування в процесі становлення демократичної, правової держави, пошук оптимальних шляхів та визначення пріоритетів у державно-церковних відносинах актуалізують наукову спадщину еміграції міжвоєнного періоду. Українські інтелектуали за

кордоном формували у науковому та освітньому просторі нове стратегічне бачення історії та перспектив розвитку Східної і Центральної Європи та допомагали елітам країн свого перебування побачити свій власний інтерес, який можна було б використати на користь українському народові.

Взаємини влади з релігійними організаціями на сучасному етапі розвиваються на принципово нових умовах, але ставлення до вищезначених проблем українських мислителів у зарубіжжі залишається значущим та вкрай актуальним.

Відносини між державою та церквою впливають в значній мірі на більшість державницьких процесів, цілісність нації, її досягнень як у внутрішньому політичному житті, так і на міжнародній арені [11, с. 3]. Церква виховує громадянина.

Б. Андрусишин та В. Бондаренко виділяють такі моделі державно-церковних відносин:

1. Держава розглядає церкву як невід'ємну частину державного організму – синкретична модель;

2. Держава розглядає церкву як певне суспільне утворення, що з окремих причин знаходиться поза системою, є чужим елементом у державі, іноді розглядається як ворожа щодо держави сутність – антагоністична модель;

3. Держава розглядає церкву як суб'єкта, що має рівні права, а відносини з нею є взаємовигідними; це партнер держави, який діє у суспільстві поруч з державою, іноді їх інтереси переплітаються; церква не зливається з державою, але й не протиставляє себе їй – симбіотично-партнерська модель.

Таким чином, моделі взаємин між державою та церквою побудовані на потрійному розділенні, де базовими є політичні засади співпраці держави і церкви [12].

В. Слободян виокремлює державно-центристську модель стосунків держави і церкви, модель ліберального нейтралітету, традиційно-консервативну модель. Дослідивши праці В. Липинського, автор дійшов висновку, що, власне, третя модель формувалася у тих суспільствах, в яких церква і релігія долучилися до становлення культури та державотворення, адже церква – це основа моральної і соціальної дисципліни, вона впорядковує

людські інстинкти та бажання, думки, що є добром, а що злом у суспільному житті [482, с. 108].

Державно-центристська модель стосунків держави і церкви впливає з постійних впливів, втручань влади у функціонування релігійної організації, коли остання стає абсолютно залежною від держави [482, с. 106]

Модель ліберального нейтралітету зумовлена бездіяльністю та своєрідною сторонністю держави по відношенню до церкви, виключенні останньої з сфери політичної активності народу [482, с. 106].

У. Кошетар вказує, що правова система та політичний устрій держави здійснюють миттєву реакцію та вплив на релігію. Взаємини між церквою і державою дослідниця розглядає в залежності від конкретних історичних обставин. Моделі державно-церковних відносин українського інтелектуала В. Липинського та англійського дослідника Ф. Вогамана, ідеї яких розділяє практично століття, характеризуються винятковою схожістю. У. Кошетар, з'ясувавши концептуальні погляди вчених щодо стосунків влади та релігійних організацій, наводить типологію їх взаємодії:

1. Церковні провідники, релігійні установи з відповідною ціллю повністю підчиняють і контролюють державу – теократія.

2. Держава підчиняє і бере під контроль церкву.

3. Держава відокремлена від церкви; відповідно до правових норм держава не втручається у діяльність церкви, але й не ставиться вороже до неї.

4. Держава відокремлена від церкви, протиставляючи себе їй, релігійні організації і державні інституції налаштовані вороже один проти одного [266, с. 55].

Українські консерватори зосереджували увагу на пошуках моделей державно-церковних відносин в контексті перспектив українського державотворення. Пропонувалося створення правової клерикальної монархії й проголошення територіального патріотизму, який ґрунтувався би на християнських морально-етичних принципах греко-католицької церкви, як однієї з головних засад. Українська національна держава повинна була стати

уособленням поєднання християнської та світської консервативної теорії [264, с. 14-15].

У доктрині українського консерватизму державою повинні керувати світські особи, які мають для цього матеріальні підстави, повинні визнавати й підтримувати авторитет церкви. Діяльність церковних інститутів покликана обмежувати притаманний людині егоїзм. Християнська церква виступала обмежуючим, з іншого боку формуючим чинником, маючи чітку ієрархічну структуру, традицію, організацію та дисципліну [264, с. 15].

С. Онищук підкреслює, що розвиток політико-правової, філософської думки у період Середніх віків та Нового часу про зародження і границі у стосунках між державою і церквою здійснив вагомий вплив на становлення сучасної типології державно-церковних взаємин, властивих певній країні у конкретний історичний період [380, с. 64-65].

На наш погляд, збережені не тільки християнством, але й іншими релігійними вченнями загальнолюдські цінності, що по різному проявляються у кожній окремій національній культурі, набуваючи в ній особливого характеру, потребують утвердження і поваги. Християнство як чинник персоніфікації і самоорганізації особистості має надважливе значення для нашої держави, що має тривалу історію та самобутню глибоку культуру.

Події у світі, та й саме життя висувають і ставлять у центр філософське питання української духовності з віковичними релігійними основами, яка відроджується стихійно на рівні окремих особистостей, наголошуючи на цінності свободи кожної людської особи, першорядному значенні, а головне забезпеченні природних прав людини. Моральне оновлення та оздоровлення суспільства, формування нового самобутнього світогляду відбуватиметься поступово. Значення церкви тут ключове.

Світська влада повинна вірити у релігію, церква якої є споконвічною у державі. В цьому контексті варто звернутися до слів В. Липинського: "...ледачий, або переконаний кимось в неморальності панування та володіння землею, м'якотілий і м'якодухий "ліберальний" дідич продав своє село Жидові, або вибрали невіруючого старшину, чи раду громадську, тоді

моральний авторитет священника серед громадянства не тільки тратить для такої влади всяке значення, але стає для неї шкідливим і небезпечним...” [312, с. 97].

Б. Андрусишин та В. Бондаренко наголошують на відсутності чіткої правової бази щодо участі церкви у політичному процесі, що є загрозою для держави, коли, наприклад, постало б питання захисту її від бунтівних дій окремих релігійних організацій на політичному ґрунті, в той же час неприпустимо дозволити окремим політикам використовувати можливості релігійних організацій у власних цілях [12, с. 361].

В. Липинський писав, що основою взаємовідносин між державою і церквою, політикою і релігією, владою і суспільством, силою і культурою, мечем та ідеєю є взаємне визнання та підтримка авторитету світської та церковної влад. На думку мислителя, у державі повинні діяти однаково для всіх норми громадської моралі; церковній владі слід контролювати й обмежувати дії світської влади, зважаючи на авторитет моральних норм. Таким чином, за теорією ученого, державна влада повинна бути зосереджена в руках матеріально незалежних “войовників-продуцентів”, а релігійна – в руках ідейної, дисциплінованої, організованої інтелігенції [72, с. 315; 306, с. 16].

Я. Турчин проаналізувала погляди О. Ейхельмана щодо державно-церковної взаємодії. Ключовою у концепції вченого стала засада релігійної свободи. Він розмежовував поняття державності, права, закону та релігійних уподобань, разом з тим, розглядав церкву як важливий елемент побудови громадянського суспільства. З його погляду, держава має бути реально відокремлена від церкви, а правові норми – від церковного функціонування [550, с. 26].

В. Старосольський проаналізував розвиток відносин держави і церкви, зазначивши, що кожна нова фаза цих взаємин, це тісний зв'язок обох, але і їх боротьба за гегемонію. Прикметно, що співіснування держави і церкви у Візантії були відмінними від подібних відносин у світських Стародавньому Римі та Греції [550, с. 365].

Боротьбу за домінування у римській імперії перейняли держави, що стали спадкоємницями Риму, – в першу чергу Візантія та західна римська держава. У Візантії швидко перемогла світська влада імператора, взявши під контроль церкву. В західній частині римської імперії, писав В. Старосольський, світська влада була повалена під натиском зовнішніх ворогів; християнська церква втрималася, переживши римську імперію та перейнявши її універсалістичні тенденції, ідею універсальної держави у тісному зв'язку з універсальною церквою. Церква стала посередницею, що передала першу з цих ідей в нові руки. З відновленням цієї доктрини наново відновилася й боротьба церкви з державою, що тривала практично протягом всієї історії європейського середньовіччя [271, с. 318].

Український мислитель О. Бочковський уважав, що християнство, як світова релігія виявила яскраво універсалістські й наднаціональні змагання. Католицька церква прямувала до політичного провладу в Європі, Рим мріяв про домінування над всім християнським світом, папи римські вели боротьбу з представниками світської держави. Дослідник стверджував, що “це була боротьба середньовічної теократії з молодого полеократією, цебто відцерковленої державою”. Він відгукується про ці змагання як про найдраматичніший епізод європейської історії на зламі середньовіччя та нового часу [66, с. 171].

Зіткнення з латинським католицизмом позначилося певною мірою на становищі Української православної церкви в XVI-XVII ст. Берестейська унія 1596 р. вплинула на подальшу долю православ'я та українського народу загалом. Прилучення Київської метрополії до Московського патріархату 1686 р. стало руйнуванням національного церковного центру, загальмувавши процес соборності українського православ'я [510, с. 1].

М. Отрош підкреслює, що католицька церква розглядає релігійну свободу як джерело і синтез усього комплексу прав людини [387, с. 26]. Учений також стверджує, що сучасну теорію папського суверенітету відповідно до епохи абсолютної світської монархії та вчення про відносини церковної та світської влади розробили єзуїти, які вважають, що папа не має безпосередньої

влади над главами держав, подібної його владі над єпископами, йому належить непряма влада у державних справах, коли мова йде про духовні блага віруючих [387, с. 20].

Вчення про основні принципи організації міжнародного співтовариства католицька церква розглядає з позицій біблійних аспектів щодо єдності людського роду. У католицькій доктрині для зміцнення міжнародного устрою, що гарантував би мирне співіснування народів і націй потрібен моральний закон, що регулював би людські взаємини й відносини між державами. Католицька церква дотримується позиції, що принцип миру, справедливості, поваги до прав людини та гідності людської особи, зафіксовані у Статуті ООН, співпадають із засадами діяльності зазначеної церкви [387, с. 27].

Однак практика життя показує нам, що задекларовані принципи не завжди забезпечуються у реальних умовах. Багатогранні процеси, які відбуваються у духовній сфері, зумовили зрушення у суспільній свідомості українського народу.

В сучасний період відбувається переоцінка цінностей, аналіз історичних подій минулого дотичних до яких став український народ. В результаті, шляхом переосмислення поступово включається все найкраще, передове, що було створено на попередніх етапах історичного розвитку. Засвоюється світовий досвід, який свідчить, що необхідною передумовою інтелектуального прогресу нації є національна ідентифікація людей [667, с. 3].

Аналіз творчої спадщини української еміграції міжвоєнного періоду дав можливість виявити типову помилку в боротьбі за українську державу, а саме – недооцінка значення церкви і народу як рушійного чинника суспільного руху [555, с. 26].

Історичний досвід показав, розмірковував В. Липинський, що релігія і її церковна організація, при такій формі взаємовідносин між світською і духовною владою, у значній мірі потрібні тим націям, які характеризуються значною індивідуалістичністю [307, с. 28]. “Нації, складені з одиниць пристрасних, чутливих, імпульсивних, а разом з тим лінивих, невитревалих, безвольних і безхарактерних і тому до довгої та послідовної акції непридатних, –

зазначав мислитель, – нації, в якій правителі і ті ким правлять, мають великий нахил до необмеженої “свободи”, до індивідуалістичної романтики, до егоцентричної оригінальності, одно слово до соціальної та моральної анархії. Де одні й другі, байдужі до громадського ідеалізму, до жертв, до любови, до послуху і дисципліни, спекулюють на руйнуючих прикметах містицизму і при допомозі різних магічних практик та теорій, або при допомозі хитрости, підступу, злодійств чи грубої кулачної сили намагаються в постійній зажерливій гризні проміж собою, позбавлені внутрішньої духової і політичної єдності, задовольняти кожний на свій спосіб свої примітивні і варварські матеріальні апетити [307, с. 28].

Релігія і нація пов’язані між собою, писав О. Бочковський. Між релігійними й національними почуттями людини вчений проводить певну аналогію, називаючи ці явища найінтимнішими та найфанатичнішими проявами людської душі. Хронологічно національна свідомість пізніша за релігійну. В релігійних відчуттях на рівні підсвідомості ховаються початкові прояви майбутньої національної окремішності. Так, релігія донедавна була національним критерієм, стверджує учений, поняття католик вживалося у значенні поляка в царській Росії, а православний – москаля. В Галичині уніат (греко-католик) – українець, а римокатолик – поляк [378, с. 860].

Латинська мова в окремий період стала мовою європейської культури й науки, що є прикладом, на думку О. Бочковського, релігійного універсалізму, виключно протинаціонального, адже католицька церква у період свого політичного апогею була силою “наднаціональною, інтернаціональною та ненаціональною” [378, с. 854].

В. Липинський відзначав раціональну й розумну побудову католицької церкви, що урівноважує прояви стихійних прагнень і бажань із свідомим розумом [266, с. 59; 300, с. 125, 127]. У. Кошетар констатує, що побудова католицької церкви, устрій чернечих орденів стали основою для теорії корпоративізму В. Липинського [266, с. 59].

В. Старосольський вирізняв два періоди у розвитку середньовічної держави та її відносинами з церквою: період переваги держави над церквою, період переваги церкви над державою. У період найбільшої переваги церкви над державою, вказував дослідник, церква сама була теократичною монархією, зайнявши фактично місце того державного витвору, проти якого повставала. Вирішального удару церкві нанесли молоді національні держави [503, с. 462].

За В. Липинським, який підтримував теорію виникнення держави шляхом завойовницьких воєн, у будь-якій державі є влада і народ, тому стала державна організація і культура формується там, де взаємовідносини між завойовниками і завойованими, між організаторами й організованими ґрунтуються на зальноприйнятих нормах права, які повинні чітко відображати поняття про добро і зло в суспільному житті та бути однаково обов'язковими як для народу, так і для влади [312, с. 21].

О. Ейхельман був прихильником співпраці всіх релігійних організацій в Україні. У правовій державі будь-яка церква має право на існування, якщо є підтримка у суспільстві. Усі церкви повинні мати рівні права [550, с. 26]. Створення нової церкви не забороняється, зазначав праник, але творці зобов'язані зареєструватися у встановленому законом порядку. Жодні релігійні догмати в будь-якій з релігійних організацій не можуть змінювати на території держави закони, які створює держава, закономірних вчинків влади та судових вироків [166, с. 82].

Так, О. Ейхельман уважав, що свобода та віра мають забезпечуватися кожному, в жодному випадку людину не можна примушувати належати до тієї чи іншої церкви. Громадянин має незаперечне право відповідно до власного вибору долучитися до будь-якої з незаборонених церков і підлягати духовній владі цієї церкви. У Проекті конституції основних державних законів Української Народної Республіки О. Ейхельмана передбачалося, що з 17 років громадянин повинен звернутися до установи, визначеної законом у кожній області (землі), яку віру він сповідує. Якщо виникло б питання про зміну віри, то громадянин зобов'язаний звернутися із заявою до тієї ж установи [166, с. 82].

Релігія, на думку В. Липинського, відіграє вирішальне значення у творенні норм закону. Релігія розкриває загальні й обов'язкові моральні норми, а церква зберігає “їх чистоту та ясність”, відповідно до них обмежує та організовує людські інстинкти, впорядковує думки людини, формуючи лад у прагненнях і бажаннях, єдність у мисленні, організованість у діяльності, що у політичній дійсності є державою, у духовній – культурою. Без релігії і церкви як організовуючої та стримуючої духовної сили, писав дослідник, у суспільному житті в кінцевому підсумку верх одержують матеріальні цінності, що безперечно веде до руїни й анархії, “до нічим необмеженого права сильніших кривдити слабших і до нічим необмеженого права слабших бунтуватись всіма засобами проти сильніших” [307, с. 21].

З погляду О. Ейхельмана, відносини між державою і церквою повинні регулюватися правом, яке не можуть уособлювати релігійні догми. Церква повинна триматися осторонь політики, а держава має мати в наявності усі постанови релігійних об'єднань [550, с. 27]. Учений переконаний, що кожна церква має право встановлювати свої догми та організовувати церковне життя, управляти майном релігійної громади. Щодо постанов релігійної громади, то уряд має право вимагати завірених копій. Якщо в документах існує суперечливість з чинним законодавством, то ці постанови скасовують. Релігійну пропаганду будь-якої церкви правник пропонував заборонити під загрозою покарання – ув'язнення на пів року. З такими ж наслідками заборонити священикам чи проповідникам ганьбити іншу віру в церквах, зібраннях для молитви чи при відправі релігійних обрядів [166, с. 83].

С. Томашівський вбачав виключну роль католицької церкви у міжнародних культурних зв'язках, у порятунку елементів класичної цивілізації, у творенні культурної спільності Західної Європи, де історично опинилася також і Галичина. Запорукою національного відродження України за С. Томашівським повинен стати спільний історичний досвід Галицької держави і католицької церкви. Майбутню державу він уявляв як рівноправний союз монархії і греко-католицької церкви, вказує В. Потульницький [428, с. 161].

В. Слободян підкреслює, що релігія та церква в українському консерватизмі є важливими елементами, що займають першорядне місце по відношенню до держави, “адже на релігійні організації покладається завдання забезпечення духовно-моральної складової суспільного порядку”. На думку вченого, в українському громадянському суспільстві та державі релігія та церква відіграє надважливу роль, виступаючи одним із впливових центрів української політичної системи [482, с. 110].

О. Бочковський не вбачав значної різниці між католицизмом і православ'ям, проте допускає, що католицизм культурно є актуальнішим з національного боку, всупереч церковно-релігійному унітаризму Ватикану [66, с. 177].

В. Липинський відстоював погляд, що аби бути українцями, мати власну державу потрібно дотримуватися своїх традиційних основ, не забувати свого коріння. На основі власних традицій та культури будувати свою церкву, прагнучи гармонійно наблизити себе до своїх земляків іншої віри, культури. В. Липинський був противником насильного залучення людини до окремої віри, але послідовного наближення і об'єднання в цьому питанні [72, с. 317; 306, с. 55].

В. Липинський у своїй творчості звертався до історії церкви задля можливості відродження національної держави. Учений стверджував, що держава в першу чергу має відродитися морально, так як православна церква у XVII ст. постала знову, завдячуючи оборонцям релігійності й церкви, моральності [266, с. 59; 300, с. 125, 127].

О. Бочковський вважав, що нація перебрала спадщину релігії, як добро, так і погану, а саме її гуманізм, але також і фанатизм. Як колись для власної релігії, так і тепер через свою націю люди живуть та помирають, мордують і брешуть. Для національної боротьби слід піти тими самими шляхами, вказує учений, які привели до знищення релігійних війн [378, с. 863].

На кожному етапі національно-визвольних змагань владні політичні режими втілювали власні концепції політики щодо церкви та українського церковно-православного руху, а невідповідність поглядів представників церковної та світської

влади призвела до виникнення складної ситуації в середовищі церкви. Насправді була потреба в демократизації та українізації церкви, вирішенні питання її статусу у напрямку незалежнення [524, с. 14-15].

Відносини держави і російської православної церкви окреслив С. Томашівський:

1. Погляд про одноцільність російської церкви не є виправданим ані з історичного, ані з сучасного становища; російська церква це новоутворений конгломерат відмінних церковно-культурних одиниць;

2. Російська держава не ґрунтується віросповідною єдністю своїх підданих, а навпаки, здавалось би неподільна одноцільність уже розкладеного з середини церковно-релігійного життя, забезпечується й утримується тільки державною силою;

3. Російська держава об'єднала крім греко-орієнтованих націй, ряд римо-католицьких і магометанських та “прив'язала їх до держави тими самими узлами, непоборність яких так само сильна як непоборність російської військової сили”;

4. Російська церква неподільно пов'язана з існуванням російської держави та не зможе її пережити;

5. Виривання України з орбіти російської церкви та заснування окремої української національної церкви, яка прагнула би до об'єднання із заходом, не зустріло би більших перешкод, ніж інші східні церкви. Такий перебіг подій слугуватиме кінцевою передумовою для майбутнього розвитку й поширення католицизму на сході;

6. Тісні взаємини, які існують в Росії між державою і церквою, вимагають: “як відірвуться від російської держави поодинокі області, не пороблено звичайні міри щодо управи ними, але розумно та свідомо цілеуправльнено церковні відносини” [541, с. 19].

О. Ейхельман у Проекті конституції визначав православну церкву в межах УНР як автокефальну з своїм патріархом у Києві на чолі. Окремий державний закон, мав окреслити загальні основи побудови та її повну внутрішню автономію, щоби жодним чином не порушувати її дійсних канонічних постанов. Закон повинен би

точно визначити правове відношення православної церкви до держави [166, с. 84].

Учений-правник переконаний, що діти до 17 років повинні виховуватися у вірі їх батьків. У випадках різної релігійної приналежності батьків, виховання дітей має визначатися за взаємною згодою. У разі недосягнення такої згоди, синів з 5 років пропонував виховувати у вірі батька. Якщо батьки обоє визнають себе атеїстами (“у стані поза вірою”), то діти виховуються у церкві, до якої належали дід чи баба [166, с. 83].

Вагоме значення у формуванні різнопланової суспільно-значимої діяльності церкви відіграє дослідження історії православ'я у нашій державі. Інтерес громадськості церковно-релігійними аспектами української історії зумовлений сучасними державотворчими процесами, а також ознайомленням і доступом до праць, виданих за кордоном [60, с. 1].

Відомий правник Р. Лашенко визнавав культурні впливи церкви на державу. Українська церква в Київській Русі функціонувала на засадах релігійних догматів, була відокремленою від держави й підпорядковувалася тільки Константинопольському патріарху, зазначав учений. Влада з повагою відносилася до церкви, намагаючись не втручатися у справи церковного управління, в той же час, навала матеріальну підтримку. Отже релігійні вчення, церковна влада – це та сфера, щодо якої київські князі трималися осторонь. Церква, як незалежна організація функціонувала також в гуманітарному напрямі, створюючи школи, лікарні та ін.; надавала не тільки моральну, але й фінансову підтримку громадянам, які потребували такої допомоги: “Старі, хворі, каліки, – увесь цей бідний нещасливий народ, що вимагав організованої опіки – купчився коло церкви і її установ” – писав Р. Лашенко [289, с. 93].

Так, згадуючи українську (київсько-руську) державність мислитель доводив, що “церковні люди” в цій державі становили значну частину населення; усі вони перебували під захистом і опікою церкви і становили окрему категорію населення. Він звернувся до церковного уставу князя Володимира, де знаходить основні категорії “церковних людей”, а саме: “игумен, поп, дьякон,

діти их, попадья и кто в клиросі, игуменья, чернець, черница, проскурница, паломник, лічець (лікарь), прощенник...” [289, с. 93].

Церковний суд мав значні повноваження. Судовий процес у церковному суді містив деякі особливості при розгляді різних категорій справ: 1) які належали до загальної юрисдикції підсудності і стосувалися осіб духовного стану, питань віри і церкви, а також справ, що були віднесені до компетенції церковного суду церковними статутами стосовно всього населення Київської Русі; 2) справ, де сторонами виступали особи, які проживали на церковних землях у спорах щодо землі; 3. справ, що розглядалися в церковно-світському суді [296, с. 18].

І. Передерій відзначила першорядну роль церкви у державотворчому процесі. У концепції В. Липинського історії православної церкви періоду Хмельниччини приділено особливу увагу. Мислитель наголошував на таких важливих чинниках православної церкви тієї доби як “релігійне виховання, освіта, дисциплінована структуризація за католицьким взірцем, незалежність політична і матеріальна від світської влади” [399, с. 445]. Створений на таких засадах суспільний авторитет церкви встановив основи політичного і державного відродження нації – підкреслює І. Передерій.

Нація, як і все у світі, не може існувати й розвиватися без руху. “Всякий такий рух, – пише В. Липинський, – порушуючи дотепер основи організованости громадянства, має в собі вже зародки анархії. В анархію зі всіма її страшними наслідками вироджується він тільки тоді, коли нема сили, яка б могла його обмежити, від непомірної буйности здержати і використати для цілої нації те, що в ньому єсть необхідного і доброго – те, що нація може в дану хвилину по своїй попередній історичній підготовці, по степені своєї восприймчивості з цього руху з користю для себе восприйняти” [312, с. 109].

Коли інтелігенції бракує ідеалізму, а панує бажання об’єднати світську і церковну влади, коли інтелігенція перестає сповідувати традиційні принципи нації, неминуче наступає духовний занепад, а слідом і матеріальний – політичний розклад держави [399, с. 445].

Я. Турчин наголошує на моральності і релігійності населення як на головних засадах державного життя. Проте влада не повинна залякувати та обмежувати права “людей поза вірою”, натомість кожен має мати право вільно сповідувати чи не сповідувати будь-яку релігію. Згідно уявлень О. Ейхельмана у державі має бути гарантоване церковне виховання для неповнолітніх дітей, задля формування релігійного світогляду. У повнолітньому віці людина самостійно здатна визначитися у питанні своєї релігійної приналежності [550, с. 26].

За концепцією О. Ейхельмана кожна віра для релігійних відправ має мати церкви чи будинки для молитви, що відповідають загальним вимогам будівництва таких будинків. При виголошуванні проповідей слід дотримуватися загальних положень чинного законодавства про прилюдне виголошення промов на зборах. Релігійна організація повинна діяти відповідно до свого статуту. Церква може підтримувати відносини з своїми духовними провідниками, які перебувають за кордоном [166, с. 83].

Ідеологи греко-католицизму вважали, що консерватизм і національні традиції є основою державної незалежності та майбутнього народу [264, с. 16].

С. Томашівський переконаний, що при різних історичних катаклізмах лише на території західної України зуміли зберегти українську самобутність. Це стало можливим через близькість до Заходу та опори на церкву й державу. Ключове місце, зазначає В. Потульницький, мислитель відводить греко-католицькій церкві, яка після занепаду Галицько-Волинської держави була єдиною, незалежною від польського латинства і московського православ'я, церквою [428, с. 160].

С. Томашівський доводить, що перша українська монархічна держава була започаткована ще за часів Галицько-Волинського князівства. Його доктрина ґрунтується на таких принципах:

- 1) земля – освоєння майбутніми українськими племенами територій, на яких вони приживали;
- 2) нація – утворення української нації внаслідок відокремлення українських земель після розпаду Київської держави;

3) становлення першої української національної держави – Галицько-Волинського князівства як завершення цих двох процесів [428, с. 122; 693, с. 223].

М. Кирилів наголошує на винятковому значенні греко-католицької церкви у державницькому житті згідно вчення С. Томашівського. Учений визначив місце російської православної церкви в українській державі. Його висновки є дивовижно пророчими: російська православна церква та російська держава приречені розділитися на свої початкові природні утворення [541, с. 6]; без українських густонаселених земель, Росію очікує занепад; українська етнічна територія, отримавши незалежність від Росії, зможе змінити характер політичних відносин у Східній Європі, усунути елементи загрози з боку Росії для своїх західних сусідів [541, с. 4; 232, с. 34].

С. Томашівський вважає, що через впливи Польщі на становлення українського громадянського суспільства, значна частина українського народу схильна думати про церковну унію як певний маневр та змову Польщі. Противники з-поміж українців греко-католицької церкви розколюють націю.

Мислитель вбачав безпосередній зв'язок між ідеєю унії та українською національною ідеєю. Він був прихильником незалежної української національної церкви [232, с. 35; 539, с. 73].

Всі невдачі унії, стверджував С. Томашівський, спричиняли невдачі всієї нації, часто катастрофічні, українська історія протягом тисячоліття не виявила жодного моменту, коли церковно-культурний розрив з заходом увінчався би тривалою національною доцільністю та корисністю. Ідея унії була щасливою, хоч нажалі добре невикористаною, необхідністю нашої історії, писав дослідник [534, с. 4].

Аналіз праць С. Томашівського дозволяє визначити церковну унію 1596 р. як найбільш національну церкву в Україні. Релігія і греко-католицька церква, з погляду вченого, посідали важливе місце в українському суспільстві й політичних процесах. Наголошуючи на принципі незалежності української національної церкви, дослідник релігійних процесів відстоював переваги ідеї греко-католицької церкви. Він був прихильником пріоритету

католицької церкви, тому що остання відкриває доступ України до західної культури [232, с. 37].

Концепція С. Томашівського щодо сутності державної дійсності ґрунтувалася на таких засадничих принципах:

1) у процесах державотворення в Україні першорядне місце посяде греко-католицька церква;

2) обов'язкове залучення ідей українського консерватизму в практику державної побудови;

3) об'єднання суспільства на основі сформованої єдиної національної ідеї;

4) гармонійному поєднанні в українському русі національних та європейських традицій [265, с. 9; 693, с. 224].

Національний ренесанс О. Бочковський пов'язує з тенденціями до “націоналізації” універсальних релігій. Він пише, що “нові держави майже скрізь у тій чи іншій формі перевели націоналізацію церкви”. Одним із перших кроків незалежної України було створення церковної автокефалії. Подібні процеси проходили у Чехословацькій республіці, де “постала національна чехословацька церква” [379, с. 857].

Українська духовна рівновага за В. Липинським є необхідною запорукою існування держави, тому влада не повинна ставити в залежне від держави, принижене, неповноправне становище будь-яку християнську церкву, навпаки, має дбати про авторитет, однакову духовну та організаційну незалежність, рівне політичне становище усіх церков у державі. Мислитель застерігав, що у іншому випадку знизиться духовний і політичний опір суспільства проти сходу чи заходу та у підсумку призведе до культурницької і державницької залежності від Москви чи Польщі [312, с. 56].

О. Ейхельман пропонував скористатися досвідом Америки; там релігійні об'єднання відокремлені від держави, остання не втручається у справи матеріально незалежної церковної влади [550, с. 26].

В. Липинський писав, що як у державному, так і у громадському житті, релігія є стримуючою, організовуючою силою, “що своїми однаковими для всіх і непорушними догмами та

наказами моралі, вона обмежує антигромадські і антитовариські індивідуалістичні примхи одиниці” [312, с. 105].

В. Старосольський розглядав релігію не в якості прикмети нації, а в якості шляху до влади, яким рухалась демократія у конкретний історичний період [247, с. 45].

На основі історичного досвіду В. Старосольський надає релігії і церкві першочергового значення. У процесі історичного розвитку релігія поступається мові. Об'єднання протестантизму та друкарського капіталізму, поширення дешевих видань стрімко завоювали читацьку аудиторію, зокрема, купців і жінок, які здебільшого не знали латини, і, одночасно, сприяли їх згуртуванню в політико-релігійній боротьбі. Це викликало глибинні потрясіння не лише в церкві [6, с. 572; 247, с. 46].

Ю. Древницький зауважує, що за В. Старосольським демократична держава опиралася на релігійні спільноти, зокрема протестантські. Від часів Великої французької революції кінця XVIII ст., релігійні спільноти були витіснені новим типом спільноти – нацією [160, с. 142].

Протестантизм, на думку О. Бочковського, є активнішим ніж католицизм або православ'я. Так, “протестантські народи загалом і скрізь виявляють більшу національну активність і досягнення” [379, с. 862].

Проблемі української незалежної національної церкви приділяв увагу О. Ейхельман. Він виступав за створення Української Автокефальної православної Церкви, що відповідало би реальним прагненням народу та було б доцільним у політичному житті держави, підтримувалось би більшістю населення [550, с. 26].

У подальшій перспективі головним напрямком розвитку взаємин між державою та церквою в Україні залишається партнерство двох суспільних інститутів. Держава повинна надавати всебічну підтримку церкві, останній, як важливому інституту громадянського суспільства, слід активно сприяти вирішенню наявних проблем в українському суспільстві засобами, передбаченими чинним законодавством [11, с. 372].

За умов тотальної глобалізації суспільного життя на порядок денний постає проблема формування нового прогресивного

мислення, що сприяло б розв'язанню питань “всесвітнього масштабу”. Як бачимо, висновки українських мислителів у еміграції щодо моделі державно-церковних відносин різнилися, але вони базувались на власних спостереженнях ситуації у світі в конкретних історичних обставинах, на власному досвіді, пошуки їх спрямовувалися не лише на знаходження оптимальної форми держави та її взаємин з церквою, але й до досягнення суті людини, оскільки вона є вирішальним чинником світового розвитку, основою будь-якої держави. Українська суспільна традиція здавна характеризується поліконфесійністю, що робить неможливим формування у нас державної церкви, чим лякають віруючих противники Православної Церкви в Україні.

Висновки до Розділу 3

В умовах геополітичної напруженості та скрутного матеріального становища науковці-емігранти намагалися відродити соціальну справедливість і державну незалежність. Метою наукової і громадсько-політичної діяльності діаспори стало з-поміж іншого, доведення самому українському народу його повноцінності і самодостатності, власної національної ідентичності. Політична ситуація не лише в Україні, а й у світі створювала певні впливи на їх концепції майбутнього розвитку українського народу. Дослідження учених-правників української еміграції переконливо свідчать про глибину розуміння ними таких фундаментальних проблем юридичної науки, як реалізація прав і свобод людини й громадянина, роль міжнародних відносин і геополітики, міжнаціональні відносини, правосвідомість як суспільний феномен, що диктує поведінку людини у конкретно-історичний відтинок часу та ін.

Вказано, що народи, позбавлені незалежності, прагнули до повного політичного самовизначення, “власної режимо-політики” (О. Бочковський). Принцип абсолютного державного суверенітету змінювала ідея національного суверенітету та визнання за народами

права на державну незалежність і самостійність. Конфлікт між державою і нацією, підкреслював О. Бочковський, досяг апогею і став найбільш загостреним у період війни. При змаганнях держави і нації, здебільшого не враховувалися об'єктивні передумови існування як домінуючих держав, так і пригноблених народів. Боротьба здійснювалася за принципом “все або нічого”.

Встановлено, що концепція народного суверенітету українських емігрантів сформувалася у демократичних умовах незалежної Чехословаччини. Учені залишалися певними, що держава існує для народу, а основною її метою є розвиток власного народу. Прихильник ідеї українського народоправства, української демократичної республіки С. Шелухін наголошував на абсолютних, природних і вічних правах свободи нації, які не підлягають знищенню, адже будь-який народ є силою, право на незалежне існування якого, це один із основних чинників природного існування людства. С. Дністрянський вірив, що демократичні трансформації, які проходили в європейських країнах неодмінно торкнуться майбутньої України, проте ментальні й національні особливості народу зумовлять унікальність цих перетворень. Морально-етичні основи українського народу в прагненні та розумінні понять “свободи й соборності” носять природний характер і відіграватимуть першорядну роль у майбутньому розвитку не тільки української держави (С. Шелухін).

Послуговуючись творчими надбаннями класиків французької філософсько-юридичної думки (Ж. Бодена, Ж.-Ж. Руссо), В. Старосольський розмірковував над поняттям суверенітету держави, яке заперечувало духовну чи світську владу над державою. Згідно теорії народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, В. Старосольський писав про народ-суверен, верховенство влади якого, в межах означеної території є непорушним природним правом і народ не може зректися “своєї суверенності з правовою дійсністю”.

С. Дністрянський проаналізував концепцію Ж.-Ж. Руссо, доповнивши її власними роздумами. З погляду українського мислителя поняття “спільна воля” є абстрактним і узагальненим, реального змісту воно набуває за умови соборності волі окремо

взятого індивіда, права і свободи якого є рушійним фактором еволюції. Народи, які прагнуть до народного суверенітету поєднані у боротьбі за національне самовизначення. З позиції ученого, виключно народ повинен володіти повнотою влади над самим собою, що виявлялось би в усіх сферах державного буття; у будь-якій галузі не має бракувати безпосередньої функції народу при виконанні державних завдань; кожен покликаний підпорядковуватися та працювати на загальне благо й добро народу, настільки, наскільки сам народ розуміє і здатен реалізувати це добро та благо.

О. Ейхельман вибудовував модель національної держави у формі у федерації земель із власним управлінням і законодавством (Проект конституції основних державних законів УНР, 1921 р.). В еміграції, у 1934 р. він задекларує нові шляхи розвитку української держави і права, але не відмовиться від принципу демократизму, народовладдя, федералізму і децентралізації влади.

Прихильник республіканських, демократичних традицій, федеративної форми державного устрою Р. Лащенко наголошував на необхідності самодостатності та незалежності народу як запоруки успішних форм державотворення.

С. Шелухін став послідовником входження України до федерації з Югославією, Румунією, Туреччиною, Чехією, Литвою, створеній на протигагу Російській федерації.

З'ясовано, що через близькість мови та культури слов'янських народів в окремих закордонних колах уже давно зріють ідеї про можливість між слов'янськими державами політичного союзу на основі природних умов, однак якщо детальніше проаналізувати відносини між ними з історичного погляду та майбутніх перспектив, виходячи з сучасного становища, то федерація слов'янських народів стане можливою й реальною тоді, коли держави відмовляться від завойовницької концепції, від прагнення поневолення інших народів і контролю їх політико-правових і релігійних основ. Такої позиції дотримувалися мислителі української еміграції міжвоєнного періоду.

Встановлено, що представники української консервативно-державницької традиції, критикуючи усталені концепції, прагнучи

осягнути національні, духовні, культурні, соціальні, економічні чинники, що зумовили крах української державності, обґрунтовували ідею монархії.

Проаналізована концепція “легітимної трудової монархії” В. Липинського, яка побудована на принципах аристократичності влади, класократії, територіального патріотизму, українських традицій, релігійних цінностей і культури. Показано об’єктивний характер оцінок В. Липинського демократії і народу як різних за змістом понять. Від народу залежить подальше державотворення, адже старі провідні верстви змінюються новими, які формуються саме в народі, проте енергія та активність нових лідерів повинна обмежуватися вірністю, честю, розумом, організаційним досвідом минулих керівників. Зазначено, що В. Липинський оцінював перемогу й успіх певної ідеології з позиції регламентації взаємовідносини між людьми й народами єдиним універсальним правом. Погляди В. Липинського на українську державу еволюціонували зважаючи на історичний розвиток українського суспільства.

Якщо В. Липинський обстоював ідею трудової легітимної, правової монархії, то С. Томашівський – клерикальної монархії, В. Кучабський – міліарної монархії.

Розкрито сутність консервативної доктрини С. Томашівського, яка ґрунтується на досвіді Галицько-Волинського князівства, релігійно-етичних принципах побудови греко-католицької церкви, ідеї територіального патріотизму. Галичина з географічного погляду не в достатній мірі “одноцільний край”, як вказує С. Томашівський, але має окремі прикмети, що наділяють її винятковим значенням в межах Західної і Східної Європи й “підносять її до категорії окремих європейських індивідуальностей”. Акцентовано на думці мислителя про сумісність монархії (за винятком абсолютної) з демократією та прийнятності для України республіканської форми правління, якщо остання розвиватиметься спочатку від традиційної монархії – гетьманату.

Досліджено вчення В. Кучабського, який формулював своє наукове бачення на основі аналізу історії української державності в

1917-1921 рр., а Західну Україну розглядав як опору та надійний захист національної державності, консерватизму й аристократії. В. Кучабський основним завданням українського консерватизму визначав захист релігійності, оскільки християнське віровчення “успішно уморальнює, дисциплінує, ушляхетнює віруючих і рятує народи перед озвірінням”. Ідея міліарної монархії ученого визначена на засадах підпорядкування української еліти державним інтересам, підвищення рівня освіченості молодого покоління, становлення нової провідної верстви та ін

Основними причинами поразки УНР, на думку В. Кучабського, було сповідування автономістських ідей у Наддніпрянській Україні, тому інтелігенції не вдалося організувати армію, державний апарат, здійснити соціально-економічні реформи, сконсолідувати соціальні верхи і низи навколо національної ідеї.

Відносини між державою і церквою впливають в значній мірі на більшість державницьких процесів, цілісність нації, її досягнень як у внутрішньому політичному житті, так і на міжнародній арені. Церква виховує громадянина. Між релігійними й національними почуттями людини проводив певну аналогію О. Бочковський. Мислитель уважав, що первинною по відношенню до національної є релігійна свідомість, а у релігійних началах криються початкові прояви майбутньої національної окремішності.

Наведено типологію моделей державно-церковних відносин за В. Липинським: держава перебуває під абсолютним контролем церковних провідників, релігійних об’єднань – це теократія; церква перебуває у підпорядкуванні та під повним контролем держави; держава відокремлена від церкви, відповідно до правових норм держава не втручається у діяльність церкви, але й не ставиться неприязно до неї; держава відокремлена від церкви, протиставляючи себе їй, релігійні об’єднання та державні інституції налаштовані антагоністично один до одного.

Окреслено відносини держави і російської православної церкви з точки зору С. Томашівського: російська церква не є цілісною, а становить об’єднання відмінних церковно-культурних одиниць; церковно-релігійне функціонування забезпечується державним примусом; російська держава об’єднала крім греко-орієнтованих,

ряд римо-католицьких і магометанських націй та утримує їх при допомозі військової сили; російська церква не є життєздатною, існування її обумовлене існуванням російської держави; вихід України з орбіти російської церкви та заснування окремої української національної церкви, яка прагнула б до об'єднання із заходом, не зустрине більших перешкод, ніж інші східні церкви. Такий перебіг подій слугуватиме кінцевою передумовою для майбутнього розвитку й поширення католицизму на сході.

О. Ейхельман у Проекті конституції основних державних законів УНР визначав православну церкву в межах УНР як автокефальну з своїм патріархом у Києві на чолі. Законом пропонувалося окреслити загальні засади побудови та повну внутрішню автономію церкви, щоб не порушувати її дійсних канонічних постанов. Здійснювалася спроба з точністю визначити правове відношення православної церкви до держави.

О. Бочковський уважав, що християнство, як світова релігія виявила універсалістські й наднаціональні змагання. Католицька церква прагнула до панування у Європі, Рим мріяв про домінування над всім християнським світом, а боротьбу римських пап із світською владою О. Бочковський характеризує як найдраматичніший епізод європейської історії на зламі середньовіччя та нового часу. С. Томашівський залишався прихильником пріоритету католицької церкви, оскільки остання відкриває доступ України до західної культури. Модель державно-церковних відносин С. Томашівський уявляв як рівноправний союз монархії і греко-католицької церкви. Він визначав церковну унію 1596 р. як найбільш національну церкву в Україні. Наголошуючи на принципі незалежності української національної церкви, мислитель обґрунтовував ідею переваги греко-католицької церкви.

Здійснивши вивчення досвіду світового розвитку, В. Старосольський наполягав на першорядному значенні релігії і церкви, що поступається можливо тільки мові. Звертаючи увагу на союз протестантизму та друкарського капіталізму, учений відзначав вплив поширення дешевих видань, які сприяли об'єднанню у політико-релігійній боротьбі, що викликало глибинні потрясіння не лише в церкві. Протестантизм, на думку

О. Бочковського, є активнішим ніж католицизм або православ'я, “протестантські народи загалом і скрізь виявляють більшу національну активність і досягнення”. На протестантські об'єднання спиралася демократична держава; від періоду Великої французької революції к. XVIII ст. релігійні об'єднання поступилися новому утворенню – нації (В. Старосольський).

Розділ 4

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ

4.1. Роль і місце інституту судової влади в концепціях українських науковців- правників досліджуваного періоду

Подолання загрози й викликів, з якими Україна зіткнулася сьогодні вимагають інтенсивних, комплексних перетворень практично у всіх сферах життєдіяльності, зокрема в сфері судової влади. Вимогливе суспільство ставить на порядок денний питання про реальне й належне забезпечення фундаментального права людини на судовий захист, існує запит на ефективне та відкрите судочинство. Власне держава не просто покликана, а зобов'язана забезпечити громадянам дієвий, а головне доступний рівень правового захисту, справедливий суд.

Відповідно до стратегії розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 рр. розробляються шляхи й напрями реформ у судовій системі, окремі кроки здійснюються вже сьогодні [511]. Так, засада незалежності та прозорості судової системи передбачає – зміцнення незалежності й самостійності суддів і судової гілки влади; збільшення фінансування й підвищення ефективності використання ресурсів; відновлення довіри суспільства. На шляху підвищення професійного рівня судді ключовим повинен стати професіоналізм та досконалість в роботі. Підзвітність передбачає дотримання

принципів доброчесності у здійсненні правосуддя. Впровадження електронного правосуддя має на меті розширити доступ до правосуддя, реалізувати принцип прозорості, ефективності, а також використання інноваційних технологій задля покращення судового процесу.

Чи відчують українці якість започаткованих змін залежатиме не лише від політичної волі, а й від правового світогляду, відчуття духу права, далекоглядності творців реформ.

В контексті вищезначеного варто звернутися до теоретико-правових надбань української еміграції міжвоєнного періоду, таких як С. Дністрянський, Р. Лащенко, В. Старосольський, С. Шелухін, А. Яковлів та інших з метою їх адаптації до сучасної державно-правової дійсності.

Дослідження внеску представників української еміграції міжвоєнного періоду у розвиток української правової думки, аналіз концепцій щодо ролі і значення судової влади у контексті нового правопорядку в Україні є цінним з точки зору сучасності.

Категорію “судова влада” слід розуміти з позицій визначення понять – “влада”, “державна влада”. У науковій теорії розуміння означених понять є досить різним. Судову владу як складову державної влади Н. Чабан пропонує визначати як забезпечення регулювання суспільних відносин щодо встановлення справедливості у суспільстві, при допомозі сформованих державних механізмів і відповідно до загальновизнаних демократичних, правових цінностей [657, с. 47].

Функціонування судової системи в Україні є далеким від ідеального. Незважаючи на нові позитивні прояви у роботі суддів, з-поміж яких відзначимо відкритість, прозорість, обрання суддів-спікерів, запровадження посад спеціалістів у зв'язках із громадськістю і засобами масової інформації тощо, сучасне суспільство ставить вимоги щодо іншого рівня судді, правника загалом, фахівця озброєного не лише знаннями з права, але й із філософії, психології, політології, соціології, історії та інших гуманітарних наук, який уміє переконувати членів суспільства у необхідності дотримання правових норм [22, с. 74].

На думку Є. Бобрешова, через активний темп ускладнення суспільних відносин викає потреба у їх деталізації, регламентації, відповідної правової оцінки, врегулювання з боку держави. Зважаючи на розвиток державно-правових процесів, подекуди й відсутності можливості контролю та утримання сучасних новітніх тенденцій, потребує значної уваги проблема вирішення конфліктів як на побутовому, так і на загальнодержавному рівні в судовому порядку [50, с. 1-2]. Основою будь-якої системи, в тому числі й судової, окрім стабільності, яка пов'язана з незалежністю, недоторканістю, особливим статусом суддів [50, с. 14], повинна стати ще й справедливість.

Юридичній спільноті варто звертатися також до історії українського судочинства, зокрема досвіду копних судів як морального прикладу неупередженості й об'єктивності органу, уповноваженого здійснювати судову владу, слушно зауважує М. Бедрій. Суддя зобов'язаний не лише відмінно орієнтуватися у чинному законодавстві, але й проникнутися духом права, стати уособленням правди й справедливості, оскільки лише таке судочинство буде називатися правосуддям [44, с. 215].

А. Яковлів переконаний, що принципи копного судочинства “в глибокій давнині нашій були правом звичаєвим, неписаним, але також немає сумніву і в тому, що давно вже це звичаєве право було прийняте в систему діючого закону і стало законом писаним” [717, с. 11].

Цікавими видаються погляди А. Яковліва щодо причин зникнення копних судів. Окрім зовнішніх (політичних) причин, він виділяє внутрішні – зміна поглядів суспільства, обумовлена зміною соціально-економічних умов побуту; зміна концепції державної влади щодо функцій органів, які забезпечували правопорядок у державі. Копний суд згідно своїх повноважень був загальним для всього місцевого населення незважаючи на приналежність до будь-якої суспільної верстви. Після Люблінської унії диференціація населення відбувалася швидкими темпами, стверджував А. Яковлів, “селянство остаточно втратило волю, було закріпощено за панами і поставлено під домініяльний їх присуд...” [717, с. 16-17].

Доменіальний суд, за визначенням В. Єрмолаєва, “... У Київській Русі чинився князями та боярами над невольниками і частково закупами. Право панів, тобто світських феодалів, судити своїх селян сформувалося на українських землях Великого князівства Литовського у наслідок контактів із Польщею, однак інститут вотчинної юрисдикції існував практично у всіх феодальних європейських країнах (Франції, Німеччині, Іспанії тощо), отже, – вважає науковець, – не може розглядатися виключно як польське надбання. Передумови його формування і механізм вкорінення в Литовсько-Руській державі, як вказав М. Грушевський, значною мірою відрізнялися від польської моделі: якщо у Польщі право суду панів над селянами означало повний пріоритет шляхетської верстви над селянством і абсолютну безправність останніх, то в Литовській Русі надання такого права магнатам і шляхті було пов’язане з посіданням ними землі, а не з обмеженням прав селянства. У XIV – пер. пол. XVII ст. здійснювався в межах шляхетських імунітетів князями, шляхтою, боярами й зем’янами над челяддю та напіввільними категоріями населення. Лише кілька тяжких злочинів належали до компетенції державних судів” [79, с. 279].

Змінювалася правосвідомість управлінців у суспільстві. Після Люблінської унії першорядними стають публічні (державні) інтереси – “матеріальна шкода від злочину відходить на друге місце, натомість на перше, ставить порушення приписів закону, значить порушення ладу й спокою в державі, безпечности її громадян” [717, с. 18].

С. Шелухін звертав свою увагу на 1569 р., коли відбулося підписання Люблінської унії, якою трьома державами Польщею, Литвою і Україною-Руссю було створено одну Польсько-Литовсько-Руську державу, український народ протестував проти унії, а українські козаки, відстоюючи свою державну незалежність, виступали у відносинах із Польщею як народ суверенної української держави. С. Шелухін зауважував, що польські й українські міжнародні інтереси цілком різнилися, а це разом із ворожою українському народові польською внутрішньою політикою, з одного боку, утворювало ворожнечу, а з другого боку, підтримувало мрію

народу про відбудову своєї державності, за яку останній після унії боровся з особливою енергією [527, с. 130-131].

Еволюція громадянського суспільства відбувається природним шляхом переконаний А. Яковлів, і те що, наприклад, було життєздатним у XV-XVI ст. не мало належних основ для подальшого розвитку у XVIII ст., тому “зникнення копних судів не треба розглядати лише як результат чужого впливу чи примусових мір чужої влади...” [717, с. 19].

В контексті судового плюралізму, який існував у Великому князівстві Литовському, Т. Бондарук дає уявлення про систему судів як набір різної ваги важелів, що утримують суспільну рівновагу. Досягти правосуддя та утримати баланс у суспільстві, де “насильство перетворилося на класовий привілей” дуже складно. Повільний шлях до встановлення християнської моделі поведінки сторони не націленої на конфлікт та миру бажаного для суспільства автор пояснює певною героїзацією людини, що перебувала у стані сутички й зважилася на помсту [61, с. 133-134].

Професор Р. Лащенко писав, що покарання накладає держава і воно має публічний характер: “держава приймає злочин на свій рахунок і сама діє проти злочинців” [292, с. 5]. Сучасне розуміння категорії покарання знаходимо у Кримінальному кодексі України, зокрема ст. 50 ККУ визначає: “покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого; покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами; покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність” [275].

У давні часи панував інший правопорядок, підкреслював Р. Лащенко, – “карала не держава, а приватна особа, сам покривджений або його родичі”. Покарання існувало у формі помсти, а з розвитком суспільства виникає поняття викупу – “грошова винагорода покривдженого або його родичів” [292, с. 5]. З точки зору сучасного погляду покарання є публічним інститутом, а “на зорі людського життя кара мала вигляд цілком приватний –

покривджений сам розправлявся зі своїми обидчиками”. Тривалий час покарання не виходило за межі приватних інтересів, доки суспільство “не взяло кару під свій контроль”. Із розвитком держави, коли остання все більше почала втручатися в суспільні відносини, “накладаючи свою руку на тих, хто порушав спокій, лад, і, взагалі, учиняв правопорушення..., інститут кари набув визначеного публічного характеру” [292, с. 6].

Історія українського народу, зазначав С. Шелухін, “наповнена боротьбою за “права і вольности”, проти свавілля, насильства, відсталих законів, ці домагання, – продовжує думку, – зостаються незмінними й нині”. Народна правосвідомість, уважав С. Шелухін, вимагає панування принципів права над принципами панування грубої сили і свавілля [527, с. 136].

Розвиток держави й права, з погляду О. Ейхельмана, буде відбуватися в залежності від прагнень народу та сповідування ним високих ідеалів. Належну реалізацію у державі принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову правник уважав запорукою забезпечення свободи громадянина [550, с. 25].

У національних державах в умовах перехідного розвитку суспільства характерною є ситуація, коли “дотримується буква, проте ігнорується дух закону”, вказує Ю. Шемшученко. Таку суперечність учений вбачає у протиріччі двох принципів: верховенства закону, верховенства права. Власне органи судової влади покликані здійснювати вибір між означеними засадами. У період стрімкого розвитку громадянського суспільства суди перебувають під активним тиском громадської думки. Вирішення конфлікту між правотворчістю та праворозумінням, між правотворчістю та правореалізацією, на переконання Ю. Шемшученка, здебільшого залежить від особливостей політичного розвитку держави [690, с. 224].

Державницькі та правові концепції українських інтелектуалів-емігрантів міжвоєнного періоду не могли бути реалізованими свого часу через украї несприятливі умови та недостатній потенціал українських державно-політичних сил. Проте, їхня поява сприяла формуванню державо- та правотворчого мислення у середовищі не лише українських політиків, а й окремих кіл українського

суспільства, усвідомленню України як суб'єкта міжнародної політики, що мало мобілізуюче значення у державно-політичних прагненнях українського народу.

У випадках відсутності у міжнародних правових відносинах правопорушень між приватними особами, які мають тенденцію постійно повторюватися, існує “дещо інше, що хвилює людство і робить надзвичайно багато біди та лиха людям і державам”, стверджував О. Ейхельман, “... ці, якщо порівнювати із звичним внутрішнім життям держави, суперечки про взаємні права та обов'язки, їх порушення, які виникають між державами у відкритому чи прихованому зв'язку з політичними незгодами поміж урядами підлягають обов'язковому судовому розгляду, – розмірковував правник, – тому, коли вони не будуть миролюбно безпосередньо, чи через посередників розв'язані між супротивними сторонами, або вирішені по згоді між ними обраним єднальним судом одним з існуючих способів, тоді кожна супротивна сторона, з метою обстояти та захистити свої вимоги, має безперечне право звертатися до засобів самозахисту, включно до війни, результат якої є вже справою факту: залежить від перемоги сильнішої сторони, якою може зробитися і сторона не права” [169, с. 3].

А. Яковлів детально проаналізував проект конституції Центральної Ради “Статут про державний устрій, права і вольності УНР”; означений документ не набрав законної сили, проте сформульовані ідеї залишаються цікавими для сучасного покоління дослідників. Так, суд мав стати незалежним від законодавчої і виконавчої гілок влади. Вища інстанція (Генеральний суд) повинен обиратися Всенародними зборами та володіти “касаційними функціями для всіх судів”. Цей орган уповноважений здійснювати суд над міністрами й представниками Всенародних зборів. Згідно положень Статуту визнавалися усі конституційні права й свободи громадян, а національним меншинам гарантувалося право національно-персональної автономії [716, с. 19].

Головним чинником соціального порядку є право, покликане забезпечити соціальну стабільність та безпеку на основі закону, стверджує Б. Андрусішин. Водночас, соціальний прогрес у змозі забезпечити тільки той соціальний порядок, який “передбачає

побудову системи загальнолюдських цінностей”, а саме: цінність життя, шанування предків і традицій, повага та турбота про ближнього [15, с. 123].

Сучасна українська історико-правова наука все частіше звертається до вивчення досвіду правотворення на західноукраїнських землях, адже воно формувалося на конституційних традиціях і законотворчому досвіді Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії і до якого безпосередньо долучалися українські правники.

Очевидно, що проект Конституції ЗУНР 1920 р. багато в чому був орієнтований на західноукраїнське населення, про що свідчить розробка у ньому етнонаціональної політики у державі. Зокрема ухвалення Конституції відбувалося Установчими Зборами, які передбачалося провести по трьох національних куріях – українській, польській та представників інших національностей. У зазначеному підході вбачається вплив європейської правової традиції про права національних меншин та національно-культурну і національно-персональну автономію.

Проект Конституції Західно-Української Народної республіки 1920 р. правника С. Дністрянського, на який значний вплив здійснила правова думка Європи означеного періоду, складається з трьох частин: держава та право; державна влада; самовизначення народів. Судову владу мислитель розглядав через призму основоположних прав людини й громадянина: 1) свободи; 2) рівності; 3) охорони й піклування.

Забезпечення “натуральної”, “особистої”, “політичної” свободи обґрунтовувалися ученим на основі загальноприйнятих конституційних принципів. Щодо принципу “економічної” свободи, то – державна влада зобов’язана справедливо розділити блага, взявши під опіку економічно слабших; держава має право обмежити “індивідуальну ділову свободу поодиноких людей” у тому випадку, коли існують “важні економічні цілі суспільности”, в той же час, “загальний економічний порядок держави опиратиметься на приватній власності” [147, с. 338].

Принцип рівності людини й громадянина правник розглядав з позицій рівності жінок і чоловіків, рівності усіх щодо підсудності –

“кожний матиме свій суд, визначений конституцією, та ніхто не сміє ставити його перед іншим суд”. Громадянам повинна забезпечуватися рівність щодо права на правовий захист незалежно від громадянської належності [147, с. 338].

Учений визнавав право кожного громадянина на державну охорону: “Держава опікуватиметься зосібна малолітками та умово-хворими; вона має подбати про заснування окремих суспільних організацій для охорони культурних, політичних, економічних інтересів...” [147, с. 338]. Метою держави за С. Дністрянським повинна стати загальна соціальна безпека.

Свободу С. Дністрянський визначав як право чинити все те, що не завдає шкоди іншому, тому “не можна визначати природним правам людини жодних інших меж, лише такі, що запоручують усім іншим членам суспільності ужиток таких самих прав”. Такі межі, вважав мислитель, вправі встановлювати тільки закон. Закони видає держава в межах своєї території, тому, розмірковував учений, кожна держава має право визначати для себе межі природних прав людини [149, с. 14].

Відповідно до проекту Конституції ЗУНР С. Дністрянського управління юстицією повинен здійснювати голова Державної юстиції, який дбає про належний рівень здійснення правосуддя. Голова мав очолити “законодавче бюро” щодо проведення експертизи законопроектів.

Державний судовий трибунал (до його складу пропонувалося залучати 6 обраних представників і 6 суддів чи правників “вільних професій” не молодших сорока років, які би призначалися на посаду за ініціативи голови Державної юстиції Президента республіки без права займати будь-яку іншу офіційну посаду) покликаний вершити верховне правосуддя і здійснювати розгляд справ відкрито. До його компетенції належало право проводити експертизу законопроектів на відповідність конституції; право призупинення дії законів, які не відповідають положенням чинної конституції; розв’язання конфліктних ситуацій між представницькими органами й установами щодо кола повноважень відповідних органів; розгляду справ стосовно не належного виконання своїх обов’язків депутатом та ін. [255].

З погляду С. Дністрянського, у процесі професійної діяльності судді у випадку зловживання ним службовим становищем, здійснення правопорушення, заподіяння з його вини шкоди сторонам судового процесу, останній повинен нести відповідальність на підставах визначених у спеціальному законі.

Морально-психологічні якості, такі як неупередженість, суддівська совість, професійна честь, некорумпованість разом з ефективністю і професійністю – це ті вимоги, які сьогодні висуває суспільство до посади судді, і, які необхідні для подальшої розбудови судової системи. Держава має забезпечити необхідний ґрунт для забезпечення належного функціонування інституту судової влади, де доцільно враховувати і вивчати як європейський досвід, так і власний історичний, а саме щодо функціонування українських судів і провадження ними судочинства, а також важливим є врахування ментальних особливостей народу. Інститут судді повинен стати реальним механізмом забезпечення верховенства права у державі.

С. Дністрянський передбачив і можливість тимчасового чи постійного усунення з посади судді проти його волі, переведення на інше місце роботи чи на пенсію відповідно до положень закону на підставі судового рішення. З проекту Конституції ЗУНР 1920 р. С. Дністрянського: “Судді призначаються на посаду Президентом республіки чи головою Державної юстиції на все життя (ст. 117). Судді є самостійними й незалежними (ст. 118). Миріві суди, суди народних засідателів або присяжних є гарантією й запорукою участі народу в юрисдикції (ст. 119)” [255].

Рішення судів щодо окремих правових суперечок не можуть мати силу закону [150, с. 9].

Державна та правова політика сучасної України повинна здійснюватися на засадах, встановлених Конституцією, вказує Ю. Шемшученко, а це – пріоритет прав людини й громадянина, справедливість, гуманність, соціальна обумовленість, поєднання інтересів громадянина й держави, легітимність, наукова обґрунтованість та ін. [690, с. 224-225].

Власне судова влада забезпечує реалізацію найважливіших конституційних прав і свобод людини й громадянина, прав

колективів, народу. С. Прилуцький слушно зауважує, що демократичні засади функціонування судової гілки влади, такі як незалежність суддів, рівноправність сторін, гласність, змагальність, участь присяжних, народних засідателів дають можливість розглядати судову владу як спосіб реалізації волі народу. Проблема формування державних органів влади, народовладдя, поділу влади тісно взаємозв'язані й потребують системного осмислення [445, с. 67].

С. Шелухін закликав український народ при кодифікації норм, що стосуються судоустрою і процесу за основу праці прийняти судові устави 1864 р., проте застерігав, що не потрібно використовувати положення, що “їх калічили, суперечили їх принципам, були уступкою реакції і розвинути відповідно новішим вимогам науки й вищої правосвідомості”. На його думку, потрібно розвинути гарантії правосуддя і розширити участь народного елемента в суді [527, с. 136].

О. Ейхельман писав, що “у демократичній державності все робиться для народу і через народ”. Така творчість повинна здійснюватися не на шаблонно-доктринальній основі, а в раціональний і доцільний спосіб, “щоб ця праця народу для народу через самий народ” здійснювалася з одного боку на користь окремих громадян, з іншого – на користь держави, нового державного початку. Потрібно залучити всі сили і здібності наявні у суспільстві для громадської, політичної праці у державі [167, с. 184].

Т. Бондарук відзначає важливе значення ментальних особливостей народу, які зумовлюють і відповідне ставлення до судової влади. Дослідниця звертає увагу на “полюбовний (приятельський)” суд у Великому князівстві Литовському – “форму залагодження конфліктних взаємин з допомогою приватних осіб з ініціативи і за згодою сторін”. Метою вищевказаного суду було примирення конфліктуючих сторін шляхом досягнення компромісу [61, с. 135].

Народ України сто років тому прагнув створити новий правопорядок у незалежній державі. З точки зору юридичної техніки, цінним є Проект конституції УНР О. Ейхельмана 1921 р., який задля досягнення мети українського народу та відповідно до

власних державно-правових поглядів здійснив спробу практичного втілення принципів “народоправства” й соціальної справедливості.

Учений виокремлював верховну (установчу), законодавчу, виконавчу, судову, контрольну гілки влади. Судова й контрольна влада, за його задумом, мали стати цілком незалежними від виконавчої і законодавчої гілок влади. Важливу роль відводив народу, оскільки ключовим принципом у його проекті конституції є реалізація народного суверенітету, що передбачає впровадження інституту референдуму, тобто можливості народу брати участь у вирішенні конституційних, законодавчих, інших внутрішньополітичних і зовнішньополітичних проблем [206, с. 25].

Федерально-державний суд (половину представників суду обирали об’єднані збори із претендентів, поданих від “парламентів земель”, об’єднані збори палат парламенту обирали дві шостих від представників поданих кожною палатою парламенту, одну шосту повинен був призначати федерально-державний голова), до компетенції якого з-поміж іншого належало вирішення суперечок щодо положень конституції, питання перетину державних кордонів, адміністративної юстиції, конфліктів в межах території УНР.

Більш детально компетенцію Федерально-державного суду розкриває ст. 197 Проекту конституції, де мова йде про види справ підсудних означеному суду:

- усі суперечки щодо правильності застосування законів;
- роз’яснення щодо правдивого застосування конституції за поданням палат парламенту, федерально-державного голови, ради міністрів, федерально-державного контролю, законодавчих, вищих адміністративних і судових інституцій в окремих землях;
- дисциплінарні та карні справи щодо дій голови, заступників, членів, секретарів Федерально-державного суду за службові правопорушення;
- правопорушення вчинені “супроти зазначених в п.4 цього § осіб під час виконання ними або з приводу виконання ними службових вчинків”;
- адміністративні справи, які виникають в адміністративних установах, підпорядкованих федерально-установчій владі, в тому

числі дисциплінарні й карні справи за службові правопорушення співробітників зазначених інституцій;

– справи, розгляд яких входить до компетенції Федерально-державного суду;

– конфлікти між землями УНР, що не можуть бути вирішеними за згодою сторін [166, с. 62-63].

С. Дністрянський оцінював Проект конституції УНР О. Ейхельмана як дуже деталізований документ, в якому зосереджена увага не лише на основних конституційних приписах, але й на “усіх подрібних постановах, які звичайно знаходяться поза загальними рамцями конституційних грамот”. Учений відгукується про означений Проект конституції як про документ надзвичайної цінності, що не оминув жодного важливого питання, детально передбачивши й прописавши найдрібніші деталі [147, с. 324]. “Професор Ейхельман послідовний прихильник модерного демократизму й республіканізму, – писав С. Дністрянський, – причім він не зупиняється на шаблоні рівного вибірнього права, пропонуючи, де тільки можна, ценз вищої інтелігенції, – продовжував мислитель, – та домагаючись всюди безпосереднього впливу інтелектуальних, фахових сил на діловий хід державних справ” [147, с. 324].

За Проектом конституції УНР О. Ейхельмана передбачалося, що частина членів суду мають становити особи з вищою правничою освітою та досвідом роботи в судовій галузі (судовий стаж) шість місяців. До таких представників пропонувалося прирівняти осіб зі ступенем доктора юридичних наук або з науковим званням професора у вищих правничих наукових закладах. Цікавим є положення про оплату праці членів суду, зокрема “...Нагорода їх платнею визначається в розмірі не менш двох третин платні Міністра” [166, с. 61].

Кандидатури на посаду судді Федерально-державного суду не підлягали затвердженню в уряді. Порядок ведення справ у Федерально-державному суді визначав самостійно суд. У випадку виявлених порушень конституції Федерально-державним головою, парламентом або Радою міністрів, за окремої ініціативи будь-якого з вищеозначених органів скликаються Об’єднані збори, за

клопотанням яких порушується справа про розгляд порушень конституції Федельно-державним судом на референдумі. Таке рішення Об'єднаних зборів має бути ухвалено після “рішення Федерально-державного голови, постанови Ради міністрів, які підтримані двома третинами від її складу, постанов кожної з двох палат, ухвалою більше як дві третини голосів від складу палати” [166, с. 62].

Передбачив правник О. Ейдельман і оприлюднення рішень Федерально-державного суду, його підрозділів, що мали “офіційно друкуватися повним текстом в найближчому по часі, після вирішення справи, числі місячника “Літопис Федерально-Державного Суду” (ст. 199) [166, с. 63].

Багато цікавих і прогресивних державно-правових ідей знаходимо у науковій спадщині В. Старосольського. Окремі з них, особливо ті, що стосуються судової юрисдикції у царині публічного права, є дуже актуальними.

На обов'язковій відокремленості судової влади від виконавчої наголошував В. Старосольський. Законодавство ставить перед собою визначену мету, створюючи кожен наступний закон, розмірковував правник, адміністрація має практичну мету у своїй діяльності, а, зокрема “вона ставить конкретні цілі в межах загальних цілей, поставлених для неї законом”. Правосуддя повинно “здійснювати право” не зважаючи на конкретні інтереси: “коли мається конфлікт поміж визнаним інтересом держави, скажімо інтересом державної скарбниці та інтересом приватної людини, – наводив приклад учений, – адміністратор повинен дбати про таке вирішення справи, яке є корисним для держави”. Таким чином, органи виконавчої влади керуються “доцільністю”, а органи судової влади повинні вирішувати справу відповідно до положень закону, “без огляду на те, чи те або інше вирішення відповідає інтересам одної або іншої сторони” [504, с. 252-253].

Правник розрізняв види судів відповідно до галузей права, “якого постанови вони мають здійснювати” [504, с. 263].

Судочинство в сфері публічного права розвивалося пізніше ніж приватно-правове, зазначав В. Старосольський. В державах його сучасності виділяв наступні види публічно-правового судочинства:

1. Карне судочинство – правник наголошував на загальновизнаному принципі: “власть карання прислуговує тільки судовій владі”. Покарання повинно накладатися виключно правовим шляхом на основі судового вироку. Допускав винятки з цього правила – карні повноваження у руках законодавчої влади в окремих державах щодо притягнення до відповідальності міністрів; надзвичайні повноваження – покарання в руках адміністративної влади в умовах воєнного стану чи стану облоги [504, с. 264].

2. Адміністративне судочинство – адміністративна влада є державним органом, здійснює свою діяльність відповідно до цілей держави. Мислитель звертав увагу на небезпеку зловживання владою адміністраторами, тоді інтерес та мета, якої вимагає держава стане сильнішим від прагнення зберегти право [504, с. 266].

Зміни і доповнення до тексту Конституції України були обумовлені реформуванням системи судів та Конституційного Суду України згідно з прийнятим Законом України “Про внесення змін до Конституції України” (щодо правосуддя) від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII. Запропоновані зміни до судового порядку представництва державних інтересів коло осіб від довірительів має уже інший суб’єктивний склад.

У частині другій підпункту 11 пункту 16 “Перехідних положень” Конституції України міститься конкретизація здійснення представництва в судах виключно прокурорами або адвокатами органів державної влади та органів місцевого самоврядування, що можна розцінювати, за твердженнями А. Селіванова та В. Карпунцова, “з 1 січня 2020 р. як заборону для інших компетентних правознавців”. Автори привертають увагу до критичної полеміки у наукових та професійних колах юристів щодо зазначених питань реалізації конституційних змін, наполягають на необхідності по суті нового науково-практичного погляду, “оскільки вже існують нові ідеї, які виникли за конституційним порядком щодо запровадження спірного інституту виключного для публічної влади судового представництва прокурорів та адвокатів” [470, с. 6-7].

3. Політичне судочинство – завданням є “внести момент правости, засіб безстороннього судового вирішування на те поле, на

яким відбувається не закрита гра сил та інтересів суспільних груп” [504, с. 268].

3.1. Конституційне судочинство – завданням є “запевнити дійсність конституційних постанов на випадок, коли б існували заперечуючі їх постанови неконституційного законодавства”. Виокремлював два підходи у цьому питанні: 1) надання звичайним судам повноважень розглядати законні постанови на відповідність їх конституції, не застосовувати закони, що суперечать основному закону (цей підхід практикують держави Америки); 2) створити окремий вид судочинства для справ, оснований на конституційному законодавстві (зазначений підхід використовує Австрія) [504, с. 269].

3.2. Судочинство у справах відповідальності міністрів та верховної влади – “політичну відповідальність” мислитель розумів як “простий наслідок обставини, що правительство не має за собою більшості, воно мусить уступити не наслідком відповідальности за доконані вчинки, тільки з огляду на неможливість проводити свою лінію політики в майбутньому”. Відповідальність міністрів та верховної влади – “відповідальність за доконані вже вчинки, за провини у виконанню обов’язків” [504, с. 271].

3.3. Виборче судочинство – до компетенції належить вирішувати питання щодо “правовості” виборів не зацікавленій стороні, створивши для даного рішення формальні умови об’єктивності, усунувши партійно-політичні не правові міркування [504, с. 274].

3.4. Інші види політичного судочинства – незалежно один від одного цей вид судочинства (“піддання правосуддю самого партійного життя”) зустрічається як у Америці, так і у Європі, доводив В. Старосольський [504, с. 275, 276, 277].

4. Судочинство в “компетенційних” спорах – при існуванні різних видів судочинства, виникають ситуації, коли у конкретних випадках існує невпевненість до якого з видів судочинства належить справа. Виникають “компетенційні конфлікти” між судами. В. Старосольський розрізняв негативний компетенційний спір – “з поміж судів ріжного роду кожний визнаватиме себе не покликаним, некомпетентним судити в якійсь конкретній справі”, позитивний

компетенційний спір – “кожний суд визнаватиме себе компетентним”. Такі види спорів можуть виникати між будь-якою судовою й адміністративною владою; вони мають вирішуватися виключно з позицій права, тому й виникла, на думку вченого, потреба зазначеного особливого виду правосуддя [504, с. 277].

Будучи практикуючим адвокатом, В. Старосольський відстоював інтереси підсудних у цивільних і кримінальних справах. З-поміж підзахисних були люди різної національної приналежності (українці, поляки, євреї), що належали до різних соціальних верств. Як зазначають Ю. Древницький та І. Василик, значна кількість судових процесів була пов’язана з українцями в Другій Речі Посполитій, що визначалися представниками національної меншини, права якої зневажалися. В умовах відсутності української державності вчені пропонують розглядати адвокатську практику В. Старосольського як “елемент служіння нації” [159, с. 95].

Наведені міркування потребують подальших досліджень та висновків, адже в сучасний період розвитку можливість безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав унеможливорює позитивний результат без професійної правничої допомоги на яку кожен має право, чим, власне ускладнюється доступ до правосуддя, проте підвищується гарантія на справедливий суд. Якщо мова йде про “професіоналізацію” правової допомоги, то у даному випадку держава повинна забезпечити будь-якій людині, у якої виникає така потреба, можливість надання безоплатної правової допомоги на професійній основі фахівцем. В умовах, коли значна частина українського народу живе за межею бідності і, навіть, Президент України П. Порошенко 5 лютого 2019 р. [426] озвучивши цей факт, одним з основних завдань визначив “подолання бідності, створення потужного платоспроможного попиту всередині держави, що зміцнить основи державності”, на практиці виникає ситуація, коли малозабезпечені люди, сільське населення позбавлені можливості реально захистити свої права. Натомість варто піти шляхом підвищення правової обізнаності населення, правових можливостей народу, бо ще І. Франко застерігав, коли відбувається “парадування європейськими формами при основній малоосвітності

та некультурності” не можливо реально оцінити суть будь-яких процесів.

29 січня 2019 р. Президент України П. Порошенко, виступаючи на форумі “Від Крут до Брюсселя. Ми йдемо своїм шляхом”, наголосив: “Ми зберегли Україну, зберегли нашу незалежність і заклали міцний фундамент для потужної європейської держави”. А досягнута нині в Україні макроекономічна стабілізація та відновлення зростання створили основу для початку наступу проти бідності, яка, можливо, є не меншим ворогом, ніж Росія, додав Президент [113, с. 2].

В той же час Г. Калачова в “Економічній правді” (6 лютого 2019 р.) зауважила, що статки трьох найбагатших українців перевищують 6% ВВП країни, про що заявив віце-президент Світового Банку, який опікується країнами Європи та Центральної Азії. Без реформ Україні знадобиться п’ятдесят років, щоб досягти рівня Польщі. Серед факторів, які обмежують зростання України, віце-президент Світового Банку назвав: 1) пізній початок реформ; 2) гонитва за рентою (надлишковими доходами); 3) недостатнє прагнення до верховенства права. Україні потрібно провести пріоритетні реформи, серед яких після необхідності скорегувати фінансову політику, поліпшити логістику, скасувати мораторій на продаж сільськогосподарських земель на четвертій позиції у пріоритетності стоїть зміцнення судової системи.

Творчість українських вчених-емігрантів ламала стереотипи щодо того, що українці не здатні осмислити як локальні, так і глобальні, загальноєвропейські і світові державно-правові та цивілізаційні процеси. Це було особливо актуально у період між Першою та Другою світовими війнами, коли українському народові відмовляли у праві не лише на державницьке існування, але й на національну гідність, культуру тощо.

На основі дослідження наукового доробку українських правників у еміграції міжвоєнного періоду, в частині розуміння ними ролі і значення судової влади у контексті нового правопорядку в Україні, констатуємо важливість реалізації принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову як запоруки забезпечення свободи людини й громадянина. Держава

зобов'язана забезпечити громадянам дієвий і доступний рівень правового захисту, справедливий суд.

4.2. Історичний розвиток судоустрою і судочинства на території України у працях істориків права

З моменту проголошення українського народу самостійним і незалежним, останній спостерігає постійні зміни у судовій системі, проте доступ до правосуддя, правова допомога, захист прав громадян продовжують залишатися на вкрай низькому рівні. Кожна наступна реформа у цій сфері здійснюється на засадах незалежності й неупередженості судів і суддів, наближенні до міжнародних та європейських стандартів, що в першу чергу залежить від якості цих стандартів у національному праві.

Нарешті стає реальністю судова реформа, на яку очікує українське суспільство. У рамках перебудови системи правосуддя Верховна Рада прийняла ряд законів, зокрема 15 лютого 2015 р. Президент України підписав Закон України № 192-VIII “Про забезпечення права на справедливий суд”, 2 червня 2016 р. вступив у дію Закон України № 1403-VIII “Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів”, Закон України № 1404-VIII від 2 червня 2016 р. “Про виконавче провадження”. 13 липня 2017 р. Президент України П. Порошенко підписав Закон України “Про Конституційний суд України” № 2136-VIII, який визначає порядок організації та діяльності Конституційного Суду України, статус суддів Конституційного Суду України, підстави і порядок звернення до нього, процедуру розгляду ним справ і виконання його рішень.

3 жовтня 2017 р. Президентом підписаний Закон № 2147-VIII “Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства та інших законодавчих актів”.

Серед основних нововведень вирізняється визначення Верховного Суду як єдиної касаційної інстанції в Україні для введення нового порядку розгляду ним справ. Згідно Закону у судовій сфері створено єдину систему електронного судочинства. Судові процеси стали відкритими. Дозволено відео зйомку та онлайн-трансляцію. Зміни торкаються апеляційних та місцевих судів, зокрема атестації та оновлення суддівського корпусу. У планах передбачено запровадження суду з інтелектуальної власності й, можливо, антикорупційного суду.

У працях істориків української державності та права проаналізовано особливості становлення та функціонування судової організації і судочинства на основі давніх правових пам'яток в українській історії. Їх дослідження містять цікаву інформацію про різні сфери державно-правового життя українського народу, зокрема, про процеси виникнення суду і судової діяльності, а тому є цінним вкладом в українське право.

Історія українського права поділяється на окремі періоди, що відповідають моментам державності чи бездержавності українського народу, межі яких дозволяють з'ясувати історію українського судового устрою, виникнення і розвитку діючих правових норм.

У період княжої України-Руси існували світські суди – Княжий суд, Вічевий суд, Громадський або народний суд, Приватні суди, Духовні суди (Церковні) [390, с. 11-14].

А. Яковлів вказує на наявність деяких норм первісного суспільства примітивного характеру у порядках, за якими здійснювалися судові дії (процес) в Руській Правді. Правник згадує про інститут кровної помсти, що вважався беззастережним обов'язком всіх родичів потерпілого. Він відзначав існування положень, на ґрунті яких у майбутньому розвитку держави й суспільства виникло копне судочинство.

Княжий суд належав до компетенції князя як верховного судді. За окремим дорученням від його імені суд здійснювали урядовці – тивун або тіун; ябедники, детські, отроки, писці. Судові розгляди справ відбувалися в столиці, княжому дворі, в різних місцевостях у межах території держави в контексті інституту об'їзного суду, де

зупинявся князь чи вищезначені судові органи. Існували провінції постійні княжі суди [390, с. 11-12].

Вічевий суд спочатку вирішував різноманітні проблеми і спори (політичні, кримінальні, цивільні), а з розвитком держави – лише найзагальніші справи важливого значення (справи проти князів і членів їх родин, державних урядників) [390, с. 12].

Одна з сучасних концепцій щодо співвідношення влади князя та віча ґрунтується на тому, що уся повнота влади в князівстві належала князю [514, с. 71].

За словами правника Р. Лащенка “скликати віче міг кожен громадянин, скликати віче без поважних причин було просто небезпечно, бо ті, хто хотіли використати народне зібрання в особистих цілях..., при невдачі тяжко розплачувалися перед народом за це” [289, с. 87]. Дослідник констатує, що невідомим є механізм прийняття рішень на вічі, про те, підтримуючи Костомарова, вважає, для законності постанов на народних зборах потрібне було одноголосся. Р. Лащенко писав, що даючи можливість висловити думку кожному громадянину, віче прагнуло об’єднати всі міркування в єдиному прийнятному положенні та винести відповідну постанову. З його погляду, віче володіло всією повнотою влади, тому на ньому вирішувалися найважливіші державні справи, а також питання, що стосувалися всього народу [289, с. 88].

Окремі науковці сьогодні стверджують, що все управління в Київській Русі перебувало в руках князя, його двору, намісників, урядників, більшість з яких виконувала свої функції, в тому числі й судові, як додаткові до основних повноважень на підставі відповідного доручення князя [514, с. 69].

Існував народний суд, і, за словами Р. Лащенка, це був вияв свободи народу в напрямі організації незалежного від князівської влади суду для забезпечення порядку у державі, оскільки суд князя та його тивунів “далеко не уявляв з себе організації, яка охоплювала б під свій присуд масу тогочасного населення”. Учений на основі відомих досліджень, припустив, що “на всьому протязі обнятому українським племенем, в крайньому разі у відомих нам ближче “руських” його межах, в XVI – XVII століттю ми бачимо

якісь територіяльні організації досить великих розмірів, що охоплювали у свій район по декілька великих заселених місць, себ-то розмір їх мусів би приблизно відповідати розміру сьогочасної волости...– пише правник, – не має відомостей про жодні інші функції організації, крім судової і тому можна назвати ці союзи судовими органами” [289, с. 117].

Р. Лащенко твердо переконаний, що копні суди литовсько-польського періоду і доби Руської Правди перебувають у тісному генетичному зв'язку. Копи відносяться до старовинних слов'янських інституцій [289, с. 117].

Я. Падох вказує, що народний суд спочатку функціонував як єдиний судовий орган, пізніше – паралельно з державними судами. Суд у межах “судової громади” верві був основним видом народного суду. До його складу входили визначні громадяни (судні мужі), старці або добрі люди, верховний староста як обраний голова суду. Розмежування повноважень між княжими й народними судами не було [390, с. 12].

Вервні та копні суди до аналогічних правових інститутів не зараховує сучасний дослідник М. Бедрій. Попри зв'язок обох, оскільки копні суди (XIV – XVIII ст.) були правонаступниками вервних судів (IX – XIV ст.), різниця їх зумовлена історичними обставинами, підсумовує учений, загальним розвитком судового устрою і потребою “погодження окремих норм українського звичаєвого права з правом держав-колонізаторів” [43, с. 160].

Приватні суди були покликані розглядати справи щодо залежного населення – невільників, холопів, частково поневолених (закупів). До приватного судочинства зараховують також владу батька над своїми дітьми [43, с. 13].

Церковні суди існували на території України ще до хрещення Русі. Вони функціонували при єпископських урядах, підпорядковуючись канонічній владі єпископа. Юрисдикція судів поширювалася на церковних осіб – родини духовенства, церковну прислугу, особи, якими опікувалася церква (каліки, хворі, ізгої та ін.) і церковні справи – злочини проти віри, зневага до церкви й святих місць, злочини проти подружжя, аморальні й скандальні вчинки та ін. [390, с. 13-14].

В українській правовій психології і в уяві право повинно бути правдою. С. Шелухін цитував норми Руської Правди (переважно звичаєвого права) [680, с. 4], так, якщо наймит втече від пана, звертаючись до князя або судді зі скаргою на пана, то його не слід карати, а варто здійснити справедливий суд. Це, на думку правника, нормативний припис правового мислення. У Руській Правді вчений знаходить досить розвинений юридичний погляд на судові докази, вимогу віднайти внутрішню правду і справедливість для матеріального права. Знаходить виразне поняття про честь і кваліфікацію образ за зовнішніми і внутрішніми прикметами, достатньо розвинену систему родинного, спадкового договірною права [601, арк.110].

Під час аналізу Руської Правди С. Шелухін не знайшов ні слідів на вирішення судових процесів боєм сторін, свідків, найнятих для того бійців. Учений дійшов до висновку, що попередній розвиток того права, яке міститься в Руській Правді, є не в московському праві, а в українському праві, елементи якого увійшли в Грамоту Казимира 1457 р., в Судебник Казимира 1468 р., у Грамоту Олександра 1494 р., у Литовський Статут 1529 р. та інші пам'ятки українського права, які цілком свідомо ігнорувалися російськими вченими під час вивчення Руської Правди [601, арк. 110].

І. Бойко та М. Бедрій слушно зауважують, що реформування судової системи в Україні вимагає, у тому числі, і аналізу діяльності копного суду та порядку здійснення копного судочинства на українських територіях [58, с. 33-34].

У XIV ст. в межах України виник правовий інститут копного суду, який у своїй діяльності застосовував норми українського звичаєвого права. Копний суд був звичаєво-правовим інститутом, сформувавшись унаслідок зміни та розвитку суспільних відносин і підвищення рівня правової свідомості українського суспільства. Інституту копного суду передували вервні судові громади, що характеризуються окремими спільними рисами, однак існувало чимало відмінних ознак, які детально дослідив М. Бедрій, дійшовши висновку, що у XIV ст. копний суд став незалежною

інституцією, яка користувалася винятковим авторитетом серед народу [43, с. 160].

А. Яковлів дослідив побудову та компетенцію копних судів, диспутував з попередніми вченими, що займалися означеними питаннями, детально проаналізував і дав визначення “копної околиці”, схарактеризував процес у копному суді, з’ясував обставини зникнення копних судів в Україні, що обумовлено передусім, стверджує Т. Маньгора, зміною соціально-економічних умов побуту та тогочасних уявлень політичної влади щодо функцій органів забезпечення охорони та правопорядку [326, с. 144].

Правник А. Яковлів зазначав, що компетенція копних судів не була чітко означеною. Виключенням стали злочини проти держави й порядку управління, політичних (публічних) справ, карних і цивільних справ, що виникали в середовищі населення сіл. Повноваження копного суду поширювалися на усіх мешканців околиці, різноманітні суспільні верстви. Учений ознайомився з документами, де мова йшла про відмову панів, шляхти, іноді міського населення та євреїв “брати участь у копі, посилаючись на своє право, на свій стан чи на окремі привілеї” [718, с. 4].

Копне право мало внутрішню систему (норми, інститути), що забезпечувалася механізмом судового захисту – копними судами. Деякі норми копного права розвинулися наступних формах козацького, карпатського звичаєвого права, окремі норми – стали частиною майбутнього законодавства. Копне право посіло першорядне місце в історії українського права, ґрунтовно вплинуло на українську правову традицію та правову культуру й свідомість [42, с. 366].

У період функціонування копних судів у Литовсько-Руській державі законодавство й судочинство не розмежовувало поняття карного злочину та цивільної шкоди. А. Яковлів у своїх працях пише: “з карного вчинку ще не виділено було елементу публічного, на злочин дивилися не з точки зору порушення загально-громадської небезпеки та державного правопорядку, а з точки зору степені матеріальної шкоди, зв’язаної з карним вчинком”. Державні органи не надавали допомоги потерпілому (не втручалися у його справи пов’язані з вчиненням злочину), з власної ініціативи

держава не переслідувала злочинця, не виступала в суді з публічним обвинуваченням, а “залишала цю акцію на волю скривдженого” [718, с. 4].

Так, потерпілий самостійно ініціював процес – “мусів сам своїми засобами переводити розшук злочинця-шкідника, лице, свідків та інші доводи, мав право піймати злочинця і на суд поставити”; виступав у суді з обвинуваченням. Обрані судді заслуховували сторони і свідків; значення суду зводилося до винесення рішення у справі та призначення покарання [326, с. 145; 561, с. 231-232].

У випадках, якщо потерпілий не зібрав належної інформації і не зміг самостійно знайти правопорушника, підкреслював А. Яковлів, то “зібрана ним копа ставала йому на допомогу” та разом із потерпілим у визначений спосіб проводила розшук винного та попереднє слідство. Якщо правопорушник став відомим і був присутній, то спочатку заслуховували потерпілу сторону, яка звернулася до суду: “про фактичні обставини спорної справи, вказував на підозрілу особу, на свого шкідника та підпирав своє обвинувачення слушними доводами”. У разі абсолютної ясності й переконливості судового доведення, відповідач повинен “вивід слушний з себе чинити”. Далі тривав допит свідків; у разі доведення злочину правопорушник зізнавався у скоєному, а “копа виносила присуд, вказання, декрет” [717, с. 5].

На підставі зібраних доказів, підкреслював А. Яковлів, суд приймав рішення або передавав справу до “суду городського, який для копного суду був вищою інстанцією” [717, с. 6].

Судовому процесу в означений період відповідали процесуальні інститути сформовані звичаєвим правом, зокрема “гоніння слідом, свод, сочення, заклик на торгу, рота-присяга, лице”. Такі процедури підкріплювалися вчиненням певних обрядів [326, с. 145; 561, с. 231-232].

Т. Маньгора, на основі праць А. Яковліва, проаналізувала застосування обрядів у судовому процесі як прикладу широкого ужитку звичаєвого права. Дослідниця доводить значимість обряду як гарантій публічності права, участі у судовому процесі різних

суспільних верств, а не виключно сторін та осіб, що мають інтерес у справі.

Отже, розпочнемо з цікавого обряду гоніння слідом – це дії щодо пошуків правопорушника у судовому процесі ще в період Київської Русі. Потерпілий, пише Т. Маньгора, розшукував сліди особи, що заподіяла шкоду, потім знаходив свідків, найближчих сусідів, випадкових осіб, з якими прямував по віднайдених слідах. Слід мав привести до чийогось маєтку; обов'язком власника було показати правопорушника чи його сліди, щоб зняти з себе підозру. У випадку відмови останнього вчинити означені дії, його вважали винуватим, а особа, чиє право порушено здійснювала обшук господарства. Якщо крадені речі були знайдені, то потерпілий із свідками звертався до суду. У разі, коли сліди вели в чуже село, потерпілий із свідками вимагали видачі злочинця, при відмові, село зобов'язане було сплатити винагороду як потерпілому, так і князеві чи суду [326, с. 145].

Обряд своду, характеризується схожістю з обрядом гоніння слідом, зокрема потерпіла сторона з свідками вели пошук украденої речі у добросовісних набувачів. Такі дії завершувалися, у разі виявлення речі у третього власника, останній зобов'язаний повернути річ без відшкодування її вартості, водночас набував права розшуку правопорушника по сводах [326, с. 145].

Оригінальним є наступний обряд лице – потерпілий вказував на особливі прикмети, тілесні ушкодження. Дослідниця виокремлює процедуру приведення до присяги у судовому процесі – одна сторона давала згоду здійснити присягу в релігійній установі, а друга – приводила, так би мовити, до присяги. Зазначений обряд зберігся і в сучасний період [326, с. 145].

Термін “копна околиця” дозволяє з'ясувати як організовувалася територіальна підсудність копних судів, визначити місце, де проводилися засідання копних судів. “...Територія, на яку поширювалася чинність копного суду, так звана копна околиця, відігравала важливу роль в копному процесі, – констатував А. Яковлів, – адже вона не тільки встановлювала компетенцію копного суду з точки погляду осіб і території, але разом з тим

встановлювала і склад копного зібрання, копного суду” [326, с. 144-145; 715, с. 19].

Учений убачав спільні риси, певну аналогію між литовсько-руським судовим устроєм та старочеським судочинством. Так як і у чеського народу, так і в Київській Русі, пізніше в Литовсько-Руській державі судові функції належали спочатку громаді, далі вічу, пізніше князеві та його урядовцям, потім суддям за участі представників народу, і, нарешті – суддям за участі окремих привілейованих суспільних верств. А. Яковлів порівнював судовий устрій Чехії XIV – XVI ст. та Литовсько-Руської держави XVI ст. Прийшовши до висновку, що судова влада обох держав має подібні ознаки, вчений зокрема навів такі факти: “...вищому земському суду чеському відповідає почасти по складу, почасти по компетенції вищий господарський суд панів – ради; чеські місцеві суди і поправи відповідають литовським судам земським і городським”. Правник вказував, що в Чехії і Литовсько-Руській державі існували спеціальні суди, зокрема “двірський, межний – підкоморський..., суди міщанські в містах з Магдебурзьким правом та суди панів над їх підданими” [706, с. 62].

З урізноманітненням суспільних відносин, появою писаного законодавства, кодексів “виникла потреба допомоги на суді сторонам через юридичних дорадників та оборонців”. А. Яковлів підкреслював, що і в чеському і в литовсько-руському процесі дозволялася участь таких представників, а саме: “речників, поручників, прокураторів, особи “умоцovanі”. Сторони у процесі надавали їм повне право вести справу в суді, отримувати перемогу чи програш [706, с. 65].

Найвидатніша пам’ятка права – Литовський статут, писав А. Яковлів, укладався та перероблявся під значним впливом старочеського права і чеського ділового мовлення. Редактори застосовували правові акти старочеського права, доводив учений. З чеського права було запозичено багато правових норм і юридичної термінології. Правник також констатував чеські впливи в литовсько-руському процесі, зокрема, крім спільності обох процесів щодо давніх процесуальних інститутів, він виявив уживання чеських процесуальних термінів [706, с. 79].

Щодо мовних впливів, то науковець спостерігав, як вони здійснювалися безпосередньо “через литовських, українських і білоруських письменних людей, переважно тих, що займали офіційне становище в Литовсько-Руській державі, а також і через чехів, що перебували на Литві і на Україні та були ознайомлені з місцевою офіційною мовою”. Відбувалися й опосередковані впливи, як стверджував А. Яковлів, через Польщу, польський королівський двір, урядовців, панів та шляхти, які в XVI – XVII ст.ст. перебували під значним впливом чеської мови й користувалися нею як мовою міжнародного значення [706, с. 79].

А. Яковлів вказував, що при польсько-литовській владі діяла система “статутових” шляхетсько-станових судів: земських – для цивільних справ, гродських – для карних, підкоморських – для межових та земельних, на чолі з вищими апеляційними судами у Вільні та Любліні. У містах, де діяло Магдебурзьке право існували міські суди Магдебурзького права. Загальним діючим законом був Литовський статут третьої редакції 1588 р. на “руській мові”, ним керувалися суди у своїй діяльності [720, с. 15].

Коли постала Українська козацька держава система статутових судів була ліквідована, натомість виникають козацькі суди: сільські, сотенні і полкові на чолі з головним апеляційно-ревізійним трибуналом – Генеральним судом. Ці суди до 1730 р. функціонували спільно з міськими судами Магдебурзького права [720, с. 15].

В. Липинський наголошував на усвідомленні української влади того періоду (Б. Хмельницького) необхідності формування українського законодавства, втому числі для того, щоб мати змогу контролювати процес стихійного поділу землі в Україні, в іншому випадку державу очікуватиме руїна [309, с. 139-140].

Законодавство, яке було чинним до повстання Української держави, продовжувало діяти, оскільки через тривалі війни, брак часу, кадрів і відповідних умов було проблематично творити нові національні закони. Як стверджував А. Яковлів, це було підтверджено в договорі Б. Хмельницького з Московським царем 1654 р, де цар визнавав незалежність законодавства й суду “по тим

правам та привілеям, що були дані їй польськими королями та великими князями литовськими” [720, с. 16].

В. Липинський констатував, що давнє козацьке звичаєве право стало основою нового українського публічного права (конституційного, кримінального). Проте, стверджує мислитель, якщо мова йде про цивільне право, то давньому козацькому звичаєвому праву не був відомим інститут приватної власності на землю, таким чином, не встигло витворитися належне цивільне законодавство [309, с. 139].

Законні підстави України для права приватної власності на землю встановилися у формі окремого шляхетського цивільного права й судочинства, які сформувався, на думку В. Липинського, під впливом західного римського права [309, с. 140].

Скасування польської судової системи та заснування козацьких судів, з погляду А. Яковліва, зумовило об'єднання й поширення чинності і Литовського статуту 1588 р., і Магдебурзького права, яке застосовували не лише міські, а й козацькі суди. З розвитком суспільних відносин, а також втратою у війні досвідчених суддів, козацькі суди на початку XVIII ст. зіштовхнулися з труднощами. Найкращими знавцями чинного законодавства залишилися судові писарі, які “підшукували й цитували правні норми для суддів” [720, с. 17].

В цей період сотенні суди очолювали сотники, а полкові – полковники, зауважував А. Яковлів, які зосередили в своїх руках адміністративну, військову й судову владу в округах. Це надавало можливість для перевищення владних повноважень і зловживання правосуддям. Правник, проаналізувавши історичні факти, доводив, що тогочасне населення (маловпливове, незаможне козацтво, міщани, селяни) значно частіше подавало скарги на зловживання у судах всемогутніх полковників, сотників, на надмірну підтримку останніми своїх родичів, верхівку козацької старшини, на затягування процесів, накладання високих стягнень на користь полковників (“вина панська”) та суддів (“іноді конфіскація всього маєтку”), неправильне застосування закону до аналогічних справ, про хабарництво. Нарікання народу спрямовувалися і на Генеральний суд, про що, завдяки розвинутій агентурі знав

московський уряд, який використав незадоволення широких верст населення зловживаннями окремих представників козацької старшини та реалізував план щодо обмеження автономних прав України – засновувалася “Малоросійська колегія”. За словами А. Яковліва, це був орган, до повноважень якого належали функції апеляційного суду, адміністративного, фінансового контролю, але “чисто московського по формі й персональному складу” [720, с. 17].

Після смерті Петра I і ліквідації Малоросійської колегії, українські очільники (гетьман Апостол) звернулися до Москви з проханням, щоб “український народ судився по своїм правам у своїх судах через вибраних народом суддів”. В 1730 р. була здійснена реформа судової системи. Генеральний суд було реорганізовано, постала колегія у складі 6 осіб (3 – українці, 3 – росіяни), главою суду став гетьман. Суди в містах, де діяло Магдебурзьке право, стали відокремлені від сотенних та полкових судів та підпорядковано “Канцелярії Магістратського Правління Малоросійських справ” [720, с. 18].

Правник А. Яковлів, дослідивши практику козацьких судів, висловлював міркування, що “непорядки козацьких судів залежали не стільки від змісту Литовського Статуту чи Магдебурзького права, скільки від неправильного їх тлумачення не фаховими суддями, від необмеженими свободами заміняти норми одного кодексу на протилежні норми других кодексів, а також від не знання мови на якій були написані діючі закони, та недостачі на місцях друкованих видань Литовського Статуту й Магдебурзького права для задоволення потреб козацьких судів і населення” [720, с. 19].

До Магдебурзького права звертався Р. Лашенко. Вчений залишався переконаним, що справді Магдебурзьке право є частиною українського права, в той же час мислитель відзначав, що “норми чужого, нав’язаного населенню наших міст, права мусіли викликати цілу “революцію” в місцевих взаємовідносинах, бо норми цього права не мали нічого спільного з нормами права звичаєвого, національного, на підставі якого правувалися до того українські міста... На підставі норм права Магдебурзького місто

цілковито відривалось від своєї округи, і його населення залишалось у своїх городських стінах зі своїми виборними на німецький зразок властями – бурмистрами, радами і лавами” [123, с. 362].

А. Яковлів подав систематизований виклад правових норм у проекті Кодексу 1743 р., який мав на меті кодифікувати українське право, але не отримав офіційної санкції з причин щодо яких існують два погляди, зазначав правник: по перше, недбале ставлення російської влади до кодексу та незнання Литовського статуту й німецького права, через що і неможливість належної перевірки й винесення рішення щодо даного проекту; по друге, з причин опозиційно налаштованих національно-консервативних кіл козацької старшини, яка не бажала втрачати Литовський статут, що забезпечував їй права і привілеї шляхетського стану [720, с. 34].

В. Липинський писав, що польське, а разом з тим українське цивільне судочинство “обіймає за Гетьмана Хмельницького ті маєтки, що належать до старої шляхти, церков та монастирів, і поширюється воно зараз-же на ті володіння “городового” козацтва, що на шляхецьке право приватне цілими масами власне за часів Хмельницького переходить” [309, с. 140].

А. Яковлів вперше поставив питання, чому проект кодексу не був офіційно затверджений. Т. Гошко стверджує, що посилаючись на праці М. Василенка, О. Кістяківського, І. Теличенка, правник з’ясував, що документ не став санкціонованим державою не з вини російського уряду чи браку в Сенаті кваліфікованих кадрів, а через позицію української сторони [123, с. 365].

А. Яковлів систематизував основні принципові правові положення кодексу, що дозволяє ознайомитися із загальним змістом та правовими ідеями в Україні XVIII ст., тому що кодекс, за словами вченого, набув значного поширення в Україні, зокрема на його основі вивчали українське право, ним користувалося, як авторитетним і досконалим підручником-коментарем до Литовського статуту й Магдебурзького права, не одне покоління правників.

Вважаємо за доцільне подати систему судів, наведену у проекті Українського Кодексу 1743 р. “Права по которым судился малороссийский народ”. До загальних судів належали:

1. Сільські суди – до їх повноважень відносився розгляд дрібних цивільних та карних справ, які виникали у селах, в тому числі і в середовищі рядового козацтва не приписаного до сотні. До складу суду входили представники козацтва (сільський отаман, кілька козаків), представники селянства (сільський війт, кілька селян). Це була так звана змішана сільська колегія. А. Яковлів пише, що “в порядку апеляційному сільські суди підлягали: у справах козаків – судові тієї сотні, до якої належало село, а для селянських справ – ратушному судові ближчого міста чи містечка тієї ж сотні” [720, с. 168].

2. Ратушні суди – “існували в неупривілейованих містах та у містечках на Магдебурзькому праві”. До їх повноважень, як судів першої інстанції, належав розгляд справ міщан і посполитих селян, що постійно проживали у містах. Як суди другої інстанції були покликані вирішувати справи в порядку апеляційного оскарження рішень сільських судів у справах посполитих селян [720, с. 168].

3. Магістратські суди – як судам першої інстанції їм були підсудні міщани й “посполиті селяни”, що постійно проживали у містах. Судова колегія магістратського суду складалася з війта (керівник місцевого управління чи самоврядування Литовському князівстві, Польщі, Україні), райців (члени ради магістрату, яку обирало населенням міста і вона відповідала за дотримання діючого законодавства та мала також ряд інших повноважень), бурмістрів (вищий керівник міста з адміністративною і судовою владою в містах з Магдебурзьким правом, голова магістрату міста), лавників (члени судової колегії, які володіли повноваженнями вирішувати карні й окремі цивільні справи у містах магдебурзького права). “Апеляційною інстанцією для магістратських судів, – вказував А. Яковлів, – були суди полкових канцелярій тих полків, в окрузі яких знаходилися упривілейовані міста” [720, с. 168].

4. Сотенні суди – існували в кожному окрузі сотні. Розглядали справи, що виникали між сотенною старшиною або козаками сотні (як суди першої інстанції). Розглядали справи в порядку

апеляційного оскарження рішень сільських судів (як суди другої інстанції). Судова колегію цього суду складалася з сотника, міського отамана, міського писаря, сотенного осавула й хорунжого.

5. Полкові суди – склалися з “полкового судді, кількох членів полкової старшини та заслужених значкових товаришів”. Їм, як судам першої інстанції, були підсудні цивільні та карні справи полкової старшини, сотників полкових сотень, значкових товаришів полку. Як суди другої інстанції розглядали справи в порядку апеляційного оскарження рішень сотенних та ратушних судів полкового округу.

6. Полкові канцелярії, як суди другої інстанції, здійснювали розгляд справ в порядку апеляційного оскарження рішень полкових і магістратських судів.

7. Генеральний суд, один у Козацькій державі; до складу входили два генеральні судді, члени генеральної старшини та правники. Як суд першої інстанції розглядав справи “членів генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів”. Як суд другої інстанції розглядав справи в порядку апеляційного оскарження рішень полкових канцелярій [720, с. 169].

Військова генеральна канцелярія – найвищий судовий орган Козацької держави. До його складу входили: гетьман як “президент найвищого суду”, члени генеральної старшини. До компетенції найвищого судового органу держави входив остаточний розгляд справ в порядку апеляційного оскарження вироків Генерального суду. В окремих, виняткових випадках, які не були чітко визначеними у проекті кодексу, як зауважував А. Яковлів, рішення Генеральної канцелярії можна було оскаржити російському цареві в апеляційному порядку [720, с. 169].

До спеціальних судів відносилися судові інстанції, що володіли обмеженими повноваженнями відповідно до предмету спору: Третейський суд (розглядав не складні цивільні справи, які швидко можна було вирішити шляхом примирення сторін), Полюбовний мировий суд (розглядав усі цивільні справи, окремі види карних справ, які могли бути вирішені через мирову угоду), Духовні суди (розглядав справи церковно-релігійного характеру, в тому числі щодо розлучення подружжя), Ярмаркові або торговельні суди

(справи цивільно-правового характеру, що виникали під час ярмарку чи торгу й пов'язані з торговими операціями належало розглядати спеціальним колегіям міських судів (магістратських, ратушних), до складу яких входили представники від купців) [720, с. 169].

Українська законна підстава для приватного права власності – це була велика перемога Б. Хмельницького, вказував В. Липинський. Така перемога, сформувавши окреме українське цивільне право, “тільки одно це право від усіх обмежень московських оборонить”. Після ста років, писав мислитель, у формі окремого “малоросійського” законодавства, але на базі старого шляхетського цивільного права закріпиться, давши правові підстави існування українських землевласників, давши українському народу єдину силу “об яку всі наскоки азійських кочових орд і всі підбої Заходу розбилися і розбиваються” [308, с. 140].

Територія Української держави була підпорядкована різним політичним режимам, зокрема Польського королівства, Великого князівства Литовського, Російської імперії, Австро-Угорщини, Речі Посполитої та ін. [388, с. 60]; це неодмінно позначалося на функціонуванні українських судів і здійсненні ними судочинства, тому система організації українських судів і судочинства характеризувалася прикметними якостями політико-правового устрою окремої держави та її політикою щодо України.

Отже, у дослідженнях українських правників у еміграції, історія українського судоустрою та судочинства постає однією з центральних тем. Доробок учених присвячений українській судовій системі та звичаєвому процесуальному праву, яке в процесі власного розвитку та під впливом чужоземної традиції набувало нових форм, але в той же час зуміло зберегти базові цінності притаманні народу – пошук і віра у правду, справедливість, виразне поняття про честь та багато інших положень, що потребують подальшого ґрунтовного вивчення.

4.3. Принцип незалежності судді і суду як гарантія реалізації прав громадян на справедливий суд

Дослідження принципу ефективної діяльності суду, основоположних засад незалежності судів і суддів актуалізує науково-теоретичні напрацювання українських правників у еміграції у 1920-30-ті рр., дозволяє застосовувати вчення та прикладну практику минулого. Для творення правової держави, громадянського суспільства значущою є проблема реформування судової системи. У сучасний період відбувається становлення державних, правових, політичних інститутів в Україні, тому цінним стане аналіз проблем здійснення авторитетного й неупередженого правосуддя, місця судді у суспільстві й державі, що відобразилося у науковому доробку українських правників в еміграції. Правові вчення українських учених-правників вимагають комплексного історико-правового аналізу й усвідомлення з метою їх адаптації до сучасної державно-правової дійсності.

Судова влада, як одна з гілок державної влади, покликана здійснювати правосуддя в інтересах всього суспільства і є однією з форм реалізації державного суверенітету [416, с. 71].

Судова влада, вмонтована у державний механізм, в сучасному суспільстві повинна стати арбітром у спорах між учасниками суспільних відносин, ставши ефективним засобом примирення та вирішення соціальних протиріч. У такому підході сучасні науковці знаходять основну соціальну цінність правосуддя і ключову причину, через яку суб'єкти соціального життя визначають зміст судової влади [126, с. 248].

Судова реформа повинна дозволити сформувати незалежну гілку державної влади, адже пріоритетним на сьогодні є захист політичних, громадянських, соціальних, економічних прав і свобод громадян відповідно до Конституції України та міжнародних нормативно-правових актів.

Із зародженням права виникла і судова влада, яка розвивалася відповідно до історичних обставин; пов'язувалася з правом

здійснювати судові функції окремою особою, громадою, окремими відомствами, релігійними об'єднаннями [416, с. 72].

Звертаючись до проблем судової практики, С. Дністрянський висловлювався: не всі правові норми є виразом мирного співіснування людей. Право створювалося у боротьбі, а практика людських відносин зумовлювала суперечки й протиріччя [147, с. 71].

Судді потрібні в суспільстві для вирішення правових спорів. “Так бачимо суди і судді не тільки в державі, – стверджував С. Дністрянський, – але в усіх суспільних зв'язках, що матимуть своє право. Суди є не тільки в родинах, родах, племенах, – продовжує мислитель, – але загалом в усіх суспільних організаціях, що мають свій питомий правний лад”. До таких організацій правник відносив церковні, станові, класові та ін. На його думку, чим складнішим є суспільний зв'язок, тим більша потреба виникає у суддях, що посідали б у державі місце подібне до вчених-юристів. Судді є органами держави, що вирішують правові спори, виступають від імені держави, здійснюють право держави, займаючи окреме становище в ній [147, с. 72].

Судову владу В. Старосольський дослідив в контексті сумісності концепції розподілу влад, яка змушувала організовувати суди на засадах аристократизму та народного суверенітету, що вимагав демократичності.

Так, концепція щодо розподілу та незалежності влад не втілюється в повному об'ємі “у випадку призначення судової влади”. Принцип же ж народного суверенітету реалізовується тоді, коли судді призначаються президентом, законодавчою або виконавчою гілками влади чи у випадку, коли вказана посада є виборною [138, с. 67].

С. Дністрянський відзначав роль Англії у реформуванні судової влади нового часу. Ідея незалежності суддів постала ще перед англійською революцією, проте остання встановила принцип неможливості усунення судді з посади без судового процесу. Судді призначаються на все життя, “судді не обмежувалися до юрисдикції в судових справах, але видавали часто оріки в справах адміністративних”. Саме у XVII ст. сформувався погляд щодо

обмеження суддів у судових справах. У період реставрації королівської влади, парламент намагався здійснювати вплив на судову владу, але це тривало не довго, оскільки нове законодавство забезпечило незалежність суддів щодо парламенту [138, с. 169-170].

Р. Лашенко відзначав важливість дотримання принципу розподілу влади. Органи адміністративної чи військової влади не повинні втручатися без належної потреби у судову сферу, здійснюючи порушення чинного законодавства. “Уряд повинен припинити службовий азарт – надто енергійних адміністраторів”. Учений наголошував, що формування влади на правничих засадах – це “сила і міць”, а плутанина між представниками різних галузей влади не приведе до позитивних наслідків [203].

Прагнення до незалежності судової влади від інших гілок влади В. Старосольський вбачав ще у боротьбі проти абсолютної монархії у Німеччині.

У новітній державі повинна існувати окрема судова влада, незалежна у виконанні своїх обов’язків. Мислитель відзначав, що судові функції можуть виконувати не лише судді; принцип розподілу влад, що визначає концентрування правосуддя у руках судової влади, повинен гарантувати таким особам незалежність для забезпечення виконання судових завдань. Під час здійснення судових завдань “не судді” мають користуватися привілеями судді [504, с. 254].

В. Старосольський уважає, що суддя не може прийняти невмотивованого рішення, “...без сумніву цей обов’язок подавати мотиви рішення не виключає абсолютно можливості сторонничості, – але він зменшує та обмежує цю можливість”. Вмотивованість рішення має важливе значення для правової сили судових рішень. У мотивах свого рішення суддя повинен зазначити на яких правових постановах воно ґрунтується; має існувати чітка картина логічного процесу, “підтягнення конкретного випадку під загальні постанови права” [504, с. 255].

Існування судових інстанцій та можливість звернення до вищої інстанції щодо рішення нижчої дає можливість виправити помилкове судове рішення. У можливості звернення до вищої

інстанції В. Старосольський вбачав контроль вищими судовими інстанціями нижчих.

Особливою гарантією “безсторонності” та правової сили правник визначав принцип “явності судового поступовання”. Лише конкретно визначені в законі умови дають підстави для виключення гласності судового процесу, при чому оголошення ухвали відбувається відкрито. У зв’язку з гарантією відкритості, на думку В. Старосольського, інші гарантії отримують своє повне практичне значення, оскільки саме “явність” дає можливість найширшого громадського контролю, примушує суддю не тільки формально мотивувати своє рішення, але й мотивувати його так, щоб ці мотиви стали переконливими для широкого загалу [504, с. 255-256].

На думку С. Дністрянського, держава поповнює своє законодавство нормами звичаєвого права, а правнича наука характеризується творчою силою в праві, відповідно й суддя не може знайти відповіді на всі правові питання у законі та “мусить не раз оглядатися за нормами, яких в законі немає”. Таким чином, учений дійшов висновку, що в правовій державі виключно суддя як орган державної влади повинен “заступати” авторитет держави; суддя не може відмовлятися від вирішення якоїсь справи з причин браку відповідної правової постанови. Іноді сам закон виразно настановує на свободу думки судді, писав С. Дністрянський; розвиток права зруйнував давні обмеження щодо формування власного погляду судді, місце доказової теорії посіла теорія вільного суддівського переконання, отже, у застосуванні правових приписів наступила певна свобода судді [147, с. 72-72].

Проте С. Дністрянський застерігав: незалежність суддів у застосуванні правових норм повинна мати певні межі. Суддя зобов’язаний “зберігати” право держави не лише тієї, органом якої він є, але й дотичних “суспільних зв’язків”, які мають вплив на вирішення справи. Суддя повинен використовувати закони держави й брати до уваги правові норми “суспільних зв’язків”. Якщо для вирішення справи бракує відповідної норми в законах держави, вчений пропонує послуговуватись правовими нормами іншого “суспільного зв’язку”. Судді слід працювати в повній гармонії

відповідно до цілей держави; суддя як орган держави, на думку вченого, “мусить примирювати противорічні норми інших суспільних зв’язків та погоджувати норми суспільних зв’язків з провідними ідеями держави, відважуючи протилежні сфери інтересів та зрівнюючи їх на засадах правдивої рівності” [147, с. 73].

Важливу роль С. Шелухін відводить нормам статутного права або, як він називає, права автономного. Такі норми створюють у межах встановлених законодавством різні установи, підприємства, організації з правом самоврядування. Їх автономні статути, видані законодавчою владою або затверджені згідно з вимогами закону уповноваженою на те владою, надають їм у межах їхньої компетенції права більшою чи меншою мірою. Громадське й земське самоврядування, крім вищої влади та крім влади законодавчої, саме видавало розпорядження та створювало постанови під певним контролем у межах своєї компетенції [527, с. 113].

Судді зобов’язані охороняти право, підкреслював С. Дністрянський, в окремих випадках виступати проти законів, якщо вони суперечать нормам організованого правового порядку. Закони мають правову силу поки їх не змінять чи не відмінять інші закони, в той час, коли суспільні відносини розвиваються і потребують зміни правової норми швидше, ніж законодавча влада відреагує. Таким чином, судді змушені розглядати правові випадки відповідно до змінених життєвих відносин та обставин. Правник вважає, що держава в таких випадках повинна надати право судді виступати у ролі законотворця та розв’язувати вищеозначені правові ситуації не на підставі старого закону, а так, як вирішив би це законотворець, якщо б під час розгляду справи мав видати правову норму [147, с. 74].

Подібної думки дотримувався С. Шелухін, відзначаючи, що суд виконує закон, застосовуючи його до відповідних випадків. Однак, існують випадки, непередбачені законом, у такому разі, якби законодавчий орган створював новий закон, “чекати було б не розумно і не доцільно і призвело б це до безладдя, – підкреслював науковець, – то суд у випадках недостачі або неясности закону

вирішує справу по совісти відповідно духові і загальним цілям законодавства або по аналогії”. Таке вирішення вищевказаного випадку, стає прецедентом, якого суд зобов’язаний дотримуватися як закону [527, с. 111].

С. Дністрянський підкреслював, що у праві не можливо відсторонитися від суспільного зв’язку, який видає правові норми. “Держава може заступитися в представленні свого авторитету судейською властю, але не може при тім нехтувати своєї законотворчої власти, – зазначав учений, – з другого боку, не може дати судді повної свободи думки, де мова йде про збереження загальних правних цілей, які вона має сповнити”. Отже, суддю обмежує загальна мета держави, законотворчі принципи та внутрішні властивості права [147, с. 74].

Досліджуючи існуючу правову систему, С. Шелухін постійно використовував власний юридичний досвід, оскільки сам безпосередньо брав активну участь у правовому житті. “Життя дає стільки різноманітності навіть в однім типовім випадку, що через ту різноманітність і випадки одрізняються в великій мірі один від другого стільки, що постійно виникають питання чи підходить даний закон до випадку чи ні”. Закон видається для практичного вжитку його на практиці, завжди виникають питання про застосування законів до певних випадків [527, с. 114].

Суддям доводиться творити нове право не лише для власної держави, вказував С. Дністрянський, але й абсолютно нове право, яке не існувало ще в жодній державі. Якщо суддя дотримується меж власної свободи, то може вийти за межі існуючих правових норм суспільних зв’язків, натомість зберегти такі соціально-етичні норми, які лише починають формуватися, “суддя може ще далі піти, та коли виринає нова потреба, заспокоїти її на основі цілком нових норм, оскільки вони обертаються у згаданих границях”. Всі ті норми, які використовує суддя або нові, які формуються поза законами держави С. Дністрянський називає природними основами права; вони повинні опиратися на правдиву суть права “не тільки по його генезі, але й по внутрішньому характері” [147, с. 74].

Р. Лашенко, аналізуючи організацію українського народного суду в литовсько-польський період правої дійсності, наголошував

на незалежному становищі тогочасного суду. Правник вказує, такі визначення як “судні мужі”, “старці”, “добрі люди”, які згадувалися ще у “Руській правді” і були відомими в литовсько-польський період історії права – це сторони у процесі, що “мали значіння...почасти суддів факта, почасти свідків”. В інституті добрих людей професор Р. Лащенко вбачав підвалини майбутнього “правного суду”, на яких ґрунтується інститут присяжних суддів “безсторонніх, об’єктивних суддів самого факту про вину або невинність підсудного” [289, с. 118].

Окремі громади як автономні одиниці, за словами Р. Лащенко, здійснювали правосуддя на підставі народних стародавніх звичаїв, незалежно від суду князя та його урядовців. Народ зумів самотійно забезпечити порядок і рівновагу шляхом організації незалежного народного суду [289, с. 117]. “Ціла громада, все її населення правується на підставі своїх стародавніх звичаїв і через свою громадську судову організацію, відому нам потім під назвою суда копного, підтримує на своїй території порядок і лад, – писав Р. Лащенко, – “Вервь” про яку згадує “Руська правда” була надзвичайно давнього походження; така старовинна організаційно-судова одиниця, що не утворилася штучним шляхом, а виросла природно, складаючи з себе свого роду один із етапів в цілому процесі суспільного життя, була відома й іншим слав’янським народам” [289, с. 119].

На основі аналізу Литовських статутів С. Шелухін зауважує, що в Україні право суду створювати прецеденти було встановлене звичаєм, який знайшов відображення саме у вище згаданому писаному законі 1524 р. Статут Український 1524 р. встановив те, як перетворювати судову практику в основне джерело права – закон. Пізніше, підкреслює дослідник, і статuti Українські 1566 і 1588 рр. вказують ще виразніше на те, що суд користується звичаєм, а якщо немає звичаю, то повинен користуватися законами християнських держав, тобто своєю правосвідомістю, оскільки суддя не міг знати законодавство цілого світу. Така порада, вважає автор, рівноцінна пораді керуватися власною совістю і своєю правосвідомістю. Це можливо лише в країнах, населення яких досягло своїм духовним розвитком правового мислення і вийшло зі

стадії панування примітивізму. С.Шелухін робить висновок, що український народ досяг ступеня правового мислення вже в 1524 р., тоді як російський народ “не має за собою такого” аж до 1864 р. [527, с. 112].

А. Яковлів подав систематизований виклад правових норм у Кодексі 1743 р. Правник систематизував основні принципові правові положення кодексу, що дозволяє ознайомитися із загальним змістом та правовими ідеями в Україні того періоду, які відображені в праці українських кодифікаторів XVIII ст.

Кодекс вміщує норми щодо судового устрою, який існував в Україні в період складання кодексу, персонального складу суду, обсягу судової компетенції, подаються правила судового процесу від початку до винесення судового вироку. А. Яковлів зауважив, що у зв'язку з домінуючим значенням принципу приватного інтересу в праві і процесі у кодексі не проведено чіткого розмежування між карним і цивільним процесом. Формуючи процесуальну частину кодексу, писав правник, комісія по його укладенню в основу поклала судовий устрій і процес, що був чинний у 20-30-х рр. XVIII ст. Попередній судовий устрій уважає автор мав більш загальний характер, оскільки “обслуговував усі стани людности, тоді як судова система часу складання Кодексу зазнала далекойдучої диференціації з погляду підсудности різних станів людности та в зв'язку з цим значного збільшення судів і судових інстанцій” [720, с. 167].

Щодо судового процесу, а в той період українські суди частково керувалися процесуальними правилами російського правосуддя, введеного тимчасово в Україні, то кодифікаційна комісія ввела окремі частини такого процесуального порядку, зокрема, як вказує А. Яковлів, “писемну форму початкового судового розсліду, побудовану на формалістичному принципі”. Однак, більшість процесуальних норм було взято з Литовського статуту, німецького права та практики українських судів [720, с. 167].

Згідно основного принципу кодексу, суд не міг розпочинати судового процесу без прохання чи скарги заінтересованої особи; “судовий процес нормально починається поданням до суду

позовного прохання – у цивільних справах та скарги – у карних”. При виборі суду позивач дотримувався правил про персональну й територіальну підсудність та порядок інстанцій “під загрозою грошової покути й відмовлення позваного відповідати перед незалежним судом” [720, с. 173].

Процесуально-правові відносини між сторонами виникали у момент явки в суд. Згідно кодексу сторони можуть просити про перенесення засідання для підготовки й зібрання документів і суд може задовольнити це прохання за винятком політичних та інших важливих кримінальних справ.

Кожна сторона незадоволена вироком суду користувалася правом подати апеляцію до вищої судової інстанції, заявивши про це усно після оголошення судового декрету, пізніше підготувати у письмовому вигляді. У кодексі перераховуються підстави для апеляції: порушення процесуальних правил, порушення норм матеріального права, не підготовка вироку у письмовій формі, неправильне подання або неподання мотивів судового вироку, зловживання суддями своїм становищем та підкуп суддів, винесення вироку проти неповнолітніх за відсутності опікуна [720, с. 179-180]. Не дозволялося подавати апеляції у справах: в яких основою позову є борговий документ, складений належним чином при свідках і засвідчений урядом, у справах про порушення права володіння, у справах, які вирішено на підставі присяги іншої сторони або визнання “апелятора”, якщо не подані мотиви апеляції, якщо “апелятор” не заявив словесно про апеляцію при оголошенні вироку, немає права подавати апеляцію злочинець, затриманий на вчиненні злочину і осуджений за цей злочин [720, с. 180].

Якщо апеляційний суд визнає, що судді допустили зловживання своїми повноваженнями, то вони викликаються для подання пояснень. В залежності від обставин і ступеня вини судді повинно накладатися дисциплінарне й грошове покарання. Якщо виявиться, що апеляція безпідставна і образлива для судді, то особа, що подає апеляцію повинна нести відповідальність в залежності від ступеня своєї вини [720, с. 180].

Такі поняття як правосуддя, судова влада поєднані за змістом, але не тотожні. Судова влада, будучи незалежною державною

владою за способом організації та здійснення влади окремими методами визначається як судова аристократія, судова демократія, судова олігархія та ін. Подібно до судочинства правосуддя є формою реалізації судової влади. Отже, одним із головних завдань судової влади, як однієї з гілок державної влади, є здійснення правосуддя [514, с. 16].

За В. Старосольським метою здійснення правосуддя є реалізація правових норм у конкретних випадках. Правосуддя відрізняється з одного боку від законодавства, з іншого – від адміністративних актів. Метою правосуддя є не творення права, навіть, якщо правосуддя формує нове право у випадку потреби застосування норми, якої ще немає. Метою правосудного акта є перш за все здійснення права, метою адміністративного акта – досягнення практичної цілі, писав правник [504, с. 252].

Учений уважав, що розвиток правосуддя є однією з характерних рис конституційної держави. Він пише, що виходячи з розвитку правосуддя конституційна держава визначається створенням зовнішніх, передусім формальних умов, що являються його запорукою. З іншого боку, держава підпорядкувала правосуддю нові сфери життя, створила та втілила в життя суди “публічного права”, “через них підлягали правосудній оцінці та судовому рішенню такі поля державної та приватної діяльності, на які не розтягалося домагання правости, або на яких те домагання мало тільки “моральне” або тільки “теоретичне” значіння” [504, с. 259].

Правосуддя постає як сфера врівноваження інтересів. Щоб урівноважити інтереси держави і громадянського суспільства держава санкціонувала форми представництва народу у формі здійснення правосуддя: суди присяжних, мирові судді, народні засідателі [514, с. 17].

На інститут мирових суддів звертав увагу С. Дністрянський. Мислитель оцінював мирового суддю як “репрезентанта і державної і локальної влади, з’єднуючи у своєму урядничому апараті цілу адміністраційну владу графства, тому всяка інша влада, – писав він, – яка задержала ще з попередніх часів яку небудь самостійність мусіла відступитися перед властю мирових

суддів”. Феодальні суди та інші прерогативи політичної влади втратили своє значення, “залишаючи на якийсь час форму, але без змісту”. Мирові судді на думку вченого ліквідували політичну владу феодалізму [147, с. 253].

Мирові судді територіалізували владу у графстві, додавши до первісного самоуправного становища графства тривале державно-правове становище, яке з одного боку “давало графству визначне місце в державній влади, з другого – в’язало з нею важливі самоуправні функції в гоноровім уряді мирового судді” [147, с. 253-254].

Сучасні науковці відзначають, що суцільне одержавлення функції правосуддя може загострювати протистояння між державою і громадянським суспільством, оскільки правосуддя є функцією, делегованою ним державі [514, с. 18].

Відповідно до вчення про незалежність гілок влади рішення виконавчої влади не могли розглядатися судовою, тому для охорони прав і свобод громадян і запобіганню відсутності контролю щодо дій органів виконавчої влади були організовані адміністративні суди, покликані розглядати нормативно-правові акти виконавчої влади на відповідність закону [138, с. 67].

В. Старосольський допускаючи можливість розглядати акти виключно з позицій права, писав, що “можна творити для цього адміністративного правосуддя окремі органи або передати це правосуддя окремим, тільки для него властивим судам”. Така практика сформувалася у Англії. Відмінним шляхом пішла Німеччина, де “існують окремі суди адміністративного права, що судять в двох інстанціях” [504, с. 267]. У межах німецьких земель учений розрізняв ще дві системи, констатує, що адміністративні суди в Німеччині вирішують адміністративний спір в цілісності, а в Австрії адміністративний суд вирішує чи адміністративний акт порушує чиєсь суб’єктивне право [504, с. 267-268].

Ключовими засадами незалежності судової влади, на думку В. Старосольського, повинні стати окремі привілеї судової влади: самостійність у здійсненні властивих їм функцій, невідривність суддів, гідне фінансове забезпечення [138, с. 67].

За концепцією С. Дністрянського судова влада повинна здійснюватися ставлячи в основу демократичні принципи провадження правосуддя. Він уважав, що суди загальної юрисдикції мають розглядати цивільні та кримінальні справи, а розгляд торгівельних, промислових, військових справ повинні здійснювати спеціалізовані суди. Пропонував створити спеціальний судовий орган Державний судовий трибунал, який поєднав би функції верховного правосуддя та конституційної юрисдикції [140, с. 49].

До державного судового трибуналу, який складався би з дванадцяти представників, частина осіб щорічно повинна обиратися Народними зборами за пропозицією національних курій Народної Палати, інших – призначав глава держави за пропозицією голови Державної юстиції.

До компетенції вищеозначеного органу належало вирішення конфліктів між органами влади, прийняття рішень щодо питань про порушення прав і свобод людини, перевірка нормативно-правових актів на відповідність конституції [140, с. 49].

Згідно з теорією розподілу влад вершити суд належить виключно судовій владі, але означені судові завдання притаманні і верховній владі. Так, у монархіях в окремих справах суд здійснювався над представниками пануючої династії. Законодавча і виконавча гілки влади володіли колом повноважень щодо здійснення правосуддя. У період феодалізму в залежності від станової приналежності людини визначався і суд, який мав приймати до розгляду справу. Проте, класи, на які поділене суспільство в конституційній державі, не є правовою установою – звертав увагу В. Старосольський. Він зауважував, що різниця в суспільних класах в сучасному світі ґрунтується на основі економічних відносин, “що вимагають для себе правної рівності всіх” [504, с. 260].

Конституційна держава зліквідувала “станове судоводство”, яке “знало окремі роди судів для різних груп людности”. В. Старосольський наголошував, що демократична ідеологія виступає проти станового судочинства, вимагаючи єдиної судової системи для всіх. “Ріжні роди судів відповідають ріжним галузям

права, якого постанови вони мають здійснювати” – на цій основі розмежовується судочинство [504, с. 261].

С. Дністрянський відзначав оригінальність організації судової влади США. Судова влада тут відмежована від законодавчої і виконавчої гілки влади; американська конституція надала судовій владі таку незалежність, що органи законодавчої і виконавчої влади не можуть втручатися у справи судової влади, а остання має контроль над найважливішими актами інших гілок влади. “Судейська власть вважається немов ареопагом народньої влади, – розмірковував учений, – вона стоїть на сторожі громадянських прав людини та являється народною інстанцією проти зловживань чи промахів інших властей”. Судді безпосередньо виходять з народу, здобувши необхідні правничі знання і навички є, в певній мірі, речниками народної волі, оскільки володіють абсолютною незалежністю і владою закріпленою конституцією США [147, с. 201].

Законодавча влада не має права покладати на суддів функції не властиві їм; не має права вмішуватися у судовий процес, змінювати вироків суду. Кожен громадянин може звернутися до суду з приводу захисту своїх прав. Суди мають право вирішувати питання щодо “правності адміністративних актів, та все те, що належить по європейським поняттям до адміністративної юрисдикції прислугує в Сполучених Державах звичайним судам” [147, с. 201].

Судова влада в США здійснює контроль над законодавчою владою. Положення конституції США є найвищим законом, якому підпорядковується і законодавча влада, а тому, якщо видана постанова суперечить конституції, то навіть звичайний суддя може не визнати її правової сили. С. Дністрянський наголошував, що американські судді часто використовують вищеозначене право [147, с. 202].

Важливе місце судової влади в системі державної влади зумовлене тим, що у відповідності зі ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Передачу функцій і повноважень судів, привласнення цих функцій і повноважень іншими органами чи посадовими особами забороняється. Будь-який інший орган або посадова особа не

можуть здійснювати правосуддя, а отже й реалізовувати судову владу. Формами здійснення правосуддя, через які реалізується судова влада, є конституційне, адміністративне, кримінальне, цивільне, господарське судочинство, що здійснюється відповідними судами [514, с. 21].

Судочинство у сфері приватного права виділилося як окрема галузь державної діяльності, стверджував В. Старосольський, отримавши власні органи, суди, організаційно відокремлені від інших органів влади; “компетенція судити в справах приватного права належить тільки до судової влади” [504, с. 261].

За твердженням правника, для окремих галузей приватного права, при практичному застосуванні яких необхідні окремі знання особливих відносин, звичаїв, існують окремі види судочинства. Таким чином, учений окрім загального приватно-правового судочинства, виділив спеціальні види: торгове та вексельне, гірниче, промислове, морське, судочинство у справах страхування та ін., для яких повинні існувати спеціальні суди [504, с. 262].

Судочинство у сфері публічного права розвивалося пізніше. В окремих державах існують такі види публічно-правового судочинства, які, наприклад, в інших державах не відомі. Мислитель уважав, що публічне судочинство, особливо політичного права, перебуває на початковій стадії розвитку [504, с. 263].

В. Старосольський виділяв такі види публічно-правового судочинства: карне, адміністративне, політичне (конституційне, судочинство у справах відповідальності міністрів та верховної влади, виборче, інші види політичного судочинства), судочинство в “компетенційних спорах”.

У демократичній, правовій державі судова влада повинна бути організована на посередницьких засадах незалежності та самостійності між державою і людиною. Незалежна судова влада має стати досягненням та успіхом громадянського суспільства, де суд постає не складовою системи державного апарату та управління, а – незалежним та безстороннім арбітром між державою і громадянством [126, с. 248].

Отже, суд повинен стати незалежним і рівноправним по відношенню до законодавчої і виконавчої гілок влади, тоді в повній мірі буде реалізований і забезпечений принцип поділу влад, який у класичному розумінні сформулював Ш. Монтеस्क'є. Зосередження законодавчої і судової влади в одних руках стане свавіллям по відношенню до людини, писав Ш. Монтеस्क'є. Над цими проблемами розмірковували й українські інтелектуали – суддя не може одночасно використовувати законодавчі положення і брати до уваги практичну доцільність, оскільки тоді стане проблематично вірно застосовувати право, тому що інтереси держави (класові, станові, особисті), носіями яких є кожна влада, будуть переважати над приватними інтересами забезпеченими правом (В. Старосольський); суспільні відносини стрімко розвиваються і змінюються, а законодавча влада не встигає реагувати відповідно до нових умов, тому держава має надати судді “право законотворця”, щоб суддя міг розглядати справу не на підставі старого закону, а так як вирішив би це законотворець, приймаючи законодавчий акт під час розгляду справи (С. Дністрянський); у випадках непередбачених законом, не розумно чекати, коли законодавчий орган створить новий закон, тому суд має вирішувати справу як того вимагає власна совість і відповідно до загальної мети законодавства чи по аналогії (С. Шелухін). У контексті вищезазначеного варто зауважити, що такі поняття як “межі суддівської свободи”, “неупередженість”, “суддівська совість”, “професійна честь”, “некорумпованість” та інші морально-психологічні якості в поєднанні з професійною майстерністю, повагою до закону повинні передувати самостійності й незалежності судді.

Можна стверджувати, що правовий доробок представників української еміграції міжвоєнного періоду не втратив свого значення та актуальності для сучасної теорії і практики. Науково-теоретичні міркування учених, підкріплені їхнім юридичним досвідом, є цікавими та мають суттєве значення в плані використання у процесі судового реформування в Україні, розбудови інституту незалежної судової влади, що покликана

охороняти право, виступати посередником у спорах про право, здійснювати правосуддя.

Висновки до Розділу 4

Зазначено, що причинами еволюції судової системи стали політичні та соціально-економічні чинники, а також зміна концепції державної влади в певний історичний період щодо функцій органів, які забезпечували правопорядок у державі (А. Яковлів). Історія українського народу “наповнена боротьбою за “права і вольности”, проти свавілля, насильства, відсталих законів”. Національна правосвідомість, вимагає домінування принципів права на проявах “грубої сили” (С. Шелухін).

Констатовано, що з погляду О. Ейхельмана, розвиток держави і права буде відбуватися в залежності від прагнень народу та сповідування ним високих ідеалів. Належну реалізацію у державі принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову О. Ейхельман уважав запорукою забезпечення свободи громадянина. Свободу С. Дністрянський визначав як право чинити все те, що не завдає шкоди іншому. Держава, писав учений, має право визначати для себе межі природних прав людини у власному законодавстві.

Судову владу С. Дністрянський розглядав через призму основоположних прав людини й громадянина: свободи, рівності, охорони й піклування. Передбачивши можливість тимчасового чи постійного усунення з посади судді проти його волі, переведення на інше місце роботи чи на пенсію, С. Дністрянський серед іншого визначив у проекті Конституції ЗУНР 1920 р., що судді є самостійними й незалежними (ст. 118), мирові суди, суди народних засідателів або присяжних є гарантією й запорукою участі народу в юрисдикції (ст. 119).

Доведено, що народ України сто років тому прагнув створити новий правопорядок у незалежній державі. З точки зору юридичної техніки, цінним є Проект конституції УНР О. Ейхельмана 1921 р., який задля досягнення мети українського народу та відповідно до

власних державно-правових поглядів здійснив спробу практичного втілення принципів “народоправства” й соціальної справедливості.

Учений виокремлював верховну, законодавчу, виконавчу, судову, контрольну гілки влади. Передбачалося, що частину членів суду мають становити особи з вищою юридичною освітою та досвідом роботи в судовій галузі (судовий стаж) шість місяців. До таких представників пропонувалося прирівняти осіб зі ступенем доктора юридичних наук або науковим званням професора у вищих правничих наукових закладах.

Чимало прогресивних державно-правових ідей знаходимо у науковій спадщині В. Старосольського. Правник наголошував на обов’язковій відокремленості судової влади від виконавчої, виокремлював такі види публічно-правового судочинства: карне, адміністративне, політичне (конституційне, судочинство у справах відповідальності міністрів та верховної влади, виборче, інші види політичного судочинства), судочинство в “компетенційних” спорах.

Встановлено, що у працях істориків української державності та права проаналізовано особливості формування і функціонування судової організації, судочинства на основі давніх правових пам’яток. Їх дослідження містять цікаву інформацію про процеси виникнення суду та судової діяльності, а тому є цінним вкладом в українське право.

Історія українського права поділяється на окремі періоди, що відповідають моментам державності чи бездержавності українського народу, межі яких дозволяють з’ясувати історію українського судового устрою, виникнення і розвитку діючих правових норм.

А. Яковлів дослідив побудову та компетенцію копних судів, детально проаналізував і дав визначення “копної околиці”, розглянув стадії процесу у копному суді, з’ясував обставини зникнення копних судів в Україні та ін. Правник охарактеризував процесуальні інститути (обряди) сформовані звичаєвим правом. Доведена значимість обрядів як гарантій публічності права, участі у судовому процесі різних суспільних верств, а не виключно сторін та осіб, що мають інтерес у справі.

Р. Лашенко залишався переконаним, що копні суди литовсько-польського періоду і доби “Руської Правди” перебували у тісному генетичному зв’язку. Копи вчений відносив до старовинних слов’янських інституцій.

Українські правники розглядали систему шляхетсько-станових судів у литовсько-польській період: земських – для цивільних справ, гродських – для карних, підкоморських – для земельних. Вищі апеляційні інстанції знаходилися у Вільні та Любліні. У містах, де діяло Магдебурзьке право існували міські суди Магдебурзького права. Ученими в еміграції охарактеризовано козацьку судову практику, висловлено міркування, що безладдя козацьких судів були наявні не через зміст Литовського Статуту чи Магдебурзького права, а здебільшого від неправильного тлумачення їх не фаховими суддями, від необмеженої свободи змінювати норми одного кодексу на інші, через зловживання адміністративної, військової, судової влади в округах.

А. Яковлів подав систематизований виклад правових норм у проекті Українського Кодексу 1743 р. “Права по которым судился малороссийский народ”, метою якого стала спроба кодифікації українського права. Згідно погляду А. Яковліва, кодекс не набув офіційного значення з причин щодо яких існують дві позиції: через недбале ставлення російської влади до кодексу та незнання Литовського статуту й німецького права, через що і неможливість належної перевірки й винесення рішення по даному проекту; з причин опозиційно налаштованих національно-консервативних кіл козацької старшини, яка не бажала втрачати Литовський статут, який забезпечував їй права і привілеї шляхетського стану.

Означено, що судову владу В. Старосольський дослідив в контексті сумісності концепції розподілу влад, яка змушувала організовувати суди на засадах аристократизму та народного суверенітету, що вимагав демократичності. Учений стверджував, що концепція розподілу та незалежності влади не втілюється в повному об’ємі “у випадку призначення судової влади”. Принцип народного суверенітету реалізовується тоді, коли судді призначаються президентом, законодавчою або виконавчою гілками влади чи у випадку, коли вказана посада є виборною.

Р. Лашенко відзначав важливість принципу розподілу влади. Органи адміністративної чи військової влади не повинні без належної потреби втручатися у судову сферу, здійснюючи порушення чинного законодавства.

Наголошено на значенні Англії у реформуванні судової влади нового часу, яку відзначав С. Дністрянський. Саме у XVII ст. сформувався погляд про обмеження суддів у судовій діяльності. У період реставрації королівської влади, парламент намагався здійснювати вплив на судову владу, але це тривало не довго, оскільки нове законодавство забезпечило незалежність суддів щодо парламенту, стверджував правник. Він писав про оригінальність організації судової влади США, де остання відмежована від законодавчої і виконавчої гілок влади. За американською конституцією органи законодавчої і виконавчої влади не можуть втручатися у діяльність судової влади, а остання має право контролю над найважливішими актами інших гілок влади. Судді “виходять з народу”, здобувши необхідні правничі знання і навички стають речниками народної волі, адже є незалежними, що встановлено конституцією США.

Через стрімкий розвиток суспільних відносин іноді виникає потреба у зміні правової норми швидше, ніж законодавча влада відреагує. Держава в таких випадках повинна надати право судді виступати у ролі законотворця та розв’язувати вищезначені правові ситуації не на підставі старого закону, а так, як вирішив би це законотворець, якщо б під час розгляду справи мав видати правову норму (С. Дністрянський). Подібної думки дотримувався С. Шелухін – суд застосовує закон до відповідних випадків, однак при інцидентах непередбачених законом “чекати створення нового закону було б не розумно, не доцільно і це призвело б до безладдя, то суд у разі недостачі або неясності закону повинен вирішувати справу по совісті відповідно до духові і загальним цілям законодавства або по аналогії”.

Акцентовано на поглядах В. Старосольського про неприпустимість прийняття суддями невмотивованого рішення. У мотивах рішення суддя повинен зазначити на яких правових

постановах воно ґрунтується, тобто повинна існувати чітка картина логічного процесу.

Ймовірне звернення до вищої інстанції щодо рішення нижчої за В. Старосольським, уможлиблює виправлення помилкового судового рішення. У змозі звернутися до вищої інстанції учений вбачав контроль вищими судовими інстанціями нижчих.

Наголошено на поняттях, яким приділяли увагу українські правники в еміґрації, а саме: “межі суддівської свободи”, “неупередженість”, “суддівська совість”, “професійна честь”, “некорумпованість” та інші морально-психологічні якості, які в поєднанні з професійною майстерністю, повагою до закону повинні передувати самостійності й незалежності судді.

ВИСНОВКИ

Державно-правова думка представників української еміграції у 20-30-ті рр. ХХ ст. розвивалася у конкретних історичних і політичних реаліях. Перебування у країнах поселення українські емігранти вважали тимчасовим і вимушеним явищем, тому не поспішали інтегруватися у місцеві суспільства, їхня діяльність у своїй переважній більшості спрямовувалася на формування теоретико-гуманітарних моделей майбутнього розвитку української державності.

Громадсько-політичні діячі, активні учасники національно-визвольних змагань, засновники українських закладів вищої освіти, громадських інституцій, правничого товариства в еміграції опинилися у багатьох країнах світу: Польщі, Болгарії, Німеччині, Великій Британії, Австрії, Румунії, Туреччині. Українські емігрантські організації діяли в Данії, Фінляндії, Великому князівстві Люксембурзькому, Литві, Латвії, Естонії та інших країнах. Проте центром української політичної еміграції у міжвоєнний період стала Прага, де були створені сприятливі умови для розвитку політичного та громадсько-культурного життя.

Представники української наукової правничої еліти стали інтелектуальним голосом української діаспори, брали активну участь у різноманітних зовнішньополітичних, правозахисних акціях, спрямованих на підтримку поневоленого українського народу. Працюючи в різноманітних наукових і громадсько-політичних організаціях, засновуючи друковані видання, вони встановлювали контакти і налагоджували співпрацю з урядами країн Центральної та Західної Європи, міжнародними організаціями. Кінцевою метою правників-науковців і правників-політиків було відновлення державного суверенітету України.

Засадничою спільною ідеєю в українській еміграційній історико-правовій думці було обґрунтування права на державну незалежність українського народу. О. Ейхельман і С. Дністрянський стали авторами конституційних проектів, у яких

детально регламентували форму державного правління, форму державного устрою, порядок організації та діяльності судової влади; О. Бочковський, автор концепції виникнення і розвитку націй, відзначав “ідейну плутанину” у світі та моральний занепад Європи, переконував у необхідності повернення людства до моральних основ; у концепції В. Старосольського помітне місце займають ідеї правової держави, зокрема громадянського суспільства, форми державного устрою, адміністративно-територіального поділу, взаємообумовленості нації і демократії, вплив на державу та історичний розвиток релігії; історики права Р. Лащенко, С. Шелухін, А. Яковлів значну увагу присвятили проблемам історії українського права, захисту природних, невідчужуваних прав людини, участі народу у здійсненні правосуддя, федералізму, міжнаціональним відносинам, церкві. Представники українського консервативного напрямку В. Липинський, С. Томашівський сформували оригінальну концепцію “України між Сходом і Заходом”, де історична місія держави полягає у гармонізації цих двох цивілізацій в “одну національно-політичну й духовну цілісність”; В. Кучабський здійснив вагомий внесок у розширення поглядів щодо цінності людини, етичних засад гідності, честі, релігії, права.

Поряд із висвітленням проблем розвитку юридичної освіти і науки у закладах вищої освіти поза межами України міжвоєнного періоду передусім через призму особистостей українських правників, які здійснювали не лише педагогічну діяльність, але й були організаторами вказаного процесу, вдосконалювали знання юридичної педагогіки, юридичної психології, методики викладання правничих дисциплін, у емігрантських центрах спостережено унікальний у світовій історії випадок, систему підготовки правників для неіснуючої на той час держави, а для держави майбутнього, яка народжувалася в головах українських інтелектуалів. Така виняткова ситуація спричинила до підготовки українськими центрами вищої освіти правників не на державоцентристській, а на студентоцентристській парадигмі.

Українські студенти навчалися у вишах: Українському вільному університеті, Українському високому педагогічному

інституті ім. Драгоманова, Українській господарській академії в Подєбрадах, не відчуваючи великої різниці у змісті навчання, адже одні і ті ж професори проводили лекції у різних університетах. Значна частина навчальних курсів гармонізувала з потребами практики, оскільки лектори виступали як представники правничих професій із практичним досвідом. Частина навчального часу відводилася практичним заняттям у тому числі загальнотеоретичним (“Енциклопедія права”, “Методологічна проблема в науці про державу”, “Філософія права нової доби”, “Теорія правничого думання” та ін.), що вело до посилення практичної спрямованості правничої підготовки в емігрантських освітніх центрах.

Однією з визначальних рис феномену післяреволюційної історико-правової думки є проблема обґрунтування підстав відновлення української державності після падіння самодержавства в Росії. Оцінюючи юридичні підвалини Переяславського договору, емігранти залишалися на позиціях не підтримки підходів, згідно з якими, українсько-російський договір 1654 р. розглядався як воз’єднання або інкорпорація двох країн. На їх переконання, українська держава продовжувала існувати як самостійна одиниця. Окремі мислителі дотримувалися підходу, що для українського народу право державного суверенітету відновилося на підставі акту 1654 р. Унаслідок зречення царя від престолу, втратився законний зв’язок між Україною та Росією, оскільки цим зв’язком була лише особа монарха.

Учені наголошували на різному сприйнятті сторонами змісту договору 1654 р. Концепції науковців різняться у оцінці угоди: “...як необхідного, взаємовигідного для обох народів федеративного акту, внутрішній зміст якого був зруйнований сутністю та метою московської монархічної влади” (Р. Лашенко), “...як міліарного союзу з царем Московським про військову акцію і особистий протекторат царя” (С. Шелухін), “міжнародно-правового договору “союзу і гарантії” України, як суверенної держави, з московським царем для оборони від зовнішніх ворогів” (О. Ейхельман), “взаємовідносини між Україною й Москвою мали характерні ознаки протегованої держави до її протектора”

(А. Яковлів). В. Липинський розрізняв такі визначення, як “Переяславська Умова” та “Переяславська Легенда”, остання, з його погляду, виникла під ідеологічним московським впливом та ґрунтувалася на ідеї об’єднання з Москвою, ставши стрижневою у теорії “возсоєднення Руси”.

Ідеї та цінності, покладені в основу українського національного консервативного вчення, повинні були в майбутньому реалізуватися у практиці державно-правового будівництва. В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський розширили погляди на державу та владу, проаналізували причини відсутності державності в українців, що в їх уявленні полягало у браку внутрішньої організації українського народу, слабкості національної ідеї, недостатньому усвідомленні українською елітою, яка в процесі історичного розвитку піддавалася впливам Польщі та Росії, своїх завдань. Український рух мислителі визначали як унікальний, що має ґрунтуватися на власному політико-правовому досвіді, українських звичаях та традиціях, не відкидаючи при цьому історичних уроків і політичної ситуації у світі.

Держава, як уособлення правопорядку, щоб реалізувати свої завдання, досягти поставленої мети повинна безапеляційно дотримуватися широкого принципу повної соціальної справедливості, принципу верховенства права. Основою будь-якого суспільства повинна стати вільна людина, яка володіє можливостями для реалізації своїх здібностей, виконання життєвих завдань (О. Ейхельман), проте, окремий представник суспільства має поступитися особистою сферою інтересів на користь спільноти, а остання підтвердити спільні інтереси всіх членів суспільства (С. Дністрянський). Обов’язковим для всіх зовнішнім авторитетом, який дає санкцію обов’язковості своїм зовнішнім примусом, можуть бути держава, церква, громада (С. Шелухін).

Концепція народного суверенітету української міжвоєнної еміграції сформувалася у демократичних умовах незалежної Чехословаччини. Представники національно-демократичного напряму історико-правової науки переконували, що демократичні трансформації, які проходять в європейських країнах неодмінно торкнуться майбутньої України, однак ментальні й національні

особливості народу зумовляють унікальність цих перетворень; свобода і державність нації – це права абсолютні, природжені та вічні, які насильницьким шляхом можна припинити на окремий період, але знищити неможливо.

Забезпечення кордонів України стало найбільшою небезпекою минулого століття та є проблемою в сучасний період незалежної України. Про федерацію з іншими державами, для яких існує подібна небезпека з боку сусідів України, військові союзи міжнародного характеру на протипагу Росії та Польщі, як постійним зазіхателям на українські території, розмірковували українські науковці в еміграції. Незалежна Україна без союзу з сусідами могла би існувати, але з періодично невирішеними територіальними проблемами. Мислителі вбачали потребу у побудові міжнародних блоків держав на засадах свободи, на абсолютній можливості вільного економічного, культурного розвитку їх, співпраці на принципах рівності, готовності та змоги захистити свої інтереси й кордони.

Учені української консервативної школи спільно визнавали й відстоювали Україну з монархічною формою правління, християнськими цінностями, українським історичним героїчним прикладом, “патріотизмом, Любов’ю до Землі” (В. Липинський), “однією спільною національною ідеєю як необхідною передумовою, щоб бути справжньою нацією” (С. Томашівський), “власними внутрішніми зусиллями думки і чину” (В. Кучабський). Вони формували вчення про нові способи організації державної влади, принципи їх взаємодії з політичними партіями, класами, соціальними групами, створювали вимогливі підходи до демократичних засад українського державотворення (“інтелігентського правління при помочі обстрікування народу” (В. Липинський), наполегливо обґрунтовували ідею про домінуючу роль провідної верстви (еліти) у побудові держави, що втілювалося у доктринах “легітимної трудової монархії” (В. Липинський), “клерикальної монархії” (С. Томашівський), “міліарної монархії” (В. Кучабський).

Усвідомлення значимості релігійної сфери для державного функціонування в процесі становлення демократичної, правової

держави, пошук оптимальних шляхів та визначення пріоритетів у державно-церковних відносинах актуалізують науковий доробок еміграції міжвоєнного періоду. За умов глобалізації соціальної дійсності на порядок денний постає проблема формування нового прогресивного мислення, що сприяло б розв'язанню питань “всесвітнього масштабу”. Ідеї українських мислителів у еміграції щодо моделі державно-церковних відносин різнилися, але вони базувались на власних спостереженнях ситуації у світі в конкретних історичних обставинах, на власному досвіді, пошуки їх спрямовувалися не лише на знаходження оптимальної форми держави та її взаємин з церквою, але й до досягнення суті людини, оскільки вона є вирішальним чинником світового розвитку, основою будь-якої держави. Представники української еміграції виступали за створення української незалежної церкви, що відповідало б реальним інтересам і прагненням народу.

Суд повинен стати незалежним і рівноправним по відношенню до законодавчої і виконавчої гілок влади, тоді в повній мірі буде реалізований і забезпечений принцип поділу влад, який у класичному розумінні сформулював Ш. Монтеск'є. Зосередження законодавчої і судової влади в одних руках стане свавіллям по відношенню до людини, писав Ш. Монтеск'є. Над цими проблемами розмірковували також українські інтелектуали – суддя не може одночасно використовувати законодавчі положення і керуватися практичною доцільністю, оскільки тоді стане проблематично вірно застосовувати право, тому що інтереси держави (класові, станові, особисті), носіями яких є будь-яка влада, переважатимуть над приватними інтересами забезпеченими правом (В. Старосольський).

Звичаєве право в Україні, згідно концепцій емігрантів-правників, зародилося до періоду Київської Русі. Правова культура українських прапредків-трипільців, зокрема правова термінологія, пов'язана з “Руською Правдою” і звичаєвим правом українців, доводить у своїй статті “Геттінський кодекс і українська правна культура” А. Андрієвський. Погляд про те, що національне звичаєве право сягало своїм корінням до “кодексу Геттів” – “...народу арійського, дивовижно схожого у своєму правовому

побуті з українським народом як матеріальними умовами життя, так і світоглядом, правосвідомістю, побутом, психологією..., а побут Геттів надзвичайно схожий з українським, їхній кодекс має багато спільного з “Руською Правдою” підтримували С. Шелухін, Р. Лащенко, А. Яковлів. Науковці встановили вісь української правової культури впродовж близько трьох тисяч років.

У процесі історичного розвитку змінювалася правосвідомість в українському суспільстві. Еволюція суспільства відбувалася природним шляхом, уважали історики права в еміграції, те що було життєздатним у один історичний період, не мало належних основ для розвитку в майбутньому, тому й “зникнення копних судів не треба розглядати лише як результат чужого впливу чи примусових мір чужої влади...” (А. Яковлів).

Держава має забезпечити необхідний ґрунт для забезпечення належного функціонування інституту судової влади, де доцільно враховувати і вивчати як європейський досвід, так і власний історичний, важливим є урахування ментальних особливостей народу. Інститут судді повинен стати реальним механізмом забезпечення верховенства права у державі.

Список використаних джерел

1. Адміністративне право і процес УНР в екзилі: невідома правнича спадщина України / уклад. Гриценко І. С., Бевзенко В. М., Коваль С. О., Бевз А. І. та ін. ; за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора Гриценка І.С. Київ : Такор, 2015. 500 с.
2. Академік Станіслав Дністрянський, 1870-1935: біобібліографія / упор. та автор вступу М. Мушинка. К., 1992. 93 с.
3. Актуальні проблеми юридичної освіти та науки в Україні : монографія / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. 361 с.
4. Александрович О. О. Контрольна влада у проекті Конституції УНР Отто Ейхельмана. URL: <http://relay.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2015-2/doc/1/13.pdf> (дата звернення: 21.07.2014).
5. Алексєєв С. Теорія держави і права [Електронний ресурс] / С. Алексєєв. URL: <http://ibib.ltd.ua/sootnoshenie-gosudarstva-prava.html> (дата звернення: 21.07.2014).
6. Андерсон Б. Уявлена спільнота. Націоналізм: антологія / ред. : Л. Білик ; упоряд. : О. Проценко; В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. С. 567-579.
7. Андрієвський О. Правно-політичний і філософський світогляд Вячеслава Казимировича Липинського. Вячеслав Липинський та його доба : наукове видання / упоряд. : Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ-Житомир, 2007. С. 219-227.
8. Андрій Яковлів. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult36.htm> (дата звернення: 12.11.2015).
9. Андрусишин Б. До питання про революцію 1917-1921 рр. та початок “громадянської війни” у сучасній українській історіографії. *Вісник Черкаського університету*. 2017. № 2. С. 12-26.
10. Андрусишин Б. І. Провісники громадянського суспільства: правове становище профспілок в Українській державі 1918 р. *Тринадцяті юридичні читання* : матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 5-16.
11. Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во імені М. П. Драгоманова, 2011. 387 с.

-
12. Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д. Державно-церковні відносини: природа, зміст, характер функціонування, типологізація. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2009. Вип. 7. С. 94-104.
 13. Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д. Правові засади державно-церковних відносин в епоху середньовіччя. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2010. Вип. 11. С. 3-14.
 14. Андрусишин Б. І., Гуз А. М. Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь. Київ, 2003. 60 с.
 15. Андрусишин Б. Культурно-освітній фактор у державотворчих процесах Української Народної Республіки доби Української Центральної Ради. *Право України*. 2017. Т. 11. С. 117-135.
 16. Андрусишин Б. Робітнича політика Гетьма Скоропадського в контексті українського консерватизму. *Вісник Київського держ. лінгв. ун-ту*. Серія Історія, економіка, філософія. 2000. Вип. 4. С. 134-158.
 17. Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. Київ : Федер. профспілок України, 1995. 192 с.
 18. Андрусишин Б., Козенюк А. Гетьманська традиція в Україні очима наших сучасників : у 2-х ч. / відп. ред. Ю. І. Терещенко. Київ : ВЦ КНЛУ, 2003. Ч. 2. 188 с.
 19. Андрусишин Б. І. Джерела церковного права в Україні доби Директорії УНР 1918-1919 рр. *Матеріали XXIX Міжнародної історико-правової конференції 19-20 вересня 2013 р., м. Феодосія*. Київ; Сімферополь : Універсум, 2013. С. 176-189.
 20. Андрусишин Б. І. Проблема спадкоємності української державності. Українська революція 1917-1921 рр: погляд із сьогодення *Матеріали Міжнародної наукової конференції, 25 квітня 2012 року*. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2013. 656 с.
 21. Андрусишин Б. І. Робітнича політика українських урядів (1917-1920 рр.). Автореф. дис. ... докт. істор. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 44 с.
 22. Андрусишин Б. І., Токарчук О. В. Не право сили, а сила права (регулятивна функція права трансформаційного періоду). *Альманах права. Правова аналітика: доктринальні підходи та галузеві виміри*. 2018. Випуск 9. С.72-75.
 23. Андрусишин Б. І., Токарчук О. В. Українська правнича освіта і наука у європейському вимірі: українські виші у Чехословаччині 20-40-х рр.

XX ст. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25. № 3. С. 170-185.

24. Андрусак Т. Академік Станіслав Дністрянський і його роль у створенні та розвитку Українського Вільного Університету. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен-Львів, 1995. Т. 17. С. 62-67.
25. Андрусак Т. Г. Джерела історії української правової думки. *Матеріали XXIX Міжнародної історико-правової конференції 19-20 вересня 2013 р., м. Феодосія*. Київ; Сімферополь : Універсум, 2013. С. 122-129.
26. Андрусак Т. Г. Часопис “Життя і право” (1928 – 1938 рр.) і його роль у становленні та розвитку української правничої преси. *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 1993. 257 с.
27. Андрусак Т. Г. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів, 1998. 189 с.
28. Андрущенко В. П. Філософія політики. Київ : Знання України, 2003. 400 с.
29. Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник для вищ. навч. закл. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 552 с.
30. Антологія правничої думки в Галичині (1889-1900) / за заг. ред. М. М. Цимбалюка ; уклад. : А. С. Токарська, О. В. Гришук, М. М. Цимбалюк ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів : ЛДУВС, 2013. Т. 1. 408 с.
31. Антологія української юридичної думки : в 10 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Київ : Вид. Дім “Юридична книга”, 2002-2005 рр. Том 10: Юридична наука незалежної України / упорядники : В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. редактори Ю. С. Шемшученко і В. Ф. Погорілко. 2005. 944 с.
32. Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. Том 2: Історія держави і права України: Руська Правда / упорядники : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко ; відп. редактор І. Б. Усенко. 592 с.
33. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність. Київ : “Варта”, 1994. – 96 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Apanovych/Ukrainsko_rosiiskyi_dohovir_1645_roku/ (дата звернення: 15.10.2016).
34. Архів УНР повернеться в Україну. *Вечірній Київ*. 1992. 25 лютого.

-
35. Атаманюк З. М. Погляди В. Липинського на роль релігії і церкви у національному державотворенні. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2005. № 2. С. 142-145.
 36. Бабкін В. Д. Теоретико-методологічні засади дослідження історії права. *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки* : збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. Київ : Видавництво “Юридична думка”, 2010. 456 с.
 37. Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина: репр. вид. 1949 р. 1995. Т. 2. С. 571-577.
 38. Баранцева К. К. Феномен еліти у вимірі політичної ідеології: український консерватизм. *Вісник Київського держ. лінгв. ун-ту*. Серія Історія, економіка, філософія. 2000. Вип. 4. С. 134-158.
 39. Батанов О. В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики : монографія / відп. ред. М. О. Баймуратов. Видавництво “Юридична думка”, 2010. 656 с.
 40. Бачинін В. А., Журавський В. С, Панов М. І. Філософія права: підручник для юрид. спец-тей вищих навч. закладів. Київ : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. 472 с.
 41. Бевз Т. Політичні ідеї та ідеали українців у період середини XVII-середини XIX століть. *Політична наука в Україні*. 1991-2016 : у 2-х т. Київ : Парлам. вид-во, 2016. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / редкол. : О. Рафальський, М. Кармазіна, О. Майборода. 186 с.
 42. Бедрій М. Копне право – історичний тип українського звичаєвого права (XIV-XVIII ст.). *Публічне право*. 2012. № 4. С. 362-368.
 43. Бедрій М. Особливості формування правового інституту копного суду на українських землях у XIV ст. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 156-161.
 44. Бедрій М. М. Копні суди на українських землях у XIV-XVIII ст.: історико-правове дослідження : монографія. Львів : Галицький друкар, 2014. 264 с.
 45. Бережная Л. “Украинский треугольник” Степана Томашиевского (1875 - 1930), или Об особенностях “воображаемой географии” начала XX века. *Ab Imperio*. 2007. № 4. С. 173-198.
 46. Бескид Ю. В’ячеслав Липинський – ідеолог української трудової монархії. Торонто : Український робітник, 1951. 160 с.

-
47. Белєвцева В. Державний суверенітет, його ознаки та властивості. Підприємництво, господарство і право. 2009. № 10. С. 7-10.
 48. Бистрицький Є. Національна ідея і громадянське суспільство в українському державотворенні. Моделі державності та державного устрою України на порозі ХХІ століття : матеріали наук.-прак. семінару. Київ, 1996. 29 січ. С. 36-40. URL: <http://www.bystrytsky.org/ideasus96.htm> / (дата звернення: 21.07.2014).
 49. Блавацький С. Українська еміграційна чеськомовна періодика Чехословацької Республіки 1920-х років. Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2015. Вип. 7. С. 256-276.
 50. Бобрешов Є. Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2011. 18 с.
 51. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів. Львів : Світ, 2000. 120 с.
 52. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ – ХХ ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
 53. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569 рр.) : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.
 54. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ-ХХ ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Атіка, 2013. 348 с.
 55. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ-ХХ ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Атіка, 2012. 514 с.
 56. Бойко І. Правове регулювання суспільних відносин в Українській Народній Республіці. *Право України*. 2017. № 11. С. 87-100.
 57. Бойко І. Правові засади організації судової системи Польського Королівства та її поширення у Руському воєводстві. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2010. Вип. 50. С. 39-49.
 58. Бойко І., Бедрій М. Копні суди в селах українського (руського) права Галичини у ХІV-ХVІІІ ст. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2009. Випуск 1. С. 33–43.

-
59. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ – ХХ ст.): навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 408 с.
 60. Бойко О. В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30 ті роки ХХ ст. (на матеріалах півдня України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2007. 21 с.
 61. Бондарук Т. І. Історико-правові есе / відп. ред. професор І. Б. Усенко ; НАН України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького. Київ – Херсон : ФОРМ Грінв Д.С., 2017. 240 с.
 62. Бортняк Н., Швагуляк М. Томашівський Степан. Довідник з історії України (А-Я) : посіб. для серед. загальноосв. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. Київ : Генеза, 2001. 869 с.
 63. Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010) / наук. редакт. М. Слободяник. Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. 544 с.
 64. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2008 р. 730 с.
 65. Бостан С. К. Теоретико-методологічні засади періодизації історії держави і права. Методологічні проблеми історико-правових досліджень : матеріали ХХІІІ Міжнародної історико-правової конференції 24–26 вересня 2010 р., м. Алушта. Київ; Сімферополь : “ДОЛЯ”, 2011. С.78-89.
 66. Бочковський О. Вступ до націології. Український Технічно-Господарський Інститут, Регенсбург, 1947. 235 с.
 67. Бочковський О. І. Вступ до націології. Мюнхен : УТГІ, 1991–1992. 398 с.
 68. Бочковський О. І. Боротьба народів за національне визволення. Видавництво “Обрій”: Подебради, 1932 р. 256 с.
 69. Бочковський О. І. Нарід – собі. Прага-Подебради. 1932 р. 44 с.
 70. Бочковський О. І. Т. Масарик, національна проблема та українське питання. Видання Української Господарської Академії в ЧСР, Подебради, 1930 р. 244 с.
 71. Бочковський О. І. Фінляндія і фінляндське питання. Накладом Союзу Визволення України. Відень, 1916. 104 с.
 72. В’ячеслав Липинський та його доба: Книга 1 : наукове видання / упорядники : Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2010. 560 с.
 73. В’ячеслав Липинський та його доба: Книга 2 : наукове видання / упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2010. 624 с.

-
74. В'ячеслав Липинський та його доба: Книга 3: наукове видання / упорядники : Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2013. 796 с.
 75. В'ячеслав Липинський та його доба. Книга 4: наукове видання / упорядн. : Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2015. 824 с.
 76. В'ячеслав Липинський та його доба. Книга 5: наукове видання / упорядн. : Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ : Темпора, 2017. 836 с.
 77. В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / ред. Я. Пеленський. Філадельфія, 1994 р. 284 с.
 78. Вдовичин І. Доктрина природного права в українській політичній думці 20-30-х рр. ХХ ст. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2014. Вип. 3. С. 386-395.
 79. Велика українська юридична енциклопедія : в 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 1: Історія держави і права України / редкол. : В. Д. Гончаренко (голова) та ін. 848 с.
 80. Великий тлумачний словник сучасної української мови текст / уклад. і голов ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь 2004. С. 218.
 81. Великий українець : матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка ; вступ. слово Л. М. Кравчука ; післямова Ф. П. Шевченка ; худож. оформл. О. В. Ковалю. Київ : Веселка, 1992. 551 с.
 82. Великочий В. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914-1919 рр. : монографія. Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2009. 812 с.
 83. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 4-29.
 84. Виставка професорських і студентських праць в Подєбрадах. *Свобода*. 1924. № 111. 4 с.
 85. Відкриття діяльності професорської ради Українського Вищого Педагогічного Інституту імени Михайла Драгоманова у Празі. *Свобода*. – 1923. № 152. 4 с.
 86. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). Київ, 1994. 82 с.
 87. Вільчинський Ю. Українська національна ідея в історії В. Липинського. II Міжнародний конгрес українців: Філософія. Львів, 1994. 346 с.

-
88. Власенко С. Конституція Української Народної Республіки 1918 р. як основний закон європейського зразка. *Право України*. 2017. № 11. С. 78-86.
 89. Возьний В. І. Державно-правові погляди академіка С. С. Дністрянського : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. НАН України. Київ, 1999. 252 с.
 90. Возьний В. І. Державно-правові погляди академіка С. С. Дністрянського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 1999. 18 с.
 91. Володимир Старосольський, 1878-1942 / редактор І. Старосольська. Записки НТШ. 1991. Т. 210. 411 с.
 92. Всеукраїнська Національна Рада до Найвисшої Ради. Телеграма Всеукраїнської Національної Ради у Відні до представників Англії, Франції та Італії на Найвисшій Конференції в Парижі. *Свобода*. 1921. № 69. 14 березня. 4 с.
 93. Вячеслав Липинський. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті : в 3 т. Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, Філадельфія, 1991 р. Т. 3. 346 с.
 94. Вячеслав Липинський. *Свобода*. 1931. № 145. 4 с.
 95. Габінет Д. А. Ідеї парламентаризму в проектах конституцій незалежної Української держави періоду між світовими війнами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: право / голов. ред. Ю. М. Бисага. Ужгород : Видавничий дім "Гельветика", 2015. Вип. 33. Т. 1. С. 14–18.
 96. Гаврилук Д. Державницька концепція В. Липинського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: історія, економіка, філософія. 2008. Вип. 14. С. 166-176.
 97. Гайдукевич О. Природоохоронна діяльність греко-католицької церкви в Галичині в 20–30-х роках XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.
 98. Гай-Нижник П. Позиції та завдання сучасного українського консерватизму. URL: <http://politosophia.org/page/pozytsii-ta-zavdannia-suchasnoho-ukrainskoho-konservatyizmu.html> (дата звернення: 19.07.2015).
 99. Галушко К. Європейський контекст соціально-політичних ідей В'ячеслава Липинського / Вячеслав Липинський та його доба : наукове видання / упоряд. : Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ-Житомир, 2007. С. 357-374.

-
100. Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. Київ, 1999. 37 с.
 101. Гетьманчук М. П., Турчин Я. Б. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали. Львів : Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2006. 214 с.
 102. Гловацький І. Ю. Промови українських адвокатів Галичини на політичних судових процесах початку ХХ ст. : науково-практичний посібник. Львів : Львівський юридичний інститут МВС України, 2004. 283 с.
 103. Гловацький І. Ю. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921-1939 рр.). Львів : Тріада Плюс, 2003. 348 с.
 104. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 528 с.
 105. Головка О. М., Греченко В. А. Дерптська історико-правова школа (перша третина ХІХ ст.). *Право і Безпека*. 2013. № 4 (51). С. 6-14.
 106. Головка О. М. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст. : монографія. Харків : Константа, 2018. 471 с.
 107. Головка О. М. Місцеве самоврядування і законність: теоретико-правові аспекти. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2011. № 1. С. 35-41.
 108. Головка О. М. Організаційно-правові засади фінансової діяльності Української держави (Гетьманщини) у другій половині ХVІІ – ХVІІІ ст. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4 (63). С. 98-108.
 109. Головченко В. І. Ейхельман Отон Отонівич. Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т. / редкол. : Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.
 110. Головченко В. І. Кучабський Василь. Українська дипломатична енциклопедія : у 2-х т. / редкол. : Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.
 111. Головченко М. Б. Василь Кучабський: видатний представник консервативного напрямку в українській політичній думці початку ХХ століття. *Правозахисний рух: історія та сучасність* : 8 Всеукр. студ. наук.-практ. конф. Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, 2015 р. С. 7-9.

-
112. Голос України. 2018. 7 липня. № 122 (6877).
 113. Голос України. 2019. 30 січня. № 19 (7025). С. 2
 114. Гончаренко В. Д. Висновки та рекомендації з актуальної теми. *Право України*. 2018. № 4. С. 139-146.
 115. Гончаренко В. Д. Висновки та рекомендації з актуальної теми: “Утворення Української Народної Республіки як знакова подія у тисячолітній історії національного державотворення”. *Право України*. 2017. № 11. С. 136-141 .
 116. Гончаренко В. Д. Законодавчі органи в Україні за часів Української революції 1917-1921 рр. *Право України*. 2017. № 3. С. 20-30.
 117. Гончаренко В. Д. Конституція Української Народної Республіки – вінець законодавчої діяльності Української Центральної Ради. *Право України*. 2018. № 4. С. 11-24.
 118. Гончаренко В. Д. Регламенти законодавчих органів України за радянських часів. *Вісник Національної академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2016. № 1 (84). С. 30-42.
 119. Гончаренко В. Д. Утворення Української Народної Республіки як важливий етап на шляху до незалежності України. *Право України*. 2017. № 11. С. 32-39.
 120. Горак В. Андрій Яковлів. Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. / редкол. : Ю. А. Пінчук (гол. ред.) та ін. Київ, 2003. Вип. 12. С. 283-302.
 121. Горбань Т. Ю. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.05. Нац. акад. наук України; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2010. 40 с.
 122. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна, світ на зламі тисячоліть : монографія. Київ : Видавничий центр: “Академія”, 1999. – 240 с.
 123. Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні. Україна в Центрально-Східній Європі. 2013. 12. С. 347-377
 124. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ, 1995. 607 с.
 125. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ, 1996. 360 с.
 126. Гриценко І. С., Прилуцький С. В. Судова влада і громадянське суспільство: концепт взаємодії. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 241-249

-
127. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Репр. відтворення вид. 1913 р. Київ, 1990. 524 с.
 128. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. ІХ. Кн. 2. Роки 1654-1657.. Нью-Йорк : Видавниче товариство “Книгоспілка”, 1957. 1630 с.
 129. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : Видавництво “Світ”. 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 152-164.
 130. Губань Р. В. Правове регулювання адміністративно-територіального устрою України у 1917–2015 роках : монографія. Київ : Видво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. 510 с.
 131. Давиденко М. Консервативна державницька концепція В. Кучабського. *Освіта регіону*. Український науковий журнал. 2013. № 3. URL: <http://social-science.com.ua/article/1028> (дата звернення: 10.05.2014).
 132. Давиденко М. Консервативна державницька концепція В. Кучабського. *Освіта регіону*. Український науковий журнал. 2013. № 3. С. 30-34.
 133. Даниленко О. Роль українського громадського комітету в соціальній адаптації емігрантів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. пр. 2003. Вип. 9. С. 278-295.
 134. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: курс лекцій, прочит. у Нац. ун-ті “Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого”. – Харків : Право, 2012. 415 с.
 135. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу : навчальний посібник. Харків : Консум, 2005. 431. URL: http://www.big-lib.com/book/32_Istoriya_vchen_pro_pravo_i_derjavu (дата звернення: 17.06.2017).
 136. Демчишак Р. Б. Держава у політологічній спадщині Станіслава Дністрянського. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. 2015. № 1. С. 47-54.
 137. Демчишак Р. Б. Національне питання в діяльності легальних українських політичних партій Західної України у 1935 – 1939 рр. (історико-політологічний аналіз) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2006. 19 с.
 138. Демчишак Р. Б. Політико-правова сутність, повноваження та розподіл державної влади у політологічній спадщині Володимира Старосольського. *Science and Education a New Dimension*. Humanities and Social Sciences. 2014. II (4), Issue 23. С.66-69. URL: www.seanewdim.com (дата звернення: 15.03.2018).

-
139. Демчишак Р. Немирич Юрій. Історія політичної думки: навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ, 2000, 2014. С. 471–472.
 140. Демчишак Р. Б. Держава у політологічній спадщині Станіслава Дністрянського. *Вісн. Дніпропетр. ун-ту*. Серія: “Філософія. Соціологія. Політологія”. 2015. № 1 (23). С. 47-54.
 141. Демчишак Р. Б. Розподіл влади як центральний принцип функціонування системи державного управління в українській політичній думці націонал-демократичного спрямування (Західна Україна та середовище еміграції у міжвоєнний період ХХ ст.). *Гілея*. 2015. Вип 103 (12). С. 339-334.
 142. Денисюк С. Томашівський Степан. Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. М. Хоми та ін. Львів : Новий Світ, 2000, 2014. С. 637-639.
 143. Джунь В. В. Соціологія конституційного права : монографія / у 2-х к. Київ : Вид. Дім “Ін Юре”, 2015 – 2018 рр. Кн. 2: Соціокультурні підстави європейського конституціоналізму. 2018. 598 с.
 144. Дзира Я. І. Томашівський Степан Теодорович. URL: [http:// www.history.org.ua /?termin=Tomashivskij_S](http://www.history.org.ua/?termin=Tomashivskij_S) (дата звернення: 17.02.2019).
 145. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918–листопад 1920рр. Документи і матеріали : у 2 томах. Київ : Видавництво імені Олени Теліги. Том 1 / упоряд. : В. Верстюк (керівник) та ін. 2006.
 146. Дністрянський С. Демократія та її майбутнє. Антологія української юридичної думки. В 6 т. Київ : Юридична книга, 2003. Т. 4. С. 590–599.
 147. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Наклад українського університету в Празі. Друк державної друкарні в Празі. Прага, 1923 р. 400 с.
 148. Дністрянський С. Нова держава. Видавництво “Українського скитальця”. Відень – Прага – Львів, 1923 р. 29 с.
 149. Дністрянський С. Провідні думки в історії і теорії міждержавного приватного права. Наклад Українського Університету в Празі. Прага, 1923. 22 с.
 150. Дністрянський С. Цивільне право. Том 1. Відень 1919 р, друкарня С. Гольцгавзена у Відні. 1063 с.
 151. Докаш О. Ю. Політико-культурна трансформація західних областей України під впливом радянської ідеології (1930-1950-ті роки) : монографія. Чернівці : “Місто”, 2016. 384 с.

-
152. Документи Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / відп. ред. Ф. П. Шевченко ; упорядн. І. Крип'якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук ; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. Київ : Вид. АН УРСР, 1961. 740 с.
 153. Документы об освободительной войне украинского народа. 1648-1654 гг. / АН УССР. Ин-т истории ; Архивное упр. при Совете Министров УССР ; редкол. : П. П. Гудзенко и др. Київ : Наукова думка, 1965. 827 с.
 154. Допомога українському студентству. *Свобода*. 1948. № 47. 28 лютого. 4 с.
 155. Дорошенко Д. В. Липинський як історик. В. Липинський як ідеолог і політик. Ужгород, 1931. С. 66-72.
 156. Дорошенко Д. З історія української політичної думки за часів світової війни. Прага 1936 р. 99 с.
 157. Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: Життя і діяльність. Київ : Вид. центр “Просвіта”, 2005. 608 с.
 158. Д-р В. Старосольський у Казакстані, проф. Ромер у Львові. *Свобода*. 1941. № 75. 4 с.
 159. Древницький Ю. Василик І. Володимир Старосольський – адвокат політичних прав українців (до 140-річчя від дня народження). *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2018. № 7-8 (45) С. 93-96.
 160. Древницький Ю. Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878–1942). Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. 304 с.
 161. Древницький Ю. Вчення про державу у працях Володимира Старосольського. *Україна-Європа-Світ : міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 10. С. 270-274.
 162. Древницький Ю. Р. Володимир Старосольський – соціал-демократичний діяч другої половини 1920-х – 1930-х рр. *Українська біографістика*. 2012. Вип. 9. С. 294-311.
 163. Дробот І. І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920 – 1930-ті рр.). Київ, 2002. 343 с.
 164. Дробот І. І. Українські консерватори та ідейна засади української державності (20-30 рр. ХХ ст.). *Наукові записки : зб. наук. ст. Нац. пед. універ імені М. П. Драгоманова*. Київ : Логос, 1999. Впис спец. С. 3-16.

-
165. Ейхельман О. Енциклопедія права. Курс читання проф. О. Ейхельмана на I семестрі економічнокооперативного відділу Української Господарської академії в ЧСР. Подебрати, 1923. 84 с.
 166. Ейхельман О. Проект конституції основних державних законів Української Народньої Республіки. Видавництво С.У.Д., 1921 р. 104 с.
 167. Ейхельман О. Реформа місцевого самоурядовання, на підставі демократично-республіканської державности. Окремий відбиток з ювілейного збірника в честь професора С. Дністрянського. Наклад українського Вільного Університету в Празі. Державна друкарня в Празі. Прага, 1923. 81 с.
 168. Эйхельман О. Обзор центральных и местных учреждений Управления в России и устава о службе по определению от правительства. Київ : Тип. имп. ун-та. Св. Владимира, 1890. 83 с.
 169. Ейхельман О. О. Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права. Подебради, 1931. 46 с.
 170. Ейхельман О. О. Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права. Антологія української юридичної думки : в 10 т. Київ, 2004. Т. 8: Міжнародне право / упоряд. : В. Н. Денисов, К. О. Савчук ; відп. ред. В. Н. Денисов. С. 332-382.
 171. Енциклопедія історії України : Т. 7. Мл – О / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : В-во “Наукова думка”, 2010. 728 с.
 172. Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва : матеріали XII Міжнар. іст.-прав. конф., 10-13 верес. 2004 р., м. Бахчисарай. Сімф. : [ДіАйПі], 2005. 530 с.
 173. Євтух М., Кемінь В. Освітня діяльність української еміграції у Чехословаччині між двома світовими війнами (1921-1945). Київ, 1997. 146 с.
 174. Єрмолаєв В. Організація і регламент діяльності Української Центральної Ради. *Право України*. 2017. № 11. С. 58-69.
 175. Єрмолаєв В. М. Принципи “Руської правди” продовжують жити в правовій системі сучасної України. Актуальні проблеми науки історії держави і права : матеріали “круглого столу”, присвяч. пам'яті проф. А. Й. Рогожина (Харків, 5 жовт. 2013 р.). Харків : Право, 2013. С. 28-35.
 176. Женченко М. І. Видання правничої літератури в Україні: історичний, типолого-тематичний та редакційно-видавничий аспекти : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.05. Київ, 2008. 20 с. – URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=full

webr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=Женченко%20M\$ (дата звернення: 17.06.2015).

177. Женченко М. І. Основні осередки видання правничої літератури в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами. *Наукові записки Інституту журналістики*. Т. 19. Київ, 2005. С. 81-84. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article& article=1380> (дата звернення: 17.06.2015).
178. З вістей про українське життя. З українського університету в Празі. *Свобода*. 1940. № 263. 4 с.
179. З діяльності Українського Вільного Університету у Мюнхені. *Свобода*. 1949. № 8. 4 с.
180. З дороги. Про Українську Господарську Академію в Чехословаччині. *Свобода*. 1925. № 196. 4 с.
181. Забаревський М. Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. Відень, 1925. 52 с.
182. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
183. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): автореф. дис. ... докт. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 32 с.
184. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф, акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2010. 583 с. URL: <http://uristinfo.net/2010-12-16-20-00-40/31-mvtsvik-zagalna-teorija-derzhavi-i-prava/629-rozdil-xvii-pravova-svidomist-i-pravova-kultura.html> (дата звернення: 19.09.2017).
185. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. URL: // www.ebk.net.ua (дата звернення: 19.09.2017).
186. Заїкин В. Вячеслав Липинський як історик. Вячеслав Липинський та його доба: наукове видання / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ-Житомир, 2007. С. 236-249.
187. Заїкин В. Історично-правнична наука української еміграції та головні ідеологічні напрямки в ній. Львів: Перша Союзна друкарня, 1937. 19 с.
188. Закіров М. Б. Феномен політичної думки російського зарубіжжя в контексті української державної ідентичності: монографія. Київ, 2016. 565 с.

-
189. Зарубіжні українці : довідник / С. Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л. О. Лещенко, Ю. Ч. Макар та ін. Київ : Вид-во "Україна", 1991. 252 с.
 190. Захарченко П. Зовнішньополітична діяльність Центральної Ради Української Народної Республіки на мирних переговорах у Бресті. *Право України*. 2017. № 11. С. 70-77.
 191. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Київ : МП "Фенікс", 1992. 258 с.
 192. Звіт з діяльності Українського Наукового Інституту в Берліні. *Свобода*. 1934. № 195. 4 с.
 193. Зінченко О. В., Петришин О. В. Історія вчень про державу і право: у табл. і дефініціях : навч. посіб. Харків : Право, 2012. 208 с.
 194. Зленко П. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920-1931. Прага, 1932. 154 с.
 195. Зубко О. Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12. Київ, 2010. 20 с.
 196. Зубрицький І. Степан Томашівський – дослідник державницького напрямку в українському історіописанні. *Мандрівець*. 2012. № 3. С. 32-36.
 197. Іванова А. Ю. Проблема періодизації історії держави і права в працях учених школи західноруського права. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень: матеріали XXIII Міжнародної історико-правової конференції 24-26 вересня 2010 р., м. Алушта. Київ; Сімферополь : ДОЛЯ, 2011. С. 99-104.*
 198. Івасечко О. Від автономії до самостійності: ідея федералізму в теоретичних працях вітчизняних учених демократично-народницького напрямку (міжвоєнний період). *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* : зб. наук. пр. Львів, 2008. Вип. 21 С. 18-25
 199. Івасечко О. Державницька концепція Р. Лащенка в контексті розвитку політичної науки міжвоєнного періоду (1918 – 1939). *Гілея*. 2011. Вип. 49 (7). С. 666-670.
 200. Івасечко О. Зовнішньополітичні орієнтири розвитку УНР у політологічних дослідженнях Р. Лащенка. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* : збірник наукових праць. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. Випуск 23. С. 21-26.
 201. Івасечко О. Наукова діяльність українських вчених-емігрантів в міжвоєнний період: народницько-демократичний напрямок. *Гуманітарні та соціальні науки* : матеріали I Міжнар. конф. молодих

-
- вчен. НСС-2009. Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львів. політехніка”, 2009. С. 141-142.
202. Івасечко О. Політико-правові підстави та шляхи реалізації української державності у наукових працях Ростислава Лащенка. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* : зб. наук. пр. Львів, 2008. Вип. 20. С. 13–17.
203. Івасечко О. Р. Лащенко про причини поразки національно-визвольних змагань в Україні в 1917-1920 рр. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. (2015). 15 (861). С. 168-174. URL: <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/3318> (дата звернення: 29.05.2015).
204. Івасечко О. Я. Державотворчі ідеали Ростислава Лащенка: політико-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. В.о. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : [Б.в.], 2012. 20 с.
205. Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923. Нью-Йорк, 1968. 400 с.
206. Ідея правової держави в науково-теоретичній спадщині Отто Ейхельмана. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* : збірник наукових праць. 2008. Вип. 20. С. 23-29.
207. Інститут заочного навчання при Українському Вільному Університеті. *Свобода*. 1949. № 142. 4 с.
208. Інститут Української археографії ім. М. С. Грушевського НАН України (1991-2011) / упоряд. Д. Бурін, О. Маврін, Я. Федорчук. Київ : Український письменник, 2011. 416 с. С. 52-531.
209. Історико-правові проблеми автономізму та федералізму. *Матеріали Х-ї Міжнар. іст.-прав. конф.*, 22-24 верес. 2003 р., м. Севастополь. Сімф. : Всеукр. інформ.-культ. центр, 2004. 464 с.
210. Історичне джерелознавство : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. ; 2-ге вид., доп. і пероб. Київ : Либідь, 2017. 512 с.
211. Історія вчень про державу і право : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. Г. Г. Демиденка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 251 с.
212. Історія держави і права України. Академічний курс / Гончаренко В. Д. та ін. Київ, 2000. Т. 1. 648 с.
213. Історія політичної думки України : підручник / за заг.ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2017. 632 с.
214. Історія української еміграції / [гол. ред. Б. Лановик. Київ : Знання, 1997. 520 с.

-
215. Калакура Я. Українська історіографія : курс лекцій; друге видання, доповнене. Київ : Генеза, 2012. 512 с.
216. Калакура Я. Українська революція 1917–1921 рр. як чинник демонтажу Російської та Австро-Угорської імперій: історіографічний погляд. Українська революція 1917–1921 рр.: погляд із сьогодення; міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 року. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2013. 656 с., С. 593-604.
217. Каневська І. Громадсько-політична та наукова діяльність О. Бочковського в еміграції (1905 – 1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2009. 19 с.
218. Каневська І. Ольгерд Іполит Бочковський (1885-1939) – чесько-український науковець, публіцист, громадсько-політичний діяч. *Наукові записки* : збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2010. Т. 21. С. 391-411.
219. Каневська І. Бібліографія праць О. Бочковського. *Ucraina magna*. 2016. Vol. 1. С. 74-86.
220. Каневська І. О. Науково-інформаційна та публіцистична діяльність Ольгерда Іполита Бочковського. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2243> (дата звернення: 17.02.2019).
221. Капелюшна М. Державотворення і правотворення доби Української революції 1917-1921 рр. у новітніх дослідженнях правознавців : збірник матеріалів міжнар. наук. конф. 25 квіт. 2012 р. Київ, 2013. С. 630-639.
222. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) : монографія. Київ : Олан, 2003. 608 с.
223. Капелюшний В. Історичні розвідки професора Б. І. Андрусишина, присвячені Українській національній державності доби визвольних змагань (1917-1921 рр.). *Правничо-політологічні та історичні студії проблем українського державотворення* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 16 січня 2019 року / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, О. О. Рафальський та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 213-219.
224. Карасевич А., Лисенко Л. Концепція формування нації Ольгерда-Іполита Бочковського. Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : зб. наукових праць / за заг. ред. канд. філос. наук М. А. Журби, частина II. Луганськ : ФОП Котова О.В., 2013. С. 71-78.

-
225. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ-початок ХХ століття). Київ, 1998. 350 с.
226. Кармазіна М. С. Між історією і політикою. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 350 с.
227. Кармазіна М. С. Політична наука в Україні: дисертаційний аспект. *Політичний менеджмент*. 2008, № 3 (30). С. 17–28.
228. Кармазіна М. С. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 232 с.
229. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01. Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ, 1999. 36 с.
230. Кельзен Ганс. Чисте правознавство: 3 доп. : Пробл. справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.
231. Киридон А. М. Державно-церковні відносини в Радянській Україні (1917 – 1930-ті роки) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2006. 34 с.
232. Кирилів М. Томашівський про роль та місце Української греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті України. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* : зб. наук. пр. Львів, 2007. Вип. 19. С. 32-37.
233. Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ / изданные под редакцией и с приложением исследования о сем Своде и о законах действовавших в Малороссии профессора А. Ф. Кистяковского. Киев : Унив. тип. И. И. Завадского, 1879. 1065 с.
234. Ключ А. І. Українська національна ідея як проблема суспільно-політичної думки початку ХХ ст. та сучасності. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2014. Т. 22, Вип. 24 С. 61–66.
235. Коваленко В. В. Актуальні питання теорії та методології юридичної науки. Держава і право у світлі сучасної юридичної думки : збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. Київ : Видавництво “Юридична думка”, 2010. 456 с.
236. Коваль А. Ф. Погляди Станіслава Дністрянського на право та державу (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Львів, 2005. 16 с.

-
237. Коваль А. Ф. Погляди Станіслава Дністрянського на право та державу (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2005. 16 с.
238. Ковальчук В. Б., Богів Я. С. Ідея народного суверенітету в українській політико-правовій думці кінця ХІХ – першій чверті ХХ ст. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2015. № 813. С. 356-362.
239. Ковальчук В. Б., Бучин А. В. Володимир Старосольський як вчений юрист і один із основоположників науки державного права в Україні. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. 2014. № 810: Юридичні науки. С. 240-245.
240. Ковальчук Н. Хмельницький Богдан (Зіновій). Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довідник / за заг. ред Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 683–684.
241. Когут З. Кордони України: територіяльні візії козаків в період від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича. *УІЖ*. 2011. № 3. С. 50–73.
242. Козаченко А. Проблема реформи місцевого самоврядування за доби Української Народної Республіки. *Право України*. 2017. № 11. С. 109-116.
243. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142-164.
244. Коли “аристократи” полемізують. *Свобода*. 1932. № 293. 4 с.
245. Колісник Д. Гетьманська періодика в Європі на початку Другої світової війни. *Гуманітарний журнал*. 2011. Ч. 3-4. С. 158.
246. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей. Л. : Львівський національний університет ім. І. Франка. 1999. 384 с.
247. Коломієць Т. В. Соціологічна концепція В. Старосольського в контексті проблемного поля модерності. *ВІСНИК НТУУ “КПІ”. Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 3/4 (23/24). 2014. С. 41-46.
248. Комзюк Л. Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і ХХ століття : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ун-т внутр. справ. Харків, 1999. 18 с.
249. Кондратик Л. Й. Історія соціології України в іменах. Луцьк, 1996. 108 с.

-
250. Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. 240 с.
251. Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.
252. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.
253. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / за редакцією академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2008. 252 с.
254. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. До 15-річчя Конституції України і 20-ї річниці незалежності України / упорядники І. О. Кресіна, О. В. Батанов ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : “Юридична думка”, 2011. 328 с.
255. Конституція Західно-Української Народної Республіки (проект Станіслава Дністрянського), 1920 р. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2012/08/1920.html> (дата звернення: 17.02.2019).
256. Конституція України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 17.02.2019).
257. Копиленко О. Л. “Українська ідея” М. Грушевського; історія і сучасність. Київ : Либідь, 1991. – 182 с.
258. Копиленко О. Л. Повернення М. С. Грушевського. Київ : “Знання” України, 1991. 48 с.
259. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917-1920 : навч. посібник. Київ : Либідь, 1997. 208 с.
260. Корольов Г. О. Консервативна утопія В. Кучабського: “геополітичний трикутник”, революція й Східна Європа. *Український історичний журнал*. 2012. № 3. С. 36-48.
261. Корольов Г. О. Українська біографія Отто Ейхельмана: імперська лояльність та служіння “іншій” або “своїй” нації. *Архіви України*. 2014. № 1. С. 156-167.
262. Короткий огляд реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. URL: <http://www.bystrytsky.org/ideasus96.htm> (дата звернення: 17.02.2019).
263. Костицький М. В. Українська політико-правова доктрина як основа формування судових і правоохоронних органів. *Науковий вісник Української академії внутрішніх справ*. 1996. № 1. С. 21-27.

-
264. Кошетар У. П. Роль Української греко-католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 20 с.
265. Кошетар У. П. Українська Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900-1939 рр.) : навч. посібник. Київ : МАУП, 2005. 128 с.
266. Кошетар У. П. Філософська парадигма державотворчої концепції. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія* : зб. наук. праць. № 1 (9). Київ : Вид-во Національного авіаційного університету “НАУ-друк”, 2009. С. 54-60.
267. Красніцький А. Українські державотворчі процеси 1917-1920 років у науковому доробку істориків права: досягнення та перспективи дослідження. *Українська революція 1917-1921 рр.: погляд із сьогодення* : збірник матеріалів міжнар. наук. конф. 25 квіт. 2012 р. Київ, 2013. С. 640-648.
268. Краснодемська І. Й. Внесок вчених української діаспори європейських країн у розвиток українознавства (20-60-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 09.00.12. Київ, 2010. 20 с.
269. Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині ХІХ століття: компаративна концептуалізація : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Видавництво “Логос”, 2017. 680 с.
270. Кресіна І. О. Українська національна держава: проблеми політичної суб’єктності й суверенітету. *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки* : збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. Київ : Видавництво “Юридична думка”, 2010. 456 с.
271. Кресіна І., Згурська В., Кресін О. Концепція національної держави і політичного права Володимира Старосольського : у 2 кн. Київ : Видавництво Логос Україна, 2017. Ч. 1. Старосольський В. Й. Держава і політичне право. 592 с.
272. Крижановський А. Ф. Історіософія правового порядку: спроба загальноцивілізаційного дискурсу. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2 (73). № 3. С. 72-77.
273. Крижановський А. Ф. Крижановський А. Ф. Правовий порядок у дискурсі історіософії права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету* : зб. наук. праць. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. № 2. С. 4-8.

-
274. Крикун Ю. С. Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х – на початку 1930-х років : автореф. дис. ... канд. історич. наук : 07.00.05. Київ. гнац. ун-т імені Тарса Шевченка. Київ, 2009. 20 с.
275. Кримінальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131). – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 17.02.2019).
276. Крюков А. В. Аграрне питання в українській громадсько-політичній думці Галичини міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2014. Вип. 12. С. 155-160.
277. Кучабський В. Більшовизм і сучасне завдання українського Заходу. Львів, 1925. С. 16-19, 35-37.
278. Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918-1923 роках. Львів : Дослідно-видавничий центр Наукового товариства імені Шевченка, 2015. 448 с.
279. Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918-1923 роках / наук. ред. С. Гелей. Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 2015. 448 с.
280. Кучабський В. Значення ідей Вячеслава Липинського. Вячеслав Липинський та його доба: наукове видання / упоряд. : Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ-Житомир, 2007. С. 250-260.
281. Кучабський В. Одверта відповідь польському консерватистові. Львів : Наклад видав. Кооперативи “Мета”, 1932. 236 с.
282. Кучабський В. Україна і Польща. Отверта відповідь польському консерватистові. Львів, 1933. 236 с.
283. Кучма Л. Украина не Россия. Москва : Время, 2003. 560 с.
284. Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві (VI-XI ст.) : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. 142 с.
285. Кушинська Л. А. Звичаєве право України : навчальний посібник для студентів напряму підготовки “Правознавство”. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 209 с.
286. Ладиченко В. В., Орленко В. В., Орленко В. І. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник. Київ : МВЦ “Медінформ”, 2014. 464.
287. Лановик Б., Траф’як М. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. Тернопіль, 1999. 512 с.
288. Лашенко Р. Вогнище національної культури. Українська трибуна. 1921. 28 жовтня.

-
289. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 1. Княжа доба. Друк державної друкарні в Празі. Прага, 1923. 150 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3471/file.pdf> (дата звернення: 01.04.2016).
290. Лащенко Р. М. Лекції по історії українського права. Ч. 2 Литовсько-Польська доба. Друк державної друкарні в Празі. Прага, 1924. 78 с.
291. Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським. Окремий відбиток з ювілейного збірника в честь професора С. Дністрянського. Наклад українського Вільного Університету в Празі. Державна друкарня в Празі. Прага, 1923. 28 с.
292. Лащенко Р. Цивільне право. Ч. 1: Вступ. Загальна частина. Річеве право. Виняткове право. Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч.С.Р. Подебради, 1925. 164 с.
293. Лебедева Ю. О. Переяславська угода 1654 р.: історіографічний огляд. Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2015. № 3-4. С. 117-122.
294. Левицький К. Д-р Станіслав Дністрянський. Українські політики: силуетки наших давніх послів і політичних діячів 1907-1914. Львів, 1937. Ч. 2. С. 56–60.
295. Левицький К. Станіслав Дністрянський (Посмертний спомин). Життя і Право. Львів, 1935. Ч. 2. С. 1-6.
296. Левчук М. В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : Б.в., 2010. 22 с.
297. Леник В. Вчора, сьогодні, завтра. До історії українського інтернату в Мюнхені. Мюнхен : Рідна школа, 1990. 167 с.
298. Липа Ю. Призначення України. New York City : Говерля, 1953. 308 с.
299. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / за ред. Я. Пеленського. Київ, 1995. С. 131.
300. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Нью Йорк, 1954. 470 с.
301. Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. Відень, 1919-1926, 580 с.
302. Липинський В. Листування / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. Київ; Філадельфія, 2003. Т. 1: А: Ж. 960 с.

-
303. Липинський В. Національна аристократія. Консерватизм: Антологія / упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Простір, Смолоскип, 2008. С. 772–776.
304. Липинський В. Наша орієнтація (6 листів – цілість). Листи до братів-хліборобів. Торонто. Накладом видавництва “Продуцент”, 1953. Ч. 2. – 63 с.
305. Липинський В. Покликання “варягів”, чи організація хліборобів? Нью-Йорк, 1954, Видавнича Корпорація “Булава”. 114 с.
306. Липинський В. Релігія і церква в історії України (Передрук статей з “Америки”). Філадельфія: Народна бібліотека “Америки”, 1925. 112 с.
307. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія, 1925. 111 с.
308. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Булава Видавнича корпорація в Нью-Йорку. Відень, 1920 р. 304 с.
309. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII – ім столітті. Відень, Нью-Йорк; накладом Видавничої Корпорації “Булава”, 1920. 304 с.
310. Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського). Прага, 1926. 16 с.
311. Липинський В. Хам і Яфет. *Сучасність*. 1992. № 6. С. 74.
312. Липинський Вячеслав. Релігія і церква в історії України. Нью Йорк : накладом Видавництва Корпорації “Булава”, 1956 р. 111 с.
313. Липка О.Р. Християнство як чинник гуманізації особи в сучасному українському суспільстві : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Львів, 2003. 20 с.
314. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. Київ : Основи, 1994. Том 2. – 573 с.
315. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. В-во “Сучасність”. 1973 р. 442 с.
316. Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту. Київ : Основи, 1994. С. 167-236.
317. Литвин В. М. Методологічні аспекти історичного пізнання в дослідженні Української держави і права періоду незалежності. Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики: матеріали наукової конференції до 20-ї річниці незалежності України (Київ 21 червня 2011 р.) / за ред. академіка НАН України

-
- Ю. С. Шемшученка. Київ : Видавництво “Юридична думка”, 2011. 336 с.
318. Лісова К. С. Історія державності України в дослідженнях української наукової еміграції (1920-1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2010. 20 с.
319. Лісова К. С. Історія державності України в дослідженнях української наукової еміграції (1920-1945 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2010. 216 с.
320. Луцька Г. В. Формування української правової думки в Науковому товаристві імені Шевченка наприкінці ХІХ – початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини “Україна”. Київ, 2015. 20 с.
321. Луцька Г. В. Історико-правові дослідження вчених НТШ (1892-1939 рр.). Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова : матеріали ХХVІІІ Міжнародної історико-правової конференції (Рівне-Луцьк, 13-16 червня 2013 р.). Київ, 2013. С. 435-439.
322. Мазепа І. Підстави нашого відродження. Б.м. : Видавництво “Прометей”, 1946. Ч. 1. С. 159-160.
323. Майданюк В. Консервативний дискурс в концепції демократії Василя Кучабського. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2013. Вип. 3. С. 242-248.
324. Максимович С. Володимир Старосольський про правову державу. *Вісник Львівського університету. Серія: юридична*, 2000. Випуск 35. С. 142–149.
325. Малик Я. Історія української державності. Львів : Світ, 1995. 246 с.
326. Маньгора Т. В. Звичаєве право в працях Андрія Яковліва. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 25. С. 142-147.
327. Маньгора Т. Політико-правові погляди А. І. Яковліва : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 19 с.
328. Маньгора Т. В. Бібліографія праць А. Яковліва. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право : зб. наукових праць. Випуск 8. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. С. 142-146.

-
329. Маньгора Т. В. Діяльність А. Яковліва як вченого-правознавця в еміграції. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право : зб. наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. Випуск 17. С. 84-88.
330. Маньгора Т. В. Політико-правові погляди А. І. Яковліва : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 227 с.
331. Масарик Томаш-Гарріч: енциклопедія історії України : у 10 т. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла-мі / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. 784 с.
332. Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.). Київ : 1995. 192 с.
333. Мельник Л. Г. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навчальний посібник / ред. кол. : В.М. Литвин (голова), В. І. Гусєв (заст. голови), А. Г. Слюсаренко (заст. голови) та ін. Київ : Вища школа, 2002. 430 с.
334. Мельник М. Новими шляхами: про 25-літню діяльність проф. С. Дністрянського. Ювілейний збірник в честь С. Дністрянського. – Прага, 1923. С. 1-18.
335. Метельський Р. Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 1998.
336. Метельський Р. Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 1998. 16 с.
337. Методологічні проблеми історико-правових досліджень : матеріали ХХІІІ Міжнародної історико-правової конференції 24–26 вересня 2010 р., м. Алушта / ред. колегія : І. Б. Усенко (голова), А. Ю. Іванова (відп. секр.), та ін. Київ; Сімферополь : “ДОЛЯ”, 2011. 620 с.
338. Микола Плав'юк: Україна – життя моє. Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. Т. 3: Та долю іншу він обрав – душі неспокій. На пошану Миколи Плав'юка / упорядник В. Ляхоцький. 1088 с.
339. Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 рр. Теоретико-методологічний аспект. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 260 с.
340. Мироненко О. М. Конституційний Суд України: історія і сучасність, доктрина і практика : монографія. Київ : Київ. правда, 2011. 910 с.
341. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : Академія, 2010. 456 с.

-
342. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. 262 с.
343. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації. Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого гетьмана) / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 285 с.
344. Міграційні процеси в Україні і світі: історико-юридичні аспекти : матеріали XIV Міжнар. іст.-прав. конф., 4-7 верес. 2005 р., м. Балаклава. Сімф. : [ДіАйПі], 2006. 430 с.
345. Мірошниченко М. Ідея конституційної держави в стратегії державотворення зо доби Української Народної Республіки. *Право України*. 2017. № 11. С. 48-57.
346. Мірчук П. Українська визвольна справа і українська еміграція. *Ліга визволення України*. Торонто 1954 р. 79 с.
347. Мошак О. В. Історико-правове обґрунтування української державності в працях учених Українського вільного університету в Празі. Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова : матеріали XXVIII Міжнародної історико-правової конференції. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 335-339.
348. Мошак О. В. Альтернативні концепції державності в політичній думці української міжвоєнної еміграції в Європі : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Одеська національна юридична академія. О., 2002. 16 с.
349. Музей Визвольної Боротьби. Свобода. 1925. № 250. 4 с.
350. Музика І. В. Дослідження співвідношення звичаєвого та позитивного права представниками соціологічного напрямку в українській правовій думці. Тези до XV Міжнародної історико-правової конференції присвячена пам'яті професора К. Г. Федорова, 2-4 черв. Запоріжжя, 2006. С. 12-15.
351. Музика І. В. Історія права як суспільний процес: класичні і сучасні підходи. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 4. С. 9-18.
352. Музика І. В. Поняття “джерело права” у працях представників вітчизняної соціологічної школи права кінця XIX – початку XX ст. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 38-40.
353. Музика І. В. Предмет історії права: сучасний науковий дискурс та проблема змісту. *Правова держава : щорічник наукових праць*. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. Вип. 23. С. 19-30.

-
354. Музика І. В. Принцип історизму у царині досліджень вітчизняної соціології права кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 239-243.
355. Музика І. В. Проблеми співвідношення природного і позитивного права у вітчизняній правовій думці 19-21 ст. *Альманах права. Правова аналітика: доктринальні підходи та галузеві виміри*. 2018. Випуск 9. С. 224-228.
356. Музика І. В. Свобода і номос права: проблема співвідношення у сучасній доктрині лібералізму. *Альманах права. свобода, рівність і гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці*. 2013. Вип. 4. С. 230-233.
357. Музика І. В. Сучасні філософські підходи до проблеми визначення об'єкта і предмета юридичної науки. *Часопис Київського університету права*. 2006. № 3. С. 3-14.
358. Мушинка М. Музей визвольної боротьби в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси. Державний комітет архівів України, асоціація українців Словаччини, наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині. Київ, 2005. 160 с.
359. М'яловицька Н. А. Автономія та її роль у державному будівництві (країни Європи) : монографія. Київ : Логос, 2009. 504 с.
360. На свято поєднання (до 100-річчя Акту Злуки УНР і ЗУНР) / упоряд. О. Л. Копиленко, Є. Р. Бершеда, В. О. Зайчук, І. М. Мищак. Київ : Парлам. вид-во, 2019. 112 с.
361. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія. Харків : Право, 2009. 598 с.
362. Наливайко Л. Р. Принцип правової держави як принцип державного ладу України. *Наукові записки НаУКМА: юридичні науки*. Т. 64. 2007. С. 3-9.
363. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали зібрані С. Наріжним до частини другої). Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1999. 272 с.
364. Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 4-6 груд. 2008 р., м. Рівне. Київ : [б. в.], 2010. 231 с.
365. Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі / Л. Білецький та ін. Прага : Накладом УВУ, 1942. 440 с.
366. Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі присвячений панові президентові Чесько-словенської республіки проф.

-
- др. Т. Г. Масарикові для вшанування 80-тих роковин його народження / І. Мірчук та ін. Прага, 1930. 265 с.
367. Національна академія наук України: правові засади організації та діяльності: до 100-річчя утворення НАН України : монографія / відп. ред. академік НАН України Ю. С. Шемшученко. Київ : Вид-во “Юридична думка”, 2018. 574 с.
368. Немченко С. С. Особливості розвитку правової освіти в Україні в УСРР-УРСР у 1920-1991 рр. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. Херсон, 2015. Том 1. С. 17-21.
369. Новожилов Б. В. Духовна культура як чинник формування іміджу політичного лідера : автореф. дис ... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2010. 20 с.
370. Огірко Р. С. “Пакти й конституції прав і вольностей війська Запорозького...” 1710 р. в контексті модерного сучасного конституціоналізму. Тринадцяті юридичні читання : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 2018 р.). Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 38-47.
371. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. Київ – Львів, 2005. 132 с.
372. Оглоблин О. П. Українська історіографія 1917-1956 : пер. з англ. / Оглоблин О. П. Київ, 2003. 252 с.
373. Окиншевич Л. Визвольна боротьба і українська новітня держава та право. *Хроніка*. 2000. Вип. 27-28. Київ, 1998. С. 308.
374. Окіншевич Л. Історія дослідження українського права. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. Т. 2. С. 630-632. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/eui054.htm> (дата звернення: 17.02.2019).
375. Окіншевич Л. Історія дослідження українського права: Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. Київ, 1995. 800 с.
376. Олещук К. Держава в соціологічній спадщині Станіслава Дністрянського. *Соціологічні студії : науково-практичний журнал*. Луцьк : Східноєвроп. Нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. № 2 (3). С. 11-16.
377. Олійник О. Мова русів у фінікійській та етрусській епіграфіці, 10 ст. до Хр.-3 ст. н. е. (до основ української епіграфіки) : монографія / Олександр Олійник. Б.м. : б.в., 2014. 208 с.
378. Ольгерд Іполит Бочковський. Вибрані праці та документи. Том 1. Київ : Україна Модерна, Дух і Літера, 2018. 704 с.

-
379. Ольгерд Іполит Бочковський. Вибрані праці та документи. Том 2. Київ : Україна Модерна, Дух і Літера, 2018. 976 с.
380. Онищук С. В. Формування партнерської моделі державно-церковних відносин в Україні: теоретичні і прикладні засади. Ефективність державного управління : зб. наук. пр. Львів : ЛРІДУ, 2015. Вип. 42. С. 61–67.
381. Онищук М. В. Конституційні основи референтної демократії в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2010. 40 с.
382. Осадчук С. С. Правові погляди Михайла Лозинського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2001. 17 с. URL: <http://referatu.net.ua/newreferats/7569/185403> (дата звернення: 12.01.2016).
383. Основи етнодержавознавства : підручник / за ред. Ю. І. Римаренка. Київ : Либідь, 1997. 656 с.
384. Осташко Т. Державницький імператив В'ячеслава Липинського. В'ячеслав Липинський та його доба. Книга перша. Київ, 2010. 560 с.
385. Осташко Т. Діяльність Сергія Шелухіна в Українській Центральній Раді. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. 581 с.
386. Осташко Т. Український консервативний рух новітньої доби у історіографії 1937-1960-х рр. Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років : збірник наукових статей. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 368 с. С. 127-171.
387. Отрош М. І. Місце і роль католицької церкви у міжнародному правопорядку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2018. 32 с.
388. Охотницька Н. В. Становлення судової системи України (1991–2012 рр.): історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 212 с.
389. Павліченко О. Теорія державотворення за В. Липинським. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. 2008. Вип. 14. С. 177-181.
390. Падох Я. Суди й судовий процес старої України, Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів, 1990 р. 128 с.
391. Палієнко М. Г. Архівні центри в українській еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр. (створення, функціонування, доля документальних колекцій) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. 31 с.

-
392. Палієнко М. Науково-інформаційний потенціал матеріалів Празького українського архіву як документальної основи історичних досліджень. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2005. № 80–81. С. 107-110.
393. Панова І. Ю. Наукова, освітня та викладацька діяльність правознавців – діячів державного центру УНР в екзилі. Держава, право і юридична думка у Балточорноморському регіоні: історія та сучасність : матеріали XXVI Міжнародної історико-правової конференції 27-29 квітня 2012 р., м. Одеса. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2012. 550 с.
394. Панок О. В. Сутність та основні проблеми політичної концепції Володимира Старосольського : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Філософський факультет. Кафедра політичних наук. Київ, 1998. 141 с.
395. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології. Монографія. Київ : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2008. 336 с.
396. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині / Пеленська О. Нью-Йорк – Прага, 2005. 222 с.
397. Пеленський Я. В. Липинський – засновник державної школи в українській історіографії. *УІЖ*. 1992. № 2. С. 139-141.
398. Передерій І. Г. Роль громадсько-політичної діяльності В. Липинського у формуванні його науково-історичної концепції. *Гілея*. 2009. Вип. 22. С. 31-45.
399. Передерій І. “В’ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець : монографія. Полтава : Видавництво ПолтНТУ, 2012. 622 с.
400. Передерій І. Г., Кочерга Н. К. В. Липинський: еволюція державницького підходу до історичного аналізу в процесі формування політологічних поглядів. – URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2007/69-56-26.pdf> (дата звернення: 17.02.2019).
401. Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. Київ : НІСД, 2004. 13 с.
402. Петлюра С. В. Вибрані твори та документи / уклад. Л. В. Голота. К. : Довіра, 1994. 271 с.
403. Петрик А. Андрій Яковлів (1872-1955): нарис життя та діяльності. *Український історичний збірник*. Київ : Інститут історії України, 2011. Вип. 14. С. 261-270.

-
404. Петришин О. В. Верховенство права в системі правового регулювання. Держава і право у світлі сучасної юридичної думки : збірник наукових праць на пошану академіка Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. Київ : Видавництво “Юридична думка”, 2010. 456 с. С. 74-84.
405. Петришин Р. А. Науково-педагогічна діяльність української еміграції в країнах Центральної і Західної Європи (1919-1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.
406. Петрів М. Наукові праці українських правників в галузі права в Чехо-Словацькій республіці в 1921-1940 рр.: бібліографічний покажчик. Київ : Українська Видавнича Спілка, 1998. 62 с. URL: <http://www.petriv.com.ua/ua/publish.htm> (дата звернення: 12.01.2016).
407. Петрів М. Українські адвокати: державні, громадські, політичні та культурно-освітні діячі кінця XIX – першої половини XX ст. Кн. 1. Київ : Вид-во “Юстініан”, 2014. 544.
408. Петрук Н. К. Українська духовна культура XVI-XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття : монографія. Хмельницький, 2007. 288 с.
409. Пилипчук В. Г., Брижко В. М. Трансформація системи захисту персональних даних та приватності в контексті євроінтеграції України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3. С. 36-50.
410. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Феномен інформації: історико-правові та філософські аспекти. *Інформація і право*. 2015. № 1. С. 5-14.
411. Пилипчук В., Дзьобань О. Глобальні виклики й загрози національній безпеці в інформаційній сфері. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 3. С. 43-52.
412. Піскун В. Діяльність Українського Центрального Комітету в Польщі та Українського Громадського Комітету в Чехословаччині по соціальній адаптації українських політичних емігрантів у 20-х рр. XX ст. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Історичні науки. 2007. Вип. 9. С. 339-351.
413. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття) : монографія. Київ : МП “Леся”, 2006. 672 с.
414. Піскун В. М. Українська політична еміграція 20-х років XX ст. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2007. 43 с. URL: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe? (дата звернення: 17.02.2019).

-
415. Плазова Т. І. Діяльність української еміграції в країнах Європи у міжвоєнний період ХХ ст. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"* : збірник наукових праць. 2014. № 784. С. 143-148.
416. Погрібний І. М. Проблема судової реформи в контексті відносин "Україна – Європейський Союз". Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: матеріали ХХV Міжнародної історико-правової конференції 16-18 вересня 2011 р. Київ, Сімферополь : СМД, 2012. Ч. 2. С. 71-77.
417. Поїздник І. І. Відносини між греко-католицицькою та римо-католицицькою церквами на українсько-польському порубіжжі (1939-1946 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2007. 20 с.
418. Поліковський М. Ф., Граб В'ячеслав С. О. Липинський як ідеолог українського консерватизму. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Юридичні науки. 2015. № 824. С. 392-397.
419. Політична енциклопедія / редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст.голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2012. 808 с.
420. Політична наука в Україні. 1991-2016. У 2 т. Київ : Парлам. вид-во, 2016. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / редкол. : чл.-кор. НАН України О. Рафальський (голова), д-р політ. наук М. Кармазіна, д-р іст. наук О. Майборода. 656 с.
421. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп., і перероб. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
422. Політологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ : Видавничий центр "Академія", 2002. 528 с. URL: http://bookwu.net/book_politologiya-pidruchnik_975/18_1.6.-ukranska-politichna-dumka-xx-stolittya (дата звернення: 17.02.2019).
423. Полонська-Василенко Н. Сторінки спогадів. *Український історик*. 1965. № 3–4. С. 39-47.
424. Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет, 1921–1971. *Український історик*. 1971. 1/2 (29/30). С. 17-27.
425. Польша й Петлюра. *Свобода*. 1921. № 72. 4 с.
426. Порошенко назвав подолання бідності в Україні головним завданням. URL: [https:// glavcom.ua/ country/ politics/poroshenko-nazvav-podolannya-bidnosti-v-ukrajini-golovnim-zavdanniam--567228.html](https://glavcom.ua/country/politics/poroshenko-nazvav-podolannya-bidnosti-v-ukrajini-golovnim-zavdanniam--567228.html) (дата звернення: 05.02.2019).

-
427. Портнов А. В. Науково-освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919 – 1939) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознав. Львів, 2005. 18 с. URL: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=4105:-1919-1939&catid=29:2016-11-03-13-26-32&Itemid=100010 (дата звернення: 10.03.2015).
428. Потульницький В. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). Київ : Либідь, 1992. 232 с.
429. Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819-1991) : навчальний посібник. Київ : Либідь, 1994. 320 с.
430. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; ред. кол. : О. М. Мироненко та ін. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1997. 548 с.
431. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської русі : навч. посіб. / уклад. : Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків : Право, 2014. 344 с.
432. Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти. Матеріали XIII історико-правової конференції 20-22 травня 2005 р. Чернівці : Рута, 2005. 418 с.
433. Правова доктрина України. У 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 1. Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. 976 с.
434. Правова доктрина України. У 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 3. Доктрина приватного права України / Н. С. Кузнецова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін. 760 с.
435. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941). Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 220 с.
436. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2010. 368 с.
437. Правова еліта України. Київ : Видавництво Логос Україна, 2018. 372 с.
438. Правова концепція С. Дністрянянського та соціальне поняття права. URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/law/9194/> (дата звернення: 15.07.2018).

-
439. Правова освіта та наука в українському державотворенні (кінець XIX – XX ст.) : монографія / за ред. Б. І. Андрусишина. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. 308 с.
440. Правовая система Украины: состояние и перспективы : в 5 т. – Харьков : Право, 2011. Т. 1. Методологические и историко-теоретические проблемы формирования и развития правовой системы Украины / под общ. ред. М. В. Цвика, А. В. Петришина. 896 с.
441. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. Київ : Наукова думка, 2006. 280 с.
442. Правовий статус Національної академії наук України: історія та сучасність: До 95-річчя створення НАН України : монографія / відп. ред. академік НАН України Ю. С. Шемшученко. Київ : Вид-во “Юридична думка”, 2013. 702 с.
443. Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. В 10 т. Прага, 1926. Т. I. С. 192.
444. Приймак О. О. Громадсько-політична й наукова діяльність В'ячеслава Казимировича Липинського (1882 – 1931 рр.) : автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків : Б.в., 2011. 20 с.
445. Прилуцький С. В. Суд як форма народовладдя у механізмі публічної влади. Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку. Київ, Сімферополь : СМД, 2012. Ч. 2. С. 60-70.
446. Прилуцький С. Концептуальні підходи до реформування судової влади України. *Право України*. 2015. № 11. С. 106-112.
447. Природа, право і держава: історико-юридичні аспекти / ред. кол. : О. В. Тимощук (голова) та ін. ; матеріали XVI Міжнар. іст.-прав. конф., 15-18 верес. 2006 р., м. Ялта /]. Симф. : ДОЛЯ, 2007. 360 с.
448. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні : монографія / за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2007. 424 с.
449. Про діяльність Українського Правничого Товариства в Ч.С.Р. Українське Правниче Товариство в Ч.С.Р. (1923-1928). Прага, 1928. 34 с.
450. Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років : збірник наукових статей. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 11. 263 с.
451. Прокопишин Т. Д. Концепції нації у працях українських вчених поч. XX ст.: спроба компаративного аналізу. *Вісник Львівського університету*: сер.: Соціологічна. 2012. Вип. 6. С. 51-61.
452. Рада Союза Народів про Галичину. *Свобода*. 1921. № 70. 4 с.

-
453. Ребет Л. М. Порівняльна метода в науці права / упоряд. і наук. ред. О. В. Кресіна, І. О. Кресіної]; Укр. вільн. ун-т, Центр порівнял. правознавства Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ ; Мюнхен : Логос, 2017. 231 с.
454. Регістраційно-статистична секція. Рік праці Українського Громадського Комітету в ЧСР. Прага : Б.в., 1922. С. 8-10.
455. Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки : матеріали XXXIV Міжнар. іст.-прав. конф., 26-29 трав. 2016 р., м. Тисмениця / Міжнар. асоц. істориків права, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Секція історії держави і права наук. ради НАН України по координації фундам. прав. дослідж. ; редкол. : І. Б. Усенко та ін. Київ; Херсон : Грінв Д. С. [вид.], 2016. 446 с.
456. Резнік В. В. Державницькі теорії Д. Донцова і В. Липинського, порівняльний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2008. 16 с.
457. Рихло П. Відень як об'єкт ностальгії у свідомості німецькомовних авторів Буковини. Українсько-австрійські зустрічі. ВНТЛ-Класика, 2011. 346 с.
458. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія. Київ : НІСД, 2016. 196 с.
459. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-ті роки ХХ ст. Київ : “Наукова думка”, 1994. 350 с.
460. Румянцев В. Історичні та етнополітичні витоки Української Народної Республіки. *Право України*. 2017. № 11. С. 40-47.
461. Рум'янцев В. О., Страхов М. М. Ідея українського монархізму в творах В'ячеслава Липинського (До 125-річчя з дня народження). Державне будівництво та місцеве самоврядування. Харків : Право, 2007. Вип. 13. С. 72-77.
462. Сабадош Т. І. Державно-правові погляди А. І. Волошина : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 218 с.
463. Савчак А. В. Конституційно-правові погляди Станіслава Дністрянського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2009. 23 с.
464. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія. Ужгород : Ліра, 2009. 372 с.
465. Савчук К. Отон Отонович Ейхельман – біографічний нарис і міжнародно-правові погляди. *Міжнародне право*. 2012. № 2. С. 237-249.
466. Самойленко О. П. Ідейно-політична діяльність В. Липинського в контексті формування політичної культури сучасного українського

-
- суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2009. 18 с.
467. Самоліквідація Гетьманського руху. *Свобода*. 1937. № 188. 4 с.
468. Сворак С. Д. Політико-правова думка України XIX – XX століть про народовладдя : монографія. Івано-Франківськ, 2015. 376 с.
469. Свято української науки (II Український науковий з'їзд у Празі 20-24 березня 1932 р.). *Свобода*. 1932. № 83. 4 с.
470. Селіванова А., Карпунцова В. Конституційна реформа правосуддя: у перехідних положеннях Конституції України виявлено недоречності. *Голос України*. 2019. № 22 (7028). С.6-7.
471. Сергійчук В. Із мріями про повернення колишньої вольниці й Гетьманщини. Українська державність: витоки, етапи становлення та розвитку. *Голос України*. 2018. № 237-238 (6992-6993). С. 9.
472. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917-1921 роки з аналізом сьогодення. Видання друге, доповнене. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2012. 872 с.
473. Сидоренко Н. Гетьманська преса в Європі. Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету*. Серія “Історія, економіка, філософія. Київ, 2000. Вип 1. С. 322.
474. Сиза Н. Копні суди та здійснення ними судочинства в Україні. Яковлівські читання: матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті українського історика, правознавця, громадського і політичного діяча А. Яковліва (1872–1955). Черкаси, 2000. С. 19-21.
475. Симоненко Р. Г. Кучабський Василь Васильович. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во “Наукова думка”, 2008. 568 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kuchabskii_V (дата звернення: 17.02.2019).
476. Ситник О. М. Розвиток ідеологічних концепцій і напрямків в Україні (від початку XIX століття до 1939 року) : автореф. дис ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Ужгород, 2010. 28 с.
477. Ситник О. М. До питання про ідеологічну платформу М. П. Драгоманова. Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова : матеріали XXVIII Міжнар. іст.-прав. конф., 13-16 черв. 2013 р., Рівне-Луцьк / Міжнар. Асоціація істориків права, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова [та ін.]. Київ, 2013. С. 57-61.

-
478. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ : Правова єдність, 2011. – 520 с. URL: http://www.dut.edu.ua/uploads/l_948_39072050.pdf (дата звернення: 17.02.2019).
479. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
480. Скуратович І. М. А. Яковлів – визначний дослідник Переяславського договору. *Форум права*. 2016. № 2. С. 208-211.
481. Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие “русской акции”. *Славяноведение*. 1993. № 4. С. 32.
482. Слободян В. Я. Соціокультурна роль релігії та церкви в державотворчому дискурсі Українського консерватизму. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. Серія : Державне управління. 2017. № 1. С. 104-111.
483. Смерть великого українського громадянина і визначного історика. *Свобода*. 1931. № 142. 4 с.
484. Солдатенко В. Ф. Українська революція: іст. нарис : монографія. Київ : Либідь, 1999. 975 с.
485. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ : Світогляд, 2007. 621 с.
486. Стан юридичної освіти та науки в Україні (результати дослідження) / Організація безпеки та співробітництва в Європі. Координатор проєктів ОБСЄ в Україні. Національний університет “Києво-Могилянська академія”. Київ, 2010. 290 с. – URL: <http://www.osce.org/uk/ukraine/108309?download=true> (дата звернення: 17.02.2019).
487. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів, 1999. 232 с.
488. Старосольський В. Держава і політичне право : в 2 ч. Подебради: видання Видавничого товариства при Українській господарчій академії в ЧСР, 1925. Ч. I. 599 с.
489. Старосольський В. Держава і політичне право : в 2 ч. Подебради: Видання Видавничого товариства при Українській господарчій академії в ЧСР, 1924. Ч. II. 464 с.
490. Старосольський В. Держава і право: причинок до проблеми правовости держави. Львів : Наклад Союзу українських адвокатів, 1934. 16 с.
491. Старосольський В. До питання про форми держави. Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основання. Львів : Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1925. 25 с.

-
492. Старосольський В. До проблеми правовости держави. *Життя і право*. 1928. № 1. С. 39-40.
493. Старосольський В. Думки про демократію. *Вістник*. 1916. № 35–36. С. 281-282.
494. Старосольський В. З боротьби за право. *Життя і право*. 1928. Ч. 1. С. 25-30.
495. Старосольський В. Й. Теорія нації / передм. І. О. Кресіної. – Нью-Йорк; Київ : Наук. т-во ім. Т. Шевченка: Вища шк., 1998. XL. 157 с. URL: <http://litopys.org.ua/starosol/stan.htm> (дата звернення: 17.02.2019).
496. Старосольський В. Методологічна проблема в науці про державу. Наклад Українського університету в Празі. Державна друкарня в Празі. Прага, 1925 р. 36 с.
497. Старосольський В. Національний і соціальний момент в українській історії. Записки Наукового товариства ім. Шевченка: ред. У. Старосольської. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. Т. 210. С. 153-160.
498. Старосольський В. Партії в Конституції Чехословацької республіки. Прага: Наклад Українського вільного університету в Празі, 1923. 16 с.
499. Старосольський В. Політичне право: курс лекцій. Подєбради: Український техн.-господарський інститут ЧСР, 1933–1934. 321 с.
500. Старосольський Володимир Принцип більшості / переклад з німецької мови Костянтина Поліщука; вступна стаття Станіслава Стемпеня ; автор проекту і упорядник Михайло Петрів. Львів : Вид-во “Літопис”, 2018. 312 с.
501. Старосольський В. Теорія нації. Відень, 1922. 144 с.
502. Старосольський В. Теорія нації. Записки Наукового товариства ім. Шевченка: ред. У. Старосольської. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. Т. 210. С. 161-324.
503. Старосольський В. Й. Держава і політичне право. Київ : Видавництво Логос Україна, 2017. Ч. 1. 592 с.
504. Старосольський В. Й. Держава і політичне право. Київ : Видавництво Логос Україна, 2017. Ч. 2. 472 с.
505. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х томах. Одеса : Юридична література, 2002. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1929 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паньківа. 464 с.
506. Стефанчук Р. Правонаступність як важлива ознака ідентичності та спадковості у державотворенні. *Голос України*. 2019. № 38 (7044). С. 15.

-
507. Стеценко В. Ю. Політичне адміністрування у сфері охорони здоров'я. Тринадцяті юридичні читання: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 2018 р.). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 227-230.
508. Стецюк Н. В. Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 20 с.
509. Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів, 1999. 232 с.
510. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): автореф. дис. ... д-ра істор. наук: 09.00.11. 2003 р. 37 с.
511. Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015 – 2020 роки. Затверджено Радою суддів України 11 грудня 2014 року. URL: <http://nsj.gov.ua/files/1467884108%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D1%81%D1%83%D0%B407.pdf> (дата звернення: 21.02.2019).
512. Стрельникова І. Ю. Звичай у сучасному праві України / Матеріали XXIX Міжнародної історико-правової конференції 19-20 вересня 2013 р., м. Феодосія. Київ; Сімферополь: Універсум, 2013. С. 342-346.
513. Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку. Матеріали XXV Міжнар. історико-прав. конф., 16-18 вересня 2011 р., м. Саки / Юрид. ф-т Крим. екон. ін-ту; ред. кол.: І. Б. Усенко (голова) та ін. К.; Сімф.: 2011. Ч. 1. 447 с.
514. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / авт. кол.: В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, К. А. Віслобоков, О. А. Гавриленко, Л. О. Зайцев, А. Ю. Іванова, О. О. Малишев, І. В. Музика, В. Т. Окіпнюк, Є. В. Ромінський, О. О. Самойленко, М. І. Сірий, І. Б. Усенко (кер. кол.), М. Д. Ходаківський, Л. В. Худояр, О. Н. Ярмиш. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Міжнародна асоціація істориків права. Київ: “Видавництво “Наукова думка” НАН України”, 2014. 503 с.
515. Суспільство та влада: механізми взаємодії: навч.-метод. матеріали для слухачів дисципліни “Механізми взаємодії суспільства і влади” / А. М. Михненко, С. О. Кравченко, І. В. Пантелейчук та ін. Київ: НАДУ, 2013. 80 с.

-
516. Сухий О. Михайло Лозинський. ЗУНР 1918-1923. Уряди. Постаті. – С. 159-171. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/18/180Lozynskyj.pdf> (дата звернення: 17.02.2019).
517. Сухобокова О. Український культурно-освітній осередок у Чехо-Словацькій республіці у 1920-х роках. *Історія України*. 2012. № 41/42. С. 3-8.
518. Сухонос В. В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти : монографія. Суми : ТОВ Видавничо-виробниче підприємство “Мрія-1”, 2010. 368 с.
519. Тацій В. Людина і правова держава: проблеми взаємовідносин і взаємодії. *Вісник Академії правових наук*. 2008. № 2 (53). С. 3-12.
520. Терещенко Ю. Український консерватизм як державотворчий чинник. Правничо-політологічні та історичні студії проблем українського державотворення : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 16 січня 2019 року / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, О. О. Рафальський та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 75-83.
521. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: питання періодизації навчальної дисципліни як засобу формування ціннісних орієнтацій студентів. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень : матеріали ХХІІІ Міжнародної історико-правової конференції 24-26 вересня 2010 р., м. Алушта. Київ; Сімферополь : “ДОЛЯ”, 2011. С. 93-98.*
522. Тимофіїв М. Пам’яті В. Липинського. В. Липинський як ідеолог і політик. Ужгород, 1931. С. 16-19.
523. Ткач Т. П. Історія вчень про державу і право : навч.-метод. посіб. Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2014. 229 с.
524. Ткачук О. В. Український церковно-православний рух 1917-1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2006. 19 с.
525. Токарчук О. В. Переяславський договір 1654 р. в оцінці вчених діаспори у 20-40-ві рр. ХХ ст. *Часопис Київського університету права*. 2018. Випуск 3. С. 50-53.
526. Токарчук О. В. Державно-правові погляди С. П. Шелухіна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2011. 20 с.
527. Токарчук О. В. Державно-правові погляди С. П. Шелухіна : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 178 с.

-
528. Токарчук О. В. Між природним та позитивним правом: українська державність княжої доби у правничо-політичній думці 20-40 рр. ХХ ст. Публічне право: Науково-практичний юридичний журнал. 2018. № 2 (30). С. 213-221.
529. Токарчук О. В. Про сучасне значення лекцій С. П. Шелухіна з кримінального права. Економіка і право: *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2009. Серія 18. Випуск 8. С. 162-167.
530. Томашівський С. – історик, політик, публіцист: зб. статей. Львів: Орган. ком. УКНП, 1930. 76 с.
531. Томашівський С. Влада й культура. Хліборобська Україна. 1922-1923. Книжка 4. Збірник 7-8. С. 302-311.
532. Томашівський С. Галичина: політично-історичний нарис з приводу Світової війни: 2-е видання, накладом вид., 1915. 32 с.
533. Томашівський С. Десять літ українського питання у Польщі. Переклад стенограми відчиту ураженого “інститутом дослідів національних справ у Варшаві 12.1V.1929”. Львів, 1929. 48 с.
534. Томашівський С. Історія Церкви на Україні. Передрук з “Записок Чину св. Василя Великого”. Філадельфія, б. р. 159 с.
535. Томашівський С. Матеріяли до історії Хмельниччини. “Записки Наук. Тов. ім. Шевченка”. Т. 14. 1896. 4 с.
536. Томашівський С. Нова книжка – нові часи (М. Грушевській, Очеркь історії українського народу. С. Петербургъ, 1904) (Рецензія). 1905, Т. 29. Ч. II. С. 43-53.
537. Томашівський С. Під колесами історії. Булава, Нью-Йорк. Видання друге. 1962 р. 111 с.
538. Томашівський С. Під колесами історії. Нариси і статті. Видавництво “Українське Слово”. Берлін, 1923. Ч. 15. 102 с.
539. Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику: відкритий лист до В. Липинського. Львів, 1929. 132 с.
540. Томашівський С. Т. Схід і Захід: історично-політичний нарис. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 188-196.
541. Томашівський С. Церковний бік української справи. Накладом “Союза Визволення України”. Відень, 1916. 24 с.
542. Томенко М. Україна: історія Конституції: навч. посіб. Київ: Генеза, 2015. 144 с.

-
543. Три роки праці Українського громадського комітету в ЧСР. 7/VII.1921 – 7/VII.1924. Прага, 1924. С. 6.
544. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ : Інтел, 1994. 260 с.
545. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. Київ : Видавничий дім “Альтернатива”, 1999. 352 с.
546. Турчин Я. Б. Державотворчі ідеї О. Ейхельмана: еволюція інституційних вимірів політики : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2011. 35 с.
547. Турчин Я. Б. Концепція С. Шелухіна стосовно федеративного устрою України. *Наукові записки Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили: Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. Вип. 6. – С. 63-69.
548. Турчин Я. Б. Напрями української політичної думки міжвоєнного періоду (1918-1945 рр.). *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили* : науково-методичний журнал. Серія: Політичні науки. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Т. 93. – Вип. 80. С. 102-107.
549. Турчин Я. Б. Проблема врегулювання державно-церковних відносин у працях О. Ейхельмана. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса : Національний університет “Одеська юридична академія”: Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2011. Вип. 43. С. 267-275.
550. Турчин Я. Ідея правової держави в науково-теоретичній спадщині Отто Ейхельмана. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* : збірник наукових праць. Львів : Вид-во НУ “Львівська політехніка”, 2008. Вип. 20. С. 23-29.
551. Турчин Я. Основні етапи становлення і розвитку конституційних ідей О. Ейхельмана. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”*. Сер.: Державне управління. 2010. Т. 130, Вип. 117. С. 103-107.
552. Турчин Я. Основні напрямки наукових досліджень О. Ейхельмана: шлях до формування державницького ідеалу. *Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розв.* : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т народознав., Ін-ту країнознав. ім. І. Крип'якевича, Нац. ун-т “Львів. політехніка”. Львів : Вид-во Нац.ун-ту “Львів. політехніка”, 2010. Вип. 22. С. 34-40.

-
553. Турчин Я. Принципи і шляхи реалізації державної влади в науково-теоретичних працях Отто Ейхельмана. Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розв. 2009. Вип. 21. С. 39-44.
554. Турчин Я. С. Шелухін про реалізацію основних складових державотворчого процесу в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Вип. 3. Ужгород : СМП "Вісник Карпат", 2006. С. 21-27.
555. Тюрменко І. І. Проблеми української державності в діяльності та науковій спадщині Івана Огієнка : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 33 с.
556. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали : у двох томах. Київ : Темпора, 2015. Т. 1 / упоряд. : Р. Пиріг (керівник) та ін. XVIII. 790 с. Т. 2 / упоряд. : Р. Пиріг (керівник) та ін. XX. 412 с.
557. Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз / О. Дергачов. Київ : Політична думка, 1996. 448 с.
558. Українська державність: поняття, основні ознаки, символи атрибути, витоки та етапи становлення. *Голос України*. 2019. № 38 (7044). С. 1, 12-13.
559. Українська еміграція. Прага 1922 р. Збірник І. С. 16
560. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення : навчальний посібник / Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як, Р. М. Матейко та ін. ; за ред. Б. Д. Лановика. Тернопіль : Чарівниця, 1999. 244 с.
561. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. Київ : Либідь, 1993. 592 с.
562. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. Київ : Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
563. Українська Центральна рада: Документи і матеріали : у 2 т. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упорядн. : В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева ; ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю. М. Гамрецький, Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. 590 с.

-
564. Українська Центральна рада: Документи і матеріали : у 2 т. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. /упорядн. : В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева ; ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю. М. Гамрецький, Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. 424 с.
565. Українське правознавство в Україні, країнах Європи та Америки : матеріали до бібліографії ХІХ-ХХ століть /уклад. і авт. передм. М. Й. Петрів ; Наукове товариство імені Шевченка у Львові, Комісія бібліографії і книгознавства. Л. : [б.в.], 2001. 260 с.
566. Український Вільний Університет в Празі в роках 1921-1926. Прага, 1927. 263 с.
567. Український Вільний Університет в Празі в роках 1921-1931. Прага, 1931. 236 с.
568. Український Вільний Університет в Празі в роках 1926-1931. Прага, 1931. 200 с.
569. Український Вільний університет в Празі. Історія зародження – організація – виклади в зимовім семестрі 1921-22. *Свобода*. 1921. № 265. 4 с.
570. Український Вільний Університет у Відні. *Свобода*. 1921. № 30. 4 с.
571. Український Громадський Комітет. Нова Україна. Прага, 1922. Ч. 1. С. 34.
572. Український музей у Празі. (1659) 1925-1948. Опис фонду. Науково-довідкові видання з історії України. Київ-Прага, 1996 р. Вип. 41. 295 с.
573. Український науковий з'їзд у Празі 3–7 жовтня 1926 р. Звідомлення Президії Організаційної Комісії З'їзду. Київ : Державна друкарня в Празі, 1928. 75 с.
574. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали /упоряд. : В. Верстюк (керівник) та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.
575. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920-1992 /упор. В. Яблонський. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2012. 840 с.
576. Український Правничий З'їзд. Життя і право. 1933. Ч. 4. С. 1-9.

-
577. Українські високі школи в Чехословаччині з кінцем шкільного року. *Свобода*. 1923. № 193. 4 с.
578. Ульяновський В. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехословаччині між двома світовими війнами: лекції за редакцією Д. Антоновича. Київ, 1993. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm> (дата звернення: 25.05.2014).
579. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 / упорядники: Іван Крип'якевич, Іван Бутич. Київ : Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 1998. 416 с.
580. Усенко І. Б. До питання про розвиток юридичного джерелознавства в Україні. Матеріали ХХІХ Міжнародної історико-правової конференції 19-20 вересня 2013 р., м. Феодосія. Київ; Сімферополь : Універсум, 2013. С. 100-107.
581. Усенко І. Б. Дністрянський Станіслав Северинович. Антологія української юридичної думки : у 6 т. / ред. кол. : Ю. С. Щемшученко (голова та ін. Київ : Вид. Дім "Юрид.кн."), 2002. Т. 1. С. 382.
582. Усенко І. Б. Конституційні проекти Галицької держави та Західноукраїнської Народної Республіки, Конституційні проекти С. Дністрянського. Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во "Наукова думка", 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Konstitutsiyni_Proekti_Galitskoi_Derzhavi (дата звернення: 14.05.2018).
583. Установчі збори Всеукраїнської Національної Ради в Відні. *Свобода*. 1921. № 30. 4 с.
584. Федорук О. Українська культура – держава – політика. Володимир Січинський. Київ, 1996. С. 7.
585. Федунь М. Р. Мемуарна спадщина Осипа Назарука. смт. Брошнів : МПП "Таля", 2000. 175 с.
586. Флагман української юридичної науки. До 60-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1949-2009 / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : Видавництво "Юридична думка", 2009. 216 с.
587. Фолес А. М. Механізм сучасної правової держави: доктринальні аспекти. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 312013. № 3. С. 37-43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2013_3_9 (дата звернення: 21.05.2018).

-
588. Франко І. Поза межами можливого. URL: <http://ukrclassic.com.ua/katalog/f/franko-ivan/2126-ivan-franko-poza-mezhami-mozhlyvogo> (дата звернення: 14.18.2017).
589. Фуртес О. Військова еміграція Української держави в боротьбі за державність. *Схід*. 2011. № 3 (110). С. 129-131.
590. Халак Н. В. Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1999. 203 с.
591. Халак Н. Степан Томашівський – науковець і політик електронний ресурс. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/565-nadiia-khalak-stepan-tomashivskiy-naukovets-i-polityk> (дата звернення: 17.02.2019).
592. Хитра А. Державно-правові погляди Павла Скоропадського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2003. 19 с.
593. Хто і як може створити українську державу (Теорія Липинського). *Свобода*. 1921. № 285. 4 с.
594. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 38. Рукопис статей “Початки української держави”, “Права України на свою державність”, “Історико-правні підстави української державності” та ін., 172 арк.
595. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 41. Рукописні та друковані статті щодо Української державності: “Дата відновлення української державності 28 лютого 1917 р.” “Україна” та інші, 339 арк.
596. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 49. Нариси до історії українського права, ч. I - III (в 2-х примірниках), 316 арк.
597. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 54. Конспекти лекцій по енциклопедії права, 282 арк.
598. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 56.

Рукопис статей: “Судові кари на Україні”, “Правна культура в Україні” та записи до лекцій по карному судоводству, 284 арк.

599. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 57. Нотатки до історії права, 120 арк.
600. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 59. Статті з газет та брошур, що їх використав С. Шелухін для своїх лекцій та статей по карному праву, 39 арк.
601. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 90. Рукописи статей “Нове пояснення 102-104 ст. Руської правди” “Пануюча схема Російської “истории русского права”, 278 арк.
602. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 101. “Лист з Парижу в справах паризької делегації”, 45 арк.
603. ЦДАВО України, Ф. 3695. Особистий фонд члена Центральної ради, сенатора і професора Сергія Павловича Шелухіна, Оп. 1., Спр. 104. Газетний матеріал по питанню мирних переговорів між Україною РСФСР та роботу Української делегації в Парижі в 1919 р., 178 арк.
604. ЦДАВО України, Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, мм. Київ, Кам’янець-Подільський, Вінниця; Тарнів (Польща), Оп. 2., Спр. 526. Листування з надзвичайною дипломатичною місією УНР в Бельгії та Голландії про відношення західноєвропейських держав до УНР про вступ України в члени міжнародного комерційного інституту в Брюсселі. 12 січня 1921 – 23 грудня 1921 р., 42 арк.
605. ЦДАВО України, Ф. 3831. Управа Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці, м. Прага, Спр. 2. Заяви українських юристів та других фахівців про прийняття в члени правничого товариства та про призначення на посади (до заяв прикладені життєписи). 20 травня 1922 р. – 14 листопада 1923 р., 35 арк.
606. ЦДАВО України, Ф. 3831. Управа Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці, м. Прага, Спр. 3. Статут українського правничого товариства в Чехословацькій Республіці. 17 березня 1923 р., 13 арк.
607. ЦДАВО України, Ф. 3831. Управа Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці, м. Прага, Спр. 6. Листування з міністерством закордонних справ Чехословацької Республіки, про

-
- дозвіл на в'їзд до Чехословакиї українським юристам та про улаштування їх на роботу. 5 січня 1923 – 4 червня 1923 р., 10 арк.
608. ЦДАВО України, Ф. 3831. Управа Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці, м. Прага, Спр. 17. Відчит про діяльність та акт ревізійної комісії правничого товариства за 1925 рік, 4 арк.
609. ЦДАВО України, Ф. 3831. Управа Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці, м. Прага, Спр. 19. Листування з “Педагогічним інститутом”, з “Центральним союзом українського студентства”, з “українським академічним комітетом”, Масюком, Шульгіним, Андрієвським та другими окремими особами та організаціями про друкування статей, про скликання засідань ради товариства, проект статуту академічного комітету в Празі та запрошення на загальні збори та свята. 12 лютого – 9 листопада 1925 р., 21 арк.
610. ЦДАВО України, Ф. 3831. Управа Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці, м. Прага, Спр. 21. Протоколи загальних зборів та засідань президії Українського правничого товариства. 24 березня – 13 грудня 1926 р., 8 арк.
611. ЦДАВО України, Ф. 3831. Управа Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці, м. Прага, Спр. 29. Листування з “українським академічним комітетом”, “Українським Вільним Університетом в Празі”, з “Українським Педагогічним інститутом”, з членами правничого товариства, з проф. Бичом, Шияновим та другими окремими особами та організаціями про призначення стипендії членам товариства, про сплату членських внесків, грошову допомогу товариству, запрошення на свята, засідання та інше. 10 лютого – 6 листопада 1927 р., 37 арк.
612. ЦДАВО України, Ф. 3831. Управа Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці, м. Прага, Спр. 35. Протоколи засідань Управи Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці. 19 березня 1930 – 29 жовтня 1938 р., 23 арк.
613. ЦДАВО України, Ф. 3831. Управа Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці, м. Прага, Спр. 59. Протоколи загальних зборів та заяви про прийняття в члени правничого товариства. 19 червня – 11 грудня 1936 р., 49 арк.
614. ЦДАВО України, Ф. 3831. Управа Українського правничого товариства в Чехословацькій республіці, м. Прага, Спр. 67. Рукопис лекцій Р. Лашенка по історії українського права. “Населення” (Людність невільна), 5 арк.

-
615. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 13. Листування з державною друкарнею в Празі про друкування видань університету та рахунки друкарні на виготовлену роботу (з додатком зразків друку). 4 грудня 1923 – 28 грудня 1924 р., 64 арк.
616. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 77. Книга особистих рахунків професорсько-викладацького складу університету. 18 лютого 1931 р. – 2 лютого 1937, 306 арк.
617. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 153. Листування з Міністерством закордонних справ Чехословацької республіки про дальшу фінансову підтримку університету, про наукову працю стипендіатів та персональний розподіл стипендій, затвердження професорів та доцентів та надсилку річного звіту. Звернення до американських установ про грошову допомогу університету (назви установ не вказані). 28 листопада 1923 р. – 19 вересня 1924 р., 177 арк.
618. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 162. Протоколи засідань сенату. 5 жовтня 1927 – 21 червня 1932 р., 170 арк.
619. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 226. Протоколи засідань відділу права і суспільних наук Українського Вільного Університету. 25 жовтня 1921 р. – 24 травня 1922 р., 29 арк.
620. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 245. Програми лекцій на зимовий семестр 1926/27 р. Статистичні відомості про склад слухачів за зимовий семестр 1925/26 р. Протоколи передачі актів, діловодства і справ зновобраному деканові від 23 вересня 1926 р. Рецензії професорів на наукові роботи докторантів та інших осіб. Заяви різних осіб про зарахування до складу слухачів та професорських стипендіатів, з документами про освіту та життєписами. Заяви студентів та докторантів про призначення іспитів. Посвідки слухачів та викладачів університету про затвердження на посади професорів та про надання стипендій, з організаційною комісією для влаштування з'їзду українських вчених в Празі про участь в з'їзді. Оголошення, запрошення на засідання. 23 вересня 1925 р. – 27 вересня 1926 р., 789 арк.
621. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 252. Протоколи засідань факультету права і суспільних наук. 9 листопада 1927 р. – 30 червня 1930 р., 116 арк.

-
622. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 253. Оголошення ректора та декана факультету; програма викладів на факультеті в 1928-1929 р. Реферати професорів та рецензії на них. Заяви окремих осіб про зарахування слухачами факультету права і суспільних наук (з додатком документів про освіту та біографічних відомостей); заяви слухачів факультету про призначення терміну здачі іспитів, видачу посвідок та копії цих посвідок; заяви професорів та лекторів про призначення професорської стипендії. 24 вересня 1927 р. – 23 червня 1928 р., 485 арк.
623. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 260. Рецензії на праці Андрієвського “Гетодітський кодекс і українська правна наука”. “Держання в українському приватному праві”. “Трикніжіє магістра Степана Вербера”.
624. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 264. Оголошення та списки присутніх на академічних засіданнях та колегії професорів факультету права і суспільних наук Українського Вільного Університету для читання і обговорення наукових рефератів. 1 жовтня 1931 – 8 червня 1934 р., 111 арк.
625. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 265. Посвідки студентів про навчання (є фотокартки студентів). 24 березня 1931 р. – 7 грудня 1933 р., 232 арк.
626. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 266. Листування з організаційною комісією про підготовку скликання II наукового з’їзду в Празі та прийняття участі в з’їзді. 20 січня 1931 р. – 23 листопада 1931 р., 30 арк.
627. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 441. Замовлення різних осіб на видання університету. 2 лютого 1923 р. – 7 жовтня 1924 р.
628. ЦДАВО України, Ф. 3859. Український Вільний Університет в м. Прага, Оп. 1., Спр. 442. Листування з українськими редакціями, книгарнями, бібліотеками та окремими особами за кордоном та у Радянському Союзі про набуття видань університету та грошові розрахунки за них. 26 січня 1923 р. – 31 грудня 1924 р.
629. ЦДАВО України, Ф. 3882. Ейхельман Отто Оттович (1854-1943) – державний діяч, правознавець, товариш міністра закордонних справ УНР, професор Київського університету, Українського вільного університету та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Прага, Української господарської академії в м. Подєбрадах, Оп. 1., Спр. 7. Статут Українського університету в Празі, розклад факультету права і суспільних наук, норми для іспитів на

правничому факультеті, звіт стипендійної комісії за квітень – червень 1923 р., оголошення, запрошення на свята тощо. 3 грудня 1922 р. – 7 квітня 1927 р., 47 арк.

630. ЦДАВО України, Ф. 3882. Ейхельман Отто Оттович (1854-1943) – державний діяч, правознавець, товариш міністра закордонних справ УНР, професор Київського університету, Українського вільного університету та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Прага, Української господарської академії в м. Подєбрадах, Оп. 1., Спр. 10. Список дійсних членів, членів-кореспондентів і співробітників Соціологічного інституту, кошторис на квітень 1926 р., список видань, запрошення на засідання Соціологічного інституту в Празі, статут і положення Українського технічно-господарського інституту в Подєбрадах. квітень 1926 р. – 2 червня 1933 р., 25 арк.
631. ЦДАВО України, Ф. 3882. Ейхельман Отто Оттович (1854-1943) – державний діяч, правознавець, товариш міністра закордонних справ УНР, професор Київського університету, Українського вільного університету та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Прага, Української господарської академії в м. Подєбрадах, Оп. 1., Спр. 11. Лист від редакції часопису “Україна” про участь у видавничій діяльності та грошову допомогу. 24 квітня 1930 р., 1 арк.
632. ЦДАВО України, Ф. 3882. Ейхельман Отто Оттович (1854-1943) – державний діяч, правознавець, товариш міністра закордонних справ УНР, професор Київського університету, Українського вільного університету та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Прага, Української господарської академії в м. Подєбрадах, Оп. 1., Спр. 13. Лист від ініціативної групи емігрантів про участь О. Ейхельмана в роботі групи влаштування українських емігрантів на роботу до судових, адміністративних та інших установ Чехословацької Республіки; проект положення про товариський суд при Українському громадському комітетові в Празі, 413 арк.
633. ЦДАВО України, Ф. 3882. Ейхельман Отто Оттович (1854-1943) – державний діяч, правознавець, товариш міністра закордонних справ УНР, професор Київського університету, Українського вільного університету та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Прага, Української господарської академії в м. Подєбрадах, Оп. 1., Спр. 15. Листи М. Литвицького, В. Садовського, С. Шелухіна та інших кореспондентів; доповідна записка про Київські вищі жіночі курси. 1920-1921 рр., 81 арк.

-
634. ЦДАВО України, Ф. 3882. Ейхельман Отто Оттович (1854-1943) – державний діяч, правознавець, товариш міністра закордонних справ УНР, професор Київського університету, Українського вільного університету та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Прага, Української господарської академії в м. Подєбрадах, Оп. 1., спр. 16. Вирізки газетних статей, 33 арк.
635. ЦДАВО України, Ф. 4438. Яковлів Андрій Іванович [(1872-1955)] – український емігрант, директор канцелярії Центральної ради, голова надзвичайної дипломатичної місії УНР в Бельгії та Голандії, професор Українського університету в Празі, Спр. 1. Робота Яковліва “Українсько-московські договори в XVII- XVIII ст.”. б/д.
636. ЦДАВО України, Ф. 4438. Яковлів Андрій Іванович [(1872-1955)] – український емігрант, директор канцелярії Центральної ради, голова надзвичайної дипломатичної місії УНР в Бельгії та Голандії, професор Українського університету в Празі, Спр. 3. Стаття Яковліва А. І. “Форми державної інтервенції в різних галузях народного господарства”. 8 грудня 1938 р.
637. ЦДАВО України, Ф. 4438. Яковлів Андрій Іванович [(1872-1955)] – український емігрант, директор канцелярії Центральної ради, голова надзвичайної дипломатичної місії УНР в Бельгії та Голандії, професор Українського університету в Празі, Спр. 4. Статті Яковліва А. І. “Конспіративні листування в Україні в II пол. XVIII ст.”, “До історії кодифікації українського права XVIII ст.” і пояснення до рецензії проф. О. Андрієвського. Рукопис. 1939 р.
638. ЦДАВО України, Ф. 4438. Яковлів Андрій Іванович [(1872-1955)] – український емігрант, директор канцелярії Центральної ради, голова надзвичайної дипломатичної місії УНР в Бельгії та Голандії, професор Українського університету в Празі, Спр. 6. Біографія Яковліва А. І. б/д.
639. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО), Ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 1., Спр. 149. Звернення уряду УНР і ЦК УСДРП “До українських робітників і селян”, Закордонної делегації УСДРП “До українського громадянства” з приводу вбивства С. В. Петлюри Декларація та платформа Легії українських націоналістів, статут Товариства бувших військових армії УНР. Проекти П. Кричевського “Союз народів востока Європы” і В. Гуревича “Платформи социалистической лиги мирного разрешения национального вопроса на востоке Европы”. Лист генерал-хорунжого “УНАКОТО” І. Орлова до братів-козаків України. 12.06.1926 – 10.1927., арк. 8-11.
640. ЦДАГО України, ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 1., Спр. 194. Статут Українського громадського комітету в ЧСР (УГК) та пропозиції

змін до нього. Регулярні ощадно-позичкової каси при УГК. Протоколи загальних зборів УГК 28 лютого і 21-22 березня 1925 р. Склад управи УГК і пов'язаних з ним українських емігрантських організацій; список українських установ на еміграції. Листування УГК з представниками української еміграції з організаційних та інших питань діяльності. Інформаційно-довідкові матеріали про спроби об'єднання української еміграції, стосунки між УВО і УПСР. Звіт про загальні збори комітету допомоги українським біженцям в Ужгороді (1922 р.), арк. 4-7 зв.

641. ЦДАГО України, ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 1., Спр. 202. Проекти напрямних програми, статуту і правилника групи української національної молоді в ЧСР (ГУМН) та робочі матеріали до них. Протоколи засідань представників студентських груп УАГ в ЧСР, ексективи ГУМН за 5.11.1924 р. по 5.12.1925 р., списки присутніх на загальних зборах ГУМН за 1924 р., списки членів ГУМН за фахом студентів високих шкіл в ЧСР, членів філії у Пшібрамі; копії резолюцій Української народної трудової партії у справі шкільництва, резолюції з'їзду Української радикальної партії, з'їзду ініціаторів Української партії національної роботи ("Заграва"). 02.11.1922 – 07.11.1925., арк. 7.
642. ЦДАГО України, ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 1., Спр. 208. Вісті Українського центрального комітету (ч.1, 1 жовтня 1923 р.) та бюлетені його відділу в Кракові (№№ 40-47, 48-50, 1928 р.). Меморандум УЦК від 29.11.1927 р. з приводу національної ідентичності українців. Повноваження УЦК О. Шульгину на репрезентацію інтересів України на міжнародному відтинку. Оповіднення, листи УЦК до свого уповноваженого у Львові стосовно працевлаштування безробітних, з інших питань діяльності (є документи французькою мовою). 01.10.1923. – 01.12. 1928., арк. 1-1 зв.
643. ЦДАГО України, ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 1., Спр. 346. Статут Українського військового союзу (УВС), протоколи засідань управи, комунікати ч. 1 і ч. 2 УВС, листування Союзу з своїми членами з життєдіяльності. 1923-1927., 23 арк.
644. ЦДАГО України, ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 2., Спр. 236. Листи С. Смаль-Стоцького Президенту ЧСР Т. Масарику, члену Академії наук УРСР, М. Грушевському, Д. Донцову, іншим адресатам (машинописні копії). 19.01.1922 – 30.06.1935., 118 арк.
645. ЦДАГО України, ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 2., Спр. 237. Привітання Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Українського наукового інституту в Берліні, Українського історико-філологічного товариства у Празі, інших українських установ в еміграції, філологічного факультету Карлового університету в Празі, від генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка, Д. Антоновича,

-
- А. Артимоновича, Є. Вирового, С. Сірополка, Н. Козицької, Б. Лепкого, В. Біднова, С. Дністрянського та інших українських діячів з нагоди 75-річчя народження С. Смаль-Стоцького. 02.01.1934 – 18.01.1934., 40 арк.
646. ЦДАГО України, Ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 2., Спр. 298а. Листи рідних і знайомих, державних і громадсько-політичних діячів А. Ливицького, Д. Дорошенка, К. Мацієвича, генералів армії УНР С. Дельвіга, В. Змієнка, М. Капустянського, В. Куша, М. Омеляновича-Павленка, В. Сальського, О. Удовиченка, П. Шандрука, інших осіб до В. Шевченка. 25.10.1920 – 16.10.1924., 102 арк.
647. ЦДАГО України, Ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 2., Спр. 302. Часопис “Незалежна Україна” та “Вільний Схід” (французькою мовою), надіслані В. Шевченку. 1924-1929., 17 арк.
648. ЦДАГО України, Ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 3., Спр. 153. Папоушек Ярослав. Боротьба за незалежність чехословацького народу, Прага, 1928 р., 54 арк.
649. ЦДАГО України, Ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 3., Спр. 155. “Студентський вісник” – орган Центрального союзу чехословацького студентства. Прага, чч. 2, 3, 4, 7, 8, вересень – грудень 1920 р.; чч. 1, 2, 4, 5, 6-9, 10, 11, січень-березень 1922 р., 75 арк.
650. ЦДАГО України, Ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 3., Спр. 156. “Центральна Європа”. Політичний, економічний, літературно-мистецький журнал, ЧСР, Прага, ч. 40, 1 жовтня 1932 р., 10 арк.
651. ЦДАГО України, Ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 3., Спр. 159. Газета “Вечірня трибуна”, Чехословаччина, Прага, ч. 208, 14 вересня 1923 р., 1 арк.
652. ЦДАГО України, Ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 3., Спр. 161. Часопис “Розвой”, ч. 10, (не повний примірник, без дати), 2 арк.
653. ЦДАГО України, Ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 3., Спр. 165. “Національна газета”. ЧСР, Прага, ч. 1, 1 січня 1930 р., ч. 97, 7 травня 1932 р., 7 арк.
654. ЦДАГО України, Ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 3., Спр. 166. Тижневик “Прогресивний огляд”, ЧСР, Брно, ч. 45., 19 листопада 1932 р., 4 арк.
655. ЦДАГО України, Ф. 269. Український музей у Празі, Оп. 3., Спр. 169. “Народна газета”, Прага, ч. 271, 16 листопада 1944 р., 2 арк.
656. Цокур Є. Г. Джерела легітимності політичної влади в контексті взаємодії держави та громадянського суспільства : автореф. дис. ... д-ра

-
- політ. наук : 23.00.02. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 36 с.
657. Чабан Н. А. Загальнотеоретична характеристика ознак судової влади. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 3-4 (12-13). С. 43-48.
658. Черній Л. В. Вплив наукових здобутків українських вчених в еміграції на розвиток української соціологічної думки. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2014. Вип. 15. С. 5-11.
659. Чечина О. Початок діяльності українського Історично-філологічного товариства в Празі (1923-1924). *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки*. 2007. Вип. 9. С. 88-95.
660. Чи буде німецько-радянський договір. *Свобода*. 1922. № 171. 4 с.
661. Читиво. Електронна бібліотека. URL: <http://chtyvo.org.ua> (дата звернення: 22.02.2019).
662. Чубата М. В "Українська революція 1917-1921 рр." в історико-правових дослідженнях: термін, сутність явища, хронологічні межі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. 6 Юриспруденція. 2013. № 6-3. том 1. С. 47-49.
663. Шандор Ф. Ф. Національна свідомість населення України: природа, структура та функції. Ужгород : Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2012. 384 с.
664. Шваб А., Федорук Р. Діяльність української політичної еміграції в Чехословаччині з створення Музею визвольної боротьби України. Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2013. С. 565-575.
665. Швагуляк М. Степан Томашівський про досвід визвольних державницьких змагань українців. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2009. Випуск 44. С. 417-439.
666. Шевченко А. Кудін С. Джерела права у період існування Української Народної Республіки. *Право України*. 2017. № 11. С. 101-108.
667. Шевченко Л. А., Рогожа М. М. Духовна спадщина в контексті національно-культурної розбудови в незалежній Україні. Київ, 1998. 38 с.
668. Шелухин С. Доба Центральної Ради. Вільна Україна. Нью-Йорк, 1966. Ч. 52. С. 29-49.

-
669. Шелухин С. Історично-правні підстави української державности. Правда і Воля. 1929. 1 травня.
670. Шелухин С. Лист до редакції. Розбудова нації: орган Проводу Українських Націоналістів. Прага, 1928. Ч. 9. С. 359-362.
671. Шелухин С. Меморандум для Мирової конференції в Парижі 1919 р. Український Голос. 1919. 2 липня.
672. Шелухин С. Підтягнімося. Син України. Варшава, 1920. Ч. 8. С. 2.
673. Шелухин С. Проти інтервенції. *Діло*. 1928. 26 серпня.
674. Шелухин С. Союз соціалістів самостійників в Центральній Раді. Нова Рада. 1917. 20 грудня.
675. Шелухин С. Туга за правом. *Дзвін*. 1926. 13 червня.
676. Шелухин С. Туга за правом. *Український Голос*. 1926. 26 липня.
677. Шелухин С. Фінансове становище України. *Нова Рада*. 1917. 22 грудня.
678. Шелухин С. Французькі вчені про Україну і федерацію. *Українська трибуна*. 1922. 26 (13) січня.
679. Шелухин С. Варшавський договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. Видавництво “Нова Україна”, Прага, 1926 р. 40 с.
680. Шелухин С. До вивчення “Руської правди”. Уривки з нарисів з додатком до 1-го зшитку. Прага, 1934. 64 с.
681. Шелухин С. До вивчення “Руської правди”. Уривки з нарисів. Наклад Українського університету в Празі. Державна друкарня в Празі. Прага, 1930. 47 с.
682. Шелухин С. До українського громадянства в справі інтервенції. *Народна воля*. 1928. 21 серпня.
683. Шелухин С. Додаткові лекції до курсу “Історія українського народу”. Прага : “Українського Робітника”, /б. р./ 74 с.
684. Шелухин С. Звідкіля походить Русь: Теорія Кельтського походження Київської Русі з Франції. Прага, 1929. 128 с.
685. Шелухин С. Історично-правні підстави Української державности. Вінніпег, 1929. 28 с.
686. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Дрогобич : Бескид, 1992. 249 с.
687. Шелухин С. Українська державність і самовизначення. *Трибуна*. 1919. 25 січня.
688. Шемшученко Ю. С. Юридична наука і освіта на Україні / Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко та ін. Київ : Наук. думка, 1992. 304 с.

-
689. Шемшученко Ю. Уроки конституційного будівництва в Українській Народній Республіці. *Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття*: міжнародна науково-теоретична конференція 20-21 листопада 2007 р. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 49.
690. Шемшученко Ю. С. На перехресті століть. Вибрані праці. Київ: Видавництво "Юридична думка", 2010. 608 с.
691. Шемшученко Ю. С. Нові організаційні форми здійснення правознавчих наукових досліджень. *Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Вип. 13. Київ, 2002. 584 с., С. 3-10.
692. Шульженко Ф. П. Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 304 с.
693. Щербата М. Я. С. Томашівський про суспільно-політичне життя України кінця ХІХ початку ХХ ст. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. Том 10 № 2 (37). Частина 5, 2008. С. 222-225.
694. Ювілейний збірник у честь проф. д-ра Станислава Дністрянського. (Прага. – Накладом Українського Вільного Університету). *Свобода*. 1925. № 80. 4 с.
695. Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Київ: З друкарні Української Академії наук, 1927 р.
696. Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи: матеріали VIII Міжнар. конф. істориків права, 15-18 верес. 2002 р., м. Феодосія / Міжнар. асоц. істориків права [та ін.]; за ред. Тимощука О. В., декана юрид. ф-ту Тавр. нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського, д-ра юрид. наук, проф. Сімф.: Всеукр. інформ.-культ. центр, 2003. 296 с.
697. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: (голова) Юрій Сергійович Шемшученко. Київ: Українська енциклопедія, 1999. Т. 2: Д-Й. 743 с.
698. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: "Укр. енцикл.", 2003. Т. 5: П. - С. 736 с.
699. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: "Укр. енцикл.", 2001. Т. 3: К - М. 792 с.
700. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: "Укр. енцикл.", 1998. Т. 6: Т - Я. 768 с.
701. Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи / Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи. Матеріали ІХ історико-правової конференції (м. Рівне, 6-8 червня 2003 р.) / редакційна колегія:

-
- І. Б. Усенко (голова), І. В. Музика (відп. секр.), О. Н. Ярмиш та ін. Київ, 2004. 304 с.
702. Юрій М. Ф. Політологія: підручник. Київ : Дакор. 346 с. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part1/302.htm (дата звернення: 14.02.2019).
703. Юрченко Е. Трудова монархія та постсучасність: футурологічний вимір державотворчої концепції В. Липинського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Сер.: Історія, економіка, філософія. 2012. Вип. 17. С. 25-31.
704. Як мусить досліджувати на Україні політик (виїмок з 4-ї частини праці Вячеслава Липинського “Листи до братів-хліборобів”, уступ 37). *Свобода*. 1931. № 143. 4 с.
705. Яковлів А. Історичні традиції української державности. Прага 1937 р, 25 с.
706. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське Литовської доби XV–XVI в., Накладом Українського Університету в Празі Державна Друкарня в Празі, 1929. 83 с.
707. Яковлів А. До історії кодифікації українського права XVIII ст. (Чому проект кодексу “Права по которим судится малоросийский народ” не дістав підтвердження). *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі*. Т. 2. Прага, 1939. С. 70-80.
708. Яковлів А. До питання про генезу копних судів XVI–XVII вв. на Україні. *Життя і право*. Львів, 1928. Ч. 2. С. 1-12.
709. Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою – 1654 р. Нью-Йорк, 1954 р. 127 с.
710. Яковлів А. Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / історико-правнична студія з нагоди 300-річчя договору (1654-1954). Нью-Йорк : Видавнича спілка Ю. Тищенко & А. Білоус, 1954. 126 с.
711. Яковлів А. Історія джерел українського права. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. Т. 2. С. 633-636. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/eui055.htm> (дата звернення: 14.02.2019).
712. Яковлів А. Наукова праця української еміграції в галузі права. II Український науковий з’їзд у Празі. Прага: Український академічний комітет для міжнародної інтелектуальної співпраці при Лізі Націй, 1934. С. 107–112.

-
713. Яковлів А. Незабутні дні відновлення державної самостійності України (Уривки з моїх “Споминів”). *Свобода*. 1953. № 28. С. 3.
714. Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі. Прага, 1942. С. 404-433.
715. Яковлів А. Околиці (округи) копних судів XVI-XVIII вв. Життя і право. Львів, 1929. Ч. 1. С. 5-19.
716. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. Нью-Йорк: Укр. вид-во “Говерля”, 1964. 63 с.
717. Яковлів А. Про копні суди на Україні. Наклад Українського університету в Празі. Прага, 1930. 24 с.
718. Яковлів А. Про копні суди на Україні. Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові Президентові Чехословацької республіки проф. др. Т. Г. Масарикові для вшанування 80-тих роковин його народження. Прага, 1930. Ч. 2. С. 150-173.
719. Яковлів А. Українське звичаєве процесуальне право. Прага 1931 р., 21 с.
720. Яковлів А. Український Кодекс 1743 року “Права по котрым судился малороссийский народ”. Кооперативне Видавництво “Заграва”. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка Т. 211 с.
721. Яковлівські читання: матеріали наук. конф., присвяч. пам'яті укр. історика, правознавця, громадського і політичного діяча Андрія Яковліва (1872-1955) / Молодіжне історичне товариство ім. А. Яковліва, Українське історичне товариство; ред. кол. Г. Д. Казьмирчук та ін. Черкаси: [б.в.], 2000. 85 с.
722. Ярмиш О. Н. Головка О. М. Методологічні аспекти дослідження історії держави і права України кінця XVIII – початку XX ст. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2002. Спец. вип. С. 67-74.
723. Ярмиш О. Н. Актуальні проблеми методології вітчизняної історії держави і права. Антологія української юридичної думки: в 10 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. К.; Вид. Дім “Юридична книга”, 2002-2005 рр. Том 10: Юридична наука незалежної України / упорядники: В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. редактори Ю. С. Шемшученко і В. Ф. Погорілко 944 с.
724. Ярослав С. Стецько. 30 червня 1941 р. Проголошення відновлення державності України. Торонто Онтаріо Нью-Йорк, Лондон, 1967. 464 с.

-
725. Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина. Історіографічні дослідження в Україні : наук. збірник. Київ, 1999. Вип. 7. С. 286-313.
726. Ясь О. Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) : у 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. Ч. 1. 587 с.; Ч. 2. 650 с. – URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/History/HistorianAndStyle/6/1.html> (дата звернення: 09.01.2018).
727. Ясь О. Неоромантизм в історичній візії С. Томашівського. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 195-214.
728. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття). Переяславська рада 1654 року: історіографія та дослідження. Київ, 2003. С. 524-604.
729. Ясь О. Українська минувшина у галицькій апології С. Томашівського. URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/History/HistorianAndStyle/6/1.html> (дата звернення: 09.01.2018).
730. Яцишина О. Громадсько-політична та наукова діяльність С. П. Шелухіна : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спеціальність 07.00.01. Запоріжжя, 2004. 20 с.
731. Яцишина О. Ідеї української державності у працях С. Шелухіна. 10 років незалежності України. Минуле та сучасне державотворення : наук. збірник. Київ : НАН України, 2003. С. 77-82.
732. Яцишина О. Я. Громадсько-політична та наукова діяльність С. П. Шелухіна (1864-1938 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2004. 201 с.
733. Goncharenko V. D. Establishment of the Ukrainian People's Republic- a scientifican event in the Ukrainian history. Yearbook of Ukrainian law: Coll. of scientific papers/responsible for the issue O. V. Petryshin. Kh. : Law, 2018. № 10. P. 61-68.
734. Dabski J. Pokoj Ryski. Wspomnienia. Petraktacij. Tajne układy z Joffem. Listy. Z 15 ilustracjami i 1 mapa. Warszawa: Zakł. graf. I wydaw. W. Kolerskiego, 1931. 224 s.
735. Diasporiana. URL:<http://diasporiana.org.ua> (дата звернення: 17.06.2016).
736. Dnistrjanskij S. O zarezynach w prawie austriackiem. Przegląd prawa i administracyi. Lwow', 1899. 69 s.
737. Dokumenty dziejow polskiej polityki zagranicznej 1918-1939. Warszawa : "Pax", 1989. T. 1. 540 s.

-
738. Encyclopedia of Ukraine. Toronto: University of Toronto Press Incorporated, 1993. Vol. IV. 864 s.
739. Istorija literatury ruskoj, napisav Omeljan Ohonovkij. Czast II. Lwiv, 1889. S. 5-6.
740. Kumaniecki K. Odbudowa panstwowosci polskiej. Najwazniejsze dokumenty 1912 – Styczen 1924 r. Warszawa; Krakow : Glos Narodu, 1924. 782 s.
741. Sheluhin.S. L'Ukraine, la Pologne et la Russie et le Droit de libre Disposition des Peuples. Paris, 1919. 38 s.
742. Siwicki V. Dzieje konfliktow polsko-ukrainskich. Warszawa : Tyrsa, 1992. T. 1. 317 s.
743. Stepień S. Polacy – Ukraińcy: tradycje w spólnej przeszłości czy sceranie się racji narodowych?. Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. – Rzeszów : Wyd-wo Wyszczzej Szkoły Pedagogicznej, 1996. S. 157-185.

Наукове видання

О. В. ТОКАРЧУК

**РОЗВИТОК
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ УЧЕНЬ
ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
(1920-1930-І РР.)**

Монографія

Технічний редактор – Т. М. Ветраченко

Верстка – Т. С. Меркулова

Підписано до друку 27 грудня 2018 р.
Формат 60x84/16. Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. др. арк. 29,81. Об.-вид. арк. 24,27.
Наклад 300 прим. Зам №
Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002 (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (044) 239-30-26